শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ

ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগ

চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী- ১

SRI SRI SANKARDEVA, a treatise on Sankardeva His life and works, by Dr Maheswar Neog, published on behalf of Dr Maheswar Neog publications Trust by Sri Rajendra Mohan Sarma, Chandra Prakash, Panbazar, Guwahati- 781001

Dr Maheswar Neog Publications Trust

ডক্টৰ মহেশ্বৰ নেওগ প্ৰকাশন ন্যাস-পৰিষদৰ দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

প্ৰকাশক ঃ ৰাজেন্দ্ৰ মোহন শৰ্মা
চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী- ১
দূৰভাষ ঃ ২৫১১৯৪৬

নৱম সংস্কৰণ ঃ ২০০৮

বেটুপাত ঃ হৰকুমাৰ ডেকা

মূল্য ঃ ১২০ ০০ টকা

ডি.টি পি. ঃ ৰাজু কম্পিউটাৰ চিষ্টেম
পল্টন বজাৰ, গুৱাহাটী-৮

মুদ্ৰণ ঃ অৰোৰা ফাইন আৰ্টচ
বামুণীমৈদাম, গুৱাহাটী- ২১

শঙ্কৰী সংস্কৃতিৰ প্ৰতি আন্তৰিক শ্ৰদ্ধাসম্পন্ন
স্বৰ্গীয় গোপীনাথ বৰদলৈৰ স্মৃতিত

আগকথা

বিশ্ববিশ্রুত বুৰঞ্জীবিদ্ আৰ্নল্ড্ টযন্বীযে দীঘল জীৱনব্যাপী ইতিহাস-চৰ্চাৰ অভিজ্ঞতাৰ ফলত লিখিছে, জাতীয ৰাষ্ট্ৰীয় ইতিহাসতকৈ সভ্যতাৰ বুৰঞ্জীৰ অধ্যযনহে প্ৰশস্ত আৰু আৱশ্যকীয। ৰাষ্ট্ৰৰ জীৱন চমু, সভ্যতা যুগমীযা। ইউৰোপত যোৱা দুহেজাৰ বছৰৰ ভিতৰত বিবিধ ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান-পতন হৈছে, বহুতো দেশ একোবাৰ ভুমুকি মাৰি মানচিত্ৰৰপৰা অদৃশ্য হৈ গৈছে, কিন্তু খ্ৰীষ্টধৰ্মৰ ভেটিত গঢ লৈ উঠা ইউৰোপীয সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰাণশক্তি আজিও লুপ্ত হোৱা নাই। আমাৰ ইযাতো যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, ৰাজভগন আৰু মাৰি-মৰক প্ৰভৃতি এশ এটা ভাগ্যবিপৰ্যযৰ মাজেদি ভাৰতীয সভ্যতা আৰু তাৰে অঙ্গস্বৰূপ অসমীয়া সংস্কৃতি নিশকতীয়া হৈ পৰিলেও আজিও জীযাই আছে। "শক, হুন, দল পাঠান মোগল"ৰ দৰে অসমতো কোচ-চুতীযা-আহোম ৰাজত্বৰ বেলি মাৰ গৈছে। কিন্তু বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰাণপুষ্ট অসমীযাৰ সংস্কৃতিৰ বন্তিগছি ক্ষীণপ্ৰভ হৈ পৰিলেও সিয়েই—মাথোন সিযেই—ভাৰতবৰ্ষৰ মানচিত্ৰত অসমৰ নাম জিলিকাই নহ'লেও পোহৰাই ৰাখিছে।

অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনৰ চাৰি ঢাপ সুদৃঢকৈ বান্ধি লোৱাটো সকলো দেশৰ এৰাব নোৱৰা সমস্যা। কিন্তু যীশু খ্ৰীষ্টই কোৱাৰ দৰে, মানুহ কেৱল উদৰ পূৰণ কৰিযেই জীযাই থাকিব নোৱাৰে। অৰ্থনৈতিক স্বচ্ছলতা আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় ক্ষমতাই সাংস্কৃতিক দৰিদ্ৰতাৰ অভাৱ নুপূৰায, অকল তাৰ ওপৰতেই কোনো দেশৰ জাতীয জীৱনৰ স্থাযিত্ব নিৰ্ভৰ নকৰে। কৰাহেঁতেন, অসীম ধন-সম্পদ আৰু অপৰিসীম সামৰিক ক্ষমতাৰ অধিকাৰী ৰমান্ সাম্ৰাজ্যৰ বিজযী ঈগলে দুৰ্বল পদ-দলিত গেলিলীৰ কপৌ চৰাইটিৰ ওচৰত আত্ম-সমৰ্পণ কৰিবলগীয়া নহ'লহেঁতেন। ৰমান্ সাম্ৰাজ্য আজি নাই, কিন্তু ৰোমৰ আসুৰিক শক্তিয়ে ভেটি উচ্ছন্ন কৰা এমুঠি ইহুদী জাতি কেৱল সংস্কৃতিৰ বলতেই নানা বিলাই-বিপত্তিৰ সমুখ হৈ আজিও জীৱন্ত হৈ আছে। পেলেষ্টাইনৰ মৰুভূমিত ইহুদী জাতিয়ে "মেশিন গানের সম্মুখে যুঁইফুলের গান" গাবলৈ সক্ষম হৈছে নিজৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য ৰখাৰ বাবে। "If I forget thee, O Jerusalem ! let my right hand forget its cunning"—বেবিলনৰ পোতাশালৰ বন্দী ইহুদী কবিৰ এই গীতৰ ধ্বনি আজিও অঘৰী, দুৰ্ভাগ্যগ্ৰস্ত ইহুদী জাতিৰ প্ৰাণত জোঁকাৰি আছে।

অসমৰ সমুখতো বুৰঞ্জীৰ এই পুৰণি প্ৰশ্নই নকৈ থিয দি তাৰ উত্তৰ বিচাৰিছে—আমি কেৱল অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক সমস্যাবিলাকৰ সমাধানৰ যত্নতে আবদ্ধ

থাকিম নে তাৰ লগে লগে তাতোকৈ বহুগুণে দৰকাৰী আমাৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ বিকাশৰ বাবেও যত্নৱান হ'ম? এইটো কথা অস্বীকাৰ কৰিলে নিজকে ভুৱা দিয়া হ'ব যে, আমাৰ শিক্ষিত শ্ৰেণীৰ মাজত এটা মানসিক অৱসাদে দেখা দিছে আৰু সেই উদাসীনতাৰ ফলত অসমীয়া সংস্কৃতিৰ সোঁত সোনকালে মৰিসুঁতিত পৰিণত হ'বৰ উপক্ৰম হৈছে। তাৰপৰা উদ্ধাৰ পাবলৈ হ'লে আমি আকৌ আমাৰ সাংস্কৃতিক ঐতিহ্যৰ লগত পৰিচিত হ'ব লাগিব, আকৌ আমি অসমীয়া সভ্যতা-সংস্কৃতিৰ উৎস শঙ্কৰদেৱ আৰু তেওঁৰ অনুগামী গুৰুসকলৰ জীৱনৰ পৱিত্ৰ সাধনাৰ লগত আধুনিক অসমীয়া জীৱনৰ সম্বন্ধ ঘটাব লাগিব। দুখৰ কথা যে, তাহানি পুণ্যশ্লোক বেজবৰুৱাদেৱৰ পুথি দুখন আৰু ডক্টৰ কাকতি প্ৰমুখ্যে সুধীসকলে কৰা আলোচনাৰ পিছৰপৰা শঙ্কৰদেৱৰ জীৱনী আৰু সাধনাৰ চৰ্চা বিৰল হৈ পৰিছে। শ্ৰদ্ধা আৰু ঐতিহাসিক সত্যতাৰ সমন্বয় কৰি নতুন দৃষ্টিভঙ্গীৰে ৰচিত অধ্যাপক মহেশ্বৰ নেওগৰ এই তথ্যপূৰ্ণ আলোচনাই অসমীয়া ডেকাসকলক নিজৰ সাংস্কৃতিক আভিজাত্য সোঁৱৰাই দি আমাৰ ব্যক্তিগত আৰু সমূহীয়া জীৱন চৌষষ্ঠি কলাৰে সুন্দৰ, সজীৱ আৰু সাৰ্থক কৰিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগাব—এয়ে মোৰ আশা।

১৯ মাঘ, ৫০০ শঙ্কৰাব্দ
গুৱাহাটী, অসম

শ্ৰীদেৱকান্ত বৰুৱা

লেখকৰ নিবেদন

প্ৰথম তাঙৰণ

অসমীয়া জাতীয়তা আৰু সংস্কৃতিৰ গুৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ আধুনিক চৰিত এখনি লিখা কমখিনি দায়িত্ব আৰু সমস্যাৰ কাম নহয়। তথাপি, প্ৰাচীন কবিৰ ভাষাত "পখা অনুৰূপে পখী তেৰে কি নুৰয়" বুলি টিপচী হৈ হোলোং গছত বাহ ল'বলৈ ওলালোঁৱেই যেতিয়া, এই বিষয়ত বিদগ্ধ আৰু অনুৰাগীসকলৰ পৰামৰ্শ লৈহে কামত আগবঢ়া হ'ল। যিসকলৰপৰা দিহা-যুগুতি, আপুৰুগীয়া সমল-যোগান, উছাহ-উদগনি আদি নানাভাৱে সহায়-সাৰথি পাইছোঁ, তেখেতসকলক শলাগ নজনালে লেখকৰ কৰ্তব্য কৰা নহ'ব : ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতি, ৰায় বাহাদুৰ শ্ৰীযুত কালিৰাম মেধি, অসম বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ গুৰিয়াল ডক্টৰ সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা, শ্ৰীযুত কেণুধৰ শৰ্মা, শ্ৰীযুত দেৱকান্ত বৰুৱা, শ্ৰীযুত সুৰেশচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, অসম মিউজিয়ামৰ কিউৰেটৰ্ শ্ৰীযুত প্ৰেমধৰ চৌধুৰী, ধৰ্ম-প্ৰচাৰক শ্ৰীযুত ডিম্বেশ্বৰ কাকতি, বৰদোৱাৰ নৰোৱা ইতাকলি সত্ৰৰ শ্ৰীযুত চন্দ্ৰধ্বজ দেৱগোস্বামী, শিৱসাগৰৰ কোৱামৰা সত্ৰৰ শ্ৰীযুত বাসুদেৱ মহন্ত, যোৰহাট চাৰিগাঁৱৰ শ্ৰীযুত বংশীধৰ বৰুৱা। জ্যোতিষৰ দুই-এটি গণনাৰ বিষযত মঙ্গলদৈৰ স্বৰ্গীয় যাদবচন্দ্ৰ বৰাৰ সহায়ৰ সোঁৱৰণি মাত্ৰ থাকিল।

গুৰু-চৰিতসমূহৰ তুলনামূলক বিচাৰ আৰু অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বুৰঞ্জীৰ সময়-ৰেখা অঙ্কনৰ এই এধানমান কিতাপখন এটা চেষ্টা মাথোন। এই বিষয়ত ই বিজ্ঞসকলৰ সমালোচনা আৰু শুধৰণিৰ পৰামৰ্শৰ বাবে মুকলি থাকিল।

পুৰণি পুথিৰ মধুৰ আৰু শক্তিমান ভাষা ঠায়ে ঠায়ে তুলি দিয়াৰ লোভ লেখকে সামৰিব পৰা নাই আৰু বিশেষকৈ জাতি আৰু স্থানবাচক শব্দবোৰত আধুনিকতকৈও পুৰণি পুথিৰ জোঁটনিকেই ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে বেছি। এনে কৰাৰপৰা কোনো পাঠকে আমনি পাব পাৰে বুলিহে এইখিনিতে ক্ষমা বিচাৰি থ'লোঁ।

১ ফেব্ৰুৱাৰী, ১৯৪৯

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

দ্বিতীয় তাঙৰণ

চাৰি বছৰৰ আগতে লিখা এই এধানমান পুথিখন শ্ৰদ্ধেয় বন্ধু শ্ৰীযুত দেৱকান্ত বৰুৱা আৰু ডক্টৰ বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাদেৱৰ আগ্ৰহ আৰু যত্নত ছপাশালত দিয়া হয় আৰু ১৯৪৯ চনৰ আগভাগতে সি ছপাশালৰপৰা ওলায়। তেতিয়া ইয়াৰ অনেক কথা লৰালৰিকৈ লিখি দিয়া হৈছিল গতিকে অসম্পূৰ্ণ, শৃঙ্খলাবিহীন আৰু প্ৰমাদযুক্ত

হৈ বৈ গৈছিল। যোৱা তিনি-চাৰি বছৰে অনেক নতুন সমলো বাহিৰলৈ ওলাইছে। সেই সকলো কথালৈ চকু ৰাখি ঠায়ে ঠাযে পুৰণি কথা নতুনভাৱে সজাই আৰু নতুন কথা যোগ দি এই তাঙৰণ যুগুত কৰা হৈছে। ইযে সম্পূর্ণ প্রমাদশূন্য হ'ল, সেই কথা কিন্তু ক'ব নোৱাৰোঁ। ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতি, শ্রীযুত কালিৰাম মেধি, শ্রীযুত হৰিনাথ পাঠক চৌধুৰী, শ্রীযুত মোহনচন্দ্র মহন্ত, অধ্যাপক শ্রীযুত ভৱানন্দ দত্ত আদি সদাশয়সকলে সমালোচনা আৰু লাগতিযাল ইঙ্গিতেৰে আমাক উপকৃত কৰিছে। শ্রীমান শশধৰ ৰাযবৰুৱা আৰু শ্রীমান নীলমণি ফুকনে ইটো-সিটো কামত লাগি দি শলাগৰ ভাগী হৈছে। প্রকাশক লযার্ছ বুক ষ্টলৰ গৰাকী শ্রীযুত বিচিত্রনাৰাযণ দত্তবৰুৱা ডাঙৰীয়া আৰু তৎপৰতাৰে পুথিখনি ছপাই উলিযাই দিওঁতা নিউ প্রেছৰ গৰাকীসকল বিশেষ ধন্যবাদৰ পাত্র।

বর্তমান তাঙৰণত শঙ্কৰ-ৰচনাৱলীৰ এটি অলপ বহল আলোচনা সন্নিৱেশ কৰা হৈছে। সেই আলোচনাত আলোচনী কাকতত প্রকাশিত আমাৰ কেইবাটিও প্রবন্ধৰ সাৰাংশও সোমাইছে। তাৰ ভিতৰত ছবছৰৰ পূর্বৰ 'সুৰভি'ত প্রকাশিত 'বাৰকুৰি বৰগীত' পটি কেইবাজনো লব্ধপ্রতিষ্ঠ সাহিত্যিক সঙ্গীতজ্ঞই অপ্রত্যাশিতভাৱে প্রশংসাবাদ কৰি পত্র দিযে। শ্রীযুত কালিৰাম মেধি ডাঙৰীযাই লিখে ঃ “Your বাৰকুৰি বৰগীত is an excellent article, and it shows your worth as a writer of masterpiece I congratulate you for this admirable article” শ্রীযুত নকুলচন্দ্র ভূঞা ঃ “এনে প্রবন্ধ আমাক আৰু লাগে। লিখি থাকিব দেই।” স্বৰ্গীয জ্যোতিপ্রসাদ আগৰৱালা ঃ “বাৰকুৰি বৰগীত প্রবন্ধত বৰগীত আৰু কামৰূপী সঙ্গীতৰ school-অৰ বিষযে আপোনাৰ আলোচনা সাঙ্গীতিক তথ্যৰ ফালৰপৰা নির্ভুল হৈছে।” কৃতীসকলৰ অনুগ্রহ-বাণী আমাৰ সাহস।

শঙ্কৰ-ৰচনাৱলী পৰিক্রমা এটি থিৰাং কৰিবৰ যত্নও এই তাঙৰণত কৰা হৈছে। এনে ধৰণৰ চেষ্টা আগতে কোনোজনে কৰা আমাৰ চকুত পৰা নাই। এই পৰিক্রমাৰ যথার্থতা আৰু বঢ়া-টুটাৰ দোষ বিজ্ঞসকলে আঙুলিযাই দিব বুলি আশা কৰিছোঁ।

শ্রীধৰ স্বামীৰ বৈদান্তিক সিদ্ধান্তক শুদ্ধাদ্বৈতবাদ বা ৱাস্তৱ-ৱৈভেক্যৱাদ নাম দিযা দেখা গৈছে। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মাযাবাদৰ শোধনেৰে তেওঁ পৰমার্থভূত বস্তুৰ লগত তাৰ অংশস্বৰূপ জীৱ, কার্য্যস্বৰূপ জগৎ আৰু শক্তিৰূপ মাযাৰ অদ্বযত্ব প্রতিপন্ন কৰিছে।

প্রসঙ্গীয়া টোকাৰ বহুতোখিনি কথা চমু কৰা বা বাদ দিয়া হৈছে। যিসকলে প্রৱর্তিত বিষয-প্রসঙ্গ বহলাই আলোচনা কৰিব খোজে, সিসকলৰ বাবেইহে এই টোকা।

১ নৱেম্বৰ, ১৯৫২
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয

তৃতীয় তাঙৰণ

দ্বিতীয তাঙৰণৰ পুথি বজাৰত নোহোৱা হোৱাত প্ৰকাশক শ্ৰীদত্তবৰুৱা ডাঙৰীয়াই এই তাঙৰণৰ ছপাৰ আয়োজন কৰিলে। কিতাপখন পৰিবৰ্তন-পৰিশোধন কৰিবৰ কাৰণে যি যত্ন কৰা উচিত আছিল, সি কাৰ্য্যতঃ হৈ নুঠিল, তথাপি কিতাপখন এলুটি দি ঠায়ে ঠায়ে সলনি কৰা হৈছে।

দ্বিতীয তাঙৰণ প্ৰকাশ হোৱাৰ কেইমাহমান পাছৰপৰা প্ৰায এবছৰ জুৰি বিশেষকৈ ইযাৰ দৰ্শন-সম্পৰ্কীয় আলোচনা লৈ কালিৰাম মেধি, শ্ৰীভৱানন্দ দত্ত আৰু শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰীৰ মাজত আলোচনীৰ পাতত আলোচনা সমালোচনাৰ জাউৰি উঠে। যি সমযত পুথিখনৰ এই অংশ লিখা হয, তেতিয়া দৰ্শনত মোৰ বিদ্যাৰম্ভ হৈছিল মাথোন। আন কি, সেই তাঙৰণ প্ৰেছৰপৰা ওলোৱাৰ আগতেই এই বিষযত মতামত পৰিৱৰ্ত্তিত হয। বৰ্তমান তাঙৰণত আলোচনাটোত নতুন ভাঁজ দিয়া হ'ল যদিও ইযে সম্যক আলোচনা হৈছে, এনে বুলি দাবী কৰিব নোৱাৰি। প্ৰকৃততে এই বিষযৰ সম্যক আৰু সুসংহত আলোচনাৰ এতিযাও যেন অভাৱ। তেনে অনেক আলোচনা মুকলি মনৰ অভাৱ বা অবাস্তৱ মনোভাৱেৰে দুষ্ট হোৱাত পণ্ডিত বা বৈষ্ণৱসকলৰ গ্ৰহণীয হৈ নুঠাও দেখা গৈছে।

এই তাঙৰণত কেইখনিমান চিত্ৰ সংযোগ কৰা হ'ল।

নৱজীৱন প্ৰেছৰ গৰাকী শ্ৰীকালীচৰণ পালক ধন্যবাদ জনাই নথ'লে এই নিবেদনৰ কাম শেষ কৰা নহ'ব।

১ জুন, ১৯৫৭
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয

চতুৰ্থ তাঙৰণ

এইবাৰ একো যোগ-বিয়োগ নহ'ল লৰালৰিত ছপাশালৰপৰা কিতাপ আনিবলগীয়া হোৱাত।

১১ জুন, ১৯৬৩ **মহেশ্বৰ নেওগ**
গুৱাহাটী

সূচী

প্ৰথম খণ্ড

প্ৰস্তাৱনা

পিঠি

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ-চৰিতৰ উপাদান ১-৪

শ্ৰীশঙ্কৰৰ উপৰি পুৰুষ—কামেশ্বৰ দুৰ্লভনাৰায়ণ—চণ্ডীবৰৰ কামৰূপ আগমন—বাৰভূঞাৰ উৎপত্তি—কামেশ্বৰৰ ৰাজ্যত চণ্ডীবৰ আদি—চণ্ডীবৰৰ বংশ-বৃদ্ধি, ৰাজধৰ, সূৰ্য্যবৰ, কুসুমবৰ, শঙ্কৰবৰ ৪-১২

শঙ্কৰদেৱৰ 'পূৰ্ব কবি অপ্ৰমাদী'—শঙ্কৰী নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পটভূমিকা ঃ (ক) সৰ্ব-ভাৰতীয়, (খ) অসম-কামৰূপীয় ১২-১৮

দ্বিতীয় খণ্ড

বাৰভূঞা ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ জীৱন-কালৰ পৰিমাণ (১৩৭১-১৪৯০ শক) আৰু জন্মৰ শক (১৩৭১ শক, আহিন) সম্পৰ্কে মতভেদ ১৯-২৪

শঙ্কৰদেৱৰ আত্ম-পৰিচয়—কুসুমবৰ শিৰোমণি ভূঞাৰ ৰাজত্ব—আলিপুখুৰীত শঙ্কৰ আৰু কনগঞাৰ জন্ম—কুসুমবৰ আৰু সত্যসন্ধাৰ পৰলোকগমন সময় সম্পৰ্কে মতভেদ—জয়ন্ত দলৈৰ ৰাজ্যভাৰ—শঙ্কৰৰ বিদ্যা-শিক্ষা, ১৩৮৩ শক—প্ৰথম ৰচনা 'কোমল গীত' আৰু 'হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান'—যোগাভ্যাস ২৪-২৭

ডেকাগিৰী শঙ্কৰ ভূঞা—সেই সময়ৰ মধ্য-অসমৰ ৰাজনৈতিক অৱস্থা, ভূঞা-কছাৰীৰ সংঘৰ্ষ—কীৰ্তন-ঘৰ—ফাগুৱা

আলিপুখুৰীৰপৰা টেমনি-বৰদোৱালৈ উঠি যোৱা—প্ৰথম বিবাহ, ১৩৯২ শক—প্ৰথমা কন্যা মনুৰ জন্ম—সূৰ্য্যাৱতীৰ মৃত্যু—তীৰ্থযাত্ৰাৰ আয়োজন স্থগিত—মনুৰ বিবাহ ২৭-৩০

প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰা, ১৪০৩ শক—সঙ্গীসকলৰ ভ্ৰমণৰ ঠাই ৰুৱতিয়া গঙ্গা, গঙ্গাৰ ঘাট, গয়া, পুনৰ গঙ্গাৰ ঘাট, শ্ৰীক্ষেত্ৰ—শ্ৰীচৈতন্যৰ লগত সাক্ষাতৰ অমূলক কাহিনী ৰূপ আৰু সনাতন

গোস্বামীৰ কথা—ৰূপ গোসাঁইৰ 'বিদগ্ধমাধৱ' নাটক আৰু শঙ্কৰদেৱ—সীতাকুণ্ড, উত্তৰ-বাহিনী গঙ্গা, বৰাহ ক্ষেত্ৰ, পুষ্কৰিণী, মথুৰা, দ্বাৰকা, বৃন্দাবন—গোপীনাথ, ৰাধা সন্ন্যাসী, বৃন্দাবনদাস, ৰামাকান্ত আৰু ত্ৰিজটা সন্ন্যাসী—মাধৱ আৰু দামোদৰৰ জন্ম, ১৪১১ আৰু ১৪১০ শক—বৃন্দাবনত গুৰুজনা—বিবিধ তীৰ্থত—বদৰিকাশ্ৰমত প্ৰথম 'বৰগীত' ৰচনা —জগন্নাথ ক্ষেত্ৰত—আলি-পুখুৰীলৈ প্ৰত্যাৱৰ্তন, ১৪১৫ শক—শঙ্কৰদেৱ অদ্বৈতৰ শাখানে? ৩০-৩৮

কালিন্দীৰে দ্বিতীয় বিবাহ, ১৪২৫ শক—গোমস্তা বিষয়—একান্তভাৱে বৰদোৱাত ধৰ্ম-চৰ্চা, ১৪৩১ শক, আৰু ভাগৱত-চৰ্চা—'ভক্তিপ্ৰদীপ' আৰু 'ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্য' ৰচনা ৩৮-৪১

জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা ভাগৱত-প্ৰাপ্তি—'মহানাট' অভিনয়—শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু (?)—অসমীয়া নাটৰ জন্মকথা, 'সপ্ত বৈকুণ্ঠৰ চিহ্ন' নাটৰ যাত্ৰা—ভাওনা অনুষ্ঠানৰ স্বৰূপ আৰু উপাদান—চিহ্নযাত্ৰাৰ সময়ৰ আলোচনা—ভক্তি প্ৰচাৰ আৰু প্ৰথম শৰণৰ সময়—প্ৰথম শৰণীয়াসকল—'উদ্ধৱ সংবাদ' ৰচনা—'কীৰ্তন-ঘোষা'ৰ খণ্ডবিলাক ৰচনা, 'ওড়েষা-বৰ্ণন', 'পাষণ্ড-মৰ্দন', 'নামাপৰাধ' আদি—'গুণমালা'—বৰদোৱাত ভূঞা-কছাৰীৰ সংঘৰ্ষ—ভূঞা-ৰাজ্য ত্যাগ আৰু আহোম ৰাজ্যত প্ৰৱেশ, ১৪৩৮ শক—শিঙ্গৰি, ঘিলাধাৰী, বৌটা, ভলুকাগুৰি, কোমোৰাকুটাত, শেষত গাংমৌত ৪১-৫৩

তৃতীয় খণ্ড

আহোম ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

অসম-কামৰূপৰ বুৰঞ্জীত নৱ অভ্যুদয়ৰ যুগ—ভূঞাৰ বুৰঞ্জী—বিশ্বসিংহৰ অভ্যুদয়, ১৪৩১ শক, আৰু ভূঞা-দমন—বিশ্বসিংহৰ আক্ৰমণত শঙ্কৰদেৱ আদি, ১৪৪৩ শক—গাংমৌত ৫ বছৰ—গাংমৌৰপৰা স্থানান্তৰিত—জগতানন্দ দলৈৰ 'ৰামৰায়' উপাধি আৰু খিতাপ-লাভ ৫৪-৫৮

প্ৰথম পুত্ৰ ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ জন্ম—চাঙ্গিনি কোমোৰাকুটা—মলুৱালৰ আটি—ধুঁৱাহাটা-বেলগুৰি—শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলন, ১৪৪৪ শক—মাধৱদেৱৰ আদি জীৱন (১৪১১-১৪৪৪ শক)—

গযাপাণিৰ শৰণ—মাধৱ ধুঁৱাহাটাত—শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলন—মাধৱৰ ত্যাগ ৫৯-৬২

নাৰায়ণপুৰত আহোম শাসনৰ স্বৰূপ—শঙ্কৰ-মাধৱৰ গভীৰ শাস্ত্ৰ-চৰ্চা—'কীৰ্তন-ঘোষা'ৰ আৰু খণ্ড-ৰচনা, 'প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ', 'শিশু-লীলা', 'ৰাস-ক্ৰীড়া', 'কংস-বধ'—ভাস্কৰ বিপ্ৰৰ শৰণ ৬২-৬৪

গাৰ্হস্থ্য জীৱন, ল'ৰা-ছোৱালী—আহোম ৰাজ্যৰ পুৰোহিত আৰু পণ্ডিত-শ্ৰেণীৰ বিৰোধ—শঙ্কৰী ধৰ্মত মূৰ্তিপূজা—চুহুংমুং দিহিঙীয়া ৰজাৰ চাণ্ডত শঙ্কৰদেৱ—হৰি জোঁৱাইৰ নিধন, ৰংপুৰত মাধৱদেৱৰ কাৰাবাস ৬৪-৬৭

নৰনাৰাযণ-চিলাৰায়ৰ 'অভ্যুদয়'—শঙ্কৰদেৱৰ কামৰূপযাত্ৰাৰ কাৰণ—কোচৰ আহোম ৰাজ্য আক্ৰমণ—'পত্নী-প্ৰসাদ নাট' ৰচনা—আহোম ৰাজ্য ত্যাগ, ১৪৬৫ শক—কামৰূপ ৰাজ্যৰ পথত ৬৭-৭৩

চতুৰ্থ খণ্ড

কোচ ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

বৰপেটাৰ চুণপোৰা পালেংদিত শঙ্কৰদেৱ—ভৱানন্দ বা নাৰাযণ ঠাকুৰ, জয়ন্তীৰ মাধৱ, গোবিন্দ গৰমালি, বুঢ়া গোপালৰ শৰণ—গণককুচিত—কুমাৰকুচিত—মাধৱদেৱৰ বাণ্ডুকা-যাত্ৰা—পাটবাউসীত, আনুমানিক ১৪৬৮ শক—কালাপাহাৰৰ আক্ৰমণ, ১৪৭৫ শক—নৰনাৰাযণৰ শনিৰ দশা, ১৪৭৭-৮৪ শক—কমলপ্ৰিয়া বা ভুৱনেশ্বৰী আৰু চিলাৰায়ৰ বিয়া, ১৪৭৯-৮০ শক ৭২-৭৬

পাটবাউসীত ভক্তিৰ ধল—দামোদৰদেৱ আদিৰ শৰণ—ভকতৰ সংখ্যা-বৃদ্ধি—ভট্টদেৱ, চক্ৰপাণি দ্বিজ (চৰিতকাৰ ভূষণ দ্বিজৰ ককাক), হৰিদেৱ, হৰিহৰ আতা, উদাৰ গোবিন্দ, নাও ভঙা গোবিন্দ, সাপে খোৱা গোবিন্দ, বুঢ়া শ্ৰীৰাম আতা, গকুলচন্দ্ৰ আদি নতুন ভকত—ব্ৰহ্মজ্ঞানী ৰতিকান্ত দলৈ—অনন্ত কন্দলিৰ মাজ আৰু শেহ 'দশম'—সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য (?) ৭৬-৭৯

'কীৰ্তন-ঘোষা'ৰ সমাপ্তি, 'জৰাসন্ধ-বধ' ৰচনা—নাট-ৰচনা—প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, সপ্তম, দশম আৰু একাদশ স্কন্ধ 'ভাগৱত'ৰ

পদ, 'নিমি-নৱসিদ্ধ সংবাদ' আদি বিবিধ গ্ৰন্থ ৰচনা—'নামঘোষা'ৰ সূচনা, 'অনাদিপাতন' ৰচনা—মাধৱ কন্দলিৰ ৰামায়ণৰ সম্পাদনা, মাধৱদেৱৰ 'আদিকাণ্ড', শঙ্কৰদেৱৰ 'উত্তৰাকাণ্ড' ৰচনা ৮০-৮৩

গাৰ্হস্থ্য জীৱন, ৰামানন্দৰ শিক্ষা আৰু বিয়া, কমললোচনৰ মৃত্যু—কছাৰী ৰজাৰ ধৰ্ম গ্ৰহণ—ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ জন্ম, ১৪৮৩ শক—চৈতন্য কামৰূপলৈ অহাৰ প্ৰৱাদ ৮৩-৮৫

দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণ—শঙ্কৰ-চৈতন্য-হৰিব্যাস-ৰামানন্দৰ সাক্ষাতৰ প্ৰৱাদ—কবীৰৰ মঠত শঙ্কৰদেৱ—গঙ্গা, গয়া, জগন্নাথপুৰ শ্ৰীক্ষেত্ৰত—পাটবাউসীলৈ প্ৰত্যাগমন—তীৰ্থনিষেধৰ গীত ৮৫-৯২

কণ্ঠভূষণ বিপ্ৰ—মাধৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী' পদ-ভাঙনি—শঙ্কৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ' আৰু ভট্টদেৱৰ 'ভক্তিবিৱেক-ৰত্ন'—তন্ত্ৰ-শ্ৰাদ্ধাদি-নিবাৰণৰ পুথি—চিলাৰায়ৰ শৰণ আৰু শঙ্কৰদেৱৰ ঘনিষ্ঠতা—ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ বিষয—শঙ্কৰদেৱ-নৰনাৰায়ণৰ দেখা-সাক্ষাতৰ সময়—শঙ্কৰদেৱ তাঁতী-কাৰখানাৰ দলৈৰূপে—মথুৰাদাস বুঢ়া আতা ৯২-৯৫

ভক্তৰ ওপৰত ৰাজ-নিগ্ৰহ—ধৰ্মৰ অৰ্থে সত্যাগ্ৰহীসকল—নৰনাৰাযণৰ ৰাজসভাত শঙ্কৰদেৱ, আনুমানিক ১৪৮০ শক—তোটয, ভটিমা, গীত—'গুণমালা' সম্পূৰ্ণ—কাকতকুটাৰ ব্যুৎপত্তি—শান্তিপুৰীয়া কবিচন্দ্ৰ পণ্ডিতেৰে তৰ্ক—নৱম আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ 'ভাগৱত'-ৰচনা—ভেলাডঙাত গুৰুজন—মাধৱদেৱৰ বাণুকা-যাত্ৰা—চান্দসাই যৱনৰ শৰণ—দৰং-ৰাজবংশাৱলীত শঙ্কৰদেৱৰ কথা—পাটবাউসী বেহাৰৰ মাজত অহা-যোৱা—মাধৱদেৱৰ 'জন্ম-ৰহস্য'ৰ পদ—খহটা সন্ন্যাসীৰ কাহিনী—বৃন্দাবনী বস্ত্ৰ—'ৰুক্মিণী-হৰণ নাট', 'কুৰুক্ষেত্ৰ', মাধৱৰ 'ৰাজসূয়', ১৪৮৯ শক—'জন্মযাত্ৰা নাট', 'কংসবধ নাট', 'পাৰিজাত-হৰণ নাট', অন্ত্য ৰচনা 'ৰামবিজয় বা সীতাস্বয়ম্বৰ নাট'—'বৰগীত'ৰ প্ৰথম সঙ্কলন, ১৪৮৮ শক—মাধৱৰ 'দধিমথন নাট' ৯৫-১০২

“দুই নাতিতেসে আশ”—বংশীগোপালদেৱ, আন ভক্তসকল—বেহাৰলৈ শেষ যাত্ৰা—গণককুচিৰ মাধৱৰ থানত—মাধৱলৈ শঙ্কৰৰ শেষ বাণী—বেহাৰত মহাপ্ৰয়াণ ১০২-১০৫

পঞ্চম খণ্ড

শঙ্কৰী সাহিত্য, সংস্কৃতি আৰু দৰ্শনৰ আভাস

বৈষ্ণৱ আন্দোলন আৰু বৈষ্ণৱ সাহিত্য—শ্ৰীশঙ্কৰ-ৰচনাৱলীৰ শ্ৰেণী-বিভাগ—ৰচনাৱলীৰ পৰিক্ৰমা-নিৰূপণ—তাৰুণ্যৰ চপলতা আৰু সমৃদ্ধিৰ কাল-অশান্তি আৰু বিৰোধৰ কাল—পূৰ্ণ-বিকাশৰ কাল—শঙ্কৰদেৱৰ আধ্যাত্মিক দান ১০৬-১১০

উপাখ্যান আৰু পদ-ভাঙনি—তত্ত্ব-পুথি—কীৰ্তন-ঘোষা—গীত-প্ৰবন্ধ—বৰগীত—ভটিমা—নাট বা অঙ্কৰ কৌশল আৰু অঙ্গ-বিভাগ—নাটকীয় গদ্য—সংস্কৃত স্তোত্ৰ আৰু প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থ—ভক্তি-ৰত্নাকৰ ১১১-১২৪

সংস্কৃতি-সাহিত্যত শঙ্কৰী প্ৰভাৱ ১২৫-১২৯

বেদান্ত দৰ্শন—ভাগৱত পুৰাণ—শ্ৰীভাগৱত-ভাৱাৰ্থ-দীপিকা—ভাগৱতত সাংখ্য আৰু যোগ—ঈশ্বৰ, জীৱ আৰু জগৎ—সৃষ্টিতত্ত্ব-চৌবিশতত্ত্ব, সাংখ্য—'মহাপুৰুষ' আৰু 'মহা-পুৰুষীয়া'—ভজনীয়ৰ স্বৰূপ—ভক্তি আৰু মুক্তি, জীৱন্মুক্তি—একশৰণ নামধৰ্ম—অদ্বৈতবাদ ১২৯-১৩৯

ষষ্ঠ খণ্ড

শ্ৰীশঙ্কৰী সম্প্ৰদায়ৰ বিস্তাৰ, সত্ৰৰ বুৰঞ্জী আৰু শঙ্কৰী ধৰ্মৰ পৰিণতি

শ্ৰীশঙ্কৰী বৈষ্ণৱ-সম্প্ৰদায়ৰ বিস্তাৰ—পন্থ-ভেদ—চাৰি সংহতি—চাৰি বস্তু—মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম—হৰিদেৱী-দামোদৰী পন্থ—বৰদোৱা সত্ৰথুল—কনকলতা-বাৰজনীয়া—ওপৰ-বাৰজনীয়া—গোপাল-বাৰজনীয়া—কাল-সংহতিৰ প্ৰতিপত্তি—মধুপুৰীয়া সম্প্ৰদা—চাৰি সত্ৰীয়া—বৰ আৰু সৰু বাৰজনীয়া—অসমত অ-শঙ্কৰী গোস্বামীসকলৰ 'আগম-মাৰ্গ' প্ৰচাৰ ১৪০-১৪৪

অসম ৰাজ্যত ভক্তি আৰু ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ ক্ৰিয়া—চুডাংফা বামুণী কোঁৱৰ—চুখাম্‌ফা খোৰা ৰজাৰ দিনত—প্ৰতাপসিংহৰ দিনত—চুৰম্‌ফা ভগা ৰজাৰ দিনত মহন্ত-বধ—জয়ধ্বজসিংহৰ শৰণ—উদয়াদিত্য আৰু গোকুলপুৰীয়া সন্ন্যাসী—চুলিক্‌ফা ল'ৰা

ৰজা—ৰাজকাৰ্য্যত বনমালীদেৱৰ হস্তক্ষেপ—গদাধৰসিংহৰ মহন্ত-নিৰ্য্যাতন—ৰুদ্ৰসিংহৰ ৰাজত্বত শাক্ত প্ৰভাৱ—শিৱসিংহ আৰু 'বৰৰজা' ফুলেশ্বৰী—মায়ামৰীয়া মহন্তৰ নিৰ্য্যাতন—ৰাজেশ্বৰসিংহ—দেশ-বিভ্ৰাটৰ মূল অঙ্কুৰ—ৰজা-ধৰ্ম আৰু প্ৰজা-ধৰ্মৰ বিভেদ—লক্ষ্মীসিংহ—মৰাণ-বিক্ষোভৰ সূত্ৰপাত ১৪৪-১৫০

মৰাণৰ ধৰ্মযুদ্ধ—গৌৰীনাথসিংহ—কমলেশ্বৰসিংহ—ৰীতিয়াৰ ষড়যন্ত্ৰ—আজিৰ কথা ১৫১-১৫৩

পৰিশিষ্ট

ক—প্ৰসঙ্গীয়া টোকা ১৫৪-১৬৭

খ—পুথিপঞ্জী ১৬৮-১৭০

শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ

প্ৰথম খণ্ড

প্ৰস্তাৱনা

বুৰঞ্জীৰ দৃষ্টিকোণৰপৰা বিচাৰ কৰি মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ এখনি সমালোচনামূলক জীৱনী লিখিবৰ উদ্দেশ্যেৰেই হাতত কাপ তুলি লোৱা হৈছে।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ-চৰিতৰ উপাদান

এইটি কামৰ বাবে উপযোগী সমলৰ অভাৱ নাই। শঙ্কৰোত্তৰ যুগত কেইবাখনিও গুৰু-চৰিত ৰচিত হৈছিল, ৰামচৰণ, দৈত্যাৰি ঠাকুৰ, ভূষণ, বৈকুণ্ঠ, ৰামানন্দ দ্বিজ, অনিৰুদ্ধ দাস—এইসকলৰ ভণিত শঙ্কৰ, মাধৱ আদিৰ চৰিত ভক্ত-বৈষ্ণৱসকলৰ সমাজত প্ৰচলিত হৈ আহিছে। সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই তেওঁৰ সৰু আৰু বৰ ‘পদ্ম-পুৰাণৰ স্বৰ্গখণ্ড’ত গুৰুজনাৰ চৰিত্ৰমূলক কিছু পদ সন্নিৱেশ কৰিছে। এই কেয়োখনিয়েই পুৰণি যুগৰ গুৰুজনাৰ পদ-চৰিত। ইয়াৰ বাহিৰেও আধুনিক যুগতো দীননাথ বেজবৰুৱাই ঘাইকৈ ৰামচৰণ ঠাকুৰ আৰু দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ পদৰ ওপৰতে ভেটি কৰি ভকত-বৰলোকসকলৰ মুখে শুনা কথা সংযোগ কৰি পুৰণি ধৰণৰ পদতে এখনি ‘গুৰু-চৰিত্ৰ’ ৰচনা কৰি ছপাই উলিয়ায়। তেৱেঁ ১৮১৫ শকত ‘হৰ-গৌৰী-সংবাদ সূত-সংহিতা ষষ্ঠি পটল আচাৰ্য্য-সংহতি’ৰ মূল শ্লোকে সৈতে তাৰ পদ-ভাঙনি প্ৰকাশ কৰে। ১৯০০ ছনত হৰিবিলাস আগৰৱালাই দৈত্যাৰিৰ লিখিত চৰিত ছপা আকাৰত পোনতে উলিয়ায়, ৰামানন্দ দ্বিজৰ চৰিতখনিও এওঁৰ দ্বাৰাই প্ৰকাশিত হয়। ১৯২৫ ছনত হলিৰাম মহন্ত ঠাকুৰে ৰামচৰণকৃত আৰু দুৰ্গাধৰ বৰকটকীয়ে ভূষণ দ্বিজকৃত চৰিত ছপাখানাৰ যোগেদি পোহৰলৈ উলিয়ায়। বৰদোৱা থানৰ কথা-চৰিতৰপৰা নতুনকৈ তেজপুৰৰ খটৱা সত্ৰৰ পুৰাৰাম মহন্তই লিখা ‘গুৰু-চৰিত্ৰ’ এখনি ধাৰাবাহিকভাৱে দ্বিতীয় বছৰ, প্ৰথম সংখ্যাৰপৰা পঞ্চম বছৰ, একাদশ সংখ্যালৈকে ‘বাঁহী’ত (আঘোণ, ১৮৩২—আহিন, ১৮৩৬ শক) প্ৰকাশ পায়। এইখনিকে সাধাৰণতে ‘বৰদোৱা চৰিত’ বুলি জনা যায়। চৰিতখনিৰ শেহত লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই পাদ-টীকা সংযোগ কৰিছিল এইদৰে, “ইয়াৰ সকলো কথা নিৰ্ভুল নহয় আৰু আমাৰ অনুমোদিতো নহয়।” পিছে, বিশেষকৈ এইখনি চৰিতৰে আলম লৈ বেজবৰুৱাই ১৮৩৩ শকত ‘শঙ্কৰদেৱ’ গ্ৰন্থ লিখি ছপা কৰে, লগতে আন বিস্তৃত সত্ৰীয়া কথা-চৰিতৰপৰা সঁজুলি লৈ ‘শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ’ প্ৰণয়ন কৰে। বেজবৰুৱাৰ দূইখনি আধুনিক চৰিতৰ পিছত ১৯২৩ ছনত মাদ্ৰাজৰ

নটেশন কোম্পানীৰপৰা ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিৰ ইংৰাজীত লিখা শঙ্কৰদেৱৰ জীৱনী আৰু ধৰ্মোপদেশ সম্পৰ্কীয় এখনি পুথি প্ৰকাশিত হয়। ১৯৫২ চনত এখনি 'কথা-গুৰু-চৰিত' ওলায়—ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিয়ে বৰপেটাৰপৰা সংগ্ৰহ কৰা, এই চৰিত অসম বুৰঞ্জীসমূহৰ দৰে সম্ভ্ৰান্ত কথা-ৰীতিত সম্ভৱতঃ উজনি অসমৰ কোনো থানত খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকামানতে লিখিত। আমি এই সকলো গুৰু-জীৱন-কাহিনীৰপৰা সৰহ তাকৰ পৰিমাণে উপাদান গ্ৰহণ কৰিছোঁ। ইয়াৰ উপৰিও দামোদৰদেৱ, ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা আদি সন্তসকলৰ বিবিধ চৰিতে আমাক সমল যোগাইছে। হৰেক ঘটনাৰ কাল-নিৰূপণ আৰু বুৰঞ্জীমূলক পৰিস্থিতি-নিৰ্ণয়ত পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু ডক্টৰ সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞাদেৱৰ সম্পাদিত পুৰণি বুৰঞ্জী আৰু আধুনিক লেখকৰ বুৰঞ্জীসমূহৰ ইঙ্গিতলৈ সততে চকু ৰখা হৈছে।

চৰিতসমূহক মুঠভাৱে দুভাগে ভগাব পাৰি—পদ আৰু কথা। সময়ৰ হিচাপত কথা-চৰিততকৈ পদ-চৰিতেই আগ। কালানুক্ৰমৰ ফালৰপৰা চালে ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ খনিয়েই প্ৰথম গুৰু-চৰিত আৰু অসমীয়া জীৱনী-সাহিত্যৰ আদিৰূপে স্বীকৃত হ'বলগীয়া। চৰিতকাৰ ৰামচৰণে স্বীকাৰ কৰিছে তেওঁ মোমায়েকৰ আজ্ঞা পাই আৰু তেৰাৰপৰা শুনি শঙ্কৰ-জীৱন-কথা লিখিছে। তেওঁ ইয়াকো কৈছে, তেওঁৰ লেখাত নিশ্চয় আগৰ কথা পিছ আৰু পিছৰ কথা আগ হোৱা দোষ বৈ গৈছে। ইফালে ৰামচৰণৰ পুত্ৰ দৈত্যাৰিয়ে এখনি শঙ্কৰ-মাধৱ-চৰিত ৰচা কথাই ভকত-বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত আচহকালৰ সৃষ্টি কৰিছে—পিতাকৰ আহল-বহল পুথিখন থাকোঁতে পুতেকে আন এখন চৰিত লিখিবলৈ যাব কিয়? পিতাকৰপৰা শুনি গুৰু-কথাৰ পদ কৰিছে বুলি দৈত্যাৰিয়ে স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু ৰামচৰণে যে এখন চৰিত ৰচিছিল, তেওঁ ঘুণাক্ষৰেও আঙুলিয়াই দিয়া নাই। এই প্ৰসঙ্গত ভকত-বৈষ্ণৱৰ দুটা মত আছে। এদলৰ মত—মাধৱৰ ভাগিন আৰু দৈত্যাৰিৰ পিতৃ ৰামচৰণে কোনো চৰিত লিখা নাছিল, পিছত আন এজন ৰামচৰণে (কন্টৰীৰ) কুঁহিয়াৰ-বাৰীত বহি পুথিখন লিখি ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ নামত চলাই দিছিল। বৰ্তমানে দুই-এজনে এনে মত প্ৰকাশ কৰে—শঙ্কৰদেৱে বৰদোৱা ত্যাগ কৰাৰ এশ বছৰমানৰ পিছত নাতি-বোৱাৰী কনকলতা আয়ে হাবি-তলৰপৰা বৰদোৱা আবিষ্কাৰ কৰাত সেই থানৰ মান বঢ়াবৰ বাবেই ঘাইকৈ ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ নামে এই পুথি ৰচনা কৰা হয়। আন দলে কয়, ৰামচৰণ ঠাকুৰ আৰু দৈত্যাৰি দুইজনেই দুখন চৰিত লিখাটো সত্য কথা। গুৰুজনা কামৰূপত থাকোঁতে জন্ম হোৱা আৰু তেওঁ বৈকুণ্ঠী হ'বৰ সময়ত সাত-বছৰীয়া ৰামচৰণে কালিন্দী আই-গোসাঁনীৰ ১৪২ বছৰীয়া জীৱৎ-কালতে চৰিতখনি লিখে। গুৰুপত্নীয়ে খোজাত ৰামচৰণে পুথিখনি দিলে আৰু তাকে আওৰাবলৈ নি কোনোৱা ভকতে হেৰুৱালে বা লুকুৱাই থ'লে। লুকুওৱা অৱস্থাতে পুথিখন বহুত কাল থাকে

আৰু সেয়েহে দৈত্যাৰিয়ে নকৈ গুৰুসকলৰ কথা পদবন্ধে নিবন্ধন কৰে। এতিয়াও ৰামচৰণৰচিত চৰিত দুখণ্ড কৰিহে পোৱা হয়—আদিৰেপৰা 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ' ৰচনালৈকে আৰু দ্বিতীয়তে বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ খণ্ড। দৈত্যাৰিপ্ৰণীত গুৰু-চৰিতৰ আদৰ ভক্ত-সমাজত বৰ বেছি, ইয়াৰ পদখিনি শুৱলা, ঘটনাৰ বিৱৰণ পৰিপাটি। গুৰুজনাৰ দ্বিতীয়বাৰৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগতে কামৰূপৰ চিলা গাঁৱৰ ব্ৰাহ্মণ চক্ৰপাণিয়ে তেওঁত শৰণ লয়হি। চক্ৰপাণিৰ দুটি পুত্ৰ—ৰাম আৰু বৈকুণ্ঠ। বৈকুণ্ঠৰ পুত্ৰ হ'ল আমাৰ চৰিতকাৰ ভূষণ দ্বিজ। ৰামচৰণ-দৈত্যাৰি-ভূষণৰ ঠায়ে ঠায়ে কিছুমান পদ হুবহু একেই। এনে ধৰণৰ মিলে আন যিহৰে ইঙ্গিত নিদিয়ক, এটা কথা সূচায়—তিনিওখনি চৰিত গুৰু-কথাৰ একে ঐতিহ্যেৰে পুষ্ট। এই ঐতিহ্যৰপৰা ৰামানন্দ দ্বিজৰ চৰিতখনিহে কিছু আঁতৰ, শঙ্কৰৰ জন্ম-মাহ, শঙ্কৰদেৱে প্ৰথম শৰণ লগোৱা, তীৰ্থভ্ৰমণ আৰু শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ সাক্ষাৎ আদি নানা বিষয়ত ৰামানন্দৰ বিৱৰণ আৰু ক্ৰম অলপ বেলেগ ধৰণৰ। ৰামানন্দই তত্ত্বমূলক তৰ্ক আদি যিদৰে বিবৰিছে, তাৰপৰা তেওঁৰ পাণ্ডিত্য স্পষ্ট হৈ ওলায়। শঙ্কৰৰ শিষ্য মাধৱ, মাধৱৰ শিষ্য ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, আতাৰ শিষ্য শ্ৰীৰামৰ পুত্ৰ আমাৰ ৰামানন্দ দ্বিজ। পদ্ম-পুৰাণৰ স্বৰ্গখণ্ড ৰহস্যৰ পদৰ লগতে চমুকৈ শঙ্কৰ-চৰিত সন্নিৱেশ কৰোঁতা সাৰ্বভৌমপতি ভট্টাচাৰ্য্য অন্ততঃ দেখাত গুৰুজনাৰ সমসাময়িক আৰু শিষ্য। পদ শঙ্কৰ-চৰিতকাৰসকলৰ ভিতৰত 'ৰমাকান্ত-পদ-দ্বন্দ্ব-মকৰন্দ-মধুব্ৰত' অনিৰুদ্ধ দাসেই কনিষ্ঠ। শঙ্কৰদেৱৰ পুত্ৰ হৰিচৰণ, হৰিচৰণৰ পুত্ৰ চতুৰ্ভুজৰ জ্যেষ্ঠা ভগিনীৰ বিয়া হয় বৰুৱা চৌধাৰী আতাৰ লগত; এওঁলোকৰ পুত্ৰ দামোদৰদেৱ, দামোদৰৰ পুত্ৰ ৰমাকান্তৰপৰাই বৰদোৱা সত্ৰৰ 'বৰ হিস্‌সা' হয়। এই ৰমাকান্তৱে ভক্ত চৰিতকাৰ অনিৰুদ্ধ। এওঁৰ 'গুৰু-বৰ্ণনা' পুথিত শঙ্কৰ-মাধৱৰ জীৱনীৰ আভাস মাত্ৰ দিয়া হৈছে।

গুৰুজনাৰ জীৱন-কথা চৰ্চিবৰ আৰু মনত ৰাখিবৰ কাৰণে পদ হ'লেই ভকত-বৈষ্ণৱৰ অধিক সুবিধা। কিন্তু কেয়োখনি পদ-চৰিতেই চমু। আমাৰ দেশৰ সত্ৰ-থান আদিত কীৰ্তন-প্ৰসঙ্গৰ পিছতে 'চৰিত তোলা' বা 'চৰিত-চৰ্চা' বুলি এটি ৰীতি প্ৰচলিত আছে : নিত্য বা নৈমিত্তিক কোনো উপলক্ষ্যত ভকতসকল গোট-পিট খাই গুৰুৰ জীৱন-কাহিনী এফালৰপৰা আলোচনা কৰে, ঠায়ে ঠায়ে পদ-চৰিতৰপৰাও একোডোখৰ সুৰ লগাই গায়, এজন কথকে কওঁতে কিবা আসোঁৱাহ ওলালে আন এজনে তাক পোনাই ঠিক বাটলৈ আনি দিয়ে। কোনো কোনো সজ্জনৰ ঘৰতো কেতিয়াবা দহ ভকত একেলগে হৈ এনে প্ৰসঙ্গ প্ৰৱৰ্তন কৰে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁলোকৰ মন গুৰু-মাহাত্ম্যত ইমান মজে যে তিনি-চাৰি দিন চৰিত-চৰ্চা লেথাৰিকৈ চলি থাকে। এনে ধৰণে চৰিত তোলাৰ ভিতৰত বিচিত্ৰ এয়েহে—গুৰুসকলৰ অনেক উক্তি বেদৰ বাণীৰ দৰে লৰচৰ নোহোৱাকৈ অনেক কাল অনেক থান-সত্ৰত একে

ধৰণে আবৃত্তি কৰা হৈ আহিছে আৰু এনেকৈয়ে গুৰু-কথাৰ ঐতিহ্যৰ এটি শকত সোঁত চাৰি-পাঁচ শ বছৰে বৈ আহিছে। কথা-চৰিতবিলাক এই ঐতিহ্যৰ সুঁতিৰ ধুনীয়া ধুনীয়া একোটি জানিবা বালি-চাপৰিহে। বেলেগ বেলেগ সত্ৰৰ কথা-চৰিতৰ ইখন-সিখনৰ মাজত দুই-এটা কথাত অলপ পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে তদুপৰি ইমান যুগ মুখে মুখে চলি অহা কাৰণে নানা বুৰঞ্জীৰ বা বুৰঞ্জীৰ বাহিৰৰ কাহিনী চৰিত-কথাৰে মিহলি হোৱাত সি বুৰঞ্জীমূলক ঘটনাৰ চকুত অবাস্তৱ যেন লাগিব পাৰে। তথাপি বিস্তৃত আৰু মনোৰম গুৰু-জীৱনৰ কাহিনীবোৰ প্ৰাণৰ উচ্ছ্বাস সানি এনে প্ৰাণময় কৰি তোলা হৈছে যে সেইবোৰ জীৱন্ত ঘটনাৰ দৰে চকুৰ আগতে দেখা আৰু নিজ কাণেৰে শুনা যেন লাগে। ডক্টৰ কাকতিৰ সংগৃহীত, অধ্যাপক উপেন্দ্ৰচন্দ্ৰ লেখাৰুৰ সম্পাদিত, সুবৃহৎ 'কথা-গুৰু-চৰিত'ৰপৰা এই কথা স্পষ্টকৈ বুজা যাব। অনিৰুদ্ধ দাসে চৰিত লিখিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা পাইছিল এনে 'চৰিত তোলা'ৰপৰা,—

কথা-ৰূপে ভক্তসবে চৰ্চ্চে ঠাই ঠাই।
পদ-ছন্দে কৰিবাক মোৰ অভিপ্ৰায়॥

গুৰু-চৰিত আৰু সত্ৰীয়া বুৰঞ্জীসমূহৰ মাজত অসমৰ সামাজিক বুৰঞ্জীৰ সকলো সমল সোমাই আছে। ৰজাঘৰীয়া দৃষ্টিৰ গোচৰত লিখা ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক এক দৃষ্টিভঙ্গী লৈ লিখা এই বিৱৰণবোৰে ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীৰো বহুতো অপূৰণ অঙ্গ পৰিপূৰণ কৰিব পাৰে।

শ্ৰীশঙ্কৰৰ উপৰি পুৰুষ

শঙ্কৰদেৱৰ নিজৰ লেখাৰ অভ্যন্তৰীণ প্ৰমাণৰপৰা আমি পাওঁ—লুইতপৰীয়া বৰদোৱা গাঁৱৰ 'মহা গ্ৰামেশ্বৰ' ৰাজধৰ কায়স্থ, ৰাজধৰৰ পুত্ৰ সূৰ্য্যবৰ 'মহা বড়া দেশধৰ', সূৰ্য্যবৰৰ পুত্ৰ ভৌমিক-শিৰোমণি কুসুমবৰ, কুসুমবৰৰ পুত্ৰ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ। ইফালে ৰাজধৰৰ পিতাক চণ্ডীবৰক দুৰ্লভনাৰায়ণে বহু মান কৰি টেমুনীয়াবন্ধ বটদ্ৰৱা গ্ৰামত বহুৱাইছিল আৰু দেৱীদাস নাম দিছিল বুলি গুৰুজনাই নিজে লিখি থৈ গৈছে।[1] কথা-গুৰু-চৰিত আৰু বৰদোৱা চৰিতমতে আদি পুৰুষ অত্ৰি-গোত্ৰসম্ভূত প্ৰেমপূৰ্ণানন্দগিৰীয়ে কৃষ্ণক উপাসি কৃষ্ণগিৰী নামে পুত্ৰ লাভ কৰে, কৃষ্ণগিৰীয়ে ভগৱন্তক সুৱৰ্ণ দি আৰাধনা কৰাত পুত্ৰ সুৱৰ্ণগিৰী ওপজে, সুৱৰ্ণগিৰীয়ে গন্ধৰ্বসকলক আৰাধি গন্ধৰ্বগিৰীক পুত্ৰৰূপে পালে। ৰাম-ৰূপ ভগৱন্তক আৰাধনা কৰাত গন্ধৰ্বগিৰীৰ সন্তান জন্মিল ৰামগিৰী, ৰামগিৰীৰ পুত্ৰ হেমগিৰী, তেওঁৰ ল'ৰা হৰিৱৰগিৰী। পুত্ৰহীন হৰিৱৰগিৰীৰ কন্যা কৃষ্ণকান্তি হ'ল চিৰকুমাৰী। কথিত আছে, সদাশিৱৰ বৰত কৃষ্ণকান্তিৰ লণ্ডাবৰ বা লণ্ডাদেৱ নামে পুত্ৰ লাভ হয়। পৃথিৱীৰ অনেক জাতিৰ মাজতে দেৱতাৰ ঔৰসত নাৰীৰ সন্তান হোৱা

(parthogenesis) বিশ্বাস আছে। লণ্ডাবৰে চণ্ডীদেৱীৰ আৰাধনা কৰাত ভাৰ্যা সুভদ্ৰাৰ গৰ্ভত এটি ল'ৰা ওপজে—চণ্ডীবৰ। লণ্ডাবৰৰ ওপৰৰ উপৰি পুৰুষসকলৰ বিষয়ে অৱশ্যে দৈত্যাৰি, ভূষণ, বৈকুণ্ঠ, ৰামানন্দ দ্বিজ নিমাত।

কামেশ্বৰ দুৰ্লভনাৰায়ণ

চণ্ডীবৰৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা দুৰ্লভনাৰায়ণৰ বিষয়ে গুৰুজনে বহলাই একো লিখা নাই। সমসাময়িক সাহিত্যত এইজনা কমতাৰ ৰজাৰ উল্লেখ আছে। হেম সৰস্বতী আৰু হৰিবৰ বিপ্ৰ এওঁৰ ৰাজত্বৰ আৰু কবিৰত্ন সৰস্বতী সম্ভৱতঃ অলপ পিছৰ কবি। হেম সৰস্বতীয়ে 'প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ'ত আত্ম পৰিচয় দিছে,—

কমতা মণ্ডল দুৰ্ল্লভনাৰায়ণ
নৃপবৰ অনুপাম।
তাহান ৰাজ্যত ৰুদ্ৰ সৰোচতি
দেৱযানী কন্যা নাম॥
তাহান তনয় হেম সৰোচতি
ধ্ৰুৱৰ অনুজ ভাই।

একেজন কবিয়ে সঙ্কলন কৰা বিবিধ পুৰাণৰ ভাঙনি 'হৰ-গৌৰী-সম্বাদ' নামৰ পুথি এখনি সম্প্ৰতি গোৱালপাৰা জিলাত পোৱা হৈছে। তাত আছে,—

ভূপ দুৰ্ল্লভনাৰাযণ পাত্ৰ পশুপতি সুত
সৰ্ব্বশাস্ত্ৰ-পণ্ডিত সুজ্ঞান।
তাহান তনয় চাৰি ধনঞ্জয় আদি কৰি
ধ্ৰুৱ ভৈল কুলত প্ৰধান।
অপৰ হেমন্ত কবি হৰ-গৌৰী পদ সেৱি
হেম সৰস্বতী ভৈল [নাম]।
মতিত গম্ভীৰ গহীন সুথিৰ ধীৰ
কামতা ভুৱন নিজ গ্ৰাম॥[১]

হৰিহৰ বিপ্ৰই মহাভাৰত জৈমিনীয় অশ্বমেধ পৰ্বৰ ভাঙনি 'বভ্ৰুবাহনৰ যুদ্ধ'ত দুৰ্লভৰ প্ৰশস্তি গাইছে,—

জয় জয় নৃপবৰ দুৰ্ল্লভনাৰায়ণ ৰাজা
কাম [তা] পূৰে ভৈল বীৰবৰ।

কবিৰত্ন সৰস্বতীয়ে আকৌ দ্ৰোণপৰ্ব মহাভাৰতৰপৰা জয়দ্ৰথবধৰ পদ ভাঙনি কৰোঁতে নিজৰ চিনাকি দি কৈছে, তেওঁৰ পিতাক কায়স্থ-প্ৰৱৰ চক্ৰপাণি শিকদাৰৰ আছিল ছোটশিলা গ্ৰামত ঘৰ, শিকদাৰে দুৰ্লভনাৰায়ণৰপৰা ধন-ধান-সৎকাৰ লাভ কৰিছিল। কবিৰত্নক কিন্তু দুৰ্লভ-পুত্ৰ ইন্দ্ৰনাৰায়ণৰ দিনৰ লোক যেনহে লাগে।—

নৃপ-শিৰোমণি দেৱ মহামানী
দুর্লভনাৰায়ণ ৰাজা।—
তাহান তনয় ভৈল ধর্ম্মময়
ইন্দ্রনাৰায়ণদেৱ।
মহাবীৰ ধীৰ স্বভাৱে গম্ভীৰ
নিতে কৃত্য হৰি-সেৱ॥
যত সৰ্ব্বক্ষণ ইন্দ্রনাৰায়ণ
বৰ দেন্ত সদাশিৱ।
হৌক নৰেশ্বৰ পাঞ্চ-গৌৰেশ্বৰ
পিতা-পুত্রে চিৰজীৱ॥

চণ্ডীবৰৰ কামৰূপ আগমন

এই তিনিজন প্রাক্‌শঙ্কৰী কবি আৰু শঙ্কৰদেৱৰ লেখাৰপৰা 'পঞ্চ-গৌড়েশ্বৰ' উপাধিকামী এজনা কামৰূপাধিপ দুর্লভনাৰায়ণ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ ইন্দ্রনাৰায়ণৰ ৰাজ-শক্তি আৰু ধর্ম-সাহিত্যৰ বিষয়ত উৎসাহৰ কথা প্রতিষ্ঠিত হয়। সকলো গুৰু-চৰিতৰ মতে দুর্লভনাৰায়ণৰ দিনতে শিৰোমণি ভূঞা চণ্ডীবৰ কামৰূপলৈ আহে। চণ্ডীবৰ হ'ল শঙ্কৰৰ আজোককাক ৰাজধৰৰ পিতৃ অর্থাৎ চতুর্থ উপৰি পুৰুষ। শঙ্কৰৰ জন্ম ১৩৭১ শকত, ৰামানন্দৰ চৰিতমতে কুসুম্বৰৰ তেতিয়া ২৯ বছৰ, তেনেহ'লে কুসুমৰ জন্ম-শক হ'ল ১৩৪১। কুসুম সূৰ্য্যৱৰৰ বৰ ল'ৰা, সূৰ্য্যবৰ ৰাজধৰৰ বৰ পুত্ৰ। কুসুম, সূৰ্য্যবৰ দুয়ো বাপেকৰ বয়স যথেষ্ট হোৱাতহে উপজিছিল। গতিকে প্রতি পুৰুষত ডেৰকুৰি বছৰ ধৰি ৰাজধৰৰ জন্মৰ বছৰ ১২৮০ শক বা ১৩৫৮ চন পাওঁ। গুৰু-চৰিতবোৰত আছে, চণ্ডীবৰ কামৰূপত কিছু কাল থকাৰ পিছতহে পুত্ৰ ৰাজধৰৰ জন্ম হয়। সূৰ্য্যদেৱ সিদ্ধান্তবাগীশৰ ৰাজবংশাৱলীত আছে যে 'ভূঞা'ৰ জন্ম হয় ১২৩৮ শকত—"বাৰ আঠত্রিশ শকে ভূইঞা উপজিলা। বাৰভূইঞা হইয়া কামৰূপক ভুঞ্জিলা॥" এই 'ভূঞা' যদি আমাৰ শিৰোমণি ভূঞা চণ্ডীবৰেই হয়, আমাৰ এই হিচাপটিও মিলি যায়; আৰু দুকুৰিমান বছৰ বয়সত চণ্ডীবৰ দুর্লভনাৰায়ণৰ ৰাজ্যলৈ অহা বুলি ধৰি ল'ব পাৰোঁ। মুঠতে খ্রীষ্টীয় চতুর্দশ শতিকাৰ ষষ্ঠ দশকৰ ভিতৰতে (১৩৫১-৬০ খ্রীঃ অঃ) এই আগমন ঘটে বুলি প্রায় নিশ্চয় কৰিব পাৰি। গুণাভিৰাম বৰুৱাই লিখিছে, "চণ্ডীবৰ প্রমুখো ভূঞাসকল এই দেশলৈ অহাৰ সময় ১২২০ শক অনুমান হয় অর্থাৎ চুকাফা ৰজা সৌমাৰ দেশলৈ অহাৰ প্রায় কিছু বছৰ পূৰ্বে আছে। কিন্তু সেই সময়ৰ ইতিহাস যেনে অস্পষ্ট, তাৰপৰা প্রকৃত সময় পোৱা কঠিন।" কমতাধিপতি দুর্লভনাৰায়ণে খ্রীষ্টীয় ত্রয়োদশ শতিকাৰ শেষ ভাগত বৰনদী আৰু কৰতোৱাৰ মাজৰ দেশখন শাসন কৰিছিল বুলি

ছাৰ এডৱাৰ্ড গেইটে খিলাং কৰিছে। কনকলাল বৰুৱাই মত প্ৰকাশ কৰে, খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দ্দশ শতিকাৰ দ্বিতীয় চতুৰ্থাংশত দুৰ্লভৰ ৰাজত্ব চলিছিল।

চৰিতৰ বিৱৰণমতে, গৌড়েশ্বৰ ধৰ্ম্মনাৰায়ণৰ লগত জমিন-দেশৰ বাবে কামেশ্বৰ দুৰ্লভনাৰায়ণৰ বিবাদ-সংগ্ৰাম লাগে। দুৰ্লভনাৰায়ণে গৌড়েশ্বৰৰ ৰাজ্য সোমাই মহানন্দাৰ পাৰত গড় কৰি ৰ'ল। সাতদিন সাতনিশা যুদ্ধ হ'ল। অনেক লোক ৰণত পৰিল। "মাহনা গঙ্গা শোণিতে কৰ্দ্দম হৈ বহি যায় ঃ তীৰ ঢাকি শএ জুৰিলে।" দুয়োজন ৰজা আছিল দেৱীভক্ত। সেই সূত্ৰেই শেহান্তত দুয়োৰে মিত্ৰতা হ'ল। দুৰ্লভে ক'লে বোলে, "আমাৰ দেশত পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ কায়স্থ নাই। তোমাৰ-আমাৰ সুখ-দুখৰ বাৰ্ত্তাও বুজিব লাগে, চাই আমাক সবিচাৰেক মানুহ দিয়া ৰক।" গৌড়েশ্বৰে পুৰোহিত কৃষ্ণ-পণ্ডিত, ৰঘুপতি, ৰামবৰ, লোহাৰ, বৰান, ধৰম, মথুৰা—এই সাতঘৰ ব্ৰাহ্মণ, আৰু হৰি, শ্ৰীহৰি, শ্ৰীপতি, শ্ৰীধৰ, চিদানন্দ, সদানন্দ, চণ্ডীবৰ—এই সাতঘৰ কায়স্থ দিলে। "মহানদীৰ (মহানন্দাৰ?) ওচৰত ৰণ হোৱাৰ চাই হ'লে বঙ্গাল দেশৰ উত্তৰ ফালৰ অৰ্থাৎ পূৰ্ণীয়া অঞ্চলৰ ধৰ্ম্মনাৰায়ণ কোনো সামান্য ৰজা হ'ব পাৰে। গৌড়ৰ দেশত মুছলমানবিলাকৰ আধিপত্য হোৱাত কোনো হিন্দু ক্ষুদ্ৰ ৰজাই গৌড়েশ্বৰৰ নাম লই সেই প্ৰদেশ শাসন কৰিছিল। চণ্ডীবৰ, ৰামবৰ, লোহাৰ, বৰন নামৰ দ্বাৰাও সেইটি অনুভৱ হয়। বিশেষ ব্ৰাহ্মণ থাকোঁতে কায়স্থ চণ্ডীবৰক শিৰোমণি ভূঁঞা পতাত সেই কায়স্থকেইজন বিখ্যাত 'লালা কায়েথ' এনে মনে ধৰে।" সাতঘৰ ব্ৰাহ্মণ, সাতঘৰ কায়স্থ—"এই কেইজনৰ প্ৰধান বাৰজনক বাৰভূঁঞা বোলে।"* কিন্তু পণ্ডিতসকলৰ সাধাৰণ মত যে 'বাৰ' শব্দটোৱে দ্বাদশ সংখ্যাটো নিৰ্দ্দেশ নকৰে।

বাৰভূঞাৰ উৎপত্তি

'ভূঞা' শব্দৰ ঠাইত শঙ্কৰদেৱে দশমত 'ভৌমিক' আখ্যা ব্যৱহাৰ কৰিছে। ভূঞাসকল এক শ্ৰেণী ভূস্বামী মাত্ৰ; ব্ৰাহ্মণ, বৈদ্য, মুছলমান আদি নানা জাতৰ ভূঞা আছিল। অসমৰ ভূঞাসকলেৰে মেদিনীপুৰৰ আদিবাসী ভূঞাসকলৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। 'ভূঞা' শব্দটো সংস্কৃত ভূমি শব্দৰপৰাই উদ্ভূত, ফাৰ্চী 'জমিদাৰ' আৰু সংস্কৃত 'ভৌমিক' শব্দৰ সমাৰ্থক। 'কামৰূপৰ বুৰঞ্জী'ত আছে, "অনেকখানি গাঁও লগ লগোৱাত তাৰে নাম ১ এক চাকলা। সেই চাকলে প্ৰতি এটি ভূঞা অৰ্থাৎ ৰজা।"* অসমত আৰু বঙ্গদেশতো 'বাৰ ভূঞা' বোলোঁতে প্ৰায়েই বাৰজন লোকৰ উল্লেখ কৰিলেও 'বাৰ'ৰ অৰ্থ 'বহুত', নিৰ্দিষ্ট এটা সংখ্যা নহয়। বাৰ বা দ্বাদশ সংখ্যাটোৰ এনে ব্যৱহাৰ অনেক ঠাইত আছে, বিশ্বসিংহৰ বাৰজন কেচ কাজী, নৰনাৰায়ণৰ দিনৰ তাঁতীকুছিৰ বাৰ ঘৰ, জয়ন্তীয়া ৰজাৰ বাৰজন দলই, নেপাল ৰজাৰ বাৰজন পাৰিষদ, অসমৰ ধৰ্ম-সমাজৰ গোপাল-বাৰজনীয়া, বৰ বাৰজনীয়া আৰু সৰু বাৰজনীয়া আছে।* ৰাজপুতনাৰ

কোনো কোনো দেশীয় ৰাজ্যত 'দ্বাদশ ভৌমিক' নিযুক্ত কৰাৰ ৰীতি আছে। বঙ্গদেশৰ পাল আৰু সেন ৰজাসকলৰ দিনত 'ভূঁইয়া'সকলেই দেশ শাসন কৰিছিল।" আকবৰনামা, আইন-ই-আকবৰী আদি মুছলমান বুৰঞ্জীত গৌড়ৰ 'ভূঁইয়া'সকলৰ কাৰো কাৰো উল্লেখ পোৱা যায়। 'বাৰো ভূঁয়ে' বা 'বাৰ ভূঁইয়া' বঙ্গৰ বাৰজন ভৌমিক বা ৰজা উপাধিধাৰী জমিদাৰ। এওঁলোকৰ অনেকেই আকবৰ বাদশাহৰ সমসাময়িক, কোনো কোনোজন তাতোকৈ আগৰ। এসময়ত এওঁলোকেই দেশ শাসন কৰিছিল বুলি 'বাৰভূঁয়ে বাঙ্গালা' কথাটো প্ৰচলিত হৈছিল। বঙ্গৰ বাৰভূঞাসকলৰ মাজত বসু, গুহ, শূৰ আদি বংশীয় বঙ্গজ কায়স্থ, বাৰেন্দ্ৰ ব্ৰাহ্মণ, মুছলমান আদি আছিল। মানসিংহই বঙ্গাল দেশ আক্ৰমণ কৰিবৰ সময়ত ভূঞাসকলৰ কাকো কাকো লগ পাইছিল।" মুছলমানী আমোলতো বঙ্গৰ ভূঞাসকলে আংশিক স্বাধীনভাৱে দেশ শাসন কৰিছিল।

নাগশঙ্কৰ বা নাগাক্ষ ৰজা আৰু তেওঁৰ বংশেই চতুৰ্থ শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি দুশ বছৰ লুইতৰ উত্তৰ পাৰে ৰাজত্ব কৰিছিল। এই ক্ষত্ৰিয় বংশৰ লোকেই পিছৰ যুগত ভূঞা বুলি পৰিচিত হয়। জিতাৰি বংশৰ ধৰ্মপালৰ নাতি সোমপালৰ তোলনীয়া পুতেক প্ৰতাপসিংহই উজনিৰ এই ভূঞাইতক মাৰি 'বৰ ৰজা' হৈছিল। এই বংশধৰসকলেও পিছৰ যুগত ভূঞা বুলি চিনাকি দিছিল। কামৰূপৰ বুৰঞ্জী, ৰতিকান্ত দ্বিজৰ ৰাজবংশাৱলী আদিমতে কমতাৰ কিন্দুৰা ৰজাৰ বংশৰ পিছত কামৰূপত বজ্ৰসিংহ নামে ৰজা হয়। ইয়াৰ পিছতে দেশত বাৰভূঞাৰ আমোল হ'ল। বাৰভূঞাক খেদি গৌড়ৰ ছলে শাহে দেশ লয়; কিন্তু মুছলমানে এৰি যোৱাত পুনৰ বাৰভূঞাৰ ৰাজত্ব হ'ল। কামৰূপৰ বুৰঞ্জীমতে ১৪৬১ শকত ছলেন শাহে কামৰূপ আক্ৰমণ কৰে; ৰতিকান্ত দ্বিজৰ মতে ১৪১৪ শকত দৰঙী বামুণ জয়সিংহ ৰজাৰ পিছত বাৰভূঞাই ৰাজ্য ভুঞ্জে; ১৪৬২ শকত মুছলমানে কামৰূপ এৰি যায় আৰু ভূঞাসকলে পুনৰ দেশ অধিকাৰ কৰি লয়।" এইদৰে যেতিয়াই দেশত অৰাজকতাই দেখা দিছিল, "গাঁৱে গাঁৱে ভৈল তেবে সৱে ভূঞাৰাজ।" আৰু কোনো প্ৰতাপী ৰজা ওলালেই ভূঞাসকলে তেওঁৰ দল লৈছিল—বিশ্বসিংহৰ অভ্যুদয়ৰ আগতে যেনেকৈ "গৌড়েশ্বৰ পাশে থাকে ভূঞা দিবাকৰ।"" বিশ্বসিংহই ৰাজ্য ল'বৰ সময়তে কামৰূপ অঞ্চলৰ অনেক ভূঞাক বশ বা হত্যা কৰিছিল। তাঃ [illegible] 'উজনি অসম'ৰ ৰজা সৰু ভূঞাক [illegible] [illegible] বিশ্বসিংহই জয় কৰি বশ কৰা আৰু প্ৰতাপী নৰনাৰায়ণ ভূঞাকো বশ কৰি ভূঞাসকলক দমন কৰা কথা উল্লেখ কৰিছে।

গুৰু-চৰিতসমূহৰ বিৱৰণমতে ভূঞাসকলে অসম-কামৰূপৰ বাহিৰৰপৰা আহি ইয়াত [illegible] [illegible]। কিন্তু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ কূলৰ আৰু [illegible] ভূটীয়া ৰজাৰ

সংলগ্ন দেশত ৰাজত্ব কৰা ভূঞাসকলৰ বংশধৰে আনিমত্ত ৰজাৰ মন্ত্ৰী (আৰু পিছত ৰজা হোৱা) সমুদ্ৰৰপৰাহে বাৰভূঞাৰ উদ্ভৱ হৈছিল বুলি দাবী কৰে। তেওঁলোকৰ মতে সমুদ্ৰৰ নাতিনী-জীয়ৰী লক্ষ্মীয়ে সূৰ্য্য দেৱতাক আৰাধি শান্তনু আৰু সুমন্ত বা স্যমন্ত নামে দুটি যঁজা সন্তান লাভ কৰে। কথিত আছে, শান্তনু আৰু সুমন্তৰ বাৰজনকৈ পুত্ৰ হৈ বাৰভূঞা নামে দেশ শাসন কৰিবৰ অৰ্থে সূৰ্য্যদেৱে বৰ দিছিল। শান্তনুৱে লখীমপুৰত আৰু সুমন্তই বৰ্তমান নগাঁৱৰ ৰামপুৰত বেলেগভাৱে ৰাজত্ব কৰে, শান্তনুৰপৰা বৰ বাৰভূঞা আৰু সুমন্তৰপৰা সৰু বাৰভূঞাসকলৰ উৎপত্তি বুলি ধৰা হয়। সুমন্তৰ বৰপুত্ৰ কন্দৰ্পবৰপৰাই শঙ্কৰদেৱৰ বংশৰ উৎপত্তি বুলি ধৰা হয়।[11] গুৰু-চৰিত আৰু উজনিৰ বাৰভূঞাৰ প্ৰমাণৰ এই অমিল লক্ষ্য কৰি লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই লিখিছে, "শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ কমতাপুৰৰ ৰজাই পঠা ভূঞাবৰ্গৰে সন্ততি আছিল, ৰাজত্ব কৰা বাৰভূঞাৰ সন্ততি নহয়।"

কামেশ্বৰৰ ৰাজ্যত চণ্ডীবৰ

কামেশ্বৰে চৈধ্যঘৰ ব্ৰাহ্মণ-কায়স্থক মাটি-বৃত্তি, বন্দী-বেটী দি কলঙৰ নামে হাজোৰ ওপৰে লেঙা-মাগুৰিত পাতিলে। তেওঁলোকৰ স্মৃতিস্বৰূপে লেঙাই গাঁও, মাগুৰি, জোনাৰ বৰি (ভূঞাৰ বৰি), তিমৌ (তিমূলা), বৰহাঁট (বৰহাট) আদি কিছুমান গাঁৱৰ চিন আছে।[12] এই অঞ্চলত দুমাহমান থকাৰ পিছত চৈধ্যওজন পমুৱা নাও লৈ ঘৰেৱাহী তুলি আনিবলৈ গ'ল গৌড়েশ্বৰৰ ৰাজ্যলৈ। তেওঁলোক গৈ পাওঁতেই লগুৱৰ চুৰকাল। দেশৰপৰা ঘূৰি অহাৰ পিছত গৌড়েশ্বৰে ক্ৰোধ কৰি চণ্ডীবৰক দি ছমাহ বন্দী কৰি থয়; কিন্তু কাশীৰপৰা বাদ কৰিবলৈ অহা এজন পণ্ডিতক তৰ্কযুদ্ধত হৰুৱাই চণ্ডীবৰে ৰজাৰপৰা মুক্তি আৰু সন্মান লাভ কৰে। গৌড়েশ্বৰে নাও-মাজি দি চণ্ডীবৰক কামৰূপত থোৱালে। কোনো জনৰ মতে আকৌ চণ্ডীবৰ গৌড় ৰাজ্যৰ আগৰ বৰটৈল পলাই যোৱা কাৰণে অথবা কামেশ্বৰৰ সম্পূৰ্ণ বশবদ হৈ থাকিব নোখোজাত দুৰ্লভনাৰায়ণেহে তেওঁক এইদৰে বন্দী কৰি ৰাখিছিল।

আন অনেক প্ৰসঙ্গৰ দৰে শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ আখ্যানতো ৰামানন্দ দ্বিজৰ বৰ্ণনা আনবোৰ চৰিতবোৰৰপৰা পৃথক। ৰামানন্দৰ মতে লাতা ভূঞাৰ পুত্ৰ কনৌজ ৰাজ্যৰ অধিকাৰ আছিল।

কুলত কাজহ সবে আছয় বিজয়।
গৌড়েশ্বৰে ধৰ আনি ভৈলন্ত বিজয়॥

এনেতে মজন দুৰ্গাৰ হুসেনচাহৰ (আলাউদ্দীন) পিচিলা আৰু হু'চ' আৰু কেৰোকালে অৰাজকতাই দেখা দিলে।[13] চণ্ডীবৰৰ আহুহ্‌ৰাজ [illegible] জনক বহি জনাত আৰু-বোঁপন কৰিলে। সেইবিধ মানসকল দেশ [illegible] নিৰন্তৰ উঠিলা,

আপুনাৰ কুল ৰাখি ভয়ে যৱনক।
আসিলন্ত পাছে গৌড়েশ্বৰৰ ৰাজ্যক॥
সপ্তঘৰ কায়স্থ সপ্তঘৰ দ্বিজবৰ।
তান সঙ্গে আন লোক আনিলা বিস্তৰ॥

কমতাধিপতি দুৰ্লভনাৰায়ণৰ লগত গৌড়েশ্বৰৰ মহা মিত্ৰতা। স্নেহৰ হেতুকে দুৰ্লভে গৌড়েশ্বৰলৈ নিজৰ জীকে বিয়া দিছিল। তেওঁ জোঁৱায়েকলৈ খুজি পঠিয়ালে সাতঘৰ বামুণ, সাতঘৰ কাথ। গৌড়ৰাজৰ কথামতে চণ্ডীবৰ প্ৰমুখ্যে চৈধ্যঘৰ ব্ৰাহ্মণ-কায়স্থ কমতাপুৰলৈ আহিল। দুৰ্লভ ৰজাই শশিপাত্ৰৰ হতুৱা তেওঁলোকক টেম্বুৱানীৰদ্ধ বৰদোৱা গ্ৰামত কুটুম্বে সৈতে ঘৰ-বাৰী দিয়াই বহুৱালে। চণ্ডীবৰে চহকী হৈ ৰজাক নমনাত পৰিল, ৰজাৰ দূতক বন্দী কৰি থয়, কৰ-ভাৰ নিদিয়ে, দৰবাৰলৈ নাহে। ৰজাই পাঁচিলত শশিপাত্ৰ সেনা সমে কাজলিপাৰ পালেগৈ আৰু ছলনা কৰি চণ্ডীবৰক বন্দী কৰি আনিলে।

চণ্ডীবৰৰ বংশ-বৃদ্ধি

ৰাজধৰ

আনবিলাক চৰিতমতে গৌড়ৰপৰা মুক্তি পাই চণ্ডীবৰ ঘূৰি মাণ্ডবিলৈ আহি তাতে কতোদিন ৰ'ল। মাণ্ডৰি জানেদি লুইতৰ পানী সোমাই প্ৰজাৰ শস্য হানি কৰে। বাউসীৰ গন্ধৰ্ব্বৰায় ছোট ৰজাৰ আদেশত বায়তে ধৰ বান্ধি আহ্যাৰৰ ভৰ পানী ৰাখিব নোৱৰাত চণ্ডীবৰে দীঘল কাঠ আনি গজালি, টাঙনি বান্ধি, মানুহ তুলি লেজুৰে কচালি পোতাই, চ'তি খুৱাই, ঢেৱা মৰাই, মাটি দি খুন্দি পানী ৰখালে। গন্ধৰ্ব্বৰায়ে ওৰা এসঁখুৰা আগমঢ়ালে; ৰাইজে অপুত্ৰক চণ্ডীবৰৰ পুত্ৰ হ'বলৈ আশীৰ্ব্বাদ দিলে। পাছে মাঘৰ কৃষ্ণা চতুৰ্দশীত ৰাজধৰৰ জন্ম হ'ল। কালক্ৰমত দেৱহূতি নামে কন্যাৰ লগত ৰাজধৰৰ বিয়া হয়। ইকালে আহোমমহীয়া ভোট নামি দেশৰ ধন-বাহ লুটি-পুটি নিলে; কামেশ্বৰ কৰতলীয়া ছোট ৰজা গন্ধৰ্ব্বৰায় ভোটৰ ভয়ত দক্ষিণ পাৰলৈ পলাই গ'ল। এদিন ৰাজধৰকো ধানৰ পথাৰৰপৰাই ভোটে ধৰি-বান্ধি নিলে। ৰাতি চণ্ডীবৰে খবৰ পাই বাটৰেপৰা আন লোকে সৈতে পুতেকক উদ্ধাৰি আনিছিলগৈ, ভোটকেইজনক কাটিলে। চাৰি-পাঁচ বছৰ অন্তত পোখা গজা ভোটবোৰে দপালি পথাত ৰজা-ৰাইজে ভয়তে পা এৰা দিবলৈ চণ্ডীবৰৰ গাতে সকলো দায় দিলে। চণ্ডীবৰে ৰাজেও দুখেৰে কপাই জনালে, "মই সকলো হিতকৰীছো, তেও [illegible] লাজ ঢাকে। আমাৰে আশীৰ্বাদ চালেবে এই ৰজা-ৰাইজ [illegible] বৈৰেল আনিব পাৰে। তেওঁবে আমাকহে দেখায়; ই অধৰ্মী দেশত নথাকোঁহক।" [illegible] উঠাই [illegible] লোৱাই অনুমতি ৰ'লহি। ছমাহ থাকি তাত যেতিয়া [illegible] পাই উজান পাৰে [illegible] [illegible] বৌকীৰ দক্ষিণ-

পশ্চিমৰ কুঠাৰভুৰি-ফেঁটাশিমলুত ৰ'লগৈ। তাতো এবছৰে মাহ-পানী-খৰিৰ বাবে অসুবিধা পাই উজাই শিঙৰিৰ পোনে বৌটাত চাৰি কোঁঠ মাৰি থাকিল। কিছু দিনৰ মূৰত ভোটে বৌটা আক্ৰমণ কৰাত তিনি দিন যুদ্ধ কৰি বাৰভূঞাই ভোটক খেদালে। এই সময়তে পুহমহীয়া চণ্ডীবৰৰ মৃত্যু হ'লত ৰাজধৰ সমাজৰ ওপৰত বৰভূঞা হ'ল।

'কথা-গুৰু-চৰিত'ত আছে, এই সময়তে "বিশ্বসিংহে সবাকে জিনি একছত্ৰে ৰাজ কৈছে", কিন্তু বিশ্বসিংহৰ উদয় প্ৰকৃততে ইয়াৰ বহু কালৰ পিছৰ কথা। বাৰভূঞাসকল কুঠাৰভুৰিত মুঠ বাৰ বছৰ থকাৰ পিছত দক্ষিণলৈ পাৰ হৈ চাৰি হলকৈ আলি বান্ধি, পুখুৰী খানি আলিপুখুৰী গাঁও পাতি ল'লে। "তেনেতে কছাৰীয়ে দেশ খেদি লুটি মাৰি নি কলিকাজুৰতে থৈছেগৈ। ৰাজ ভাগি হাবি সোমাইছে। ভূঞাসবে ওলাই নিশাই সৰে যো হৈ নাওৰে বেঢ়ি থৈলেগৈ, কতো মাইলে, কতো পানীত পৈল, কতো পলাল। সৰে বহু নাও লৈ আহিল। আৱেশৰ কছাৰী ভুগ খালে, নোলাল। ৰাজ ৰক্ষা পালে।"

সূৰ্য্যবৰ

ৰাজধৰে সূৰ্য্যক হৰণ কৰি অলপ বয়স হোৱাতহে সূৰ্য্যবৰক পুত্ৰৰূপে পায়। সূৰ্য্যবৰৰ ভায়েকহঁত হ'ল ক্ৰমে জয়ন্ত, হলায়ুধ, মাধৱ। কোনো কোনো মতে হলায়ুধহে সৰ সৰু। চাৰি ভায়ে ৰাম চৌধুৰীৰ জীয়ৰী লেকসূতী, ভক্তিমণী, সুভদ্ৰা আৰু সুভগাক বিয়া কৰালে। হলায়ুধ কম বয়সতে ঢুকাল, সন্তান-সন্ততি নাথাকিল। জয়ন্তৰ পুত্ৰ সতানন্দ (শতানন্দ); তেওঁৰ পুত্ৰ জগদানন্দ বা ৰামৰায়। মাধৱৰ পুত্ৰ মাধৱি দলৈ; মাধৱিৰ পুত্ৰ ৰতিকান্ত দলৈয়ে ব্ৰহ্মজ্ঞান চৰ্চা কৰিছিল। ৰতিকান্তৰ পুত্ৰ হাতীয়া (হাথীয়া) দলৈ। ৰাজধৰৰ মৃত্যুত বাৰভূঞাৰ হ'ল সূৰ্য্যবৰ।

কুসুমবৰ

বিয়াৰ বহুত দিন পিছলৈকে সন্তান-সন্ততি নোহোৱাত সূৰ্য্যবৰে সৰে দেৱতাক পূজা কৰি পুত্ৰ-বৰ মাগিলে; "পূজাত সন্তোষ হৈ দশোদিগপালে কুসুম-বৃষ্টি কৈ বৰ দিলে।" আহিনৰ এদিন ৰাতিতে শুক্লা দশমীত শুভক্ষণে পুত্ৰ কুসুমবৰৰ জন্ম হ'ল। শ্ৰীহৰি নামে ভূঞাৰ পুত্ৰ হৃদয়ানন্দ; তেওঁৰ পুত্ৰ অনিৰুদ্ধৰ ৰূপৱতী-গুণৱতী কন্যা সত্যসন্ধাৰ লগতে তেওঁ কুসুমৰ বিয়া হ'ল।

শঙ্কৰ

ইতিমধ্যে সূৰ্য্যবৰ ঢুকোৱাত বাৰভূঞাৰ ওপৰত কুসুমবৰেই শিৰোমণি ভূঞাৰ পদ গ্ৰহণ কৰিলে; বহুত কাল সন্তান-সন্ততি নহ'ল দেখি শ্ৰীপতি ভূঞাৰ কন্যা অমৃতি নামে এটি কন্যা বিয়া কৰিলে। তথাপি পুত্ৰ নোহোৱাত শিঙৰিৰ গোপেশ্বৰ শিৱক নানা উপচাৰ-ব্ৰত দি পূজিলেহি পুত্ৰ-কামনাৰে। এই ভূমিকাৰ

শঙ্কৰদেৱৰ 'পূৰ্ব কবি অপ্ৰমাদী'

পুৰাই সপোনত শঙ্কৰে বৰ দিলে। যথাসময়ত শঙ্কৰৰ ঘৰত সত্যসন্ধা আইৰ কালে এটি ল'ৰা উপজিল—শঙ্কৰবৰ, আমাৰ শঙ্কৰদেৱ। ইকালে অনুধৃতিৰ গৰ্ভত শঙ্কৰৰ ভায়েক ৰবগঞাগিৰীৰ জন্ম হয়। শঙ্কৰদেৱে ৰামায়ণৰ উত্তৰাকাণ্ডৰ পদ কৰোঁতে বিনয়াবনত হৈ কৈছে,—

পূৰ্ব্ব কবি অপ্ৰমাদী   মাধৱ কন্দলি আদি
বিৰচিলা পদে ৰাম-কথা।
হস্তীৰ দেখিয়া লাদ   শশা যেন ফাৰে মাৰ্গ
মোৰ ভৈল তেহ্ন অৱস্থা॥

ৰাম-কথা-ৰচোঁতা মাধৱ কন্দলিয়ে নিজ পৰিচয় দিছে, কবিৰাজ কন্দলি তেওঁৰ নামান্তৰ; তেওঁ 'বৰাহ (বাৰাহ) ৰজা' শ্ৰীমহামাণিক্যৰ অনুৰোধত সাতকাণ্ড ৰামায়ণ পদবন্ধে নিবন্ধিছিল। মাধৱ কন্দলিৰ নামত আন এখনি পুথি 'দেৱজিৎ'; কিন্তু এইখনিয়ে নব-বৈষ্ণৱ মনোভাব ব্যক্ত কৰি দেখুওৱা বাবে প্ৰাক্‌শঙ্কৰী কবিজনৰ ৰচনা হয়নে নহয়, সন্দেহৰ বিষয় হৈছে। শ্ৰীমহামাণিক্য ক'ৰ আৰু কোন বংশৰ ৰজা সেই সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মত বিবিধ। দেওধাই বুৰঞ্জীত আছে, আহোম স্বৰ্গদেৱ চুখাংফা (১২১৫-১২৫৪ শক) আৰু চুডাংফা বামুণী কোঁৱৰে (১৩২৯-১৩৪১ শক) এজন কমতেশ্বৰৰ ভনীয়েক ৰাজনী আৰু জীয়েক ভাজনীক ক্ৰমে বিয়া কৰে। "কামেশ্বৰৰ বাপেক-পুতাৰকৰ নাম : ৰাজনী কুঁৱৰীৰ বাপেকৰ নাম চেখং, ভাজনী কুঁৱৰীৰ বাপেকৰ নাম মাণিক।" এই কামেশ্বৰ মাণিক আৰু শ্ৰীমহামাণিক্য একে ৰজা নহ'লেও সমসাময়িক হ'ব লাগিব। শ্ৰীমহামাণিক্যৰ অনুৰোধত ৰামায়ণ লিখা মাধৱ কন্দলি প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যুগৰ এজন অসমীয়া কবি। পিছৰ অসমীয়া ৰামায়ণ-সাহিত্যত এওঁৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট প্ৰবল। 'প্ৰহ্লাদ-চৰিত'-প্ৰণেতা হেম সৰস্বতী আৰু 'লব-কুশৰ যুদ্ধ', 'বভ্ৰুবাহনৰ যুদ্ধ' লিখোঁতা হৰিবৰ বিপ্ৰ দুৰ্লভনাৰায়ণৰ দিনৰ কবি, পতিকে চণ্ডীবৰ কায়স্থৰ সমসাময়িক। দ্ৰোণপৰ্ব্বকপৰা 'জয়দ্ৰথ-বধ' পদ-ৰচোঁতা কবিৰত্ন সৰস্বতী যথাসম্ভৱ দুৰ্লভনাৰায়ণৰ পুত্ৰ ৰজা ইন্দ্ৰনাৰায়ণৰ সমসাময়িক। 'সাত্যকি-প্ৰৱেশ'-ৰচয়িতা ৰুদ্ৰ কন্দলিয়ে শ্ৰীমন্ত তাম্ৰধ্বজ ৰজাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিছিল। এইদৰে প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যুগতে সামন্তিক ৰজাসকলৰ সহায়-সহানুভূতি লাভ কৰি 'পূৰ্ব কবি'সকলে অসমীয়া কাব্যৰ ভেটি বান্ধিলে। কুসুমবৰ শিৰোমণি ভূঞাৰ পুত্ৰ শঙ্কৰদেৱে সেই ভেটিৰ ওপৰত নব-বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ সৌধ নিৰ্মাণ কৰিলে, দেশৰ সমাজ-সংস্কৃতিক নতুন জীৱনৰ বেগ দিলে।

বিষ্ণু-ধৰ্ম বেদৰ সমানেই পুৰণি। কিন্তু বেদৰ বিষ্ণু আদিত্যসকলৰ এজন, সূৰ্যদেৱ। ইন্দ্ৰতকৈ কম মান পালেও তেওঁৱেই 'ঋতস্য গৰ্ভম্' ঋতৰ বীজ। শতপথ

শঙ্কৰী নব-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পটভূমিকা ঃ

(ক) সৰ্ব-ভাৰতীয়

ব্ৰাহ্মণত বিষ্ণুৱে অলপ বেছি প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে আৰু দ্বিতীয়তে, বিষ্ণুৰ লগত সম্বন্ধ নহ'লেও ইয়াতে আমি নাৰায়ণ নাম পোন পহিলা পাওঁ। ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণত বিষ্ণুৱেই দেৱশ্ৰেষ্ঠ; তেওঁ অসুৰৰ বিৰুদ্ধে ইন্দ্ৰক সহায় কৰিছে। ধৰ্ম-পন্থা হিচাপে মহাভাৰতৰ শেহৰ খণ্ডতহে 'বৈষ্ণৱ' নাম পোৱা যায়। শান্তি আৰু ভীষ্ম-পৰ্বত ভাগৱত, সাত্বত, একান্তিক বা পঞ্চৰাত্ৰ ধৰ্মৰ উল্লেখ আছে। মহাভাৰতৰ মতে নাৰদে স্বয়ং নাৰায়ণৰপৰা এই ধৰ্ম পায় আৰু ইয়াকে ইয়াৰ আগতে অৰ্থাৎ গীতাত ভগৱন্তই অৰ্জুনৰ আগত ব্যক্ত কৰিছিল। পূব মালৱাৰ বেস্‌নগৰ অৰ্থাৎ বিদিশাপুৰত পোৱা খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ লিপি এখনত আছে গ্ৰীক ৰজা এণ্টিয়ালকিডাছৰ দূত তক্ষশিলা-নিবাসী দিওনৰ পুত্ৰ ভাগৱত হেলিঅ'ডৰাছে বাসুদেৱৰ গৰুড়-ধ্বজ-স্তম্ভ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ কথা ঃ "দেৱদেৱস বা[সুদে]ৱস গৰুড়-ধ্বজে অয়ং কাৰিতে ই[অ] হেলিওডোৰেণ ভাগৱতেন।" এনে যুগৰ আন এখন লিপিতো 'ভাগৱত' আখ্যা খোদিত আছে। খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাৰো পূৰ্বতে পাণিনিয়ে 'বাসুদেৱ এওঁৰ ভক্তিৰ পাত্ৰ' এই অৰ্থত 'বাসুদেৱক' শব্দ সিদ্ধ কৰিছে। বাসুদেৱ শব্দটো বৈদিক সাহিত্যৰ এঠাইত মাথোন আছে— "নাৰায়ণায় বিদ্মহে বাসুদেৱায় ধীমহি তন্নো বিষ্ণুঃ প্ৰচোদয়াৎ"—তৈত্তিৰীয়-আৰণ্যকৰ এই বাক্যত বাসুদেৱ বিষ্ণুৰ নাম। গীতাত বাসুদেৱ বৃষ্ণি-কুলোদ্ভৱ—"বৃষ্ণীনাং বাসুদেৱোঽস্মি।" খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ মথুৰাৰ ৰাজুবুলৰ এখন লিপিত বাসুদেৱৰ জন্ম বৃষ্ণি-বংশত বুলি স্পষ্ট ইঙ্গিত দিছে। ৰাজুবুলৰ পুত্ৰ মহাক্ষত্ৰপ শোড়াসৰ দিনৰ লিপি এখনত ভগৱৎ বাসুদেৱৰ মহাস্থানত তোৰণ, বেদিকা, চতুঃশালা নিৰ্মাণৰ কথা খোদিত আছে। দশৰথ-জাতকত যেনেকৈ ৰাম-কথাৰ বৌদ্ধ ৰূপ আছে, ঘত-জাতকত তেনেকৈ আছে বাসুদেৱ-কথা। এই জাতকত কণ্হ বাসুদেৱক উত্তৰ মথুৰাৰ ৰাজবংশৰ বংশধৰ বুলিছে আৰু কোৱা হৈছে, বাসুদেৱৰ বংশ নাশ হয় কণ্হ-দীপায়নক অসম্মান কৰা দোষত। জৈন উত্তৰাধ্যয়ন-সূত্ৰতো বাসুদেৱক ক্ষত্ৰিয়-পুৰুষৰূপে বৰ্ণোৱা হৈছে। মহাভাৰতে বাসুদেৱৰ অৰ্থ ভাঙিছে—বসুদেৱ-পুত্ৰ। আচল বাসুদেৱ হ'ল যাদৱ, বৃষ্ণি বা সাত্বত কুলৰ [illegible]; আৰু কৃষ্ণ বাসুদেৱেই অৰ্জুনক সাত্বত বা ভাগৱত ধৰ্মৰ উপদেশ দিছিল। এই কৃষ্ণ বাসুদেৱেই আছিল প্ৰথম, দ্বিতীয় শতিকাৰ লিপিবোৰৰ ভাগৱতসকলৰ বাসুদেৱ। ছান্দোগ্য উপনিষদত দেৱকী-পুত্ৰ বাসুদেৱৰ কথা থকাটো চাই কৃষ্ণক অতি কমেও খ্ৰীঃ পূঃ ৬০০ বছৰমানৰ আগৰ ক্ষত্ৰিয় বীৰ বুলি বুজিব পাৰি।

মধ্য ভাৰতৰ [illegible] পুৰণি [illegible] মন্দিৰ এটাৰ গাত কৃষ্ণ-জীৱনৰ ঘটনাৰ পট খোদিত কৰা পোৱা গৈছে। মন্দিৰটো [illegible] বৈষ্ণৱ

আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে থিৰাং কৰিছে। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথমৰেপৰা তৃতীয় শতিকাৰ শক-কুশান আমোলৰ এই মন্দিৰটিৰ এই পটবোৰৰ উপৰিও দ্বিতীয়-তৃতীয় শতিকামানৰ বলৰামৰ মূৰ্ত্তি এটি চিনি উলিওৱা হৈছে। মগধৰ গুপ্ত সম্ৰাটসকলৰ দিনত বিষ্ণু-ধৰ্ম সকলো সম্প্ৰদায়ৰ আগত ঠাই লৈ হিন্দুস্থানৰ চুকে-কোণে বিয়পিছিল আৰু ভাগৱত-ধৰ্ম বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সমাৰ্থক হৈ পৰে। সমুদ্ৰগুপ্তৰ দৰে এই সম্ৰাটসকলে নিজকে 'পৰম ভাগৱত' বুলি কৃতাৰ্থ মানিছিল। গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পিছতো প্ৰত্যন্ত নৃপতিসকলৰ ৰাজ্যত বৈষ্ণৱ ধৰ্মই মাৰ যোৱা বেলিৰ অন্তিম কিৰণৰ দৰে বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। অৱতাৰবাদ গুপ্ত যুগৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এক বিশেষত্ব। বৰাহ, বামন, নৰসিংহ অৱতাৰৰ কথা এই যুগৰ ফলিত পোৱা যায়; ৰঘুবংশ কাব্যত কালিদাসে 'ৰামাভিধানো হৰিঃ' বুলিছে। অৱতাৰৰ সংখ্যা একুৰি তিনিলৈকে উঠে, তাৰ ভিতৰত বুদ্ধ আৰু প্ৰথম জৈন তীৰ্থঙ্কৰ ঋষভকো ধৰা হৈছিল। এই যুগতে খাই পুৰাণবিলাক ৰচিত হয়; হৰিবংশ, ভাগৱত, মাৰ্কণ্ডেয় আৰু স্কন্দ-পুৰাণ সপ্তম শতিকাৰ আগত আছিল বুলি প্ৰমাণ আছে। গুপ্তসকলৰ পিছত হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ দৰে অ-ভাগৱত ৰজাৰ আমোলত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম ক্ষীণ-প্ৰতিভ হ'লেও শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নৱম শতিকাতো ভাগৱত ধৰ্মৰ বল যথেষ্ট আছিল। কিন্তু এতিয়া লাহে লাহে সেই ধৰ্মৰ ভাৰকেন্দ্ৰ দক্ষিণী তামিল প্ৰান্তলৈ বাগৰিল।

দাক্ষিণাত্যৰ ৰামানুজাচাৰ্য্যই পোন প্ৰথম ভক্তি-ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰে। তেওঁৰ আগতে একে অঞ্চলৰ নানা জাত-কুলৰ আল্বাৰসকলে দেৱশ্ৰেষ্ঠ নাৰায়ণ বিষ্ণুৰ আদি অৱতাৰবিলাক, বিশেষকৈ তিৰুবিক্ৰম অৰ্থাৎ ত্ৰিবিক্ৰম বামন আৰু কৃষ্ণ-অৱতাৰৰ কথাৰে তামিল ভাষাত গীত ৰচিছিল। এওঁলোকৰ আধ্যাত্মিক উত্তৰাধিকাৰী নাথমুনি সম্ভৱতঃ একাদশ শতিকাৰ এজন আচাৰ্য্য। নাথমুনিৰ নাতি, চোল সাম্ৰাজ্যৰ মধ্যাহ্নৰ সময়ৰ যামুনাচাৰ্য্য ৰামানুজৰ গুৰু। যামুনাচাৰ্য্যই পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী ভাগৱত, পঞ্চৰাত্ৰ বা সাত্বত ধৰ্মৰ এক বিশিষ্ট, নিৰ্দিষ্ট ৰূপ উলিয়াই বিশিষ্টাদ্বৈতবাদৰ পূৰ্ব্বৰূপ সৃষ্টি কৰে। ৰামানুজে (জন্ম সম্বৎ ১০৭৩) তাতোকৈ স্পষ্টৰূপে বিশিষ্টাদ্বৈতবাদী শ্ৰীসম্প্ৰদায় প্ৰতিষ্ঠা কৰে। নাৰায়ণ-পূজা আৰু প্ৰপত্তি বা শৰণাগতি ৰামানুজী ভক্তিবাদৰ বিশেষ লক্ষণ। উদাৰ-প্ৰকৃতি ৰামানুজে শূদ্ৰক আদৰ কৰিলেও জাতিভেদ মানি চলিছিল। কিন্তু ৰামানুজী শিষ্য-পৰম্পৰাৰ পঞ্চম পীৰিৰ ৰামানন্দই (জন্ম সম্বৎ ১৩৫৬) আৰ্য্যাবৰ্ত্তত ভক্তি-ধৰ্মৰ দুৱাৰ সকলোলৈকে মুকলি কৰি দিয়ে। মুছলমান কবীৰ, চমাৰ ৰৈদাস আদি ৰামানন্দৰ শিষ্য হৈ বৈষ্ণৱ হ'ল। ৰামানন্দী পন্থ ৰাম-নাৰায়ণৰ ভক্তি প্ৰচাৰ কৰি ৰামাৱত সম্প্ৰদায় নামে খ্যাত হ'ল। ৰামানন্দী শিষ্য-বৃন্দৰ [illegible] পীৰিৰ গোস্বামী তুলসীদাসে (সম্বৎ ১৫৫৪-১৬৮০) ৰঘুপতি ৰামৰ গীতাৱলীৰে উত্তৰ ভাৰত প্লাৱিত কৰে। মধ্বাচাৰ্য, বল্লভাচাৰ্য, শঙ্কৰদেৱ, শ্ৰীচৈতন্য, নিম্বাৰ্কস্বামী

প্ৰধানৰূপে কৃষ্ণ-ভক্তি প্ৰচাৰ কৰে। বল্লভাচাৰ্য্যৰ সম্প্ৰদায়ৰ 'সুৰসাগৰ'ৰ কবি সুৰদাসে (জন্ম সম্বৎ ১৬৪০ প্ৰায়) ৰচনা কৰা ভগৱান কৃষ্ণৰ বাল্যলীলাৰ গীতবোৰৰ বিষয়-বস্তুৰ লগত মাধৱদেৱৰ বৰগীত আৰু ঝুমুৰাবোৰৰ তুলনা কৰিব পাৰি। শ্ৰীহিতহৰিবংশই ৰাধা-উপাসনাক প্ৰাধান্য দি ৰাধিকাবল্লভী সম্প্ৰদায় স্থাপন কৰে। মহাৰাষ্ট্ৰত ৰামদাস, তুকাৰাম, নামদেৱ, জ্ঞানেশ্বৰ আদিয়ে ভক্তিৰ গীত প্ৰচাৰ কৰে। পঞ্জাবত গুৰু নানকে (সম্বৎ ১৫২৬-৯৬) শিখ সম্প্ৰদায় প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ১১৭০ খ্ৰীষ্টাব্দত জয়দেৱে ৰাধা-কৃষ্ণ প্ৰেমৰ সংস্কৃত 'গীত-গোবিন্দ' কাব্য ৰচে। খ্ৰীষ্টাব্দৰ চতুৰ্দশ শতিকাৰ শেষ ভাগলৈ মিথিলাৰ ৰজা শিৱসিংহৰ দিনৰ ৰাজকবি বিদ্যাপতিয়ে (মৃত্যু সম্বৎ ১৫৯৭) ৰাধা-কৃষ্ণৰ লীলা অৱলম্বন কৰি মৈথিলী ভাষাৰ সুমধুৰ পদাৱলী লিখে। তেওঁৰ কিছু দিনৰ পাছৰ মৈথিল কবি উমাপতি উপাধ্যায়ে সংস্কৃত 'পাৰিজাত-হৰণ' নাট ৰচনা কৰে; তাৰ গীতবোৰ মৈথিলী ভাষাৰ। পঞ্চদশ শতিকাৰ নান্নুৰৰ চণ্ডীদাসে ৰাধা-কৃষ্ণ-সম্পৰ্কীয় পদাৱলী লিখে। এইবিলাকক চৈতন্য সম্প্ৰদায়ৰ কীৰ্ত্তন-ঘোষা বুলিব পাৰি।

ৰামানন্দৰ আৰম্ভ কৰি উত্তৰ ভাৰতৰ এই প্ৰবল নব-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ বিকাশত সেই কালৰ একপ্ৰকাৰ শান্তিময় ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতি আৰু হিন্দু-মুছলমানৰ মিলনৰ আকাঙ্ক্ষাৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া। একে ঘৰতে থকা হিন্দু-মুছলমানৰ আধ্যাত্মিক ক্ষেত্ৰত মিলনৰ সুযোগ ঘটাবৰ কাৰণে মনোবিজ্ঞানসুলভ প্ৰবৃত্তি তলে তলে গঢ় লৈ উঠিছিল আৰু তাৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ফলত উত্তৰ ভাৰতীয় সাহিত্যত তিনিটা ধাৰাৰ সৃষ্টি হৈছিল—নিৰ্গুণ পন্থৰ জ্ঞানাশ্ৰয়ী শাখা, প্ৰেমমাৰ্গী শাখা আৰু ভক্তি-মাৰ্গী শাখা। কবীৰ আদি নিৰ্গুণ পন্থীসকলৰ ভিতৰেদি মুছলমানৰ একেশ্বৰবাদ আৰু হিন্দুৰ "একং সৎ বিপ্ৰাঃ বহুধা বদন্তি" (ঋগ্বেদ) ভাৱৰ সংযোগৰ যত্ন চলিছিল হিন্দুৰ ফালৰপৰা। মালিক মহম্মদ জায়সী প্ৰভৃতি কবিত মুছলমান সন্ত আৰু ছুফিসকলৰ পক্ষৰ এনে সম্প্ৰীতিৰ ভাৱ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। সগুণ-নিৰ্গুণবাদী ভক্তিমাৰ্গী শাখাত হিন্দু-মুছলমান সমস্যাৰ প্ৰতি ভক্ত কবিৰ সহানুভূতিশীল সহজ দৃষ্টিভঙ্গী পৰিলক্ষিত হয়।*

(খ) অসম-কামৰূপীয়

বৰ্তমান নগাঁৱৰ ৰকগড়া অঞ্চলত আৱিষ্কৃত কামৰূপেশ্বৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ পিতৃৰ আজোককাৰৰ পিতৃ মহাভূতিবৰ্মাৰ অমাত্য আৰ্য্যগুণৰ শিলালিপি এখনত মহাভূতিবৰ্মাক 'পৰম ভাগৱত' বোলা হৈছে। "শ্ৰীপৰমদৈৱত-পৰম-ভাগৱত মহাৰাজাধিৰাজভূতিবৰ্মিন্।" কিন্তু বাণৰ হৰ্ষচৰিতত খ্ৰীষ্টীয় আদি সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাক 'বৈষ্ণৱ-বংশঃ' বুলি কোৱা হ'লেও, সেই আখ্যায়িকাত কামৰূপৰাজৰ দূতে হৰ্ষৰ আগত কৈছে, ভাস্কৰবৰ্মাই শিৱৰ বাহিৰে আনক

সেৱা নকৰিবলৈ শৈৱধৰ্মৰপৰা সম্বন্ধ ৰাখিছে। প্ৰকৃত পক্ষেও ভাস্কৰবৰ্মাৰ তাম্ৰ ফলিত বন্দনা কৰা হৈছে শিৱকহে—"শশিশেখৰ(?) প্ৰিয়ং পিনাকিনং ভস্মকণৈৰ্বিভূষিতং।" একে বংশৰ নৱম শতিকাৰ আগছোৱাৰ হৰ্জ্জৰবৰ্মা, পিছছোৱাৰ বনমালবৰ্মা, দশমৰ আগছোৱাৰ বলবৰ্মা আৰু একাদশ শতিকাৰ ৰত্নপালেও তেওঁলোকৰ ফলিত পিনাকপাণিকেহে বন্দিছে। অৱশ্যে ভাস্কৰবৰ্মাৰেপৰা আৰম্ভ কৰি সকলোৱে চক্ৰপাণি বিষ্ণুৰ বৰাহ অৱতাৰ আৰু পৃথিৱী দেৱীৰপৰা উদ্ভূত নৰকক তেওঁলোকৰ বংশৰ আদি পুৰুষ বুলি দাবী কৰে। পিছে, ধৰ্মপাল ৰজাৰ স্বৰচিত পুষ্পভদ্ৰা লিপিত এটা ৰৰ চকুত লগা কথা ওলাইছে—বন্দনাত শিৱৰ নাম সমূলঞ্চে নাই, আছে "ৰসুমতী-মণ্ডলালীঢ়দংষ্ট্ৰঃ" বৰাহ ৰূপৰহে স্তুতি। ইয়াৰ উপৰি এই ফলিৰ যোগে মাটি-বৃত্তি পোৱা "সকল-বিপ্ৰ-কুল-প্ৰদীপ" শ্ৰীমান মধুসূদনে "বাল্যতঃ প্ৰভৃতি মাধৱ-পাদ-পদ্ম-পূজাপ্ৰপঞ্চ-ৰচনা(?) সুচিৰং চকাৰ॥" সম্ভৱতঃ পৰিণত বয়সত ধৰ্মমত পৰিবৰ্ত্তন কৰি ধৰ্মপাল বিষ্ণু-ভক্তিপৰায়ণ হৈছিল। অৱতাৰবাদ গুপ্ত যুগৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এক বিশিষ্টতা। কামৰূপৰ তাম্ৰ-শাসনবোৰতো বৰাহ, নৰসিংহ, জামদগ্ন্য ৰাম, (দাশৰথি) শ্ৰীৰামৰ উল্লেখ আছে। নন্দ-যশোদা, বসুদেৱ-দৈৱকী, গোপ-গোপীৰে সৈতে কৃষ্ণলীলাৰ আৰু নাৰায়ণৰ চাৰু হৃদয় যাৰ নিৱাসস্থান, সেই লক্ষ্মীৰ কথাৰো ইয়াত ইঙ্গিত আছে। এই তাম্ৰ ফলিবোৰৰ যোগে জমি ভোগ কৰা ব্ৰাহ্মণসকলৰ নামবোৰো মন কৰিবলগীয়া—কেশৱ, জনাৰ্দ্দন, মাধৱ, সঙ্কৰ্ষণ আদি। সমসাময়িক ভাস্কৰ্য্য-স্থাপত্যয়ো তাম্ৰ ফলিৰ যুগৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ বীজৰ অস্তিত্ব সমৰ্থন কৰে। গোলাঘাটৰ দেওপানীৰ ওচৰত পোৱা, খোদিত আখৰ থকা "ভগৱতো নাৰায়ণস্য শৈলী প্ৰতিমা ভক্তৱৎসল (ভক্তানাম্)" অৰ্থাৎ বিষ্ণু-মূৰ্ত্তি নৱম শতিকাৰ বুলি আৰু ডিব্ৰুগড়ৰ ওচৰৰ পুৰণি মন্দিৰ এটাৰপৰা পাই অনা পিতলৰ বিষ্ণু-মূৰ্ত্তি একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ বুলি কাশীনাথ দীক্ষিতে থিৰাং কৰিছে। উত্তৰ গুৱাহাটীৰ অশ্বক্ৰান্তৰ অনন্তশায়ী বিষ্ণু-মূৰ্ত্তি কনকলাল বৰুৱাৰ মতে দ্বাদশ শতিকাৰ। ইয়াৰ উপৰিও ৮-১০ শতিকাৰ আন বিষ্ণু আৰু তেওঁৰ অৱতাৰৰ মূৰ্ত্তি পোৱা হৈছে। শিৱসাগৰ মহকুমাধিপতিৰ বঙলাৰ আগৰ শিলৰ মূৰ্ত্তি আৰু স্থাপত্যৰ টুকুৰা চাই দীক্ষিতে দশম-একাদশ শতিকামানৰে শিৱসাগৰ অঞ্চলত এটি বিষ্ণু-মন্দিৰ আছিল বুলি কল্পনা কৰিছে। বহুত পোৱা বিষ্ণু-মন্দিৰবিলাক সাধাৰণতে দশম-একাদশ-দ্বাদশ শতিকাৰ ভিতৰৰ।

বৰ্ত্তমান উত্তৰ লক্ষীমপুৰ মহকুমাত দুখন তাম্ৰ ফলি পোৱা হৈছে। প্ৰথমখনৰ যোগে সুবৰ্ণিপু বংশৰ সধয়াপুৰী-অধীশ্বৰ শ্ৰীসত্যনাৰায়ণ ৰজাই কাশ্যপ-গোত্ৰীয় সঙ্কৰ্ষণ দ্বিজৰ নাতি নাৰায়ণ দ্বিজক ধৱলিৰ (তেল নৈৰ?) তীৰত দুদুবিনাৰি নামে খাত দিয়ে ১৩১৪ শকত ("বেদে চন্দ্ৰে চ বিভিহোতে শকাব্দকে," ৪১৩১")। এই

কলিখনত আদিতে একাদিক্ৰমে গণেশ, বাসুদেৱ, ঈশান আৰু অম্বাৰ বন্দনা জনোৱা হৈছে। দ্বিতীয়খন কলিত সত্যনাৰায়ণৰ পুত্ৰ লক্ষ্মীনাৰায়ণে ১৩২৩ শকত (শাকে ৰামে ভুজে বহ্নৌ দ্বিজৰাজযুতে তথা) 'বিষুৱে পুণ্যে' অৰ্থাৎ পুণ্য বিষুৱ দিনা স্বৰ্ণদীৰ (সুবৰ্ণশিৰিৰ) পছিমলৈ ৰখনা গাঁৱে সৈতে দুশ পুৰা মাটি দিয়ে "বাসুদেৱাৰ্চ্চনে ৰত" হৰিৰ পুত্ৰ ৰবিদেৱক।

দিক্কৰবাসিনী দেৱীৰ অধিকাৰ-ভূমি দিক্কৰ নদীৰ (দিক্ৰংপানী বা দেওপানী) পাৰৰ প্ৰান্ত-দেশত সিতগঙ্গা স্বৰ্ণদীত স্নান কৰি শম্ভু, হৰি, বিধিক দৰ্শন কৰি ললিতকান্তা নামৰ শ্ৰীমঙ্গলচণ্ডীক পূজা কৰাৰ বিধি কালিকা-পুৰাণত দিয়া হৈছে। দিক্কৰবাসিনীপীঠত বিষ্ণু থাকে শিলাৰূপে। ইয়াত "ওঁ নমো ভগৱতে বাসুদেৱায়" এই দ্বাদশাক্ষৰ-মন্ত্ৰেৰে আৰু নাৰদ-নিগদিত পঞ্চৰাত্ৰৰ বিধানমতেও বাসুদেৱ-পূজা হৈছিল। এই পূজা পঞ্চদেৱতা-পূজাৰ অন্তৰ্গত।

শম্ভুৰ্গৌৰী তথা ব্ৰহ্মা ৰামঃ কৃষ্ণস্তথৈৱ চ।
একাত্ম সততম্পূজ্যাঃ সংহিতাঃ পঞ্চদেৱতাঃ॥

পূৰণি কামৰূপ-অসমত বাসুদেৱ-ধৰ্মৰ সম্ভৱতঃ এয়ে বীজ। উত্তৰ লক্ষীমপুৰ নগৰৰপৰা ওঠৰ মাইলমান পূবলৈ ঢকুৱাখনাৰ বাসুদেৱ-থানত এতিয়াও একপ্ৰকাৰ বাসুদেৱ পূজা চলে। এই থানতেই আহোম ৰজাদিনীয়া প্ৰতাপী নৰোৱা গোসাঁইৰ সত্ৰৰ অৱস্থিতি আছিল। কালিকা-পুৰাণত আছে দেৱ জগৎপতিয়ে বৃদ্ধগঙ্গাৰ পাৰৰ বিশ্বনাথৰ ওচৰত হয়গ্ৰীৱক বধ কৰি বাৰাণসীতকৈও পুণ্যতৰ মণিকূট গিৰি শোভা কৰি ৰ'লগৈ। হয়গ্ৰীৱ-মাধৱৰ মন্দিৰ প্ৰাক্‌আহোম যুগৰেপৰা আছিল বুলি নিৰ্ণীত হৈছে। মণিকূটৰ পূবৰ মৎস্যধ্বজ কুলাচলত মৎস্যৰূপী বিষ্ণুৰ অধিষ্ঠান। ৰক্কঃকূট পৰ্বতৰ কাষত পাণ্ডু নামে ভৈৰৱৰূপী মাধৱৰ ঠাই। পাণ্ডুনাথৰ পূবলৈ চিত্ৰহৰ পৰ্বতত বিষ্ণুৱে সততে বৰাহ-ৰূপ ধৰি ফুৰে। বশিষ্ঠৰ সন্ধ্যাচলৰ ললিতা নৈৰ পূব পাৰে ভগৱান নামে পৰ্বতত ভগৱান বিষ্ণু লিঙ্গৰূপে বৰ্তমান। এইদৰেই পূৰণি কামৰূপ বিষ্ণু-কথাৰ লগত জড়িত হৈছিল। উগ্ৰতাৰা দেৱীয়ে হৰৰ কথামতে বশিষ্ঠক কামৰূপৰপৰা আঁতৰাবলৈ ধৰোঁতে মুনিয়ে এই অভিসম্পাত দিছিল, কামৰূপত দেৱীৰ পূজা বামা পন্থাইদি চলিব, আৰু দেশ ম্লেচ্ছাচ্ছন্ন হ'ব যেতিয়ালৈকে বিষ্ণু পুনৰ ইয়ালৈ নাহে। এই তান্ত্ৰিকতাৰে প্ৰতিক্ৰিয়া শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তি-আন্দোলনৰ মাজেদি দেশলৈ বিষ্ণু-কথাৰ সাড়ম্বৰ আগমন। এই আন্দোলনে ইমান প্ৰবলৰূপে দেখা দিলেহি, তেওঁৰ আগতৰে অসম-কামৰূপত ভাগৱত ধৰ্মৰ কঠাম ৰূপায়িত হ'লেও অ'ত-ত'ত গজিছিল, সেই কথা সাধাৰণতে আমাৰ চকুত নপৰাকৈয়ে থাকে।"

শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱে ৰচনোজাত কীৰ্তন-ৰচন ভেটি বন্ধা সময়ত চতুৰ্ভুজ বিষ্ণু বা বাসুদেৱ বা শ্যামৰায় মূৰ্তি পোৱা; কন্দুৰীৰ বেলাত ভুঞা ৰাজ্য এৰি পলোৱা

সময়ত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ আঁজিত অঙ্গুষ্ঠপ্ৰমাণ গীতা এখনি পোৱা; গুৰুগৃহত ভাৰত-পুৰাণ আদিৰ চৰ্চা; মাধৱ কন্দলি আদি 'পূৰ্ব কবি'ৰ ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু বৈষ্ণৱ বামন-পুৰাণৰ পদ-ভাঙনি, সমসাময়িক দুৰ্গাবৰৰ গীতি-ৰামায়ণ আৰু পীতাম্বৰৰ দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদ-ৰচনা,—এই সকলোবোৰে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ নব-বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ পটভূমিকা আমাৰ চকুৰ আগত স্পষ্ট কৰি ধৰে। দুৰ্লভনাৰায়ণ, সত্যনাৰায়ণ, লক্ষ্মীনাৰায়ণ আদি বৈষ্ণৱ যুগৰ আগৰ ৰজাসকলৰ নাৰায়ণান্ত নামবোৰো এই প্ৰসঙ্গত মন কৰিবলগীয়া। অৱশ্যে এই সময়ত একশৰণ নামধৰ্মৰ আভাস আমি নাপাওঁ। শ্ৰীশঙ্কৰী ধৰ্মতহে এক দেৱত শৰণ, বিষ্ণুৰ অৱতাৰৰ ভিতৰতো বিশেষকৈ শিশু আৰু গৰখীয়া কৃষ্ণৰ আৰাধনা আৰু ধৰ্ম-পদ্ধতিৰ স্বৰূপে ৰাম-কৃষ্ণাদিৰ নামোচ্চাৰণ চিত্তৰ প্ৰাধান্য আৰু অ-ব্ৰাহ্মণৰ গুৰুগিৰী আদি বৈশিষ্ট্যই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। ইয়াৰ উপৰি শ্ৰীশঙ্কৰী আন্দোলনে ঘোৰ ৰাজনৈতিক আৰু জাতিগত বিভিন্নতাৰ মাজতো অসম দেশত পোনপ্ৰথম কৃষ্টিগত আৰু কিছু পৰিমাণে সামাজিক ঐক্য স্থাপন কৰে আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্ম মুখ্যভাৱে জাতীয় ধৰ্মৰ দৰে হৈ পৰে।

দ্বিতীয় খণ্ড

বাৰভূঞা ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ জীৱনকালৰ পৰিমাণ আৰু জন্ম-শক

পূব ভাৰতৰ প্ৰথম নব-বৈষ্ণৱ-ধৰ্ম প্ৰবৰ্তক, অসমীয়া জাতীয়তা, সংস্কৃতি আৰু সাহিত্যৰ প্ৰাণ-প্ৰতিষ্ঠাতা জগদ্‌গুৰু মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ অৱতীৰ্ণ হয় ১৩৭১ শকত মধ্য অসমৰ আলিপুখুৰীত; আৰু প্ৰায় ছকুৰি বছৰ ভূ-ভাৰতত থাকি অসমীয়া জাতি আৰু সমাজক নতুন ভেটিত থাপনা কৰি, ১৪৯০ শকত পূবৰ বেহাৰত বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ কৰে।

বৰদোৱা চৰিতমতে গুৰুজনাৰ আৱিৰ্ভাৱ "১৩৭১ শকৰ কাৰ্তিক সংক্ৰান্তিৰ অমাবস্যা তিথিত বৃহস্পতিবাৰে মাজনিশা।"[1] এই সময়ত অসম ৰাজ্যত চুচেন্‌ফা স্বৰ্গদেৱৰ ৰাজত্ব আৰম্ভ হৈছিল।' আকৌ, "জগদ্‌গুৰু ১৪৯০ শকৰ ভাদ্ৰ মাহৰ দ্বিতীয়া তিথিত দিবা-ভাগে মানৱলীলা সম্বৰণ কৰি বৈকুণ্ঠে প্ৰয়াণ কৰিছে।" 'কথা-গুৰু-চৰিত' অনুসৰিও আৱিৰ্ভাৱ "কাৰ্তিকৰ সংক্ৰান্তি ঃ বাৰ বৃহস্পতি ঃ জ্যোতিষৰ ১৩৭১ তেৰশ একসত্তৰি শকত"; প্ৰয়াণৰ "ৰাজশক ১৪৯০। .....সন্ত সাধু মুখে শুনা এই ক্ৰম ঃ জন্মৰতে পয়াণ-শকৰ মতে কামৰূপ বেহাৰে কই ঃ ছমাহ কম ছকুৰি বৰ্ষ পাৰম্পৰ্য।"[2] উওৰি-সত্ৰৰপৰা পোৱা কথা-গুৰু-চৰিত এখনিতো জন্মৰ সময় দিয়া হৈছে—"কাৰ্তিকৰ বিষু সংক্ৰান্তিৰ দিনা, বৃহস্পতিবাৰ, অমাবস্যা তিথি মধ্যনিশা।" ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিতত আছে,—

আশ্বিন প্ৰবেশি পঞ্চদিন বহি গৈল।
সেহিদিনা শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম ভৈল॥
শুকুলা দশমী আসি ভৈলা গুৰুবাৰ।
আকৌ, ভাদ্ৰ আসিয়া শুক্ল দ্বিতীয়া তিথি ভৈলা।
সেহিদিনা গুৰু নৰ-নাট্য সামৰিলা॥
ডেড় ৰবিৰৰ মধ্য আহ্নে হয় বুলি।
প্ৰভু বৈকুণ্ঠত ভৈলা নৰ-নাট এৰি॥"

এইমতেও ১৪৯০ শকত প্ৰয়াণ ধৰি জন্মৰ শক ১৩৭১ হয়গৈ। দৈত্যাৰি ঠাকুৰে ন দি কৈছে, "চৌধ শ নবৈ ঃ শকত নিশ্চয় ঃ শঙ্কৰ বৈকুণ্ঠে ভৈলা।" ৰামানন্দ দ্বিজৰ গুৰু-চৰিতত জন্মৰ সময়—ফাগুন মাসত ঃ শুক্ল দ্বিতীয়াত ঃ আৰ্দ্ৰ

ৰাত্ৰি যেবে গৈল।” আৰু প্ৰয়াণৰ সময়—

সাত দিন যাণ্ডে ভাদ্ৰৰ শুকিলা দ্বিতীয়া তিথি মিলিলা।
বৃহস্পতিবাৰে প্ৰহৰেক ভৈলা শঙ্কৰে দেহ ত্যাগিলা।।

এক ৰামানন্দৰ বাহিৰে আন কোনো চৰিতকাৰে ফাগুনত গুৰুজনৰ আবিৰ্ভাৱ বুলি ধৰা নাই। এওঁ ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ শিষ্য, নিজ পিতৃ শ্ৰীৰামদেৱৰপৰা শুনি চৰিতখনি ৰচনা কৰিছিল। ৰামানন্দ দৈত্যাৰি ঠাকুৰতকৈ সম্ভৱ পিছৰ লোক; তেওঁৰ ৰচিত চৰিতত আন চৰিতসমূহৰ বৰ্ণনাৰপৰা নানা বিষয়ত তাৰতম্য দেখা যায়। শঙ্কৰদেৱৰ জন্মৰ মাহ ফাগুন বুলি লিখাৰ কাৰণ বিচাৰিলে দুটা দেখুৱাব পাৰি। প্ৰথমতে, গুৰুজনৰ গুপ্ত নাম অৰ্থাৎ সৌৰকণীৰ নাম ‘গঙ্গাধৰ’ বুলি প্ৰবাদ আছে; এই নামে জ্যোতিষত মকৰ ৰাশি সূচায়। দ্বিতীয়তে, শঙ্কৰ গুৰুৰ জীৱন-কালৰ লেখ ১১৮ বা ১১৯ বছৰ বা আৰু ছমাহ ধৰা হয়। আহিন বা কাতিত জন্ম হ’লে আৰু ভাদত প্ৰয়াণ হ’লে এটা বছৰ পূৰা নহয়। আগৰ দিনত ইয়াক আদ্‌বছৰ বুলিহে লেখত ধৰা হৈছিল। কিন্তু ৰামানন্দই মকৰ ৰাশি আৰু ছমাহৰ লেখ টিকি টিকি হিছাপ কৰি ফাগুন মাহ উলিয়াইছে। ই তেওঁৰ ভ্ৰম যেন ভাবিব পাৰি। শঙ্কৰদেৱৰ শিষ্য বুলি খ্যাত সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই তেওঁৰ শঙ্কৰ-চৰিতত লিখিছে, প্ৰয়াণৰ সময়ত গুৰুজনাৰ “এক বাম ছয় বিংশ ৰবিৰ ভৈলন্ত” অৰ্থাৎ ১১৯ বছৰ। ‘ৰুদ্ৰযামল’ বোলা পুৰণি চৰিতমূলক গ্ৰন্থ এখনিত গুৰুৰ প্ৰয়াণৰ শক ১৪৯০ আৰু অৱতৰণৰ সময় কলি যুগৰ ৪৫৫০ অব্দ অৰ্থাৎ ১৩৭১ শকাব্দ বুলি কোৱা আছে।—

খ-বাণ-বিশ্ব-বেদকে শকাব্দ-গণিতে শাকে।
শ্ৰীমৎশঙ্কৰনামানৌহ্যৱতীৰ্ণো কলৌ যুগে॥
বিন্দু-ৰন্ধ্ৰ-বেদ-চন্দ্ৰ-শকে শঙ্কৰ-সংজ্ঞকঃ।
নৱভাবং সমুৎসৃজ্য ভাদ্ৰে মাসি ত্যাগাৎ পদং॥”

১৬৭৪ শকত অনিৰুদ্ধ নামে এজনে লিখা এখনি চৰিতত প্ৰয়াণৰ সময় দিয়া হৈছে—“ভাদ্ৰ মাস শুকুলা দ্বিতীয়া তিথি ভৈলা॥......বিন্দু ৰন্ধ্ৰ বেদ চন্দ্ৰ বুজা এই শক॥” অৰ্থাৎ ১৪৯০ শক। কিন্তু এই পুথিত জন্মৰ শক আছে ১৩৮৫,—

অৱতাৰ শক কহোঁ শুনা মন কৰি।
বাণ বসু নয়ন চন্দ্ৰমা শক ধৰি॥
এই শক হন্তে প্ৰয়াণৰ শক পাইবা।
পঞ্চাধিক এক শত বৎসৰক পাইবা॥

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই গুৰুজনাৰ প্ৰয়াণৰ বহু দিনৰ পিছত লিখা চৰিত বুলি এই জন্মৰ শক মানিব খোজা নাই। অনিৰুদ্ধই গুৰুজনাৰ জীৱন-কাল ১০৫ বছৰ

ধৰি লৈ জন্মৰ শক ১৩৮৫ উলিয়াইছে; আৰু সেয়ে তেওঁৰ ভ্ৰম-প্ৰমাদৰ মূল। সন্ত-মহন্তসকলে কয়, গুৰুজনা তেৰ বছৰ বা এবছৰ বা ছমাহ (প্ৰকৃততে, প্ৰায় এমাহ মাত্ৰ) কম ছকুৰি বছৰ ইহ-সংসাৰত আছিল; অথচ, তেওঁৰ কৰ্মময় জীৱনৰ বিবিধ ক্ষেত্ৰত কটোৱা সময়ৰ লেখ কৰি ১০৫ বছৰ মাত্ৰ উলিয়ায়; অনিৰুদ্ধই এই ১০৫ বছৰ ধৰি ১৩৮৫ শকত জন্ম বুলি নিজা সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে। কথা-চৰিতত আছে—"জন্ম আলিপুখুৰীত : তৈতে দুকুৰি আঠ বৰ্ষ : পচিম ক্ষেত্ৰত বাৰ বৰ্ষ : বটদ্ৰৱাত অদঠ বৰ্ষ : দুয়ো মিলি সত্তবাটি ই ঘটাত ছমাহ : গাংমৌত আদপাঁচ বৰ্ষ : চাঙ্গিনি কোমৰাকটাত ছমাহ : ধুৱাহটা বেলগুৰিত আদ্পোন্ধৰ বৰ্ষ : গুৰুজনাৰ তিনিকুৰি তেৰ বৰ্ষ জাএতে : শ্ৰীমাধৱদেৱৰ একুৰি বাৰ বৰ্ষত লাগ পাইছে : গজলাসুতিত ছমাহ : (মেচাখৰপুখুৰি পাৰে : চৰাদিন ৰাজা নিয়াত) : কপলাত ছমাহ : পথে কুৰি দিন ভাটিয়াত : চুণপৰাত ছমাহ : কুমাৰকুচিত এক বৰ্ষ : পাটবাউসীত চৈধে বৰ্ষ : গঙ্গা জগন্নাথে ছমাহ : বেহাৰে অহা-যোৱা থকাত ছমাহ : চিলাৰাইৰ গৃহে বাসত ছমাহ : সবে মিলি মুঠে পাঁচ অধিক এশ বৰ্ষ.....। সন্ত সাধু মুখে শুনা এই ক্ৰম জন্মৰতে পয়াণ শঙ্কৰ মতে কামৰূপ বেহাৰে কই : ছমাহ কম ছকুৰি বৰ্ষ পাৰম্পৰ্য।"

আলিপুখুৰীত ৪৮ বছৰ, প্ৰথম তীৰ্থভ্ৰমণৰ প্ৰবাসত ১২ বছৰ, বৰদোৱাত ৭ বছৰ,—এয়ে-সেয়ে মুঠ ৬৭ বছৰ বয়সত গুৰুজনে বৰদোৱা এৰা বুলি সাধাৰণতে ধৰা হয়। কিন্তু ইয়াৰ লগতে ওপৰৰ লেখত গজলা সুঁতিত যি ছমাহ ধৰিছে তাকো যোগ দিয়া উচিত। ইয়াৰ পিছতো তিনিটা মন কৰিবলগীয়া কথা আছে। প্ৰথম, বছৰৰ লেখ কৰোঁতে চৰিত-লেখকে কেতিয়াবা বছৰেকৰ দুমাহ কম হ'লেও মুঠ ছমাহহে ধৰিছে। পটন্তৰস্বৰূপে, আহিন বা কাতিত জন্ম লৈ ভাদৰ ২১ তাৰিখে স্বৰ্গী হোৱা গুৰুজনাৰ বয়সৰ হিচাপ বছৰ পূৰাই নধৰি আধ্বছৰহে ধৰা হৈছে। দ্বিতীয়তে, কোনো কোনো ঠাইত থকাৰ লেখ একেবাৰেই এৰি দিয়া হৈছে। তৃতীয়তে, কোনো কোনো ঠাইত থকা কাল সম্পৰ্কে চৰিতবিলাকৰ মতভেদ আছে। ধোঁটা পোৱাৰ আগতে শিঙৰি, ঘিলাধাৰী আৰু ভলুকাগুৰিত শঙ্কৰ প্ৰমুখ্যে ভূঞাসকল বৈ গৈছিল বুলি বিবিধ চৰিতত আছে। ভলুকাগুৰিত তিনি পখ থকা কথা বেজবৰুৱাই লিখিছে। কথা-চৰিতৰ ওপৰৰ হিচাপত গাংমৌত "আদ্পাঁচ" অৰ্থাৎ ৪½ বছৰ ধৰিলেও [illegible] ৫ বছৰ পূৰাই ধৰিছে আৰু বেজবৰুৱাই ধৰিছে, "গাংমৌত সাত বছৰ ছমাহ ধৰ্ম প্ৰকাশ কৰি" থকা বুলি। ধুৱাহটা বেলগুৰিত সাধাৰণতে ১৪ বছৰ বা উপৰোক্তমতে ১৪½ বছৰ ধৰা হয় যদিও বেজবৰুৱাই এই কালত ১৮ বছৰৰ লেখ দিছে। কপলাৰ অস্থায়ী সত্ৰত ছমাহ কটোৱাৰ কথাত মতভেদ দেখা নাযায়। চুণপৰা পাতলৈনিতো ছমাহ বুলি সাধাৰণতে ধৰা হ'লেও দৈত্যাৰি ঠাকুৰে বছৰেকৰ কম ধৰা

নাই। কুমাৰকুছিত এবছৰ থকাৰ পিছত গণককুছিত গুৰুজনা ৩ মাহ আছিল—এয়ে ৰামচৰণৰ মত। পাটবাউসীৰ ১৪ বছৰৰ ঠাইত ৰবদোৱা চৰিতত ১৮ বছৰ আৰু পাটবাউসী থানৰ অধিকাৰৰ মতে গুৰুজন তাত ১৮½ বছৰ আছিল। দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থলৈ গুৰু আযোণ-মহীয়া ওলাই গৈ বহ্যাগত ঘুৰি আহি পোৱাৰ কথা চৰিতত আছে। বেহাৰলৈ অহা-যোৱা কৰাত ছমাহ আৰু চিলাৰায় দেৱানৰ ফুলবাৰীত ছমাহ ধৰিলে কম সময় ধৰা যেন লাগে; বোধহয়, ভেলা মধুপুৰত থকা সময়খিনি জোখত এৰা পৰিছে। নৰনাৰায়ণ-শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰথম দেখা-দেখি হোৱা বাবতে গুৰুজন বেহাৰত ছমাহ আছিল।' 'সীতা-স্বয়ম্বৰ' অঙ্ক ৰচনা কৰা সময়ত অন্ততঃ ছমাহ বেহাৰত আছিল বুলি ৰামানন্দৰ চৰিতত পোৱা যায়। বেজবৰুৱাই কয়, প্ৰয়াণৰ আগতে ২½ বছৰ কাল বেহাৰত আছিল। এইদৰে সহজে বুজিব পাৰি, গোট লেখৰ "ছমাহ কম ছকুৰি বৰ্ষ পাৰম্পৰ্য"ৰপৰা ওপৰত দিয়া চৰিতৰ গুটি-লেখত হেৰোৱা ১৪½ বছৰ পূৰ কৰি লোৱা টান কাম নহয়।

'হৰ-গৌৰী-সম্বাদৰ অন্তৰ্গত আচাৰ্য্য-সংহতি'তো আছে, গুৰুজনা ছমাহ বেছি ১১৮ বছৰ পৃথিৱীত থাকি ভাৰগত ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল।—

ধৰ্ম্ম ভাগৱতং শুদ্ধং অষ্টাধিকদশাব্দকং।
মাসষট্‌কাধিকং বিষ্ণোঃ শ্ৰৱণং কীৰ্ত্তনং শিৱং॥
উপদিশ্য কলের্লোকানুদ্ধৰিষ্যতি পাৰ্ব্বতি।

১৪৯০ শকৰ ভাদত শঙ্কৰদেৱ বৈকুণ্ঠগামী হয়—ই অবিসম্বাদী সত্য। গুৰুজনা ১১৮।১১৯ বছৰ জীয়াই থকাটো সন্ত-সাধুৰ মুখে আৰু চৰিত-পুথিৰ ভিতৰেদি চলি আহিছে। ওপৰত উল্লিখিত মতবোৰৰ মিল কৰিবলৈ হ'লে ১৩৭১ শকৰ আহিন-কাতিত গুৰুজনাৰ জন্ম বুলি ধৰিব লাগিব। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিতৰ "দেড় (ডেৰ) ৰবিবৰ মন্দ" কথাষাৰ "তেৰ ৰবিবৰ মন্দ" বুলি ভুল পাঠ গ্ৰহণ কৰি তাহানি 'আসাম বান্ধৱ'ৰ সম্পাদক ভ্ৰম-প্ৰমাদত পৰিছিল আৰু ১৩৮৩ শকত গুৰুজনাৰ জন্ম বুলি ধৰিছিল। কিন্তু সেই ভুল বেজবৰুৱাই ভালকৈ দেখুৱাই দি গৈছে। তদুপৰি, ছাৰ্ এডৱাৰ্ড গেইটে শঙ্কৰদেৱে ১৩৭১ শকত জন্ম বুলিলে ৩০।৪০ বছৰ উজুৰাই ধৰা হয় বুলি ওপৰ-চৰুৱা অভিমত প্ৰকাশ কৰিছিল।' সম্ভৱতঃ গেইটৰ এই ধাৰণা হোৱাৰ একমাত্ৰ কাৰণ—প্ৰায় ছকুৰি বছৰ জীয়াই থকা এটা আচৰিত কথা, অন্ততঃ তেওঁৰ মনত। কিন্তু ইয়ে কোনো যুক্তি নহয়, এই কথা লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাই চকুত আঙুলি খটিয়াই দেখুৱাই দিছিল। চেকেলীয়া ডেকা বয়সতে প্ৰাণায়াম আদি যোগ-অভ্যাস আৰু সংযমে, তেজিয়াবেশলা শেষলৈকে কটোৱা উচ্চ আধ্যাত্মিকতাৰ মাজেৰে সাত্ত্বিক, সুন্দৰ জীৱন-যাপন-প্ৰণালীয়ে গুৰুজনাক ছকুৰি বছৰ আয়ুস দান কৰা একো বিচিত্ৰ নহয়। মৃত্যুৰ সময়লৈকে কোনো চৰিততে গুৰুজনাৰ

বিশেষ কোনো অসুখ হোৱাৰ কথা নাই। দেশ-বিদেশৰ বিজ্ঞসকলে ১৩৭১ শকত শঙ্কৰদেৱৰ আবিৰ্ভাৱ আৰু ১৪৯০ শকত তিৰোভাৱ হোৱা বুলি একপ্ৰকাৰ গ্ৰহণ কৰিছে।"[৯]

জন্মৰ মাহ, দিন, তিথি, বাৰ, নক্ষত্ৰ লৈ মতভেদ দেখা যায়, আৰু এই বিষয়ে থিতাতে খাটাং মত এটা দিয়া সহজো নহয়। ৰামচৰণৰ মতে আহিনৰ ৫ দিন শুক্লা দশমী শুক্ৰবাৰ, ৰোহিণী নক্ষত্ৰ। দৈত্যাৰি আৰু ভূষণ দ্বিজে এইবিলাকৰ কোনো লেখ দিয়া নাই। ৰামানন্দৰ মতে ফাগুন মাহ, শুক্লা দ্বিতীয়া। বৰদোৱা চৰিতত আহিন-কাতিৰ সংক্ৰান্তি, আউসী, বৃহস্পতিবাৰ, ধনু ৰাশি, ৰোহিণী নক্ষত্ৰ, দেৱগণ। 'কথা-গুৰু-চৰিত' অনুসৰি কাতিৰ সংক্ৰান্তি, পূৰ্ণিমা, [illegible] নক্ষত্ৰ। ৰামানন্দক এৰি আন কেইখনি চৰিতৰ মতৰ এটা মিল দেখা যায় অন্ততঃ মাহৰ লেখত।

মহাদেৱৰ শঙ্কৰৰ বৰৰ ফলস্বৰূপে জন্ম হোৱা বাবে শঙ্কৰৰ বা শঙ্কৰ নাম ৰখা হৈছিল। দৈত্যাৰি, বৰদোৱা চৰিতমতে গুপ্ত নাম দিয়া হৈছিল গদাধৰ। আচাৰ্য্য-সংহিতিতো আছে—"শ্ৰীশঙ্কৰো ইতি খ্যাতো গদাধৰ ইতি স্মৃতঃ॥" বিবিধ চৰিতৰ উক্ত সময়বোৰৰ সমিল-মিল কৰাত জ্যোতিষে বাধা দিয়ে। "ৰোহিণী নক্ষত্ৰত জন্ম হ'লে ধনু ৰাশি আৰু দেৱগণ হোৱাটো জ্যোতিষ-বিৰোধী। শঙ্কৰৰ বহুতো নামৰ কোনোটোৱেই আদি আখৰে জ্যোতিষমতে ধনু ৰাশি বুজায়। ১৩৭১ শকৰ ফাগুনৰ ১৪ তাৰিখৰ দিনা বৃহস্পতিবাৰ শুক্লা তৃতীয়া তিথি হ'লেও নক্ষত্ৰ আৰু গণৰ মিল নহয়।"[১০] ১৩৭১ শকৰ আহিন-কাতিৰ দোমাহীত গুৰুজনাৰ জন্ম হোৱা কথাটোৰ সপক্ষে চৰিতৰ সাক্ষ্য আৰু মহাপুৰুষীয়াসকলৰ দৃঢ় বিশ্বাসৰ অনুমোদন উপেক্ষা কৰিব নোৱাৰি। এনে অনুমান হয়, জন্মৰ তাৰিখ, তিথি, নক্ষত্ৰ আদি সম্পৰ্কে গুৰুজনা থকা সময়তে মতভেদ আছিল। চৰিতকাৰসকলে সিবোৰ নিৰূপণ কৰিবলৈ গৈ বেছিকৈহে আউল লগাই পেলাইছে। বেজবৰুৱাই ১৩৭১ শকৰ কাতিৰ নাইবা আহিনৰ, নাইবা ফাগুনৰ ভিতৰত শঙ্কৰৰ জন্ম হোৱা বুলি ধৰিলে কোনো হানি নাই বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। আমি ওপৰত দেখুওৱামতে ফাগুনক বা কাতিকো এই লেখত সামৰাৰ প্ৰয়োজন নেদেখোঁ।

১৩৭১ শকত জন্ম সম্পৰ্কে আমাৰ পণ্ডিতসকলৰ বিশেষ মতভেদ নাই। তিথি-বাৰৰ প্ৰশ্ন তুলি এই শক পিছুৱাই দিয়াৰ বৰ যুক্তিসঙ্গত নহয় যেন লাগে। এনে ভাবিবলৈ থল আছে, চৰিতকাৰে হয়তো মনে অনুমানি তিথি-বাৰ সংযোগ কৰি দিছে।

ভাৰতীয় আন সন্তসকলৰো আবিৰ্ভাৱ-তিথি আদি সম্পৰ্কে মতভেদ আৰু একোটা মতৰ ভিতৰতে অসামঞ্জস্য দেখা যায়। সন্ত কবীৰৰ জন্ম-তাৰিখ সাধাৰণতে এটি দোহাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি থিৰ কৰা হয়।

চৌদহ সৌ পচপন সাল গএ, চন্দ্ৰবাৰ এক ঠাট ঠএ।
জেঠ সুদী বৰসায়ত কো পূৰণমাসী প্ৰগঠ ভএ।

গণনা কৰি চালে ১৪৫৫ সম্বতৰ জেঠৰ শুক্ল পূৰ্ণিমাৰ দিনা সোমবাৰ নহয়, গতিকে কোনোৱে ১৪৫৬ সম্বৎ ধৰে। কিন্তু ১৪৫৬ সম্বৎ জেঠৰ পূৰ্ণিমাৰ দিনা সোমবাৰ নপৰে, পৰে মঙ্গলবাৰ। তাৰ উপৰি 'বৰসায়ত' শব্দৰ অৰ্থ 'বট সাবিত্ৰী ব্ৰত'; এই ব্ৰত আঁউসীতহে পৰে, পূৰণমাসী অৰ্থাৎ পূৰ্ণিমাত নহয়। তমাছ উইলিয়াম্ বীল্ ছাহাবে তেওঁৰ 'অৰিয়েণ্টাল্ বায়গ্ৰাফিকেল্ ডিক্সনাৰী'ত কবীৰৰ জন্ম-শক ১৪৯০ খ্ৰীষ্টাব্দ বা সম্বৎ ১৫৪৭ স্থিৰ কৰিছে। ডক্টৰ হাণ্টাৰে তেওঁৰ 'ইণ্ডিয়ান্ এম্পায়াৰ'ত কবীৰৰ সময় ১৩৪০ৰপৰা ১৪২০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে (সম্বৎ ১৩৫৭-১৪৭৭) বুলি লিখিছে। হিন্দী সাহিত্য আৰু বিশেষকৈ কবীৰ-ৰচনাৱলীৰ বিষয়ত সুপণ্ডিত ৰামকুমাৰ বৰ্মাই কবীৰ-চৰিত সম্পৰ্কে বুৰঞ্জীৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বীল্ ছাহাবে দিয়া তাৰিখ ভ্ৰমাত্মক বুলি ঘোষণা কৰিছে। ভিন্‌চেণ্ট স্মিথে তেওঁৰ ভাৰত বুৰঞ্জীত মিছ্ আণ্ডাৰ্হিল্ বোলা এগৰাকীৰ মত উল্লেখ কৰি কবীৰৰ সময় দিছে ১৪৪০-১৫৯৮ খ্ৰীষ্টাব্দ (সম্বৎ ১৪৯৭-১৫৭৫)। এইদৰে কবীৰৰ দৰে এজন ক্ষণজন্মা পুৰুষ সম্পৰ্কেও বহুত বাদানুবাদ আছে। কবীৰপন্থীসকলে ১৪৫৫ সম্বৎ জ্যেষ্ঠ বৰসায়ত অৰ্থাৎ ১৩২০ শকৰ জেঠৰ আঁউসীকে কবীৰৰ জন্মতিথি গ্ৰহণ কৰি চলি আহিছে।"[11]

আত্ম-পৰিচয়

মহাপুৰুষ গুৰুজনৰ চৰিত বৰ্ণাবলৈ আৰম্ভ কৰাৰ আগতে শঙ্কৰ গুৰুৰ নিজৰ ছন্দত আপোন পৰিচয় লোৱা হওক। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ পদত আছে,—

বৰদৱা নামে গ্ৰাম শস্যে মস্যে অনুপাম
লোহিত্যৰ আতি অনুকূল।
সেহি মহা গ্ৰামেশ্বৰ আছিলন্ত ৰাজধৰ
কায়স্থ কুলৰ পদ্ম ফুল॥
তানে পুত্ৰ সূৰ্য্যবৰ মহা বড়া দেশধৰ
দানী মানী পৰম বিশিষ্ট।
যাৰ যশ এভো জগে জয়ন্ত মাধৱ দলে
দুই ভাই যাহাৰ কনিষ্ঠ।
তানে পুত্ৰ কুলোদ্ধাৰ ভৌমিক মণ্ডত সাৰ
প্ৰসিদ্ধ কুসুম নাম যাৰ।
তানে সুত শিৱমতি কৃষ্ণ-পাৱে কৰি নতি
বিৰচিল শঙ্কৰে পয়াৰ।

ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্যত ৰাজধৰৰ পিতা চণ্ডীবৰৰ চিনাকি দিছে,—

টেম্বুনীয়া বন্ধে বসাইলা প্ৰবন্ধে
বটদ্ৰৱা নামে গ্ৰাম।
দুৰ্লভনাৰায়ণে ৰাক বহু মানে
দিলা দেৱীদাস নাম॥

জগৎ-জননী পতিত-পাৱনী "ভৌমিক মধ্যত সাৰ" বাৰভূঞাৰ বংশৰ আলিপুখুৰীৰ (বৰ্তমান নগাঁৱৰ মৈৰাবাৰী অঞ্চলত) ঘৰত ১৩৭১ শকত কুসুমদেৱৰ ঔৰসত সত্যসন্ধ্যা আইৰ গৰ্ভত শ্ৰীশংকৰদেৱৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। শংকৰৰ সাত মাহতে চ'তৰ পাঁচ তাৰিখে পিতামহ সূৰ্য্যবৰ স্বৰ্গী হয়।[১২] এই সময়ত বৰ্তমান নগাঁও অঞ্চলত আৰু লুইতৰ উত্তৰ পাৰতো বাৰভূঞাসকলৰ ৰাজত্ব চলিছিল; ৰামচৰণৰ মতে, "কপিলীৰ হন্তে চামধৰা সীমা কৰি।...শিঙৰিৰ হন্তে উত্তৰত ঘিলাধাৰী" পৰ্য্যন্ত ভূঞাসকলৰ ঠাই। বৰদোৱা চৰিতত আছে, "কলিয়াবৰৰ পৰা কাজলীমুখলৈকে ভূঞাসকলৰ ৰাজ্য।"[১৩] শংকৰৰ পিতৃ কুসুমবৰ শিৰোমণি বৰভূঞা হৈ আলিপুখুৰীত থাকি ৰাজ্য-চৰ্চা কৰিছিল। ভূঞাৰ ৰাজ্যৰে লগালগিকে কছাৰীসকলৰ দেশ। ৰাজ্যৰ সীমা লৈ বা কেতিয়াবা গৰু চৰোৱা মাটিৰ কথাৰে এওঁলোকৰ লগত ভূঞাসকলৰ যুঁজ-কাজিয়া লাগিছিল।

কুসুমবৰ ভূঞাৰ ৰাজত্ব

কুসুমবৰ ভূঞাৰ দুগৰাকী পত্নী—প্ৰথমা জয়ন্ত ভূঞাৰ কন্যা সত্যসন্ধ্যা; দ্বিতীয়া শ্ৰীপতি ভূঞাৰ কন্যা অনুধৃতি।[১৪] কথিত আছে প্ৰথমা পত্নীৰ লগত বিয়াৰ বহুত দিনৰ পিছলৈকে তেওঁলোকৰ সন্তান-সন্ততি নোহোৱা বাবে কুসুমবৰে দ্বিতীয়বাৰ বিয়া কৰিব লগীয়াত পৰে। ৰামানন্দই লিখিছে, "তথাপিতো তান পুত্ৰ নভৈলেক ঃ বিংশতি নৱ বৎসৰ।" আৰু সেইবাবে তেওঁ গোপেশ্বৰ বিষ্ণুক পুত্ৰ-কামনাৰে পূজা কৰে। আন চৰিতমতে অৱশ্যে তেওঁ শিৱক তেনে পূজা দিছিল। ৰামচৰণৰ মতে শংকৰ যেতিয়া তেৰ মহীয়া, কছাৰীয়ে ভূঞাৰ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰে। ভূঞাসকলে পোনতে হাৰিলে পলাই গৈ আত্মৰক্ষা কৰি, পিছত চল চাই কছাৰীৰ ওপৰত পৰি কচু-কটা দিয়ে। এই খৰিয়ালৰ সময়তে হাবিৰ মাজত শংকৰৰ মাহীমাকৰ এটি ল'ৰা জন্ম হয়; তেওঁৰ নাম হ'ল হলধৰ, বা হাবিত জন্ম হোৱা বাবে বনগঞা। ৰামানন্দৰ মতে অৱশ্যে শংকৰদেৱ বনগঞাসিৰীতকৈ পাঁচ বছৰে ডাঙৰ। শংকৰৰ সপ্তম বছৰ আৰু বনগঞাৰ দুবছৰতে কুসুম স্বৰ্গী হ'ল।[১৫] সত্যসন্ধ্যা আয়ে সতীৰ ধৰ্ম ৰাখি আনন্দে তনু ত্যাগ কৰিলে। "কোনোৱে কয় শংকৰৰ জন্মৰ তিন দিনাছে, কোনোৱে কয় হেৰুৱালী খোৱাৰ পিছতে অকস্মাতে সত্যসন্ধ্যা

শংকৰ আৰু বনগঞাৰ জন্ম

কুসুম্বৰ আৰু সত্যসন্ধাৰ পৰলোক

আই পৰলোক গমন কৰিছে।" কথা-চৰিতত আছে, শঙ্কৰে ল'ৰা-ধেমালিৰ মাজত যেতিয়া সাঁতুৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ইপাৰ-সিপাৰ হ'ব পৰা হ'ল, "পাচে তেনেতে কালৰ প্ৰমাণে আউ-অনুক্ৰমে কুসুম্বৰ চলিল ঃ শান্তী সত্যসন্ধা আই স্বামী সঙ্গে অনুগামী হ'ল।" এই চৰিতে আৰু কয়, কুসুমদেউৰ তিথি-কৰ্ম কৰিহে শঙ্কৰ ছাত্ৰশাললৈ গৈছিল। দ্বিজ ভূষণৰ চৰিতত শঙ্কৰৰ বিয়াৰ 'কতো দিন' পিছত পিতৃ স্বৰ্গী হয় আৰু তেওঁৰ মাহেকীয়া শ্ৰাদ্ধৰ "অনন্তৰে তান পাছে মাতৃ মৰিলন্ত॥" বেজবৰুৱাই পুৰণিকলীয়া প্ৰবাদৰ ওপৰতে ঘাইকৈ ভৰ দি শঙ্কৰৰ জন্মৰ তিনি দিনৰ দিনা আই ঢুকোৱা বুলি ধৰিছে। শঙ্কৰৰ বিয়াৰ বয়সত পিতৃ-মাতৃ বিয়োগ হোৱা কথাটো এটা কাৰণত অবিশ্বাস কৰিবলগীয়া হয়—কনগএৰ লগতে ঘাটমাউৰা শঙ্কৰক ল'ৰা-কালৰেপৰা বুঢ়ীমাক, সূৰ্য্যবৰৰ পত্নী খেৰসূতী আয়ে এহতীয়াকৈ তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰা কথাটো প্ৰায় সৰ্বজনানুমোদিতৰূপে চলি আহিছে। কথা-চৰিতৰ ভাষাৰে, "সূৰ্য্যবৰপত্নী খেৰসূতি বুঢ়ী মাতৃএ পূৰ্ব্বৰ কাৰণৰ নিমিত্তে তুলিলে।"

জয়ন্ত দলৈ ৰজভূঞা

'শিৰোমণি ভূঞা কুসুমৰ মৃত্যুত দদায়েক জয়ন্ত দলপতি বা দলৈৰ কান্ত ৰাজকাৰ্য্য চলোৱাৰ ভাৰ পৰিল। মাক-বাপেকী নোহোৱা ল'ৰা শঙ্কৰে বুঢ়ীমাকৰ আজোলতোলত ৰাৰ-তেৰ বছৰলৈকে উলহৰ মাদলী হৈ, খিতিঙালি কৰি বালক-কেলিত সময় নিয়াবলৈ সুবিধা পালে। "ওমলন্তে গৈল দশ/ বাৰহয় বৎসৰ।" উপৰি পুৰুষসকল ইফালে আছিল বিচক্ষণ, দিগ্বিজয়ী পণ্ডিত, "অস্ত্ৰত, শস্ত্ৰত, শাস্ত্ৰত পাৰ্গত"।

শঙ্কৰৰ বিদ্যা-শিক্ষা, ১৩৮৩ শক

তেৰ বছৰত "ভাদ্ৰ মাসে বৃহস্পতিবাৰে শঙ্কৰ মহেন্দ্ৰ কন্দলি ওজাৰ ছাত্ৰশাললৈ গ'ল, আৰু সোনকালে ৰামৰাম, শ্ৰীকণ্ঠভূষণ, বিদ্যা পাঠক, ৰাম সৰস্বতী আদি বাছকবনীয়া পুৰণি ছাত্ৰৰ লগত যেন মানিব পৰা হ'ল।"[১৫] ৰামৰাম শঙ্কৰৰ আজীৱন সঙ্গী। এওঁৰ আদিপুৰুষ কৃষ্ণ পণ্ডিত চণ্ডীবৰৰ লগত গৌড়ৰপৰা আহে। কৃষ্ণৰ পুত্ৰ যোগেশ্বৰ; তেওঁৰ পুত্ৰ মৃত্যুঞ্জয়; তেওঁৰ পুত্ৰ নৰোত্তম; নৰোত্তমৰ তিনি পুত্ৰ—ৰামৰাম, কৰ্ণপূৰ, চতুৰ্ভুজ।[১৬] আচাৰ্য্য-সংহিতত মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ টোলৰ কথা এইদৰে লিখিছে,—

যোগেশ্বৰস্য নিকটে ব্ৰহ্মপুত্ৰতটে তথা।
বিবেণী নদী যত্ৰ ধবলা নামকো হ্ৰদঃ।
শৃঙ্গিনামা নগো যত্ৰ তৎক্ষেত্ৰং সুখদং নৃণাং।
কন্যাপুত্ৰো নাম কবিস্তত্ৰ জাতো ভবিষ্যতি॥
মহেন্দ্ৰকন্দলিনামা বিপ্ৰো বেদবিদাম্বৰঃ।
স বহূন্ বিপ্ৰপুত্ৰাংশ্চ শাস্ত্ৰাণ্যধ্যাপয়িষ্যতি॥

কোমল গীত

এই পুথিত আৰু লিখিছে যে, টোলৰ ঠাইডোখৰ পিছত অৰণ্যাকীৰ্ণ হৈ পৰিল। কথিত আছে, শংকৰে ক-ফলা শিকি কাৰকেইটা জোঁটাবলৈ নৌ পাওঁতেই 'কৰতল-কমল-কমল-দল-নয়ন' আদি কোমল গীতটি ৰচনা কৰে, শ্লোক-ৰচনাতো অতি সোনকালেই ব্যুৎপত্তি লাভ কৰে। চৰিতত এই উল্লেখো আছে—“প্ৰথমতে পাঠশালে কাকত ধৰিলা॥ কৰিলা কাব্যত তিনি গীত কৰিলন্ত।” অধ্যয়নৰ ফলত ব্যাকৰণ, কোষ, পুৰাণ, ভাৰত, ৰামায়ণ, তৰ্ক শাস্ত্ৰ, কাব্য আদি “পঢ়িলন্ত নিৰন্তৰে শাস্ত্ৰ সমস্তয়। অপ্ৰমাদী পণ্ডিত ভৈলন্ত মহাশয়॥” আচাৰ্য্য-সংহিতা অনুসৰি শংকৰে কলাপ, কাব্য, জ্যোতিষ, ইতিহাস, শ্ৰুতি, স্মৃতি গুৰুগৃহত অধ্যয়ন কৰে। কথা-চৰিতত আছে, “আৰু মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণখনৰ প্ৰথমে কাণ ধৰি হৰিশ্চন্দ্ৰ-উপাখ্যান কৰিছে চাৰি-খুঁটা মাৰি সেৰকলৈ।” হস্তলিপিতে লিখা এই প্ৰথম পুথিতে গুৰুজনে প্ৰথমে ভক্তিপদ নিৰ্দেশ কৰে। হৰিশ্চন্দ্ৰ-উপাখ্যানৰ কথা পিছত পাঠশালাত থাকোঁতে গুৰুজনে এইদৰে কৈছিল, “ভকতিৰ চাৰি খুঁটি মাৰি পুথিখানি কৈলো।”

হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান

যোগাভ্যাস

ৰামচৰণৰ মতে সোতৰ বছৰ বয়সত শংকৰে গুৰুগৃহ এৰে, কিন্তু আচাৰ্য্য-সংহিতা অনুসৰি দহ বছৰ কাল মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে শংকৰক অধ্যাপনা কৰিছিল। এই কথাকে বেজবৰুৱায়ো ঠিক বুলি ধৰিছে। এই লেখকে তেওঁ যদিও ২২ বছৰত শংকৰদেৱে পঢ়া সাং কৰে বুলি 'শংকৰদেৱ' গ্ৰন্থত লিখিছে, আন ঠাইত আকৌ কৈছে, গুৰু-বিদায়ৰ পিছত ১৩৮২ শকত অৰ্থাৎ ২১ বছৰ বয়সত শংকৰে উজনী লয়।[১] মুঠ কথা ২১।২২ বছৰ বয়সৰ পূৰ্বেই গুৰুজনাৰ প্ৰথম পুথি 'হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান' ৰচিত হয়। ৰচনাৰ চঞ্চলতা আৰু চাতুৰ্য্যৰ কাৰণৰ পৰা উপাখ্যানখনি তেওঁৰ আদি যৌৱনৰ ৰচনা বুলি বিশ্বাস কৰিব পাৰি; কিন্তু 'ভকতিৰ চাৰি খুঁটি' বা ভক্তিপদ-নিৰ্দেশক পদবোৰ এই সময়ৰ ৰচনা বুলি ধৰা অৱশ্যে টান কথা। মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ টোলত থাকোঁতেই যোগশাস্ত্ৰ পঢ়ি যোগাভ্যাস কৰিছিল আৰু এই বিষয়ত পাৰদৰ্শিতাও লাভ কৰিছিল। পিছত ভক্তিৰ মূল তত্ত্ব জানিছে বুলি, আধ্যাত্মিক সাধনা হিচাপে যোগ অসাৰ বুলি তাক এৰি পেলালে। কিন্তু এই সাময়িক যোগ-অভ্যাসৰ ফলতেই তেওঁৰ সুঠাম শৰীৰে বিশেষ পুষ্টি লাভ কৰিলে।

[illegible] শংকৰ ভূঞা

শিক্ষা সাং কৰি ঘৰলৈ ঘূৰাৰ লগে লগেই শংকৰৰ ওপৰত সংসাৰৰ জঞ্জালবোৰ পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। পোনতে, ককাক জয়ন্ত দলৈয়ে শিৰোমণি ভূঞাৰ বিষয়-ভাৰ লোৱাই দিলেহি। শংকৰে ৰাজ্যখনৰ শাসন ভাৰ

চলাবলৈ ধৰিলে।[১৮] তেনেই কম বয়সতে ভূঞাসকলৰ শ্ৰেষ্ঠ সম্মান লাভ কৰা আৰু শ্ৰেষ্ঠ দায়িত্ব পোৱা বাবে তেওঁৰ নাম ডেকাগিৰী হ'ল।

প্ৰায় একৈশ-বাইশ বছৰ বয়সত ডেকাগিৰীয়ে বিয়া কৰে। কিন্তু বিয়াৰ আগৰখিনি সময়ত কছাৰীৰ উপদ্ৰৱত ভূঞাৰ ৰাজ্যত অশান্তিৰ মাত্ৰা চূড়ান্ত পাইছিলগৈ। চৰিতবিলাকৰপৰা অনুমান হয়, এই অশান্তিৰ বাবে শিৰোমণি ভূঞাৰ দপ্তৰ আলিপুখুৰীৰপৰা বৰদোৱালৈ আৰু বৰদোৱাৰপৰা আলিপুখুৰীলৈ অনা-নিয়া কৰি থাকিবলগীয়াত পৰিছিল। ভূঞাসকলে মধ্য অসমত বসতি কৰিবলৈ লোৱাৰেপৰা মাজে মাজে এইদৰে ইঠাই-সিঠাই কৰি পিছত আলিপুখুৰীত বৈছিলহি। বৰদোৱা চৰিত আৰু ৰামচৰণৰ চৰিতত আছে, জন্ম-ঠাই আলিপুখুৰীত কুৰি বছৰ বয়সলৈকে থাকি শঙ্কৰ ভূঞা টেমনি, টেমনিয়া, টেম্বুনিয়া বা টেম্বুৱানী বৰদোৱালৈ যাবলগীয়া হয়। ইফালে বৰদোৱা আৰু কথা-চৰিতমতে ৪৮ বছৰ আলিপুখুৰীত, ৭ বছৰ বৰদোৱাত আৰু মাজতে প্ৰথমবাৰ তীৰ্থভ্ৰমণত ১২ বছৰ কাল কটোৱাৰ লেখ দিয়া হৈছে। তদুপৰি কথা-চৰিতে স্পষ্ট উল্লেখ কৰিছে যে, ৬০ বছৰ বয়সত শঙ্কৰদেৱ বৰদোৱালৈ উঠি যায় আৰু ইয়াৰ পিছত বৰদোৱাত একেৰাহে ৭ বছৰ থাকে। ইয়াৰপৰা এনে বুজিব পাৰি যে, ২০ বছৰ বা তেনে বয়সত কছাৰীৰ উপদ্ৰৱ সহিব নোৱাৰি বৰদোৱালৈ কিছু দিনৰ কাৰণে উঠি যায়, কিন্তু আকৌ আলিপুখুৰীলৈ ঘূৰি আহে। দ্বিতীয়তে, আলিপুখুৰীৰ ৪৮ বছৰৰ ভিতৰতে বৰদোৱাত সাময়িকভাৱে থকাৰো লেখ ধৰা হৈছে। বিশেষতে, ১২ বছৰ তীৰ্থ কৰি শঙ্কৰদেৱ আলিপুখুৰীৰ ঘৰলৈহে ঘূৰি আহে। ৰামচৰণে বৰদোৱাত দুবাৰ কীৰ্ত্তন-ঘৰ বা দেৱ-গৃহ নিৰ্মাণ কৰাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে; দ্বিতীয়বাৰ অৰ্থাৎ তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ পিছত গজলা-সুঁতিৰপৰাহে আহি বৰদোৱাত থিত লোৱা কথা কোৱা হৈছে।

কীৰ্ত্তন-ঘৰ

শঙ্কৰৰ বিয়াৰ আগৰ বছৰ আলিপুখুৰীৰ ভূঞা আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে কছাৰীৰ সঘন উপদ্ৰৱত অতিষ্ঠ হৈ আৰু "ইটো আলিপুখুৰী স্থান অতি অজগ্ৰায়" বুলি শিৰোমণি ভূঞা ডেকাগিৰীৰ ওচৰত আপত্তি তুলিলেহি। শঙ্কৰৰ উপৰি পুৰুষ চণ্ডীবৰে প্ৰথমতে লেঙামাগুৰিৰপৰা আহি বৰদোৱাত বসতি কৰে, কিন্তু দেশ-বিভ্ৰাটত বৰদোৱা এৰি ভূঞাসকল আলিপুখুৰীলৈ গৈছিল। এতিয়া শঙ্কৰ প্ৰমুখ্যে আলিপুখুৰীৰ লোকসকল টেমনি বৰদোৱাৰ সেই "বাহু ভূঞাৰ ভিঠা"লৈ উঠি গ'ল। তাত থাকিবৰ ঘৰ-দুৱাৰ কৰি এটি কীৰ্ত্তন-ঘৰ সজায় আৰু ভেটি তুলিবৰ সময়ত কোৰৰ চাপত শিলত কটা চতুৰ্ভুজ বিষ্ণুমূৰ্ত্তি এটি পাই সাত থাকৰ সিংহাসনৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰে।[১৯] ২১ বছৰ বয়সত ভকতে এই ঘৰতে কাতৰা উৎসৱ পাতে আৰু সেই উপলক্ষে কেইবাটিও গীত ৰচনা কৰে। একে বয়সতে, শাস্ত্ৰ-চৰ্চাত খুব

কাওৰা

প্ৰথম বিবাহ, ১৩৯২ শক

পূৰ্তি লাগিবৰ উদ্দেশ্যে, জয়ন্ত আৰু মাধৱ দলৈক ওচৰলৈ মাতি আনি ভূঞাৰ শাসন-ভাৰ গতাই দিলে। কিন্তু ৰামানন্দৰ মতে প্ৰথমা কন্যা হৰিপ্ৰিয়াৰ বিয়াৰ এবছৰ পিছলৈকে অৰ্থাৎ প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰাৰ সময়লৈকে আহোম 'চেউটিয়া'ৰ তলত গুৰুজনে ৰাজ্য-চৰ্চা কৰিছিল। এই কথা বিশ্বাসযোগ্য নহয়। জয়ন্ত-মাধৱে নাতিদীৰ্ঘকালপৰা ৰাজ্যভাৰ ল'লে, হয়; পিছে, ডেকা শঙ্কৰৰ মন বৈৰাগ্যৰ ফালে যোৱা দেখি তাক ঘূৰাবলৈ হৰিবৰগিৰী নামে ভূঞাই উমাৰাধক স্তুতি কৰি প্ৰসাদৰূপে লাভ কৰা কন্যা সূৰ্য্যাৱতী বা সূৰ্য্যৱতীক নাতিযোৱাৰী কৰি বিয়া কৰাই আনিলে ১৩৯২ শকৰ বহাগি। যৌতুকত হৰিবাই শঙ্কৰক কেইবাখনো গাঁও দিলে। কথা-চৰিতত আছে, "গুৰুজনৰ একৈশ বৰ্ষ যাই চৌদ্ধ বৰ্ষত বিবাহ কৰালে।" কিন্তু বিয়া কৰাই শঙ্কৰে শাস্ত্ৰ-চৰ্চাৰ কথা পাহৰি নগ'ল; মাধৱ দলৈৰ পুত্ৰ মাধৱি দলৈ খুড়াকক দুটা ভাৰী দি খাটনি ধৰিলে কিছুমান সাঁচিপাত গোটাই আনি লিখিলে।

বিয়াৰ তিনি বছৰ পিছত শঙ্কৰৰ ভাৰ্য্যা সূৰ্য্যাৱতীৰ গৰ্ভত মনু নামে এটি কন্যা জন্ম হয় আৰু ন-মহীয়া মনুক এৰি তৰুণী অকালতে স্বৰ্গী হয়। ৰামচৰণৰ মতে, "পুৰ বে মাহৰ : আঠ দিন গতে" (পাঠান্তৰ, "পুৰুৱ মাসৰ : নব দিন আছন্তে") মনুৰ জন্ম হয়; আৰু "মনু জন্মিবৰ : মাস নব থাকি" "আহিন মাসৰ : দুই দিন যান্তে" "পঞ্চিশ বৰিখ" বয়সত সূৰ্য্যাৱতী ঢুকায়। কিন্তু শুদ্ধ লেখত এই সময়ত শঙ্কৰদেৱৰহে পঁচিশ বছৰ হৈছিল। দৈত্যাৰিৰ মতেও ১৩৯৬ শকত মনুৰ জন্ম হয়; এই হিচাপেও মৃত্যুৰ সময়ত সূৰ্য্যাৱতীৰ পঁচিশ বছৰ ধৰা সমীচীন নহয়। পত্নী-বিয়োগৰ সময়ৰেপৰা গুৰুজনাৰ মনত তীৰ্থভ্ৰমণলৈ যাবলৈ উচপিচ লাগি থাকিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু মাক নাইকিয়া ছোৱালীজনীৰ মৰম এৰিব নোৱাৰি বাবে এদিন দুদিনকৈ শঙ্কৰদেৱৰ ডেৰ কুৰি বছৰ বয়স হ'লহি।" তিনি পিতামহেৰে আলোচনা কৰি ৰামচন্দ্ৰ কায়স্থৰ পুত্ৰ হৰিত জীয়েকক আঠাৰ মহীয়া বিয়া দি তীৰ্থলৈ যাবৰ আয়োজন কৰিলে। সূৰ্য্যাৱতীৰ মৃত্যু, মনুৰ বিবাহ আৰু তীৰ্থযাত্ৰাৰ ক্ৰম আৰু সময় সম্পৰ্কে চৰিতবোৰত অমিল দেখা যায়। দৈত্যাৰি এই প্ৰসঙ্গত নিমাত। দ্বিজ ভূষণে কৈছে,—

মনু কন্যা বিয়া তাক দিলন্ত পাছনি॥
আত পাছে শঙ্কৰৰ পত্নী মৰিলন্ত...
তেনেতে উদাস পাছে শঙ্কৰৰ মন।
তীৰ্থ কৰিবাক লাগি কৰিলা যতন॥

দ্বিজ ৰামানন্দই লিখিছে, গুৰুজনে হৰিপ্ৰিয়া কন্যাক কায়স্থ ভূঞাৰ ল'ৰা সুকুমাৰ

মনুৰ বিবাহ

গুৰুমতি মনুত (? হৰিত) বিয়া দিলে। "এহিমতে সমৎসৰ ৰাজ্যক চৰ্চ্চিলা।" এনেতে পত্নী পৰলোকলৈ গ'ল। গুৰুজনাৰ মন প্ৰসন্ন হ'ল। তেওঁ 'চেউটিয়া'ৰ (আহোম ৰজাৰ বিষয়া) ওচৰত এমাহৰ কাৰণে ছুটী (!) ল'লেগে। বৰদোৱা চৰিতৰপৰা অস্পষ্টকৈ মাত্ৰ বুজিব পাৰি, মনুৰ বিয়াৰ পিছতে আই গোসাঁনীৰ পৰলোক ঘটে আৰু শঙ্কৰ তীৰ্থলৈ ওলাই যায়। কিন্তু মনুৰ জন্মৰ ন.মাহৰ পিছত সূৰ্য্যাৱতী ঢুকোৱা কথাটো ৰামচৰণৰ চৰিত আৰু কথা-চৰিতত পৰিষ্কাৰকৈ লিখিছে আৰু সেয়ে অসমৰ বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত সাধাৰণ বিশ্বাস।

প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰা, ১৪০৩ শক

১৪০৩ শকত ৩২ বছৰ বয়সত তীৰ্থযাত্ৰা আৰম্ভ হ'ল। হৰি জোঁৱাইক মাকে সৈতে নিজ ঘৰলৈ আনি, হৰিক আৰু [illegible] ঘৰ-বাৰী বুজাই দিলে। "গুনিয়োক আতেসব বচন আমাৰ। তোমাসবে চৰ্চ্চিবাহা যত ৰাজ্যভাৰ।"—এই বুলি জয়ন্ত-মাধৱক তেওঁলোকৰ দায়িত্বৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে। ভূষণ আৰু ৰামানন্দ দ্বিজে জয়ন্ত-মাধৱক শাসনভাৰ এই সময়তহে আৰোপ কৰা কথা উল্লেখ কৰিছে। অৱশ্যে এনে হ'ব পাৰে—শঙ্কৰে আগতে কাম সলাব খুজিলেও জয়ন্ত-মাধৱে এই সময়লৈকে ৰাজ্যভাৰ এৰনীয়াকৈ নিজৰ হাতলৈ লোৱা নাছিল। কথা-চৰিতমতেও তীৰ্থলৈ যোৱাৰ আগতে "জয়ন্তক আনি : মাটি বাৰী গৃহ কুৰি ধেনু [illegible] বিষয় শোধাই গৃহবাৰী পৰিকৰে সমে দিলে।" শঙ্কৰদেৱৰ লগত সোতৰজন সঙ্গী তীৰ্থলৈ গৈছিল—ৰামৰাম, সৰ্ব্বজয়, পৰমানন্দ, [illegible], বলোভদ্ৰ, গোবিন্দ, নাৰায়ণ, বৰশ্ৰীৰাম, গোপাল, ছোট বলোৰাম, মুকুন্দ, মুৰাৰি, মহেন্দ্ৰ কন্দলি, হৰিদাস বনিয়া, দামোদৰ আতা আৰু আন দুজন। ৰামানন্দই গুৰুৰ লগত "কতো লোক" তীৰ্থলৈ গৈ এই বাৰজনৰ বাহিৰে বাকীসকলে গঙ্গা স্নান কৰিহে ঘূৰি অহাৰ কথা লিখিছে—হয়গ্ৰীৱ, জগন্নাথ নদি (পাঠান্তৰ, নৰ্দ্দে, নৰ্দ্দৈ), [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], বিশ্বনাথ, গোবৰ্দ্ধন, [illegible], সুন্দৰ আৰু মনপুৰৰ [illegible]।১ এই সকলো লোকেই, বিশেষকৈ ৰামানন্দৰ তালিকাভুক্ত লোকসকল শঙ্কৰৰ সঙ্গী হৈছিল বুলি মনে নধৰে। ইয়াৰে কেইজনমানৰো শঙ্কৰৰ লগত ভেট হোৱা ঘটনা ইয়াৰ বহুত দিনৰ পিছৰ কথা। তাৰ উপৰি গঙ্গাৰপৰা শঙ্কৰৰ লগত বাৰজন যাত্ৰী এৰি বাকীসকল সঙ্গী ঘূৰি অহা কথা ৰামানন্দৰ বাহিৰে আনৰ চৰিতত নাই।

গঙ্গা

শঙ্কৰদেৱে এইবাৰ বাৰ বছৰ নানা তীৰ্থত ভ্ৰমণ কৰি ফুৰিল। এই ভ্ৰমণ-কাহিনীৰ বৰ্ণনাৰ পৰিমাণ প্ৰতিজন চৰিততে বেলেগ। দৈত্যাৰিয়ে মাত্ৰ জগন্নাথ ক্ষেত্ৰত বহুত দিন থকা কথা আৰু কিছু [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

কথা উল্লেখ কৰিছে। ৰামচৰণ, ৰামানন্দ আৰু দৈত্যাৰিৰ চৰিতৰপৰা ভ্ৰমণৰ পৰিধি অনুমান কৰিব পাৰি; কথা-চৰিতত বহুল বিৱৰণ আছে। পূৰ্ণিমা কৰতিয়াত গোসতে স্নান কৰি গঙ্গাৰ চিলিপুৰ ঘাট পায়গৈ। এইখিনিলৈকে ন দিন কম তিনি মাহ লাগিল। গঙ্গাৰ ঘাটত থাকিল ন দিন। গঙ্গাৰপৰা দহ দিন গৈ, গয়াত মধুৰ কোৰত তিনি দিন থাকি, আৰৌ দহ দিনে গঙ্গাৰ ঘাটলৈ ঘূৰি আহি, শ্ৰীক্ষেত্ৰ অভিমুখে তাৰপৰা যাত্ৰা কৰি তিনি সপ্তাহৰ মূৰত জগন্নাথপুৰী পালেগৈ। এইবাৰ পুৰীত গুৰুজন বেছি দিন থকা যেন নালাগে, কাৰণ বৃন্দাবনলৈহে আছিল তেওঁৰ এই ভ্ৰমণৰ মাই লক্ষ্য। বৃন্দাবন আদি ঠাইত ঘূৰি আহিহে শঙ্কৰদেৱে পুৰীত কিছু দিন দীঘলীয়াকৈ ৰৈছিল। কথা-চৰিত আৰু দ্বিজ ভূষণৰ চৰিতত উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰত-ভ্ৰমণৰ পিছতহে জগন্নাথলৈ প্ৰথম যাত্ৰাৰ কথা আছে। ৰামচৰণ আৰু দৈত্যাৰি চৰিতমতে এইবাৰতে জগন্নাথতে ৰৈ কিছু দিন আছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও দৈত্যাৰি চৰিত অনুসৰি এই সময়তে ব্ৰহ্মপুৰাণৰপৰা শঙ্কৰ গুৰুৱে পাণ্ডাসকলৰ আগত জগন্নাথ-মাহাত্ম্য ব্যাখ্যা কৰিছিল। ৰামানন্দই আৰৌ লিখিছে, ভটিমাই লোকৰ আগতে গুৰুজনে পুৰুষোত্তম ক্ষেত্ৰত চাৰি-পাঁচ মাহ থাকি ব্ৰহ্মপুৰাণ ব্যাখ্যা কৰিছিল; আৰু জগন্নাথদেৱৰ ৰথযাত্ৰাৰ সময়ত চৈতন্যদেৱৰ লগত মহাপুৰুষ গুৰুজন মিলনতে দেখা-দেখি হৈছিল। কিন্তু ৰামানন্দৰ এই ধাৰণা সম্পূৰ্ণ ভুল। প্ৰথম কথা, আন কোনো চৰিতত এই কথা নাই। দ্বিতীয়তে, আনবিলাক চৰিতত বৰ্ণিত দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ত হোৱা বুলি ধৰা শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ দেখা-দেখিকে ৰামানন্দই প্ৰথমবাৰলৈ উঠুৱাই আনিছে। তৃতীয় আৰু আটাই কথা, দুইবাৰ তীৰ্থভ্ৰমণতে শঙ্কৰ-চৈতন্য লগা-লগি হোৱা সম্ভৱপৰ নহয়। শঙ্কৰদেৱে ৩২ বছৰ বয়সত তীৰ্থলৈ ওলাই যায়, ৪৪ বছৰত ঘূৰি আহে। ১৪০৩ শকত চৈতন্য-দেৱৰ উদ্ভৱ হোৱা নাই; ১৪১৫ শকত চৈতন্যদেৱ নদিয়াত সাত-আঠ বছৰীয়া ডেকেলীয়া, পঢ়াশালীয়া শিশুহে। কাৰণ তেওঁৰ "চৌদ্দশত সাত শকে জন্মের প্রমাণ।" জগন্নাথকলৈহে সৰ্বজয় আৰু পৰমানন্দ আতৈক (ৰামচৰণৰ মতে বলোৰামকো) শঙ্কৰৰ লগত এৰি বাৰাণসীলৈকে যাত্ৰী কৰাই ঘূৰিল।

শ্ৰীক্ষেত্ৰ

চৈতন্যদেৱেৰে সাক্ষাৎ (?)

শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা শঙ্কৰ গুৰু বৃন্দাবন বুলি পছিমলৈ খোজ দিলে। পাঁচ মাহ খোজৰ পিছত ৰূপ আৰু সনাতন গোস্বামীৰ ঘৰ পায় বুলি চৰিতত আছে। গোস্বামী দুজনাক তেওঁলোকৰ ধৰ্ম কথা সোধাত কলে—

ৰূপ আৰু সনাতন গোস্বামীৰ কথা

এক নামধৰ্ম্ম আন নাহি কৰ্ম্ম
কহিছোঁ একশৰণ।
তযু আজ্ঞাচয় ধৰি কৃপাময়
কহিলোঁ নিজ বচন॥

ৰূপ-সনাতনো ৰূপৰ পত্নীৰে সৈতে গুৰুজনাৰ লগত সীতাকুণ্ড পালেগৈ। তাৰেপৰা ভক্তিধৰ্ম্মৰ উপদেশ গ্ৰহণ কৰি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ অন্যফালে বাট ল'লে। বৰদোৱা চৰিতমতে শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা বৃন্দাবনলৈ গৈ তাত অনেক ব্ৰাহ্মণক তৰ্কত হৰুওৱাত তেওঁলোকে শঙ্কৰ গুৰুত শৰণ লয়। "বৃন্দাবনতে ৰূপ-সনাতনক লগ পাইছিল; এওঁলোকে হৰিব্যাসৰ ওচৰত বস্ত্ৰ লাভ কৰিছিল। ৰূপ, সনাতন পূৰ্বে বিধৱা ব্ৰাহ্মণীৰ পুত্ৰ আছিল, যৱন ৰজাৰ পুত্ৰ নোহোৱা গতিকে এওঁলোক দুইজনক নি ৰূপক ৰজা পাতে।" কিন্তু তেওঁলোকে কিছু দিনৰ পিছত সেই ৰাজভোগ পৰিত্যাগ কৰে। ৰামানন্দৰ চৰিতত ৰূপ, সনাতনক শঙ্কৰ গুৰুৱে লগ পোৱা কথা নাই, গুৰুজনাৰ দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ৰ আগতে তেওঁলোক বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ উল্লেখ আছে। ৰামানন্দৰ মতে এওঁলোক ক্ষত্ৰিয়-সন্তান, "যৱন কুলৰ অধিকাৰী" এজনে এওঁলোকক সৰুৰেপৰা পালি-পাচি ডাঙৰ কৰে; কিন্তু দুয়োজনে ৰাজসুখ এৰি বৃন্দাবনত নাম-ধৰ্মৰ প্ৰচাৰ কৰেগৈ। কথা-চৰিতত আছে, গুৰুজন বৃন্দাবনত ৰওঁতে, "তেতে ৰূপ, সনাতন, বৃন্দাবনদাসে গুৰু মানি শৰণ লৈছে।" বঙ্গদেশৰ শ্ৰীচৈতন্যৰ চৰিতসমূহত ৰূপ-সনাতনৰ কাহিনী অন্যৰূপে পোৱা যায়। এইমতে চৈতন্যদেৱে গোদাবৰী-তীৰত বিদ্যানগৰৰ ৰামানন্দ ৰায়ৰ লগত সাক্ষাৎ কৰি তেওঁক চৰিতাৰ্থ কৰে আৰু নানা তীৰ্থ ঘূৰি বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ ওলায়। এই সময়তে ৰামকেলিত দুজন উচ্চবংশীয় আৰু গৌড়ৰ নবাবৰ উচ্চপদস্থ কৰ্মচাৰী তেওঁৰ ভক্ত হয়। এওঁলোকৰ পিতৃপুৰুষ মাৰাঠী ব্ৰাহ্মণ আছিল; পিছত গৌড়লৈ উঠি আহে। অনুমান, ১৩৯৪ শকত সনাতনৰ আৰু ১৩৯৯ শকত ৰূপ গোস্বামীৰ জন্ম হয়। ১৪১৬ শকত আলাউদ্দিন হুচেন শাহে বঙ্গত ৰাজত্ব কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। সম্ভৱতঃ ১৪২২ শকমানত সনাতন আৰু ৰূপে নবাবৰ তলত ক্ৰমে দবীৰ খাছ্ আৰু ছাকৰ মল্লিক পদবী (প্ৰাইভেট চেক্ৰেটাৰী আৰু ৰাজস্ব বিভাগৰ কৰ্মচাৰী) লৈ ৰাজকাৰ্য্যত নিযুক্ত হয়। আনুমানিক ১৪৩৫ শকত ৰামকেলিত ৰূপ, সনাতন আৰু শ্ৰীচৈতন্যৰ সাক্ষাৎ হয়। ইয়াৰ পিছতে দুই ভাই-ককায়ে গৃহ ত্যাগ কৰি ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ কামত একাণপতীয়াকৈ লাগে। ৰূপ-সনাতনৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ কি সম্বন্ধ আছিল, ভাবি চাবলগীয়া। প্ৰথমবাৰ তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ত অৰ্থাৎ ১৪১৫ শকৰ আগতে কোনো ঠাইত গুৰুজনে চেঙেলীয়া ডেকা বয়সৰ ৰূপ-সনাতনক লগ পোৱা একো আচৰিত নহয়। কিন্তু এই দেখা-সাক্ষাতৰপৰা তেওঁলোক কিমান প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল বা

শঙ্কৰদেৱৰপৰা ভক্তিধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিল নে নাই, সিহে প্ৰশ্নৰ বিষয়। যদি ৰূপ-সনাতনে শঙ্কৰী ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছিলো, পিছতহে তাৰপৰা ফালৰি কাটি গৈছিল, তাত সন্দেহ নাই। আমাৰ চৰিত-পুথিবিলাকৰপৰা এনে অনুমান হয়, ৰূপ, সনাতন আৰু বৃন্দাবনদাসৰ লগত প্ৰথম ভ্ৰমণৰ দেখা-দেখিৰ পিছত শঙ্কৰদেৱেৰে তেওঁলোকৰ সংযোগ আছিল; এই কথা চৰিতৰ বৰ্ণনাৰপৰা বুজিব পাৰি। দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থভ্ৰমণত শঙ্কৰদেৱ বৃন্দাবনলৈ নগ'ল—গুৰুপত্নী কালিন্দী আইৰ সংকেতমতে মাধৱদেৱ যাবলৈ ৰাজী নোহোৱা বাবে। বৃন্দাবনলৈ যোৱা সম্পৰ্কে আলোচনা হওঁতে, "গুৰু বোলে, জানিছা ৰবাৰ পো, এ বৃন্দাবনত ৰূপ-সনাতনে একশৰণ ধৰ্ম প্ৰকাশ কৰিছে; আমাৰে সৈতে একে হুই নহই চাওঁগৈ বলাইক।" আৰু "আসা একেলগে সবে যাওঁগৈ বৃন্দাবন। আছা বৃন্দাবনদাস হৈবো দৰিশন॥ যিসব ভক্তিৰ ভাৱ কৰিছো বেকত। দুই নুই পুছি তাতে লৈবোহোঁ সম্মত॥" দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়তে ৰূপ-সনাতনৰ শিষ্য নে ভাগিন এজনৰ লগত আমাৰ তীৰ্থযাত্ৰীসকলৰ দেখা-সাক্ষাৎ হৈ আহ্লাদ-আলোচনা হয়; এওঁক ৰূপ-সনাতনে শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম কেনে চলিছে তাৰ খবৰ ল'বলৈ পঠিওৱা বুলিও কোনোখনি চৰিতত আছে। তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ পিছত ৰামৰাম, ৰামৰায় আদিয়ে বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ পুনৰ ইচ্ছা কৰাত গুৰুৱে বোলে, "ৰাম যা, বৃন্দাবনদাসৰ ঠাই সোমাই আহিবা আমাৰ কথা কৈ।" বৃন্দাবনদাসৰ নামে আমাৰ সত্ৰে-সভাই দুই-এটি গীতো প্ৰচলিত থকা পোৱা যায়। ৰূপ গোস্বামীৰ 'বিদগ্ধমাধৱ নাটক'ৰ নান্দীৰ অন্তত সূত্ৰধাৰে কৈছে, "অদ্যাহং স্বপ্নান্তৰে সমাদিষ্টোঽস্মি ভক্তাৱতাৰেণ ভগৱতা শ্ৰীশঙ্কৰদেৱেন॥" এই কথাই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱক নিৰ্দেশ কৰিব পাৰে; অৱশ্যে বিশ্বনাথ চক্ৰবৰ্তী নামে এজন টীকাকাৰে লিখিছে—"শ্ৰীশঙ্কৰদেৱেনেতি ৰাধাকুণ্ডতীৰবৰ্তিনা গোপীশ্বৰনাম্না॥" ১৪৫৫ শকত ৰূপ গোস্বামীৰ এই নাটখনি সম্পূৰ্ণ হয়। গতিকে গুৰুজনাৰ প্ৰথমবাৰ তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ত তেওঁক দেখা পাই তেওঁৰ গুণত মুগ্ধ হৈ ৰূপ গোস্বামীয়ে নাট ৰচনা কৰিবৰ বাবে ভক্তাৱতাৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰপৰা স্বপ্নাদেশ পোৱা স্বাভাৱিক কথা যেন লাগে। অৱশ্যে বিষয়-বস্তু আৰু সন্নিৱিষ্ট ধৰ্ম-নীতিৰ ফালৰপৰা নাটখনিৰ সামঞ্জস্য শঙ্কৰদেৱতকৈ শ্ৰীচৈতন্যৰ পন্থাৰ লগতহে বিশেষ অধিক।

বিদগ্ধমাধৱ নাটকত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ

গুৰুজনাই শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা সীতাকুণ্ড, উত্তৰবাহিনী গঙ্গা, বৰাহ ক্ষেত্ৰ, পুষ্কৰিণী তীৰ্থ ঘূৰি মথুৰাত দুমাহ ৰৈ বাৰকাইদি ঘূৰি বৃন্দাবন পায়হি। সীতাকুণ্ডলৈকে ৰূপ, সনাতন আৰু ৰূপৰ পত্নী তেওঁৰ লগতে গৈছিল; তাৰপৰাই তেওঁলোক ভক্তিধৰ্মৰ উপদেশ লৈ প্ৰচাৰৰ অৰ্থে বেঙেল যায়। কথা-চৰিতত আছে, পুষ্কৰ তীৰ্থত কৰি গোপীনাথে, গোকুলত ৰাধা নামে সন্ন্যাসীয়ে, কালিয় হ্ৰদৰ তীৰত ৰূপ,

সীতাকুণ্ড আদি তীৰ্থত

সনাতন আৰু বৃন্দাবনদাসে, উপদ্বাৰকাত ৰামাকান্ত নামে ক্ষত্ৰিয়ই শঙ্কৰক গুৰু মানি শৰণ লয়।[২০] সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যৰ চৰিতত লিখিছে,—

বৃন্দাবন নামে এক মহন্ত আছিল।
শঙ্কৰক লাগ পাই তেহন্তে ভজিল॥
ৰামাকান্ত নামে শিষ্য মথুৰা পুৰত।
শঙ্কৰক গুৰু মানি শৰণ লৈলন্ত॥
ৰাধা নামে এক সন্ত আছিল গোকুলে।
শঙ্কৰক গুৰু মানি সিও ভক্ত ভৈলে॥
সন্ন্যাসী ত্ৰিজটা নামে ব্ৰজত আছিল।
শঙ্কৰক গুৰু মানি হৰিক ভজিল॥
গোপীনাথ নামে সন্ত পুষ্কৰ তীৰ্থত।
সিজনেও শঙ্কৰক গুৰু মানিলন্ত॥
জগন্নাথ-পাণ্ডা-সুত বিষ্ণুদত্ত নাম। .
কৃষ্ণ যদুনাথ কাম এহি দশজন।
শঙ্কৰক গুৰু মানি লৈলন্ত শৰণ॥

বৃন্দাবন, মথুৰা, গোকুল, ব্ৰজ বা পুষ্কৰ তীৰ্থলৈ গুৰুজনা দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ত যোৱা নাছিল; গতিকে জগন্নাথৰ পাণ্ডাৰ পুত্ৰসকলৰ বাহিৰে এই বৰ্ণনাৰ বাকী লোক প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰাৰ কালতে শঙ্কৰ গুৰুৰ শিষ্য হ'লে হ'ব পাৰে।

মাধৱদেৱৰ জন্ম

গুৰুজনা ৰবাহ ক্ষেত্ৰত থাকোঁতেই তেওঁৰ দুকুৰি বছৰ বয়স পূৰ হয়। সেই বছৰৰ ভিতৰতে, শঙ্কৰ গুৰু বৃন্দাবনত থকা সময়ত, বৰ্তমানৰ উত্তৰ লখীমপুৰৰ অন্তৰ্গত নাৰায়ণপুৰৰ ওচৰত লেটেকুপুখুৰীৰ পাৰত হৰিসিঙা বৰাৰ ঘৰত অসমৰ দ্বিতীয় মহাপুৰুষ শ্ৰীমাধৱদেৱৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। মাধৱদেৱৰ জন্মঠাই বৰ্তমান খেৰাজখাত মৌজাৰ অন্তৰ্গত; জন্মৰ বেলা নাভি কাটি কাচিখন পেলোৱা বাবে কাচিকটা নৈৰ তেনে নাম হোৱা বুলি জন-বিশ্বাস আছে। এতিয়াও ডিক্ৰং নৈৰ পাৰৰ 'মাধৱৰ সত্ৰ' বোলা থানে এই পবিত্ৰ জন্মৰ কথা সোঁৱৰাই আছে। মাধৱদেৱৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে এই অঞ্চলত বাদ-বিসম্বাদ চলি আছে; প্ৰকৃততে, জন্মস্থানৰ চিনস্বৰূপে কোনো স্থায়ী ঘৰ আদি নাথাকিলে তাক বিশেষৰূপে নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱ যেন নালাগে। চৰিত-পুথিত জন্মৰ সময়ৰ বিষয়ত অলপ হেৰফেৰ দেখা যায়। ৰামানন্দৰ মতে, "শুক্ল নৱমীত জানা বৈশাখ মাসত। দিবা ভাগে জন্মিলন্ত দুই প্ৰহৰত॥" বৰদোৱাৰ চৰিতৰ মতে, "১৪১১ শকৰ জেঠ মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিত ৰবিবাৰে মধ্যনিশাত।" কথা-চৰিত অনুসৰি, "জেঠ মাহ ৰবিবাৰ অমাৱস্যা তিথি ঃ

ভৰণি নক্ষত্ৰ ১৪১১ ॥ এদিন যাওঁতে দুই প্ৰহৰ নিশা।" ৰামৰায়ৰ 'সত্তৰৰ বংশাৱলী' মতে ১৪১১ শক, জেঠ মাহ, দেওবাৰ, কৃষ্ণপঞ্চমী তিথিত মাধৱৰ জন্ম। বেজবৰুৱাৰ উদ্ধৃত চৰিতত আছে, "চৌদ্ধ শ আঘাৰ অব্দে জৈষ্ঠ মাস নিশি। কৃষ্ণপক্ষ ৰবিবাৰ প্ৰতিপদ শশী॥" মুঠতে, ১৪১১ শকৰ জেঠ মাহত মাধৱ পুৰুষৰ ভূ-তলত আবিৰ্ভাৱ বুলি বুজিব পাৰি। মাধৱদেৱৰ এজন পূৰ্বপুৰুষ চণ্ডীবৰ বৰভূঞাৰ লগত কামৰূপ ৰাজ্যলৈ আহি বাণ্ডুকা নামে ঠাইত বৈছিলহি বুলি ৰামানন্দই লিখিছে। এওঁৰ বংশতেই মাধৱৰ পিতৃ গোবিন্দগিৰীৰ জন্ম। এই বাণ্ডুকা কোচবেহাৰৰ পশ্চিম সীমাৰ বৰ্তমানৰ ভাটীৰ ৰংপুৰৰ অন্তৰ্গত; সেই সময়ত ৰংপুৰখন কামৰূপ ৰাজ্যৰ ভিতৰত পৰিছিল। বেজবৰুৱাই লিখিছে, "বাণ্ডুকা ধৱলা নৈৰ (যাক আজি-কালি ধৰ্লা বোলে) তীৰত আছিল।" গোবিন্দৰ উপৰিসকলৰ নাম—"কৃষ্ণ, বিষ্ণু ভূঞা, গোপাল, কৃপাল, জনাৰ্দ্দন ভূঞা ভৈল। জনাৰ্দ্দন সুত, মহাজ্ঞানবন্ত, গোবিন্দ নাম ধৰিলা॥" গোবিন্দই বাণ্ডুকাত ৰজাৰ মজিন্দাৰী কাম কৰিছিল। দলগোমা সত্ৰৰ অমৃতভূষণ অধিকাৰীৰ মতে—"ব্ৰহ্মগিৰী, তস্য পুত্ৰ ধৰ্ম্মগিৰী, তৎপুত্ৰ অনন্তগিৰী, তৎপুত্ৰ ভৱগিৰী, তস্য পুত্ৰ ৰঘুগিৰী, তস্য পুত্ৰ দীঘলপুৰীয়াগিৰী, তস্য পুত্ৰ ৰামকানাইগিৰী, তৎপুত্ৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত মাধৱদেৱ।" কথা-চৰিতমতে, একানিক্ৰমে—কৃষ্ণ ভূঞা, বিষ্ণু, গোপাল, কৃপাল, ৰাম, জনাৰ্দ্দন, চিৰাম, মুকুন্দ আৰু গোবিন্দ ভূঞা। চৰিতত গোবিন্দগিৰীৰ বিবিধ নামৰ উল্লেখ আছে—দীঘলপুৰীয়াগিৰী, ৰামকানাই, নায়াকণাগিৰী, ৰৱকণাগিৰী, নামকণাগিৰী, দীঘলকণাগিৰী আৰু মহোদৰ ভূঞা। গোবিন্দগিৰীৰ দুগৰাকী পত্নী—অনুচিতা আৰু মনোৰমা, মনোহাৰী বা মনু। দামোদৰ বা ৰূপচন্দ্ৰ নামে এটি পুত্ৰ জন্ম হোৱাৰ পিছত অনুচিতা আহি বৈকুণ্ঠী হোৱাত, তাৰ কিছু দিনৰ পিছত গোবিন্দই তেওঁৰ বিষয়-বাব বাণ্ডুকাৰ মজিন্দাৰী পুতেকক হস্তাই দি আৰু বিয়া কৰাই দি, বাণিজ্য হাতত লৈ টেম্বনি ৰবদোৱালৈ আহে। "তেহে আতিওৰি কলাত কুসুমদেৱে (?) চিনি পাই আতাক জী-বোধে বংশৰে এটি কন্যা বিহা দিলে মনোহাৰী নামে। আঠু ভঙ্গা দোলা দিলে আঠ দুলীয়া দি বঁটাৰ পাৰে ৰবা পাতি থলে।" বেজবৰুৱাৰ মতে মনোৰমা বা মনু শঙ্কৰৰ খুড়াকৰ জীয়েক আৰু শঙ্কৰদেৱেহে লাগি-ভাগি গোবিন্দ-মনোৰমাৰ ঘৰখন পাতি দিয়ে। বৌতা নৈ বৰ্তমানৰ মঙ্গলদৈ মহকুমাৰ ভিতৰত, উত্তৰৰ পৰ্বতৰপৰা ওলাই ধনশিৰিত পৰিছেহি। বিয়াৰ পিছত গোবিন্দ বাণ্ডুকালৈ গৈ তাত সাত বছৰ থাকি পুনৰ বঁটা-টেম্বনিলৈ ঘূৰি আহি মনোৰমা আইকো বাণ্ডুকালৈ নিব খোজাত কুটুম্বসকলে কামৰূপ ৰাজ্যত অৰাজকতাৰ সৃষ্টি হৈছে বুলি নিবলৈ হাক দিলে। এই সময়তে মনোৰমা অন্তঃসত্বা হ'ল। কিন্তু পাঁচ মাহত পঞ্চামৃত সুমঙ্গল আচৰণ হোৱা সময়ত বঁটা-টেম্বনি যুঁজ-বাগৰৰ বলী হৈ পৰিল। দৈত্যাৰিৰ মতে 'আসামে', ৰামানন্দৰ মতে কছাৰীয়ে, বৰদোৱা কথা-চৰিত

আৰু বেজবৰুৱাৰ মতে ভোটে উপদ্ৰৱ আৰম্ভ কৰে। বুৰঞ্জীৰ মতে, আহোম 'লাকৃনি কাপচান শকত' অৰ্থাৎ ১৪১১-১২ শকত দিখৌৰ পাৰত কছাৰী-আহোমৰ যুদ্ধ হৈছিল। সম্ভৱতঃ, বটা-টেমনিৰ এই উপদ্ৰৱ তাৰে ফিৰিঙতি। 'অসম বুৰঞ্জী'ত আছে, প্ৰায় এই সময়তে দিহিঙীয়া ৰজা চুহুম্মুঙৰ দিনত আহোমে কছাৰীক আক্ৰমণ কৰিছিল। "পাচে উজনিৰ টেমনিত আমাৰ ডাঙৰীয়াবোৰক ধৰিলেহি।"[২৩] এই আউলৰ আপাহতে নাম্নং-নবঙ্কং হৈ গোবিন্দগিৰী সগৰ্ভা পত্নীৰে বৰ্তমানৰ নাৰায়ণপুৰৰ আহোম ৰজাঘৰীয়া উজিৰ বা বৰা হৰিশিঙাৰ ঘৰৰ ওচৰলৈ উঠি গৈ তাতে বহা বান্ধে আৰু যথাসময়ত মাধৱৰ জন্ম হয়। ৰামানন্দৰ মতে অৱশ্যে নাৰায়ণপুৰৰ বালিগাঁৱতহে মাধৱৰ জন্ম।

দামোদৰদেৱৰ জন্ম

১৪১০ শকৰ ফাগুনৰ শুক্লা একাদশীত মহাপুৰুষ শ্ৰীদামোদৰদেৱৰ জন্ম হয়। দামোদৰ গুৰুৰ পিতা সতানন্দ বা সদানন্দ বৰদোৱাৰ ওচৰৰ নলখা বা নলঁচা গাঁৱত বসতি কৰিছিল। দামোদৰদেৱৰ অন্যতম শিষ্য বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱে লিখিছে, নলঁচাত মিত্ৰ সদানন্দৰ পুত্ৰ জন্মিলত, "লোক-মুখে শুনিলন্ত কথা ছৱালৰ। শঙ্কৰ ভৈলন্ত আতি হৰিষ অন্তৰ॥" এই কথাও কোৱা হয় যে, গুৰুজনাই বং মনে সদানন্দৰ ল'ৰা চাবলৈ নলঁচা গাঁও পালেগৈ আৰু ল'ৰাটিৰ নাম ৰাখি থৈ আহিল দামোদৰ। আমি ওপৰত যি ঘটনাক্ৰম অনুসৰণ কৰি আহিছোঁ, তালৈ চাই, ১৪১০ শকত দামোদৰদেৱৰ জন্ম হ'লে, শঙ্কৰে সেই সময়তে ল'ৰা চাবলৈ আহি নামকৰণ কৰা কথা অমিল হৈ পৰে। কিয়নো, সেই সময়ত গুৰুজনা নিশ্চয় উত্তৰ ভাৰতৰ কোনোখিনিত আছিলগৈ। তীৰ্থভ্ৰমণৰপৰা ঘূৰি অহাৰ পিছতো অৱশ্যে গুৰুজনাই মিত্ৰ সদানন্দৰ পুত্ৰৰ নামকৰণ কৰা বুলি ধৰিব পাৰি; তেওঁ অনেক ভক্তকে পুৰণি নাম সলাই নতুন নাম দিছিল। ইফালে আকৌ আৰু এটা কথা মন কৰিব লাগিব— কোনোখনি শঙ্কৰ-চৰিততে দামোদৰদেৱৰ এই জন্ম-আখ্যান নাই; সিবিলাক চৰিতত শঙ্কৰ গুৰু পাটবাউসীত থাকোঁতেহে দামোদৰক প্ৰথম দেখা কথা আৰু ভক্তিধৰ্ম দান কৰা কথা উল্লেখ কৰিছে। বৰদোৱাৰ ওচৰৰপৰা সতানন্দ আদি ইষ্ট-মিত্ৰ সমে বৰপেটালৈ অহা কথা দামোদৰ-চৰিতত ভালকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নীলকণ্ঠ দাসৰ লিখিত চৰিতমতে, চণ্ডীবৰৰ লগত যি সাত ঘৰ ব্ৰাহ্মণ আহিছিল তাৰ ভিতৰত দামোদৰদেৱৰ উপৰি পুৰুষ ব্ৰহ্মানন্দও একজন; এওঁ কামৰূপৰপৰা আহি ৰত্নপীঠত ঠাই লয়। পিছত কুসুম্বৰৰ পুত্ৰই দামোদৰৰ পিতৃ সতানন্দক নলচাত আনিলে। কিন্তু ব্ৰহ্মানন্দ মিশ্ৰৰ কথা শঙ্কৰ-চৰিতত পাবলৈ নাই।

বৃন্দাবনত থাকোঁতে গুৰুজনাই তেওঁৰ প্ৰিয়তম 'এক দেৱ' শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাক্ষেত্ৰৰ সকলো আতি-গুৰি মাৰি চায়—ভাণ্ডীৰক বট, কালিয় হ্ৰদ, হ্ৰদৰ তীৰৰ কদম্ব,

বদৰিকাশ্ৰমত গীত-ৰচনা

তীৰ্থৰপৰা প্ৰত্যাবৰ্তন, ১৪১৫ শক

গোবৰ্ধন আৰু বাৰ বন। কথা-চৰিতমতে পিছত গুৰু হস্তিনাপুৰ, কুৰুক্ষেত্ৰ আৰু বদৰিকাশ্ৰম; নেপাল, নিষধ, কৈকেয়, কোশল, দ্ৰাবিড়, পাঞ্চাল, শ্বেতদ্বীপ ৰাজ্য; কৰ্মনাশা কেশৰী, কাবেৰী, মাৰ্গকাশী, বিন্দুকাশী; পয়স্বিনী—পুণ্যতোয়া নদী; কৌশিক তীৰ্থ, মুকুন্দ আশ্ৰম; পুষ্পভদ্ৰা, সোণাক (শোণ?), কপিল, গণ্ডকী নদী; মথুৰা, উপদ্বাৰকা, অঙ্গদ নগৰ, চন্দ্ৰাৱতী গ্ৰাম; ৰামেশ্বৰ সেতুমূল (সেতু), সীতাকুণ্ড, সুবাহু নগৰ, বিদিশা নগৰ, দণ্ডকা বন, চিত্ৰকূট পৰ্বত; গোদাৱৰী, গোমতী নদী; পঞ্চবটী আশ্ৰম, ঋষ্যমূক পৰ্বত; কিষ্কিন্ধ্যা, পুষ্কৰাৱতী, ভদ্ৰাৱ, হৰিদ্বাৰ, জয়দ্বাৰ; নৰ্মদা, মহানন্দা নদী; কটক নগৰ, উৰিষ্যা ৰাজ্য ঘূৰি উৎকলপুৰী জগন্নাথ পায়হি। 'মন মেৰি ৰাম চৰণহি লাগু' গীতটি বদৰিকাশ্ৰমত ৰচনা কৰিছিল। চৰিতত বৰগীতৰ ই এক প্ৰথম উল্লেখ। জগন্নাথত শ্বেতগঙ্গা, মাৰ্কণ্ডেয়, চন্দন সৰোবৰ, ইন্দ্ৰদ্যুম্ন, লোকনাথ—এই পঞ্চতীৰ্থ চাই এবছৰ আছিল। সেইত গঙ্গাৰ মোহনা আৰু কৰতিয়াত স্নান-পান কৰি বাৰ বছৰৰ মূৰত ৪৪ বছৰ বয়সত অৰ্থাৎ ১৪১৫ শকত, গুৰুজনা এপৰ নিশা যোৱাত আলিপুখুৰী পালেহি। তীৰ্থলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে শঙ্কৰদেৱ বৰদোৱাৰপৰাহে ওলাই গৈছিল; কিন্তু ঘূৰি আহি সোমাল আলিপুখুৰীত। অনুমান হয়, ওপৰত উল্লিখিত, ১৪১১-১২ শকত ৰৌতা-টেমনিত হোৱা যুঁজ-বাগৰৰ হেতুকে জয়ন্ত-মাধৱ আদি ভূঞাসকলে পুনৰ আগৰ ঠাই আলিপুখুৰীলৈ ঘৰ-দুৱাৰ তুলি নিবলগীয়াত পৰিছিল।

বঙলা ভাষাত লিখা নৰহৰি চক্ৰৱৰ্তীৰ 'ভক্তিৰত্নাকৰ'ত আছে,—

অদ্বৈতাচার্য্যের শাখা শঙ্কর নামেতে।
জ্ঞানপক্ষে তাঁর নিষ্ঠা হৈল ভাল মতে॥
অদ্বৈত শঙ্কর প্রতি কহে বারে বারে।
মনোরথ সিদ্ধি মুই কৈলু ই প্রকারে॥
ছাড় ছাড় ওরে রে পাগল নষ্ট হৈলা।
তেঁহো না ছাড়ে তারে অদ্বৈত ত্যাগ কৈলা॥

এই বৰ্ণনাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ডক্টৰ বিমানবিহাৰী মজুমদাৰে অদ্বৈতৰ ওচৰত শঙ্কৰদেৱে জ্ঞানমিশ্ৰা ভক্তিৰ উপদেশ পোৱা বুলি ক'বলৈ বিচাৰিছে (শ্ৰীচৈতন্য-চরিতের উপাদান, পৃঃ ৫৪০-৪৪)। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ লিখিছে, "উপেন্দ্রচন্দ্র যে মহাশয় লিখিয়াছেন যে কন্যার বিবাহ ও পত্নীর মৃত্যুর পর শঙ্কর ৪৪ বৎসর বয়সে তীর্থভ্রমণে বাহির হয়েন এবং বার বৎসর জগন্নাথে তিনি অদ্বৈতের নিকট ভাগবত পাঠ করেন। সে মহাশয়ের মতে ১৪৩০ শকে বা ১৫০৮।৯ খৃষ্টাব্দে শঙ্করের

সহিত অদ্বৈতের মিলন হয়।" ৪৪ বছৰ বয়সত শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থলৈ যাত্ৰা কৰা কোনোখনি গুৰু-চৰিতমতেই সিদ্ধ নহয়। দ্বিতীয়তে, আমাৰ গুৰু-চৰিতসমূহত অদ্বৈতৰ নাম পৰ্য্যন্ত নাই। শঙ্কৰদেৱে অদ্বৈতৰ কাষত ভাগৱত-জ্ঞান বা জ্ঞাননিষ্ঠ ভক্তি-উপদেশৰ বাবে ঋণী হোৱা হ'লে এখন নহয় এখন চৰিতত সেই কথাৰ উল্লেখ থাকিলহেঁতেন। অদ্বৈত আমাৰ শ্ৰীহট্টৰ মানুহ, আৰু মাধৱেন্দ্ৰ পুৰীৰ শিষ্য; তেওঁ দাস্য আৰু সখ্য উভয় ৰসৰ উপাসনাৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। এওঁ ১৩৫৬ শকত জন্মি ১৪৮১ শকলৈকে জীয়াই আছিল বুলি কথিত আছে। কীৰ্তনৰ প্ৰথমৰ "প্ৰথমে প্ৰণমো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন। সৰ্ব্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ॥"—এই দুশাৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ডক্টৰ মজুমদাৰে জ্ঞাননিষ্ঠা ভক্তিৰ মতত উপনীত হৈছে। কথাকাকিৰ মূল প্ৰকৃততে ভাগৱতৰ চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ-বৰ্ণনৰ "এতান্নানাৱ-তাৰাণাং নিধানং বীজমব্যয়ম্" (১।৩।৫)। শঙ্কৰদেৱে পঢ়াশালিত থাকোঁতেই অৰ্থাৎ প্ৰায় কুৰি বছৰ বয়সৰো আগতে মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰপৰা 'হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান' কাব্য কৰি হৰিভক্তিৰ 'চাৰি [illegible]' মাৰে।

দ্বিতীয় বিবাহ,
১৪২৫ শক

গোমস্তা

তীৰ্থৰপৰা ঘূৰি অহাৰ লগতে গুৰুজনাক সংসাৰে আকৌ মোৰ বুলিব খুজিলে। বুঢ়ীমাক খেৰসূতী তেতিয়া আলৰ বুঢ়ী। প্ৰথম নাতিনী-বোৱাৰী মৰাৰেপৰা তেওঁৰ মনত শান্তি নাছিল। এতিয়া নাতিনী-ল'ৰাক দেখা পায়ে আকৌ বিয়া কৰোৱাৰ কথা উত্থাপন কৰিলে। পোনতে শঙ্কৰ অসম্মত হোৱা দেখি জয়ন্ত, মাধৱ, ৰাম খাঁ, ৰূপ খাঁ, গাজেঁক খাঁ, কেতাই খাঁ, বুঢ়া খাঁ, হৰি খাঁ—বৃদ্ধসকলৰ হতুৱা একোআষাৰ কোওৱাত ডেকাগিৰী অগত্যা বিয়া কৰিবলৈ ৰাজী হ'ল। কিন্তু বিয়া হয় হয় মানেই কেইবছৰমান উকলি গ'ল। [illegible]সকলে ৰাম ভূঞাৰ অপুষ্পিতা কন্যা কালিন্দীৰ লগত বিয়া ঠিক কৰিলে। বেজবৰুৱাৰ 'শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ' গ্ৰন্থমতে শঙ্কৰ তীৰ্থৰপৰা অহাৰ কিছু দিনৰ পিছতে তেওঁৰ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীৰ মৃত্যু হয়, আৰু ইয়াৰ পিছত কালিকা ভূঞাৰ কন্যা কালিন্দীক তেওঁ বিবাহ কৰে। "তেহে দুকুৰি চৈধে বৰ্ষ, আই পোন্ধৰ বৰ্ষত বিবাহ গুৰু মাহ বাৰ তিথিত কৰালে। অষ্টাদশ মাসে পুষ্পিতা হ'ল ; শাস্ত্ৰমানি লৈ ঋতি-ৰক্ষা আলিপুৰীত পঞ্চ বৰ্ষ আছিল।" ১৪২৫ শকত এই বিয়া হয়। ককা জয়ন্ত আৰু মাধৱ, জয়ন্ত দলৈৰ নাতি আৰু শতানন্দ দলৈৰ পুত্ৰ জগতানন্দ আদিয়ে বিয়াৰ লগে লগে [illegible] বিষয়ো শঙ্কৰৰ ওপৰত জাপি দিবলৈ বিচাৰিলে। কিন্তু শঙ্কৰৰ ৰাজ্যৰ চিন্তাতকৈও শাস্ত্ৰ-চৰ্চাতহে কোৰাঘূৰীয়াকৈ লাগিল। [illegible] চৰিতত আছে শঙ্কৰৰ ৰাজ্য-চৰ্চা কৰিবলৈ অনিচ্ছা দেখি "ভূঞাসকলে [illegible] বলী দি সকলোৰে ওপৰত[illegible]

গোমোস্তা পাতিলে।" ৰামচৰণৰ চৰিতে কৈছে,—

তথাপিতো দুয়োজনে (জয়ন্ত-মাধৱে) বুলিলা সাদৰে আতি
তুমি চৰ্চ্চিবাহা অত্ৰীজাক।
শঙ্কৰক নমস্কাৰ কৰি ৰামৰায়ে বোলে
চৰ্চ্চিবাহা কৃষ্ণৰ কথাক॥

ভূষণ দ্বিজৰ মতে শঙ্কৰক এশ ঘৰ অত্ৰী-গিৰিৰ ওপৰত গোমস্তা পতা হ'ল যদিও শঙ্কৰে হৰি জোঁৱাইক সেই ভাৰ গতাই দিলে।

একান্তভাৱে
ধৰ্ম-চৰ্চা

শঙ্কৰদেৱে আলিপুখুৰীত নানা অসুবিধা পাই নতুনকৈ বহিবৰ কাৰণে জগতানন্দক কলিয়াবৰৰেপৰা কাজলীমুখলৈকে উপযুক্ত ঠাই চাবলৈ আদেশ দিলে। সকলোৱে আলচ কৰি পূবৰ ঠাই বৰদোৱা গাঁৱত কুসুমবৰৰ এৰা সৰিয়হতলীত নামঘৰ, মণিকূট সাজি গণকজানৰ কাষত চাৰি হাটী কৰি সত্ৰ পাতিলে; শঙ্কৰদেৱে ৰামৰাম আদিৰে তাতে ভাগৱত চৰ্চা কৰিবলৈ ধৰিলে। ৰামচৰণ আৰু ভূষণৰ মতে এইবাৰ গঙ্গাসুতিৰপৰাহে বৰদোৱালৈ আহে; শঙ্কৰদেৱ গঙ্গাসুতিত দুমাহ আছিল বুলি কথা-চৰিতত লেখ ধৰা হৈছে। এইবাৰ প্ৰায় ৬০ বছৰ বয়সত অৰ্থাৎ ১৫৩১ শকত শঙ্কৰদেৱ বৰদোৱালৈ উঠি যায়। ৰামচৰণ, দৈত্যাৰি আৰু বৰদোৱা চৰিতমতে তীৰ্থভ্ৰমণৰ আগতে বৰদোৱাত প্ৰথম কীৰ্তনঘৰ সাজি ভেটি তোলোঁতে চতুৰ্ভুজ বিষ্ণুমূৰ্তি পাই থাপন কৰে। কিন্তু কথা-চৰিত অনুসৰি এইবাৰহে বাসুদেৱমূৰ্তি পায়। “গুৰুজনে ভাগৱতৰ সৎসঙ্গ, সহস্ৰনামৰ নাম, গীতাৰ একশৰণ এই তিনিটি বস্তু বেক্ত কৈলে।”—এতিয়াৰপৰাহি তেওঁ একান্তভাৱে ধৰ্মপ্ৰচাৰত মন দিয়ে। শঙ্কৰদেৱ-প্ৰবৰ্তিত অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অনুষ্ঠান-প্ৰণালীৰ বিষয়ে বেজবৰুৱাই কোৱা কথা আমি তুলি দিলোঁ: “গীত, পদ, ভটিমা, চপয় আদি গাই, খোল-তাল লৈ হৰিনাম কীৰ্তন কৰিবৰ প্ৰণালী নিশ্চয় তেওঁ বৃন্দাবন, মথুৰা, উড়িষ্যা, বাৰাণসীৰপৰা শিকি আহি আসামত চলাইছিল। কীৰ্তনত আছে—ওৰেবা বাৰাণসী ঠাৱে ঠাৱে। কৰিব গীত শিষ্টসবে গাৱে॥ সংস্কৃত নাটৰ আহিঁত নাট কৰি ভাওনা কৰা প্ৰণালীৰ ভাবও যে পশ্চিমৰ ৰামলীলা আদি ভাওনাৰপৰা তেওঁ পোৱা সেইটোও বুজিব পাৰি। নামঘৰ মণিকূট সাজি সত্ৰ পাতি নাম কীৰ্তন কৰি থাকি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাটোও তেওঁ পশ্চিমত আৰু বেহাৰত আগৰ কালত প্ৰচলিত বৌদ্ধ বিহাৰৰপৰা পোৱাটো অনুমান হয়।” অৱশ্যে এই কথা মন কৰিব লাগিব যে, কাৰোমতে শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থলৈ যোৱাৰ আগতেই ‘চিহ্ন’ ভাওনা কৰে। অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ কৃষ্ণত শৰণ, নামত শৰণ আৰু ভকতত শৰণে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ বুদ্ধত শৰণ, ধৰ্মত শৰণ আৰু সঙ্ঘত শৰণৰ প্ৰভাৱ নিৰ্দেশ কৰে বুলি কোনো পণ্ডিতে ভাবে। কিন্তু এই বিষয়ে নিশ্চিতকৈ

কোনো কথা মুঠেই ক'ব নোৱাৰি; আনকালে বৌদ্ধ বিহাৰবোৰ প্ৰায় দ্বাদশ শতিকাৰপৰাই জাগ্ৰত অনুষ্ঠান হ'বলে এৰিছিল। বেজবৰুৱাই উল্লেখ কৰা ৰামলীলাৰ উদ্ভৱ শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰথম ভ্ৰমণৰ সময়ত অন্ততঃ হৈছিল বুলি ভাবিবৰ কাৰণ নাই।

ভক্তি-প্ৰদীপ, ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্য

কথা-চৰিতত লিখিছে, “তৈতে (বৰদোৱাত) গৰুড় পুৰাণ চাই ভকতি-প্ৰদীপ কৰিলে ঃ হৰিবংশৰপৰা ৰুক্মিণীহৰণ কৰিছে।” বেজবৰুৱাই কৈছে ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’ পাটবাউসীত ৰচিত বুলি। কিন্তু যুক্তিৰ ধাৰ, ৰচনা-প্ৰণালী আদি অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণৰপৰা এই পুথিখনি গুৰুজনাৰ আদি কালৰ সৃষ্টি যেনহে অনুমান হয়। ছন্দৰ লালিত্য আৰু তত্ত্বৰ গভীৰতাৰ মাজত ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ নাম-মহিমা বৰ্ণনত আন পুথিত সন্নিবিষ্ট গুৰুজনাৰ লেখনীৰ তেনে বৰ্ণনাৰ গাম্ভীৰ্য্য নাই। শঙ্কৰদেৱৰ ‘ভক্তি-ৰত্নাকৰ’, মাধৱদেৱৰ ‘ভক্তি-ৰত্নাৱলী’, ভট্টদেৱৰ ‘ভক্তি-বিৱেক’ আদি সেই শ্ৰেণীৰ প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থৰ শৃঙ্খলা বা যুক্তি-পৰিৱেশনৰ লগত তুলনা কৰিবৰ প্ৰয়োজন অৱশ্যে দেখা নাযায়। গুৰুজনা পাটবাউসী পোৱাৰ আগতে চুণপোৰাত থাকোঁতেই বৰনগৰৰ ভৱানন্দ সাউদ শ্ৰীশঙ্কৰৰ শিষ্য হয় আৰু গুৰুৱে তেওঁক নকৈ নাৰায়ণ নাম দিয়ে। নাৰায়ণ ঠাকুৰে গুৰুৰ ওচৰৰপৰা বিদায় ল'বৰ সময়ত এই ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’খনি প্ৰাৰ্থি নিছিল আৰু ঘৰ পাই সেইখনিকে ঠগিত থৈ নিজৰ পৰিয়ালক কৃষ্ণদেৱত শৰণ লগাইছিল। গুৰুজনাই প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰাত যিবিলাক তীৰ্থ পাই গৈছিল বুলি কথা-চৰিতত আছে সিবিলাকৰ উল্লেখ ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’ত পোৱা যায়।[২৫] অনুমান হয়, এইবাৰ তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ কিছু দিনৰ পিছতে পুথিখনি ৰচিত হয়। ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’ৰ লগত তাৰ মূল গৰুড় পুৰাণৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে ইয়াকে ক'ব পাৰি, “আকাৰত নহ'লেও ইঙ্গিতত গৰুড় পুৰাণৰ প্ৰতিপাদ্যই ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’ৰো উপলক্ষ্য।”[২৬] শঙ্কৰদেৱে ৰুক্মিণী-হৰণৰ আখ্যান লৈ এখনি কাব্য আৰু এখনি নাট ৰচনা কৰিছে। চৰিতত আছে, অনন্ত কন্দলিয়ে যেতিয়া মধ্য আৰু শেষ দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদ কৰি আনি পাটবাউসীত শঙ্কৰদেৱক দিয়েহি, সেই ৰচনা মনঃপূত নোহোৱাৰ বাবে, গুৰুজনাই হৰিবংশ মিশ্ৰ দি, ভাগৱতৰ সাৰ লৈ ‘ৰুক্মিণী-হৰণ’, ‘কুৰুক্ষেত্ৰ’, মাধৱদেৱে ‘ৰাজসূয়’ ৰচনা কৰিলে। এই ‘ৰুক্মিণী-হৰণ’যে নাটখনিহে, তাৰ এটি অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণ আছে। নাটখনিৰ মুক্তিমঙ্গল ভটিমাত আছে,—

শ্ৰীৰামৰায়া ভকতি সুজান।
কৰাৱত কৃষ্ণ নাট নিৰমাণ॥
ৰুক্মিণী-হৰণ নাট পৰমান।
কৃষ্ণ-কিঙ্কৰ ওহি শঙ্কৰ ভাণ॥

গুৰুৰ সম্বন্ধীয়া ভায়েক জগতানন্দই আহোম ৰজাৰপৰা এই ৰামলীলা মাৰ

পাইছিল বুলি চৰিতত আছে, কিন্তু ই কিছুদিনৰ পিছৰ ঘটনা বুলি আমি দেখুৱাম। গতিকে স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি, শঙ্কৰদেৱে আগতে অৰ্থাৎ বৰদোৱাত থকাতে 'ৰুক্মিণী-হৰণ' কাব্য ৰচনা কৰিছিল। বেজবৰুৱায়ো লিখিছে, "ৰুক্মিণী-হৰণ পুথিখন যে শঙ্কৰে তেওঁৰ ডেকাকালত ৰচনা কৰিছিল এইটোৰ অলপ আভাষ পোৱা যায়, আৰু তেওঁ বৰদোৱা বেলগুৰি আদি ঠাই এৰি ভাটীলৈ অহাৰ আগয়েই যে এইটোও বুজিব পাৰি। পুথিত ৰসাল ৰচনা আৰু নিভাঁজ অসমীয়া কথাৰ বাহুল্য প্ৰয়োগেও সেই কথাৰ সাক্ষী দিয়ে।" কাব্যখনিত যুদ্ধৰ বৰ্ণনাই বিৱৰণখিনি বহল ঠাই অধিকাৰ কৰিছে, সিও লক্ষ্য কৰিবলগীয়া বিষয়। ইয়াৰ উপৰি, ডক্টৰ কাকতিয়ে আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে, "শঙ্কৰদেৱৰ নামৰ আগত পহিলা জীৱনত ৰচিত-পুথিত 'কায়স্থ' শব্দ আৰু শেহৰ ফালে ৰচিত পুথিত 'কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ' কথাফাকি থাকে।" 'ৰুক্মিণী-হৰণ' কাব্যত অনেক ঠাইত থকা 'কায়স্থ শঙ্কৰ'ৰ সঘন উল্লেখে কাব্যখনিক ডেকাকালৰ ৰচনা বুলি নিৰ্দেশ দিয়ে।

ইয়াৰ পিছতে গুৰুজনে এফালৰপৰা বাৰও স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদ-ভাঙনি কৰিবলৈ মন কৰিলে, কাৰণ, তেওঁৰ ধৰ্ম এইখনি পুৰাণৰ ওপৰতে মুখ্যভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা সটীক ভাগৱতপ্ৰাপ্তি

এনেতে "উজয় ৰাজ্যৰ বৰদোৱা গ্ৰামত শঙ্কৰৰ"ক ভাগৱত পাঠ কৰি শুনাবলৈ জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ আদেশ পাই তীৰহুতৰ জগদীশ মিশ্ৰ বুলি এজন ব্ৰাহ্মণে দুমাহে বাটকুৰি বাই সম্পূৰ্ণ ভাগৱত লৈ বৰদোৱা পাইহি। দৈত্যাৰিয়ে উল্লেখ কৰিছে যে, জগদীশ বৰদোৱা পাৱহি সময়ত শঙ্কৰদেৱ গাংমৌৰ গেহাকৰ তলৈ গৈছিল। সি যি হওক, বৰদোৱাতে দুইৰো সাক্ষাৎ হ'ল। জগদীশৰপৰা ভাগৱত পোৱাৰ পূৰ্বেই গুৰুজনে ভাগৱতৰপৰা ভাঙি গীত, পদ আৰু নাট ৰচনা কৰিছিল। মিশ্ৰই পাঠ আৰম্ভ কৰাৰ আগতে তেওঁ ওজা-পালিৰ হতুৱা সেই গীত-মাতখিনি অঙ্গভঙ্গিৰে গোৱাই শুনাইছিল আৰু এখনি 'মহানাট' (মহানাটক বা হনুমন্তী কাব্য?) অভিনয় কৰাই দেখুৱাইছিল। জগদীশে মাহে এক স্কন্ধ কৰি ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ধৰিলে, "এক বৰ্ষে ভাগৱত অৱসান হলো, বিপ্ৰও ৰাম বুলিলে।" জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা ভাগৱত পোৱা কথাটোৱে আমাক দুটা কথা ভাবিবলগীয়া কৰে—ইয়াৰ আগতে এই দেশত ভাগৱত প্ৰৱেশ কৰা নাছিলনেকি? আৰু জগদীশে অনা ভাগৱতখন শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকা সম্বলিত আছিলনেকি? ভাগৱত পুৰাণৰ ৰচনাৰ কাল সম্পৰ্কে বিসম্বাদ থাকিলেও জে. এন. ফাৰ্কুহাৰ আদিয়ে তাক ৯০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পূৰ্বেই তামিল অঞ্চলত ৰচিত গ্ৰন্থ বুলি ধৰিছে। গতিকে জগদীশে অনাৰ আগতে অসম-কামৰূপত ভাগৱত নিশ্চয় সোমাইছিলহি। চৰিতমতে শঙ্কৰে ইয়াৰ আগতে 'উদ্ধৱ-সংবাদ' ৰচনা কৰিছিল ভাগৱতৰ কথাৰে। শঙ্কৰী [illegible] মুক্ত গীতৰূপ [illegible] শঙ্কৰদেৱৰ

কামৰূপ ৰাজ্যলৈ অহাৰ সম্ভৱতঃ আগে আগে ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ভাঙনি কৰিছিল। গুৰু-চৰিতত জগদীশৰ ভাগৱত অনাৰ কথাত ভিৰ দিয়াৰপৰা এনে অনুমান হয়, সেইখনি ভাগৱতৰ লগত সকলো টীকাৰ মাজতে বিশ্ৰুত শ্ৰীধৰী টীকা সংযোজিত আছিল। ৰামানন্দ দ্বিজৰ গুৰু-চৰিতত জগন্নাথ ব্ৰাহ্মণে (প্ৰকৃততে, জগদীশ মিশ্ৰই) "টীকাএ সহিতে ভাগৱত", পাঠান্তৰমতে, "দিপিতা (দীপিকা? ভাবাৰ্থ-দীপিকা?) সহিতে ভাগৱত" লিখি শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ নিছিল বুলি আছে। শ্ৰীধৰ স্বামীৰ সময় ১৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ আগে-পাছে। জগদীশ মিশ্ৰ 'ভাগৱত-ভক্তি-ৰত্নাৱলী' প্ৰণেতা অদ্বৈত সম্প্ৰদায়ৰ পৰমহংস সন্ন্যাসী, বিষ্ণুপুৰীৰ শিষ্য ব্ৰহ্মানন্দৰ শিষ্য। বিষ্ণুপুৰী সম্ভৱতঃ পঞ্চদশ শতিকাৰ আগভাগৰ তীৰহুতৰ লোক। তেওঁ 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী'ৰ এটি পুষ্পিকাত কেনেবাকৈ যদিও তেওঁ শ্ৰীধৰৰপৰা ক'ৰবাত আঁতৰি গৈছে, তাৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰিছে। তেওঁৰ সঙ্কলনখনিত শ্ৰীধৰৰ প্ৰভাৱ নিঃসংশয়ভাৱে পৰিছে। তেওঁৰ প্ৰশিষ্য জগদীশ মিশ্ৰই শ্ৰীধৰী টীকাৰে সৈতে ভাগৱতখনি আদৰ কৰি ৰখা, লৈ ফুৰোৱা আৰু শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈও তাকে লৈ অহা বুলি ধৰিলে ভুল হ'ব যেন নালাগে। বেজবৰুৱাই লিখিছে, জগদীশে 'সাত্বত-তন্ত্ৰ' আৰু 'পঞ্চৰাত্ৰ' শাস্ত্ৰ দুখনিও পঢ়ি শুনাইছিল। 'আচাৰ্য্য-সংহতি'তো আছে,—

জগদীশ ইতি খ্যাতো জগন্নাথ-প্ৰচোদিতঃ।
আনীয় শ্ৰীভাগৱতং সাত্বতং তন্ত্ৰমুত্তমম্॥
সৰামৰামন্তত্ৰেত্য-শঙ্কৰং শ্ৰাৱয়িষ্যতি।
বিষ্ণোৰ্ন্নাম্নাং সহস্ৰঞ্চ গীতাশাস্ত্ৰং তথৈৱ চ॥

অসমৰ বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থসমূহত, বিশেষকৈ ভাগৱতৰ উদ্ধৃতি আৰু অনুবাদত, শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকাৰ ওপৰত বেছিকৈ ভেজা দিয়া আদি কথাৰপৰা কোনোৱে মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ক বিষ্ণুপুৰী আৰু শ্ৰীধৰৰ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলিবৰ অৱকাশ পোৱা দেখা যায়। কিন্তু এই মতৰ সপক্ষে বিশেষ যুক্তি বা তথ্য আমি দেখা নাপাওঁ।

শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু

শঙ্কৰদেৱৰ কোনো ধৰ্মোপদেষ্টা গুৰু এজনৰ নাম নোপোৱাত অনেকক বিমোৰত পৰাও দেখা গৈছে। পিছে, সম্প্ৰদায়ৰ বিশ্বাসৰ ভিতৰত এই সমস্যাৰ সমাধান নোহোৱা নহয়। কোনোৱে কয়, জগন্নাথকেই তেওঁ গুৰু মানি 'শিৰ শোধাইছিল'; অনিৰুদ্ধ কায়স্থৰ পঞ্চম স্কন্ধ ভাগৱতৰ "তথাতে (জগন্নাথ-ক্ষেত্ৰত) পাইলন্ত জ্ঞান-ভকতি বিশেষ" কথাষাৰেও তাকেই ইঙ্গিত কৰে যেন লাগে। আন কোনোৱে কয়, তেওঁ তেওঁৰ এজন বিশিষ্ট শিষ্যক নাম-বস্তু দি পুনৰ সেই শিষ্যজনৰপৰাই সেই বস্তু গ্ৰহণ কৰিছিল। কথা-চৰিতত শঙ্কৰদেৱে কৈছে, "আমিও ভাবিছোঁ—সৰ্ব্বতৰ ভকতক মই গুৰু মানো। ভকত গুৰুত পৰে আনক নজানো।" তেওঁৰ শিষ্যসকলে অৱশ্যে

এই কথা ক'বলৈ হিয়াৰে সাহ নাপাইছিল। তৃতীয়তে, সৰ্বসাধাৰণৰে শঙ্কৰদেৱক "ত্ৰিভুৱন-বন্দন দৈৱকীনন্দন"ৰ "অংশ", গুৰু-অৱতাৰ বুলি মনা হয়। অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ 'চাৰি বস্তু'ৰ ভিতৰত ভক্ত আৰু গুৰুৰ পাৰ্থক্য কেতিয়াবা কৰা নহয়, কাৰণ ভক্ত নহ'লে কোনো গুৰু হ'ব নোৱাৰে।

দুটি মূল ভাগৱত-সম্প্ৰদায়ৰ কথা ভাগৱতত্তে উক্ত আছে—ব্ৰহ্ম বা নাৰায়ণ-সম্প্ৰদায় আৰু অনন্ত-সম্প্ৰদায়। অসমৰ বৈষ্ণৱসকলে সাধাৰণতে প্ৰথমটি সম্প্ৰদায়ক নিজৰ বুলি কয়। কিন্তু কথা-চৰিত আদি পিছৰ কালৰ চৰিতবোৰত এই কথাতে বহুত নাল লগাই এক নাভূত-নাশ্ৰুত পৌৰাণিকতা-সংমিশ্ৰিত গুৰুৱলীৰ সৃষ্টি কৰিছে। কথা-গুৰু-চৰিতত উল্লিখিত এই পৰম্পৰা তীক্ষ্ণ দৃষ্টিৰে চালেই অজ্ঞ আৰু গুৰুৱলীয়ে অনুমোদন নকৰা তাৰ অযৌক্তিকতা ধৰা পৰিব : আদি নিৰঞ্জন—অনাদি অনন্ত—কালপুৰীয়া নাৰায়ণ—নৰ-নাৰায়ণ—হংস-নাৰায়ণ—সূৰ্য্যমণ্ডলী-নাৰায়ণ—শ্ৰীনাৰায়ণ—ব্ৰহ্মা—নাৰদ—ব্যাস—শুক—পৰীক্ষিত সূত—মনোহৰা সূত—শঙ্কৰাচাৰ্য্য—শ্ৰীধৰ স্বামী—ভাস্কৰাচাৰ্য্য—নৃসিংহ পৰমানন্দ—বসুভাৰতী—মহাভাৰতী—পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য্য—বিষ্ণুপুৰী—ব্ৰহ্মানন্দ—জগদীশ—শঙ্কৰদেৱ। ইয়াত নাৰায়ণৰ নানা বিভাজনৰ কথা এৰি দিলেও, ডক্টৰ কাকতিৰ ভাষাত "ইতিহাসে শঙ্কৰাচাৰ্য্যক বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ সংস্থাপক বুলি স্বীকাৰ নকৰে।" ইফালে আকৌ এই পৰম্পৰামতে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ একেবাৰেই গাত লগা শিষ্য শ্ৰীধৰ স্বামী ইতিহাসৰ লেখত তেওঁৰ ছয়-সাত শতিকাৰ পিছৰহে। আৰু আন কাৰণতো এই কাল্পনিক পৰম্পৰাত বিশ্বাস-স্থাপন কৰীয়া ৰাজহাঁহৰ পিঠিত উঠিবলৈ যোৱাৰ দৰে কাৰ্য্যহে হ'ব। আদি কালৰ চৰিতসমূহে ইয়াক সমৰ্থন নকৰে; শৰণৰ সময়ত গুৰুসকলে কোৱা ভক্তিধৰ্মৰ পৰম্পৰাৰ লগতো ইয়াৰ কোনো মিল নাই; বৰং মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ গ্লানি কৰিবলৈ যোৱা 'সৎসম্প্ৰদায়ৰ কথা'ৰ দৰৰ পুথিতহে এনে পৰম্পৰাৰ লেজু টনা দেখা পোৱা যায়।

বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীক শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু বুলি দেখুৱাৰৰ যত্নও অমূলক যেন লাগে। বিষ্ণুপুৰী সম্প্ৰদায়ত এনে প্ৰবাদ থকাৰ কথা জনা নাযায়; নাম-মন্ত্ৰ আদি আনুষ্ঠানিক বিষয়ত শঙ্কৰী সম্প্ৰদায়ৰ লগত সেই সম্প্ৰদায়ৰ মিলৰ কোনো বিচাৰ নকৰাকৈ এই বিষয়ে মত প্ৰকাশ কৰাও সমীচীন নহয়। চৈতন্যদেৱ আদিৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ দেখা-দেখি সম্ভৱ নোহোৱা সত্ত্বেও কেইখনমানিও চৰিতে তেনে মিলন কল্পনা কৰিছে। কিন্তু বিষ্ণুপুৰীৰে শঙ্কৰদেৱৰ সাক্ষাৎ হোৱাৰ তেনে কাল্পনিক ইংগিতো কোনো এখন চৰিতত নাই। শ্ৰীশঙ্কৰক বলেৰে বিষ্ণুপুৰীৰ শিষ্য বোলাৰ কোনো বলৱান যুক্তি নাই; আৱশ্যকেইবা ক'ত? নিজৰ মতৰ সমৰ্থক কোনো গ্ৰন্থৰ বা কবিতাৰ উদ্ধৃতি দিলেই সেই গ্ৰন্থৰ গ্ৰন্থকাৰ উদ্ধৃতি দিওঁতাৰ গুৰু হ'বই লাগিব, এনে

কথা হ'ব নোৱাৰে। মহাপুৰুষীয়াৰ মাজত 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী'ৰ যি আদৰ, তাৰ মূলতে হ'ল সেই গ্ৰন্থ ভাগৱতৰ ভক্তি-পৰ শ্লোকসমূহৰ সংগ্ৰহ হোৱাটো। শঙ্কৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত কান্তিমালা-টীকাৰ উদ্ধৃতি (তেওঁ ৰত্নাৱলী পোৱাৰ আগতে ৰত্নাকৰ লিখালে চাই এই উদ্ধৃতিবোৰ পিছত আনে বা তেৰোঁ নিজে সুমুওৱা যেন লাগে) আছে, অথচ সন্ন্যাসীৰ নাম শঙ্কৰদেৱে এচুকতো ঠাই নিদিলে। মাধৱদেৱেইবা বিষ্ণুপুৰী তেওঁৰ গুৰুৰ গুৰু হোৱা হ'লে 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী'ৰ ভাঙনিৰ মাজতে ক'ৰবাত সেইভাৱে একশমান ওখ ঠাই দিব নোৱাৰিলেহেঁতেননে? 'নামঘোষা'ৰ আৰম্ভণিতে কান্তিমালাৰ শ্লোকটিৰ অনুবাদ দি আঁতাইহে শঙ্কৰদেৱৰ শ্লোকত হাত দিয়া কথাইযে এই বিষয়ত আমাক কিবা পোহৰ যোগায়, এনেও মনে নধৰে। বৰঞ্চ প্ৰথম দুটি ঘোষাৰ ভাব-সঙ্গতিৰ বাহিৰেও সেই সম্পৰ্কে সম্প্ৰদায়ৰ মাজত আন গভীৰ ব্যাখ্যাৰো অভাৱ নহয়। বিষ্ণুপুৰীয়ে শঙ্কৰদেৱলৈ তেওঁৰ পুথি এৰি যোৱা কাহিনীত অলৌকিকতাৰ ৰহণ আছে; আন পক্ষে সেই পুথি কিনি আনিছিল বুলিয়ে সবাতোকৈ বিশ্বাসযোগ্য দৈত্যাৰিৰ চৰিতে কয়। দৈত্যাৰিৰ চৰিতৰপৰা ৰত্নাৱলী পোৱাৰ আগতে শঙ্কৰদেৱে বিষ্ণুপুৰীৰ বিষয়ে একো কথা নজনাটোহে দেখা যায়। কণ্ঠভূষণে কৈছে,—

বিষ্ণুপুৰী নামে এক সন্ন্যাসী আছিল।
ইটো গ্ৰন্থখান বাপু তেঁহে বিৰচিল॥
বাৰাণসী হন্তে কিনি আনিলোহো আমি।
ভাল হই নুই বাপু চাহিয়োক তুমি॥
শুনিয়া শঙ্কৰদেৱে হেলা কৰিলন্ত।
সন্ন্যাসীৰ কৃত জান কৰ্ম্ম কহিলন্ত॥
কিবা কাম ইহাত বা আছয় আমাৰ।

কণ্ঠভূষণে 'বাৰম্বাৰ' কোৱাত "তান হাত এড়াইবাক নপাই"হে শঙ্কৰদেৱে পাত লুটিয়াবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, তথাপি পোনতে পুথিখনক মূৰ নোহোৱা মানুহেৰে তুলনা কৰিলে; শেহত শৰণ বিবচন দেখিহে আনন্দত উত্ৰাৱল হৈ ক'লে, "বিষ্ণুপুৰী মোৰ সঙ্গ।" এই বৰ্ণনাৰপৰা 'সঙ্গ' শব্দৰ অৰ্থ স্পষ্ট হ'ল—বিষ্ণুপুৰীয়েও শ্ৰীশঙ্কৰৰ দৰে একশৰণ মানি লৈছে।

অসমত শ্ৰীধৰ স্বামীৰ যি আদৰ, বঙ্গীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ত তেওঁৰ সন্মান তাতকৈ কোনো গুণে কম নহয়। চৈতন্যদেৱে কৈছিল, স্বামী-টীকা এৰি কৰা ভাগৱতৰ আন ব্যাখ্যা ব্যভিচাৰিণী। কিন্তু শ্ৰীধৰ স্বামীক চৈতন্য-সম্প্ৰদায়ৰ সংস্থাপক বুলিবলৈ কোনেও 'জোড়-জোড়' কৰা দেখা নাযায়। শঙ্কৰদেৱে 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত "ভুজঙ্গপ্ৰয়াতে পৰমহংস-ভট্টাচাৰ্য্যেণোক্তম্" বুলি এক কলি স্তুতি উদ্ধাৰ কৰিছে, ৰামচৰণ ঠাকুৰেহে এই ভট্টাচাৰ্য্যবে 'শঙ্কৰ আচাৰ্য্য' তেওঁৰ পদ-ভাঙনিত প্ৰকাশ কৰিছে। ভুজঙ্গ-প্ৰয়াত-

স্তোত্ৰৰ পাঠ লৈ কিছু মতদ্বৈধ আছে, এনে আন বিষয়বো কোনো খেলি-মেলিৰ বাবেই বোধ হয় শঙ্কৰদেৱে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নামটো উল্লেখ কৰি নিদিলে। তেওঁ এই গ্ৰন্থত এই স্তোত্ৰৰ দুটা কলিৰ বাহিৰে আন কোনো ঠাইত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ উক্তি দিয়া নাই বা নামো উল্লেখ কৰা নাই। স্তোত্ৰফাকি উদ্ধাৰ কৰাৰ অৰ্থ—সি তেওঁৰ মতক সমৰ্থন কৰে। শঙ্কৰদেৱে ৰচকৰ নাম নোহোৱা শ্লোকো উদ্ধাৰ কৰিছে আৰু মাধৱদেৱে তেনে শ্লোকৰ অনুবাদ 'নামঘোষা'ত সন্নিৱেশ কৰিছে। ইয়াৰপৰা কিম্বা সাম্প্ৰদায়িক কুটুম্বিতা বিচাৰি যোৱা অথাউনি পানীত নমাৰ দৰে হ'বগৈ। 'প্ৰবোধ-চন্দ্ৰোদয় নাটক', 'শান্তি-শতক' বা 'যোগ-সাৰ'ৰ গ্ৰন্থকাৰৰ লগতেৰা শঙ্কৰী সম্প্ৰদায়ৰ সম্বন্ধ কি? শঙ্কৰদেৱেইবা য'ত য'ত গুৰুক প্ৰণাম কৰিছে, তাত 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ প্ৰথম ফাকি গদ্যতে উল্লিখিত তিনিবিধ গুৰুৰ যেই কোনো এবিধকে বুজাব পাৰে। সাধাৰণতে এনে স্থলত পৰমগুৰু ঈশ্বৰক লক্ষ্য কৰা হয় বুলিহে ব্যাখ্যা কৰা হয়।

অসমীয়া নাটৰ জন্ম-কথা—
'চিহ্নযাত্ৰা'

গুৰুগৃহত ছাত্ৰৰূপে যি কাব্য আৰু নাট্যৰ জ্ঞান আহৰণ কৰিছিল, আৰু বাৰ বছৰৰ তীৰ্থভ্ৰমণত যি অভিজ্ঞতা লভিছিল, তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি 'চিহ্ন' নামে প্ৰথম অঙ্ক বা নাট লিখি তাৰ যাত্ৰা বা ভাওনা কৰে। এই 'চিহ্নযাত্ৰা'ই অসমীয়া সঙ্গীত আৰু নাট্যকলাৰ এক অভূতপূৰ্ব অভিনৱ অধ্যায় আৰু ভাৰতীয় সঙ্গীত আৰু নাট্য-সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এটি নতুন পাত মুকলি কৰি দিয়ে। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিতমতে শঙ্কৰে উনৈশ বছৰ বয়সত এই ভাওনা আৰু বিয়াৰ আগতে একেল বছৰত ফাগুৱা উছৱ প্ৰবৰ্তন কৰা কথা বিশ্বাস কৰিবলগীয়া নহয় যেন লাগে। এনে নৃত্য-গীতমুখৰিত উছৱে শঙ্কৰৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্মত আকৰ্ষণী শক্তি সংযোগ কৰিলে। বৰদোৱা চৰিতত আছে, জয়ন্ত দলৈৰ নাতি, শতানন্দ দলৈৰ পুত্ৰ জগতানন্দৰ (পিছত যাৰ নাম হৈছিল ৰামৰায়) অনুৰোধত এই উছৱৰ আয়োজন কৰা হৈছিল। নাট-অভিনয়ৰ প্ৰতি এওঁৰ আগ্ৰহে অসমীয়া সাহিত্যক পাৰিজাত-হৰণ, কালি-দমন, ৰাস আৰু ৰুক্মিণী-হৰণ—এই চাৰিখনি নাট শঙ্কৰদেৱৰ কাপেদি দান কৰে। ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্যত শঙ্কৰদেৱে "বংশতে প্ৰখ্যাত, গন্ধৰ্ব্ব সাক্ষাত, জগতে বখানে যাক" বুলি পিতাক কুসুম্বৰৰ সঙ্গীতবিদ্যাৰ পাৰদৰ্শিতা বখানিছে। গতিকে বুজা যায়, বংশ-পৰম্পৰাই ভূঞাসকলে সঙ্গীত-কলা চৰ্চা কৰি আহিছিল। অসমীয়া ওজা-পালি অনুষ্ঠান, বিয়াহৰ গীত আদি প্ৰাক্-শঙ্কৰী যুগতো বৰ্তমান আছিল। চিহ্নযাত্ৰা কৰিবৰ সময়ত আৰু পিছত [illegible] বাপু জগদীশ মিশ্ৰক 'মহানাট' দেখুৱাৰ সময়ত শঙ্কৰদেৱে ওজা-পালি নাচৰ আয়োজন কৰিছিল। চিহ্নযাত্ৰাৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপন কৰোঁতে শঙ্কৰক তেহাক বুঢ়া খাই নটুৱা-নাচ শিকাব লাগিব বুলি বিদেষ পৰামৰ্শ দিছিল। শঙ্কৰদেৱে কামৰূপত থাকোঁতে "অনিৰুদ্ধ নাৰায়ণে ভক্ত অনুপাম। বিয়াহৰ পালি

তেন্তে চোট বলৰাম॥" এইআৰাৰ কথাই অৱশ্যে ছোট বলৰাম শঙ্কৰদেৱৰ সত্ৰত বিয়াহৰ পালি হোৱা কথাহে ইঙ্গিত কৰা যেন লাগে। দুৰ্গাবৰ কায়স্থৰ বেউলা-লখীন্দাৰৰ কৰুণ গীতসমূহ আৰু 'গীতি-ৰামায়ণ' প্ৰাক্‌শঙ্কৰী নহ'লেও অন্ততঃ প্ৰথমখন শঙ্কৰী প্ৰভাৱৰপৰা মুক্ত। বিশ্বসিংহৰ দিনৰ এই দুৰ্গাবৰ কায়স্থ শঙ্কৰদেৱৰ সমসাময়িক, সৰুও হ'ব পাৰে। এনে ভাবিব পাৰি, ওজাসকলৰ লগতে বহু কালৰ আগৰেপৰাই আমাৰ দেশত ধাৰা হস্তমুদ্ৰাও চলি আহিছিল।২১ "গন্ধৰ্ব্ব সাক্ষাত" কুসুমৰ পুত্ৰ চিত্ৰ-নৃত্য-গীতবিশাৰদ শঙ্কৰ ভূঞাই পুৰণিকলীয়া ওজা-পালি আৰু প্ৰাচীন সঙ্গীতৰ লগত সংস্কৃত নাট্যপদ্ধতিৰ সংমিশ্ৰণ কৰি নতুন এক শ্ৰেণী নাট আৰু অভিনয়ৰ সৃষ্টি কৰিলে। শঙ্কৰী নাটক শঙ্কৰদেৱে নিজে নাট, নাটক বা যাত্ৰা আৰু চৰিতকাৰসকলে অঙ্ক বুলিছে। সংস্কৃতৰ প্ৰকৰণ, উৎসৃষ্টিকাঙ্ক আদি দহ প্ৰকাৰ ৰূপকৰ কোনো এবিধৰ লগত অসমীয়া অঙ্কৰ সম্বন্ধ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ গৈ সমালোচকসকল বিফল-মনোৰথ হৈছে। সংস্কৃত ৰূপকৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ পৰিচয় নিশ্চয় আছিল; কিন্তু তেওঁ তেনে ৰূপকৰ সংজ্ঞাৰে 'অঙ্ক'ক সীমাবদ্ধ নকৰি, বৰঞ্চ আৱশ্যকবোধ অনুযায়ী সিবিলাকৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ চালি-জাৰি লৈ নাট ৰচনা কৰিছিল। সংস্কৃত 'অঙ্ক' (উৎসৃষ্টিকাঙ্ক) শব্দৰপৰাই শঙ্কৰদেৱৰ পিছৰ চৰিত-সাহিত্যৰ যুগত অসমীয়া 'অঙ্ক' নামকৰণ উদ্ভূত হোৱা অস্বাভাৱিক নহয়। অঙ্কক বিকল্পে নাটো বোলে। সেইভাৱে চালে 'অঙ্কীয়া নাট' আখ্যা ভ্ৰমাত্মক; কিন্তু অসমীয়া ব্ৰজবুলিত লিখিত বিশেষ এক শ্ৰেণীৰ বা থূলৰ নাটৰ বাবে শঙ্কৰদেৱৰ কিছু কালৰ পিছৰপৰা (চৰিত-পুথিৰ যুগতো তাৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়) এই আখ্যা ব্যৱহৃত হৈ আহিছে।

'চিহ্ন' অৰ্থাৎ 'সাত বৈকুণ্ঠৰ চিহ্ন' অঙ্কখনি গুৰুজনাৰ আন কেইখনি অঙ্কৰ দৰেই, ধেমালিৰ যোৱাৰ পিছত শ্লোক, নাট, সূত্ৰ, ভটিমা আৰু তিমিৰ, বায়ুমণ্ডলী আৰু মেঘমণ্ডলী আদি ৰাগৰ গীত-মাতেৰে পূৰ্ণাঙ্গ আছে। অৱশ্যে ভাৱৰীয়াসকলৰ বচনৰ উল্লেখ চৰিতত নাই। সময়মতে গায়ন-বায়ন আৰু নটুৱা শিকাই সাজু কৰা হ'ল। পূৰ্ববেপৰা প্ৰচলিত মৃদঙ্গৰ আৰ্হিৰে মাটিৰ খোল, মন্দিৰাৰেপৰা বৰতাল-ভোৰতাললৈকে নানাবিধ তাল নতুন চানেকিত গঢ়োৱা হ'ল। ৰভাঘৰ, ছোঁৰৰ, সাত বৈকুণ্ঠৰ সাত থাক লগা ভেটি প্ৰস্তুত কৰোঁতে ভাৰতীয় নাট্যশাস্ত্ৰত বিধান দিয়া 'শৈলগুহাকাৰ', 'দ্বিভূমি' নাট্যবেশ্ম (নাট্যমণ্ডপ) 'কূৰ্মপৃষ্ঠ' বা 'মৎস্যপৃষ্ঠ' ৰঙ্গশীৰ্ষ আৰু নেপথ্য-গৃহৰ ভিত্তিকৰ্মৰ নীতি পালন কৰা হৈছিলনে নাই, চৰিতকাৰসকলে আমাক জানিবৰ একো সুবিধা দিয়া নাই। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে ৰামৰাম বিপ্ৰেৰে লগ লাগি সভাঘৰ আঁটোৱা-পিটোৱা কথা চৰিতত আছে। নাট্যশাস্ত্ৰত আছে, নাট্যমণ্ডপৰ ভেটি প্ৰস্তুত কৰি কাঠৰ ওপৰত ফুল-জালী কাটি মণ্ডপত সেইবোৰৰ লগতে চিত্ৰ, আলেখ্য আদিও সজাই দিব লাগে। চিহ্নযাত্ৰাৰ বাবে গুৰুজনে পুষ্পক আদি সাত

বৈকুণ্ঠৰ চিত্ৰ তুলাপাতত হেঙুল-হাইতাল বোলাই আঁকিছিল। এই কাৰ্য্য এনে বিচিত্ৰ হৈছিল যে চৰিত-লেখকে তাক অতি-মানৱীয়ৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে, যেন ভকতজনাৰ শৰীৰৰপৰা এজন সন্ন্যাসী ওলাইছে বাক্-মনৰ অগোচৰ বৈকুণ্ঠৰ চিত্ৰ আঁকাত আৱশ্যকীয় নিৰ্দ্দেশ দিছিলহি। ব্ৰহ্মা, হৰ আৰু গৰুড়ৰ মুখা এই বা পুস্ত (নাট্যশাস্ত্ৰ, ২১।৫-৮) আদি তৈয়াৰ কৰি সময়মতে ৰভাতলত আঁৰ-বেৰ দি থোৱা হৈছিল। জোৰ, মহতা লগাই দিয়াত নিশাই দিন যেন পোহৰ হৈছিল। এইখিনিতে এটি মাথোন চিন্তা কৰিবলগীয়া কথা,—শঙ্কৰদেৱৰ কোনো ৰচনাতে সাতখন বৈকুণ্ঠৰ কথা নাই; বৰঞ্চ পিছৰ যুগৰ চৰিতবোৰতহে নানা বৈকুণ্ঠৰ নাম পোৱা যায়।

ভৰত মুনিৰ (নাট্যশাস্ত্ৰ, ৪।১৮২-৮৩) মতে ৰঙ্গ-দেৱতা-প্ৰণামৰ পিছতহে নাট্যাৰম্ভ কৰা উচিত। চৰিতত আছে, শঙ্কৰৰ আদেশ পাই ৰামৰামে "মূলমন্ত্ৰ উচ্চাৰিয়া কৃষ্ণক পূজিলা।" তাৰ উপৰি, সঙ্গীতশাস্ত্ৰৰ আদেশ—নৃত্যাৰম্ভৰ আগতে 'পূৰ্ব্বৰঙ্গ' কৰ্তব্য। "এবং কৃত্বা পূৰ্ব্বৰঙ্গং নৃত্যং কাৰ্য্যং ততঃ পৰম্" (অভিনয়দৰ্পণ, ৩৫)। ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰ ধনিকৰ মতে 'পূৰ্ব্বৰঙ্গ' শব্দৰ অৰ্থ নাট্যশালা। কিন্তু অভিনৱগুপ্তৰ ব্যাখ্যা—'পূৰ্ব্বো ৰঙ্গে', নাট্যশালাত প্ৰবৃত্ত হোৱা কাৰ্য্যৰ প্ৰথম ভাগ। 'সাহিত্য-দৰ্পণ'ত বিশ্বনাথ কবিৰাজে এই কথাকে বুজাই লিখিছে,—

যন্নাট্যবস্তুনঃ পূৰ্ব্বং ৰঙ্গবিঘ্নোপশান্তয়ে।
কুশীলবাঃ প্ৰকুৰ্ব্বন্তি পূৰ্ব্বৰঙ্গঃ স উচ্যতে॥

—নাট্য-বস্তু অৰ্থাৎ কাহিনী উত্থাপন কৰাৰ আগতে নাট্যশালাৰ বিঘিনি গুচাবলৈ বুলি কুশীলব অৰ্থাৎ সূত্ৰধাৰকে মুখ্য কৰি ভাৱৰীয়াসকলে যিহে অনুষ্ঠান কৰে, সেয়ে পূৰ্ব্বৰঙ্গ। ভৰতৰ মতে পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ অঙ্গ উনৈশ, শাৰদাতনয় আৰু ৰাঘৱভট্টৰ মতে বাইশ আৰু অগ্নিপুৰাণ অনুসৰি নান্দীমুখ আদি বাইশটা—প্ৰত্যাহাৰ, অৱতৰণ, আৰম্ভ, আশ্ৰাৱণা, বক্ত্ৰ পাণি, পৰিঘট্টনা ইত্যাদি; নান্দীও ইয়াৰ ভিতৰৰ। অসমীয়াত পূৰ্ব্বৰঙ্গ শব্দৰ ৰূপান্তৰ কৰা হৈছে 'ধেমালি'। অৱশ্যে অসমীয়া ধেমালিবিলাক আৰু সংস্কৃত নাট্যকলাৰ পূৰ্ব্বৰঙ্গ-বিধান একে ধৰণৰ নহয়। আমাৰ ধেমালিৰ অঙ্গবোৰ হ'ল—নাট-ধেমালি, সৰু-ধেমালি, বৰ-ধেমালি, দেৱ-ধেমালি, বৃন্দ-ধেমালি, ঘোষা-ধেমালি ইত্যাদি। "প্ৰথমে ন ধেমালি, তাৰ পিছত নট-ধেমালি, ৰাগ-ধেমালি, জোট, বৰ-ধেমালি আদি বজনা বজাই অৱশেষত ঘোষা-ধেমালি পাই বজনা শেষ কৰে।" দেৱ-ধেমালিত শঙ্কৰদেৱে নটা খোল একেলগে লৈ ধেমালি-বজনা বজোৱা দেখি সকলোৱে আশ্চৰ্য্য অদ্ভুত মানিছিল। "ধেমালি এবিধ মহেশৰ কলা হয়।" শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণ দাস তৈ গৰুড়ৰ মুখা পিন্ধি সৰ্ব্বজনেৰে শঙ্খৰ বৈকুণ্ঠত প্ৰবেশ দিলত ৰামৰামে সুৰ টানিলে; শঙ্কৰে নটুৱাসকলক নাচত [illegible] কৰিলে। আৰু এবাৰ বৈকুণ্ঠত ৰামৰাম নাৰায়ণ হ'ল, শঙ্কৰে সুৰ পাতে। শঙ্কৰদেৱৰ নাটত সূত্ৰধাৰ

নান্দী পাঠ কৰাবেগৰা গোটেই নাটখন সঞ্চালন কৰা ৰীতি সংস্কৃতৰপৰা পৃথক। সংস্কৃতত নান্দী-পাঠকে নান্দী পাঠ কৰাৰ পিছত সূত্ৰধাৰে পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ সামৰণিৰূপে নাটৰ কথা-বস্তুৰ ইঙ্গিত দি নিষ্ক্ৰান্ত হয়; তাৰ পিছত স্থাপকে 'কাব্য স্থাপনা' কৰে। ইয়াত নাট নৌ আৰম্ভ হওঁতেই সূত্ৰধাৰৰ কাম শেষ হয়। সি যি হওক, শঙ্কৰ আৰু ৰামৰামৰ বাহিৰে আৰু পাঁচজন নাৰায়ণ আৰু মূঠ ছগৰাকী লক্ষ্মী, সাত বৈকুণ্ঠৰ পাৰিষদ, নিজা যানত উঠি ব্ৰহ্মা, হৰ, ইন্দ্ৰ, কুবেৰ, বৰুণ ওলাল। সকলো ভাৱৰীয়াই সাজ-পাৰ, অলঙ্কাৰ, অঙ্গ-ৰচনা, মুকুট আদি আহাৰ্য্য অভিনয়ৰ ফালেও চকু ৰাখিছিল। মতা মানুহে লক্ষ্মীৰ ভাও লোৱা কথা মন কৰিবলগীয়া। ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত স্ত্ৰী, পুৰুষ উভয়ৰে অভিনয়ৰ ব্যৱস্থা আছে, কিন্তু দক্ষিণাপথৰ কথাকলি নৃত্যত আদিতে পুৰুষৰহে মাত্ৰ অধিকাৰ আছিল। তাৰ উপৰি, আঁৰিয়া আৰু মহড়া লগাই কৰা অসমীয়া ভাওনাই বৰ বৰ তেলৰ চাকিৰ তিৰ্‌বিৰণিৰ মাজত নিশা হোৱা কথাকলি নৃত্যাভিনয়ৰ কথা সোঁৱৰাই দিয়ে।[৮]

চিহ্নযাত্ৰাৰ সময়

ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ মতে ঊনৈশ বছৰ বয়সত অৰ্থাৎ ১৩৯০ শকত এই 'চিহ্ন' অভিনয় হয়। বৰদোৱা চৰিত আৰু কথা-গুৰু-চৰিতমতে বৰদোৱাত থকা কালত চিহ্নযাত্ৰা কৰে আৰু সেই সময়তে ফাগুৱাও প্ৰবৰ্ত্তন কৰে। কথা-গুৰু-চৰিতত আছে, প্ৰথম তীৰ্থভ্ৰমণৰ পিছত জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা সম্পূৰ্ণ মূল শ্ৰীমদ্ভাগৱত পাই দশম স্কন্ধ পঢ়োঁতে ওলাল, "বিষ্ণু-বুদ্ধি কৰি নন্দৰ লোক। দেখাইলা বৈকুণ্ঠ ব্ৰজৰ লোক॥" শুনি বাৰভূঞা সমে ভক্তসকলে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, "গোপ-গোপীকৰে কৃষ্ণই দেখালে, আমাৰো কৃষ্ণ তুমি, ইচ্ছা গৈছে, দেখোৱা বৰ।" এই প্ৰাৰ্থনাক্ৰমেই চিহ্নযাত্ৰাৰ আয়োজন। বেজবৰুৱাই চিহ্নযাত্ৰা আৰু ফাগুৱা বিয়াৰ আগৰ সময়ৰ কথাৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে। এনে অনুমান কৰিব পাৰি, কথা-গুৰু-চৰিতকাৰে জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা পোৱা ভাগৱতৰ লগত 'চিহ্ন'ৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবৰ বাবে যাত্ৰাৰ কথা পিছলৈ হোঁছকাই নিছে। কিন্তু ভাগৱতৰ লগত চিহ্নযাত্ৰাৰ পোন সম্পৰ্ক দেখা নাযায়। ভাগৱত অৱলম্বন কৰি গুৰুজনে নানা স্থানত বৈকুণ্ঠৰ যি বৰ্ণনা দিছে, তাত 'সাত বৈকুণ্ঠ'ৰ প্ৰসঙ্গ নাই। আনফালে, জগন্নাথক্ষেত্ৰ আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ বিবিধ ঠাইত কৃষ্ণ-সম্পৰ্কীয় যাত্ৰা বা আন নাটকীয় অনুষ্ঠান দেখি-শুনি শঙ্কৰে চিহ্নযাত্ৰা প্ৰয়োগৰ অনুপ্ৰেৰণা পোৱাৰ সম্ভাৱনাই সৰহ; চিহ্নযাত্ৰা প্ৰথম তীৰ্থযাত্ৰাৰ পিছৰ কাৰ্য্যৰূপে বিবেচনা কৰাই বেছি সমীচীন যেন লাগে আৰু ভক্তিধৰ্মত শৰণ লগোৱাটোও তেতিয়াৰপৰাই আৰম্ভ কৰা সম্ভৱ। চিহ্নযাত্ৰাত ভাৱৰীয়াসকলে কথা কৈছিলনে নাই, বিচাৰতে কোৱা টান। এঠাইত আছে, শঙ্কৰ 'সাত বৈকুণ্ঠ'ৰ [illegible] শয্যাত বহিলত "পাৰিষদগণ তৈতে উপাসা কৰত।" এনে উপাসা হওঁতে ভাৱৰীয়া,

গীতৰ ভাবাৰে, কথাবে, কোনভাৱে ৰচা হৈছিল বুলিব নোৱাৰি। সূত্ৰধাৰে শ্লোক, গীত, ভটিমা, শ্লোক, সূত্ৰ গোৱাৰ লগত বা গায়নে গীত গোৱা আৰু বায়নসকল থাকি বায়নে বাদ্য বজোৱাৰ লগে লগে ভাব-ভংগীৰে নাট্যপ্ৰদৰ্শনৰ স্পষ্ট ইংগিত আছে। কথাকলি নাচ-ভাওনাত এজন গায়কে গীত গাই গাই সেইবোৰ অনুকৰণেৰে সঞ্চালন কৰে। গীতৰ একোটাইত কলিৰ যোগে আৰু মুদ্ৰাৰ যোগত সম্পৰ্ক থকা চৰিত্ৰবোৰে নৃত্যত কথাখিনি ব্যাখ্যাত কৰে। চৰিত্ৰবিলাকৰ মুখত কোনো কথা দিয়া নহয়। সেইবাবে কথাকলিক নিৰ্বাক অভিনয় বুলিব পাৰি। যদি চিহ্নযাত্ৰাও এনে ধৰণৰ অভিনয়েই আছিল, শংকৰদেৱে সাধাৰণ লোকৰ পক্ষে ইয়াক উপভোগ কৰা বা বুজা দুৰূহ বুলি নিজে অভিনেতাৰ আৰ্হিৰে সূত্ৰ কথা সংযোগ কৰিলে।" চিহ্ন অৰ্থৱনি গোৱা হ'লে অসমীয়া নাটৰ ৰূপৰেখা আৰু স্পষ্ট হ'লহেঁতেন। বৰদোৱা চৰিতত আছে, "এই প্ৰদৰ্শিত মনুষ্যসকল আনন্দিত হৈ বিমোহিত হ'ল। সাত দিন সাত ৰাতি ক্ৰমে চলি আছিল। পৰিদৰ্শক লোকসকলে এদিন এৰাতি বুলিহে মনতে ভাবিলে।"

চিহ্নযাত্ৰা দেখি সকলো মানুহৰে শংকৰৰ প্ৰতি অপাৰ ভক্তি উপজিল। তাৰ লগে লগে তেওঁৰ জীৱনতো এক ডাঙৰ পৰিৱৰ্তন আহিল, শংকৰ মুখ্য ভক্তিধৰ্ম-সংস্থাপক স্বৰূপে জনগণত পৰিচিত হ'ল। বিপ্ৰাওৰ মহেন্দ্ৰ কন্দলি, সৰ্বতীৰ্থ ৰামৰাম, ৰামদাস আতৈক চতুৰ্ভুজ আৰু কৰ্ণপূৰ, কবিৰত্ন, বিদ্যাৰত্ন, ৰাম সৰস্বতী আদি ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত; বুঢ়াখাঁ গোৱা, সৰ্বজয়, বলোৰাম, শ্ৰীৰাম, জয়ৰাম, হৰিদাস বনিয়া, হৰিহৰ আদি শূদ্ৰ-কায়স্থলোক, উৰুৱা, কলিতা, মজা, মাধৱী, চণ্ডী আদিয়ে শংকৰক গুৰু মানি লোনতে কৃষ্ণত একান্ত শৰণ পশিলে। ৰামচৰণৰ চৰিতত লিখা আছে, ছত্ৰশালত থাকোঁতেই পণ্ডিত ৰামৰামাচাৰ্য্যক আৰু লোকৰ বহুৰ ৰামৰাম সৰস্বতী মিশ্ৰক শংকৰে শৰণ দিছিল। কথাগুৰু চৰিতত শংকৰ পাটবাউসীলৈ যোৱাৰ আগতে ব্ৰহ্মানন্দ আতৈক, আৰু পাটবাউসীত ৰামৰামাচাৰ্য্যই শৰণ লোৱা কথা আছে। কিন্তু ইয়াৰ কথাত কিমান বিশ্বাস স্থাপন কৰিব পাৰি, কোৱা টান। চিহ্নযাত্ৰাৰ পিছত ভাগৱত পুৰাণ আদি শাস্ত্ৰ পাৰ্যত শংকৰৰ মনে ধৰ্মৰ ফালে বেছিকৈ ঢাল লোৱা আৰু জনসাধাৰণৰ মনত তেওঁৰ প্ৰতি ভক্তি-ভাব হোৱা স্বাভাৱিক। ৰামচৰণৰ মতে শংকৰদেৱে শৰণ দিছিল "সেৱা কৰাইবাক প্ৰতি নানা দশম" বুলি "অনন্ত পুৰাণৰ শ্লোক পাছে চাই" উদ্ধৱ-সংবাদ অৰ্থাৎ গোপী-উদ্ধৱ-সংবাদ এটি লিখাই ৰচনা কৰিলে। কথা-চৰিতত "উদ্ধৱ-সংবাদ মূল নাইকাতে ৰচা" বুলি কাৰ্যিকাত দশমৰ অৰ্জ্জিত এই উপাখ্যান শ্ৰীকৃষ্ণৰ ব্ৰজলীলাৰ মূল নহয়। প্ৰকৃততে গীতিকাব্য সুৰৰ পিছত বৰ্ণৰ নিৰ্মাই শংকৰদেৱে ভাগৱত পুথি এটা মূল ৰচিলে

উদ্ভৱ-সংবাদ

লেখকসকলৰ মনত নানা খেলি-মেলি লগাইছে। ইয়াৰ আগতে শঙ্কৰদেৱে ভাগৱত দেখা নাছিল বুলি ভাবিবলৈ কোনোৱে সকাহ পাইছে। এই ভ্ৰমৰ কাৰণে শঙ্কৰ গুৰুৰ ভক্তি-প্ৰচাৰ আৰু প্ৰথম শৰণ লগোৱা সময় সম্পৰ্কে মতৰ তাৰতম্য দেখা যায়। দৈত্যাৰিয়ে লিখিছে, জগদীশ মিশ্ৰই গুৰুজনাৰ ওচৰত সমস্ত ভাগৱত পঢ়ি বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ কৰাৰ পিছত "বিচাৰ কৰিয়া পাছে ভাগৱত গ্ৰন্থ। কৰিলন্ত শঙ্কৰে প্ৰকাশ ভক্তি-পন্থ॥" ৰামানন্দৰ মতে শঙ্কৰদেৱে প্ৰথম বাৰ তীৰ্থভ্ৰমণ কৰি অহাৰ ঠিক পিছতে জয়ন্ত দলৈৰ পত্নী বুঢ়ী মাকক আৰু সম্বন্ধীয়া খুড়াক হৰিৰাম বা তুলসীৰামক পোনতে শৰণ দিয়ে আৰু "ভাগৱত আগে থৈয়া পৰম যতনে" "গাঙ্গকূল-নিবাসী " হৰিৰামৰ গঞাসকল "ভক্ত ভৈলা প্ৰথমতে"। ৰামানন্দৰ চৰিতত জগদীশ মিশ্ৰৰ ঠাইত জগন্নাথ নামে এজন ব্ৰাহ্মণে পুৰীৰ জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ আদেশত ধুঁৱাহাটাত শঙ্কৰদেৱক ভাগৱত পঢ়ি শুনোৱাৰ কথাহে আছে। ৰামানন্দই এইবোৰ প্ৰসঙ্গত বহুতো ঘটনা আৰু বিভিন্ন সময় সান-মিহলি কৰি পেলাইছে; আন কোনো চৰিতৰ লগত তেওঁৰ কথা বা ক্ৰম নিমিলে। কথা-গুৰু-চৰিত, বৰদোৱা চৰিত আৰু সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যৰ চৰিতত তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়ত বেলেগ বেলেগ ঠাইৰ লোকক শৰণ দিয়া কথা আছে। তাক যথাস্থানত উল্লেখ কৰা হৈছে। স্বামী-টীকা-সম্বলিত ভাগৱতখনি পায়ে গুৰুজনে অসমীয়া পদ কৰাৰ কথা আৰম্ভ কৰিলে।

কীৰ্তন-ঘোষাৰ প্ৰথম ৰচনা

পোনতে ভাগৱতৰ সাৰ লৈ কীৰ্তনৰ ছন্দ, তাৰ পিছত আন নানা ছন্দ, গীত, পদ, ভটিমা, কথা, শ্লোক আদি লিখিলে। 'উৰেষাৰ একেশটা কীৰ্তন', 'পাষণ্ড-মৰ্দন' 'অজামিল উপাখ্যান' আৰু 'প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ' ৰচনা কৰিলে। মুঠতে বৰদোৱাত থাকোঁতেই অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ 'চাৰি পুথি'ৰ ভিতৰত 'কীৰ্তন-ঘোষা' পুথিৰ ঘাই কেইটামান কীৰ্তন লিখা হৈছিল। বেজবৰুৱাৰ মতে, ৪৩ বছৰ বয়সত, শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থৰপৰা ঘূৰি অহাৰ পিছতে জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা ভাগৱত পায়। গতিকে ৪৪ৰপৰা ৫০ বছৰৰ ভিতৰতে প্ৰথম কীৰ্তন ৰচনা কৰে। কিন্তু আমি ওপৰত কৈ আহিছোঁ, ৪৪ বছৰ বয়সত গুৰুজনা তীৰ্থৰপৰা ঘূৰি আলিপুখুৰী পায়হি; ৫৪ বছৰ বয়সত দ্বিতীয় বিবাহ সম্পন্ন কৰে আৰু বিয়াৰ পিছত প্ৰায় ছবছৰ আলিপুখুৰীত আৰু গজলাসুঁতিত থাকি প্ৰায় তিনিকুৰি বছৰ বয়সত বৰদোৱাত গজগজীয়াকৈ সত্ৰ পাতেহি। বৰদোৱাতহে জগদীশ মিশ্ৰই শঙ্কৰক ভাগৱত দিয়েহি। কাজেই গুৰুজনা বৰদোৱাত এতিয়া যি সাতবছৰ থাকিল, তাৰ ভিতৰতহে কীৰ্তনৰ সৰহ অংশ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিছিল। সেই কাৰণে ১৫৩১ৰপৰা ১৫৩৮-ৰ ভিতৰত এই কাম

হৈছিল বুলি ধৰিলেহে সমীচীন হ'ব। অৱশ্যে কেইটামান কীৰ্ত্তন বেলগুৰিত আৰু কেইটামান তাৰ পিছত ৰচিত বুলি অনুমান কৰা হয়। কথা-গুৰু-চৰিতত আছে, জগদীশৰ ক্ষেত্ৰত "তেহে মুহু চাই আহিঁ লৈ পয়াৰ পদ কৰিলে প্ৰথমবেশৰা স্বৰ্গপালে আঠ কৰ। উদ্ধৱ-সম্বাদ মূল নাইকয়েহে কৰা॥ পাছে গুৰুজনে জগন্নাথ কৃপা মানি ঃ গুণ বৰ্ণালে ওড়েষাৰ একেলটা কীৰ্ত্তন।" অৱশ্যে ভাগৱতৰ আঠো স্কন্ধৰ পদ-ভাঙনিৰ কাম এই সময়তে হাতত লৈছিল বুলি মনে নধৰে। দৈত্যাৰিৰ আৰু কথা-গুৰু-চৰিততো আছে, ধুঁৱাহাটাত থকোঁতে "এদিনা ঘোষা-কীৰ্ত্তন গাইছে ওড়েষা বৰ্ণন ঃ দৰুনা পুষ্পৰ ঘ্ৰাণ উঠিল।" গুৰুজনা জগন্নাথক্ষেত্ৰত থাকোঁতে ব্ৰহ্ম-পুৰাণৰপৰা জগন্নাথ-মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰা কথা পাই আহিছিল; এতিয়া বৰদোৱাতে কীৰ্ত্তনৰ শেষত সংযোজিত এই ৰচনা কৰে। 'পাষণ্ড-মৰ্দ্দন'তো শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থভ্ৰমণৰ স্মৃতি সোমাই আছে—"ওৰেষা বাৰাণসী ঠাৱে ঠাৱে। কলিৰ গীত নিচিনয়ে পাৱে।"

ওড়েষা-বৰ্ণন

পাষণ্ড-মৰ্দ্দন

আনকালে, শঙ্কৰৰ ভক্তিধৰ্ম প্ৰচাৰৰ ফলত সংৰক্ষণশীল লোকসকলৰ মাজত যি প্ৰতিক্ৰিয়া হৈছিল, কীৰ্ত্তনৰ এই অধ্যায়ে তাৰে আভাস দিয়ে। ভাগৱত, বৃহন্নাৰদীয়, বিষ্ণু-ধৰ্মোত্তৰ আৰু পদ্ম-পুৰাণৰ সহস্ৰনাম, আৰু সুত-সংহিতাৰপৰা কথা সংগ্ৰহ কৰি এই 'পাষণ্ড-মৰ্দ্দন' ৰচনা কৰা হৈছিল। কথা-গুৰু-চৰিতত আছে, ধুঁৱাহাটাত থকা সময়ত "সেই গ্ৰামে দুটা বৌধমতীয়া টাটকীয়া আছিল,.......... গুৰু শুনি পাষণ্ড-মৰ্দ্দনৰ কীৰ্ত্তন কৰি দিলে ঃ ভকতে গাই ফুৰে ঃ শুনিব নুৱাৰি গ'ল গুচি দাঁতিলৈ।" ধুঁৱাহাটাত পাষণ্ড-মৰ্দ্দন ৰচনা কৰা সম্ভৱ, বিশেষত ইয়াতে শঙ্কৰ-বিদ্বেষীসকলৰ বিক্ষোভ বেছি হৈছিল। দৈত্যাৰিয়ে কয়, গুৰুজনা কামৰূপত থাকোঁতে বিদ্বেষী শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণে "অজাতি শূদ্ৰিয়ে ধৰ্মত মিলে। সুপক দশনেয়া কল গিলে॥ একাদশী দিনা ভুঞ্জয় ভাত। মূৰতে নলবে তুলসী পাত॥ লুপুত কৰিয়া ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মক। পাষণ্ড কৰিলে সবে লোকক॥" —এনে ধৰণৰ লঘু কবিতা ৰচি ভকতক নিন্দা কৰা দেখি গুৰুৱে গোনাইক তেনে ধৰণেৰে কবিতা কৰিছিল চুঙা চাই সোপা দিবলৈ বুলি। পিছত মাধৱদেৱৰ কথামতে সেই সোপা নষ্ট কৰি "কীৰ্ত্তন ঘোষা অতি অনুপাম" পাষণ্ড-মৰ্দ্দন ৰচনা কৰে। কিন্তু, প্ৰকৃততে ই বেলগুৰিতে ৰচিত, সম্ভৱতঃ শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলনৰ পিছত। পদ্ম-পুৰাণৰ স্বৰ্গখণ্ডৰ ধাঁ লৈ কীৰ্ত্তনৰ 'নামাপৰাধ' খণ্ড ৰচনা কৰা হৈছে আৰু এই পদ্ম-পুৰাণ শঙ্কৰে কাশীৰপৰা পাইছিল বুলি লিখিছে। পাষণ্ড-মৰ্দ্দনতো পদ্ম-পুৰাণৰ কথা আছে; এই দুইখণ্ড একে সময়তে ৰচিত যেন লাগে। 'প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ' আদি কেইটামান

নামাপৰাধ

খণ্ডৰ কথা আমি ধুঁৱাহাটী-প্ৰসঙ্গত আলোচনা কৰিম।

গুণমালা

বেজবৰুৱাই লিখিছে—“শঙ্কৰদেৱে বৰদোৱা এৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰে শিঙৰিত এৰাতি থাকি তাৰ পিছত গাংমৌত সত্ৰ পাতি থাকোঁতে শিঙৰি-নিবাসী আৰু তাৰ পিছত বিশ্বনাথ দেৱালয়ত দেৱীপূজা কৰি থকা সত্যানন্দ বা দেৱীদাস নামে কায়স্থ এজনক শিষ্য কৰি ‘গুণমালা’ পুথি দিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজিব পৰা যায় যে, তেওঁ বৰদোৱাত থাকোঁতেই ‘গুণমালা’ ৰচনা কৰিছিল। অৱশ্যে সেই প্ৰথম অধ্যায় বাজে।” ইয়াৰ পিছত চুনপোৰাত ঠাকুৰ আতাক শৰণ দিওঁতে তেওঁক এই পুথি দিয়া হৈছিল বুলি চৰিতত আছে। ইয়াৰ পিছত ঠাকুৰ আতা আৰু গকুলচান্দক কোচ ৰজাৰ মানুহে ধৰি ভোটত বেচিবলৈ নিওঁতে গধূলি সময়ত দুয়ো,

পৰম আনন্দে নাম-প্ৰসঙ্গ কৰিলা।
নাম-অৱসানে পাছে পুস্তক পঢ়িলা॥

ভূষণ দ্বিজে লিখিছে, দুয়ো “গুণমালা লীলামালা কৃষ্ণ-গুণ গান্ত” আৰু হৰিষা নামে ৰজাৰ গৰমালিয়ে,

গুণচিন্তামণি পুথি আগে থৈয়া
কৃষ্ণৰ লৈলা শৰণ॥

‘গুণচিন্তামণি’ ‘গুণমালা’ৰ আন এটা নাম। বৰদোৱা চৰিততো আছে, ঠাকুৰ আতাই হৰিষাৰ দৃঢ় ভাব দেখি ‘গুণমালা’ পুথি থাপনা কৰি কৃষ্ণত শৰণ লগাইছে। পুনশ্চ এদিন নৰনাৰায়ণ ৰজাই ৰহি ভাত খাওঁতে গাব পৰাকৈ ভাগৱতখন চপাই লিখি দিবলৈ কোৱাত গুৰুজনাই একে নিশাই ‘গুণমালা’ৰ বৰ্তমান প্ৰথম অধ্যায় ৰচি সম্পূৰ্ণ কৰি দিয়ে।

ভূঞা-কছাৰীৰ সংঘৰ্ষ

আগতে কৈ অহা হৈছে, টেমনি অঞ্চলত ভূঞাসকলেৰে কছাৰীসকলৰ প্ৰায়েই হাই-কাজিয়া, যুদ্ধ-বাদৰ হৈ আছিল; শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থভ্ৰমণৰ মাজ সময়তো এবাৰ আহোম-কছাৰী যুদ্ধ হোৱাত টেমনিৰপৰা মানুহ ভাগিছিল আৰু সম্ভৱতঃ সেই সময়তে শিৰোমণি ভূঞাৰ দপ্তৰ বৰদোৱাৰপৰা আলিপুখুৰীলৈ আঁতৰাই নিব লগা হৈছিল। কিন্তু ভূঞাসকলৰ বিপদসঙ্কুল অৱস্থা কোনোদিনেই নুগুচিছিল আৰু সাধাৰণ চিএল্-বাগৰ এটা ঘটিলেও প্ৰজা টক খাই উঠিছিল। ভূঞা-কছাৰীৰ খেতি-পথাৰ একেলগেই হয়। এবাৰ সেই লৈয়েই কাজিয়া হ’ল। ভূঞাসকলে শঠামিৰে দেওবা বিলৰ কাষত এটা ভোজ পাতি কছাৰীসকলক তাতে মাতি নি খাওঁতে বেৰি দি মাৰ-ধৰ লগালে। কতো লৰ মাৰি হাবিত সোমাল; কতো নিজৰ ৰজাৰ কাষ পালেগৈ। ভূঞা ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবৰ কাৰণে কছাৰী সাজু হ’ল। যুদ্ধ

আৰম্ভ হওঁতেই ভূঞাসকলে ৰাজ্য এৰি আঁতৰাকৈহে ঠিক কৰি উত্তৰলৈ পলাল; কিন্তু বাটতে শংকৰদেৱৰ মনত পৰিল 'কীৰ্ত্তন-ঘোষা' পুথি এৰি থৈ যোৱা কথা। ঘৰলৈ ঘূৰি আহি পুথি লৈ, [illegible] আতাই [illegible] মানুহক হেঁচা মাৰি থৈ লুইতলৈ লৰ দিলে। কছাৰী সৈন্যয়ো পিছত খেদা ধৰিলে। এই সময়তে শংকৰে লুইতৰ আঁজিত এখন এখানমানি 'গীত' [illegible] পায় আৰু তাকে লেখুৱাই আক্ৰমণকাৰীৰ হাতত নিশ্চিত মৰণৰ হাত সাৰে।"

ভূঞা-ৰাজ্য ত্যাগ, ১৪৩৮ শক

এইবাৰ মহাপুৰুষ গুৰু ভক্তসমে আনন্দত [illegible] চলি যাবে [illegible] আছিল তেওঁ প্ৰায় ৬৭ বছৰ বয়সত বা ১৪৩৮ শকত উত্তৰ পাৰৰ আহোম (আহোমৰ) ৰাজ্যৰ ভিতৰলৈ সোমায়। এই সময়ৰপৰাই শংকৰৰ বংশৰ ভূঞাগিৰী বা ভূমি অধিকাৰ লোপ পালে। বৰদোৱা চৰিতমতে [illegible] এৰাতি, কথা-চৰিতমতে বৌটাত ছমাহ, খিলাধৰীত এৰাতি, আৰু [illegible] মতে ভলুকাগুৰিত তেৰ মাহ আৰু কোঁৱৰকুটাত কিছু দিন থাকি বুঢ়ীগঙ্গাইদি উজাই 'কপলাবাৰী' বা গাংমৌ পালেগৈ।

বৌটা আদি ঠাইত, গাংমৌত

তৃতীয় খণ্ড

আহোম ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

অসম-কামৰূপৰ বুৰঞ্জীত নৱ-অভ্যুদয়

শকাব্দৰ পঞ্চদশ শতিকাৰ আগ ভাগ অসম-কামৰূপৰ বুৰঞ্জীত এক নৱ-অভ্যুদয়ৰ যুগ বুলিব পাৰি। শকাব্দৰ একাদশ শতিকাৰ ঠিক সোঁমাজত আহোমসকলে বৰ্তমান উজনি অসম অঞ্চলত দিখৌপাৰকে কেন্দ্ৰ কৰি ৰাজ্য স্থাপন কৰাত, মাজে মাজে নৰা, ৰবাহী, চুতীয়া আৰু বিশেষকৈ কছাৰী শক্তিসমূহৰ লগত সংঘৰ্ষ হৈ থাকিলেও, সেই অঞ্চলত ৰাজনৈতিক স্থিৰতা বাঢ়িবৰ সুবিধা হৈছিল। বৰ্তমানৰ মধ্য অসমত ভূঞা-কছাৰীয়ে সৰু সৰু ৰাজ্য লৈ খোৱা-কামোৰা কৰিছিল। উত্তৰ পাৰৰ [illegible] এই সময়ত বামুণৰ ৰাজ্য আছিল বুলিও শুনা যায়।[1] ভূঞা-ৰাজ্যৰ দক্ষিণত পুৰে ধনশিৰিলৈকে ঘন ঘনকৈ আহোম-কছাৰীৰ যুদ্ধ হৈয়ে আছিল। সংহতি-শক্তিৰ অভাৱত আৰু নানা শক্তিৰ খুন্দাত লুইতৰ দক্ষিণ কূলত ভূঞাৰ শাসন লাহে লাহে নোহোৱা হৈ আহিল। উত্তৰ পাৰৰ, বিশেষকৈ বৌটা অঞ্চলৰ প্ৰতাপী ভূঞাসকলক আহোম ৰজাই বশ কৰিছিল আৰু এই আপাহতে সিসকলক সিঁচৰতিকৈ পাতে। 'পুৰণি অসম বুৰঞ্জী'ত আছে, "আৰু পূৰ্ব্বে দিহিঙ্গীয়া ৰজাদেৱে ৰটা-টেমনি মাৰি বাৰ ভূঞাক উত্তৰ কোলত পাতিলেনি।... বাৰটা মুখ্য ভূঞা। আৰো চাৰিটাকৈ সৰু মুৰীয়া ভূঞা দুকুড়ি আঠোটা। ৰটা ভাঙি আনি লাচাম কলিতা ভূঞাৰ ঘৰ নি স্বৰ্গদেৱে বাঁহবাড়ীত পাতি এক ভায়েকক সোণাৰি নৈত পাতিলে, এক ভায়েকক পৰ্ব্বতত পাতিলে, এক ভায়েকক খঙিয়া বুলিছিল, এই ঘৰে তিনি ঘৰ হ'ল।" কামৰূপ-কমতাত প্ৰায়েই সৰু সৰু ৰাজ্য কাঠফুলা গজাৰ দৰে গজিছিল; 'গৌড়েশ্বৰ' বা 'কামেশ্বৰ'-নামধাৰী অনেক 'নগণ্য-মুকুন'ৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই অঞ্চলৰ এনে অস্থিৰতাৰ মাজৰপৰা শকাব্দৰ পঞ্চদশ শতিকাৰ মাজ ভাগত কোচ ৰাজবংশৰ অভ্যুদয় হ'ল।

পালবংশৰ পিছত কামৰূপ-কমতাত খেন বংশৰ ৰাজত্ব আৰম্ভ হ'বৰপৰা সেই অঞ্চলৰ বুৰঞ্জীত অলপ ভাল পোহৰ পৰা দেখা পোৱা যায়। খেন বংশৰ তৃতীয় ৰজা নীলাম্বৰৰ দিনত ১৪২০ শকত গৌড়ৰ নবাব হুছেন শাহে কমতাপুৰ ধ্বংস কৰে।[2] নীলাম্বৰ বন্দী হয়; কিন্তু পলাই সাৰে। হুছেন শাহে কমতাৰ বাহিৰে আন কেইখনো সৰু ৰাজ্য জয় কৰিছিল। ১৫৫৫ শকত সঙ্কলিত [illegible] 'ৰিয়াজোছে ছালাতিন' বোলা ইতিবৃত্তমতে, এওঁ কামৰূপত ৰাজ্য সুদৃঢ় কৰিবৰ নিমিত্তে পুতেক

দানিয়ালক থৈ যায়; কিন্তু বাবিবা দেশীয় সৈন্য (আহোম? কোচ?) মুছলমান সৈন্যব ওপবত জঁপিয়াই পবিলত সিঁহঁত ছত্রভঙ্গ দিলে।* ১৪২৮ শকবেপবা ১৪৫৫ (লাক্রি মুংমাও) শকলৈকে তুর্বকব অসম-আক্রমণ অভিযান চলে। শেষত আহোম সৈন্যই তুর্বকক কাটি তেওঁব সৈন্যদলক কবতিয়া পাব কবি খেদে।*

'অসম বুবঞ্জী'ত চুহুমফা দিহিঙীয়া স্বর্গদেবব সমসাময়িক এজন কমতেশ্বরব আখ্যান আছে। এওঁব দুগবাকী ঘাই বাণী—সুলোচনা আরু গৌড়বাজব কন্যা সুতর্দ্ধি। বজাব পুবোহিত নীলাম্ববব পুত্র চন্দ্রশেখবেবে সুতর্দ্ধি কুৱবীব বদনাম হোৱাত দুইকো বজাই বন্দী কবি থয়। গৌড়বাজে জীয়েকব এই শাস্তিব প্রতিশোধ ল'বলৈ তুর্বকক কমতা আক্রমণ কবিবলৈ পঠায়। কমতেশ্বরে বাটে এবি আহোমবাজত শবণাপন্ন হয়। ইফালে তুর্বকো আগবাঢ়ি আহি আহোম বাজ্যব ভিতবত সোমায়। ফ্রাচেংমুং ববগোহাঁইব সৈন্যই তুর্বকব সেনাক হাবুবায়; তুর্বকো সেই বণত পবে।* বাণী সুলোচনাব পুত্র দুর্লভ-ইন্দ্রই কিছু দিন গুৱাহাটীব ওচবত বাজত্ব কবিছিল, কিন্তু তেওঁব বংশবে ফেন্দুবা বা ফিন্দুবাই মাবি বাজ্য কাঢ়ি লয় বুলি 'অসম বুবঞ্জী'ত লিখিছে।

ভূঞাব বাজ্য আরু বাজত্বব সম্বন্ধে নিশ্চিত একো জানিব নোৱাবি। আহোম যুগব বুবঞ্জীব অ'ত-ত'ত ভূঞাসকলব উল্লেখ আছে। "কালেলায়া, উজাবব, কহিক, চোমদাব, উজীব, তমাই, চপা, সোণাবব, তেলাই—এইসকল ভূঞা ভাই-ভতিজায়ে দিহিঙীয়া স্বর্গদেবব বশ হয়; তাবে উতে, তমাইক বজাদেৱে কটায়।*

ভূঞাব বুবঞ্জী

বিশ্বসিংহই আহোমব লগত মিত্রতা কবিবব সময়ত "বটা-টেমনি ভাগি বাবভূঞা যাই কলঙব কোষত বহিল। মদনগিবি, ধর্মাই, চোমদাব, বামচন্দ্রগিবি, দন্দব দলৈ, তামুলী দলৈ, ববচোমদাব, দলিদ খাঁ—এইসব প্রমুখ্যে ভূঞাক মনে আছে।" চুক্লেনমুং গড়গঞা বজা ১৪৬১ শকত পাটত বহিয়ে ভূঞা দমনত লাগিবলগীয়া হৈছিল।* 'দেওধাই বুবঞ্জী'ত খোবাবজাব দিনত প্রতাপ বায়ব নাতিয়েক আরু আদুৱা ভূঞাই মূব তুলি উঠা কথা লিখিছে। গুরু-চবিততো আছে যে ভূঞাসকলে এসময়ত কামৰূপত বাজত্ব কবিছিল,—

পূর্ব্বে বাবভূঞা চণ্ডীবব আদি কবি।
অনুক্রমে ভুঞ্জে কামৰূপ বসুন্ধবী।

নীলাম্ববব পতনব পিছত কামৰূপ বাজ্যত কেন্দ্রীভূত বাজশক্তি নোহোৱা হ'ল। হুছেন শাহ বা তুর্বক আদি বিদেশী মুছলমান শক্তিও আহোমব দূবদর্শী শক্তিব প্রভাৱত এই দেশত থান-থিত লাগি ব'ব নোৱাবিলে। এই সময়তে পশ্চিম ফালে ভূঞাসকলব মূব তুলি উঠিবলৈ সুবিধা হ'ল আরু ঠায়ে ঠায়ে ভূঞা বাজ্য

স্থাপিত হ'ল। ৰামচৰণৰ চৰিতত আছে, ধৰ্মপাল নামে এজন কামেশ্বৰত সকলো ভূঞাই খাটিছিল। ধৰ্মপালক কামাখ্যা গোসাঁনীয়ে অভিসম্পাত দিয়াত আপোনাৰ ৰাজ্য এৰি বিদেশলৈ গ'ল। তেতিয়া "দেখিলেক যেৰে লোক ভৈলেক অৰাজ। গাঁৱে গাঁৱে ভৈল তেৰে সৰে ভূঞাৰাজ॥" দুৰ্লভনাৰায়ণ নামে ধৰ্মপালৰ এজন 'বেলেগতীয়া ভাই' আছিল; তেওঁ বেহাৰৰ ওচৰত কিছু দিন ৰাজত্ব কৰে। এইজন দুৰ্লভনাৰায়ণ শঙ্কৰৰ আজোককাক চণ্ডীবৰৰ সমসাময়িক দুৰ্লভনাৰায়ণ নহয়; 'অসম বুৰঞ্জী'ত উল্লিখিত দুৰ্লভ-ইন্দ্ৰই সম্ভৱতঃ এই দ্বিতীয় দুৰ্লভনাৰায়ণ। 'অসম বুৰঞ্জী'ত আছে, কমতা ধ্বংসৰ পিছত দিহিঙীয়া স্বৰ্গদেৱে কমতেশ্বৰক (?) চন্‌থাম্ ঘৰসন্দিকৈৰ হতুৱা বেহাৰত থাপি থয়। "ৰজাৰ দুৱাৰত ৰাজে পছিম ফালে কমতেশ্বৰ গোসাঁইৰ পূৰ্ব্বে যি পাষাণময় ভৈৰৱ" আছিল, তেওঁ ৰজাৰ ওপৰত অসন্তুষ্ট হৈ ৰাজ্য ত্যাগ কৰে আৰু সেইবাৰে দেশত বিপ্লৱ ঘটে। ৰামানন্দৰ চৰিতত আছে, কমতাৰ অধিপতি দুৰ্লভনাৰায়ণ অপুত্ৰক হৈ ঢুকায়। তেতিয়া "অন্যোঅন্যে কৰে যুদ্ধ লোক নিৰন্তৰ", আৰু এইদৰেই বাৰ বছৰ গৈছিল। ৰামচৰণ, ৰামানন্দ আৰু ভূষণ দ্বিজৰ লেখাৰপৰা বুজা যায়, এই সময়তে বৰ্তমান গোৱালপাৰাৰ অন্তৰ্গত খুন্টাঘাট পৰগণাৰ চিকনাগুৰত বিশ্বেশ্বৰ বা বিশ্বসিংহ শক্তিশালী হৈ উঠে। দৰং-ৰাজবংশাৱলীতো এই সময়ৰ অৰাজকতাৰ ইঙ্গিত দিয়া হৈছে: "কতো দিন অনন্তৰে অৰাজক ভৈলা।"

বিশ্বসিংহৰ ভূঞা-দমন

কোনো ভূঞাই এই সময়ত সকলো ভূঞাকে সংহতি-শক্তিৰে লগ লগাই এখন ডাঙৰ ৰাজ্য স্থাপন কৰিব পাৰিলেহেঁতেন; কিন্তু তেনে প্ৰচেষ্টা কৰা নহ'ল। বৰং তেওঁলোকৰ মাজত ঐক্য নোহোৱা বাবে ভূঞা ৰাজ্য দমন কৰি কোচ শক্তি সহজতে ঠন ধৰি উঠিল। কথিত আছে, বাঁহৰ অবোৱাল আৰু চকুৱাৰ বাৰুদেৰেই বিশ্বসিংহই সৰু সৰু ৰাজ্যবোৰ লোৱা আৰম্ভ কৰে। গেইট চাহাবে অনুমান কৰিছে, অন্য লোকৰ আক্ৰমণৰ সময়ত ভূঞাসকলে একেলগ হৈ যুঁজ কৰিছিল; তেওঁ কয় যে, কোচ ৰজাৰ উত্থানৰ সময়ত সোণকোষ আৰু বৰনদীৰ মাজত যিসকল স্থানীয় শাসকক দমন কৰা হৈছিল, তেওঁলোকৰ লগত গুৰু-চৰিত আৰু বাৰভূঞাৰ কিংবদন্তিৰ ভূঞাসকলৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। পি বি বৰুৱাৰ, বিশ্বসিংহৰ কাম হৈছিল ভূঞাসকলক বশ কৰা। তেওঁ উগুৰিৰ ব্ৰাহ্মণ ভূঞা, [illegible] ছুটি ভূঞা, কুসুম, দীঘলা, কলিয়া, বাবনাঞা, কবিলাস আদি ভূঞাক দমন কৰে। কৰ্ণপুৰ ভূঞাক, অন্যমতে চাৰু ভূঞাৰ ওচৰত পোনতে হাৰ মানি ছল চাই চ'তৰ বিহুত তেওঁক বধ কৰে। ইয়াৰ পিছত ফুলগুৰিৰ আৰু বেজিনীয়াৰ (বিজনীৰ) ভূঞাকো মাৰে আৰু এইদৰেই আনো ভূঞাসকলক দমন কৰে বা হত্যা কৰে। ৰামচৰণত আছে,—

বাউসীয়া বিলাতে গন্ধৰ্বায় আছে।
বিশ্বসিংহ আছি তাক জিনিলেক পাছে॥
বলে ছলে কৰি শ্ৰীবাৰভূঞাকে জিনিলন্ত।
সবাকে কৰিল বশ্য আছিল যতেক॥"

গুণাভিৰাম বৰুৱাই লিখিছে, বিশ্বসিংহ আৰু ভায়েক শিৱসিংহে "ক্ৰমে ওচৰৰ লোকসকলক পৰাজয় কৰি ১৪২০-৩০ শকৰ ভিতৰত কমতাপুৰ নগৰ পালে। ...কমতাপুৰৰ ৰজা দুৰ্লভক বিশ্বসিংহই অনেক প্ৰকাৰে আল ধৰিলে নি মৰোৱালে।" সকলো শত্ৰু আঁতৰাই শেহত ১৪৩১ শকত বিশ্বসিংহ বেদমতে হিন্দুমতে অভিষিক্ত হ'ল; ভায়েক শিৱসিংহ যুৱৰাজ হ'ল আৰু [illegible] পাতিলে।[৯] কোচ-ৰাজবংশাৱলীমতে ৰজা হৈ বিশ্বসিংহই অনেক জয় কৰিবৰ উদ্দেশ্যে [illegible] অভিমুখে ৰণযাত্ৰা কৰি আছে; কিন্তু অৰ্থ আৰু [illegible] ৰাজ-[illegible] শেষ হোৱাত নিজৰ [illegible] কান্ত (কমতা) নগৰলৈ ঘূৰি গ'ল। আহোম বুৰঞ্জীত আছে, বিশ্বসিংহ ৰজা হোৱা দেখি চুহুংখামপেন্ত বৰগোহাঁইয়ে খেদি যোৱাত বিশ্বসিংহই নিজেই আহি বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিলে।[১০]

পাটৌসত ৫ বছৰ

কছাৰীৰ উপদ্ৰৱত শংকৰদেৱ আদি ভূঞাসকলে চৌধুৰিৰ নিজৰ বিষয় এৰি থৈ আহোম ৰাজ্যৰ ভিতৰত পাটৌসত পাঁচ বছৰ আছিল। ৰামচৰণে শংকৰদেৱৰ মুখত এই কথা দিছে—

কোচৰো মাৰণা শিচ্ছে তৈল সেহি ঠাই।
তৈৰপৰা ভাগি বৈলো উত্তৰত যাই॥
বাৰভূঞাৰ সমে মৈ ৰাজাক তেজিলো।
মন্ত্ৰণা কৰিয়া পাছে কোচক তৰাইলো॥

এয়ে বিশ্বসিংহৰ বিজয় অসম-অভিযান। কোনোৱে ভাবিব পাৰে যে, ইয়াত নৰনাৰায়ণৰ প্ৰথম আহোম ৰাজ্য আক্ৰমণৰ কথাহে কোৱা হৈছে; কিন্তু সি নহয়।

বিশ্বসিংহৰ আক্ৰমণত শংকৰদেৱ আদি

প্ৰথমতে, বিশ্বসিংহই সৰ্বশ্ৰী শক্তিৰ সতে ন্যায়-অন্যায়ে অনেক ভূঞাক বশ আৰু হত্যা কৰি [illegible] কৰা দেখি আৰু দ্বিতীয়তে, বিশ্বসিংহই যে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিব, এই কথা বুজিব পোৱাৰি ব বিশ্বসিংহৰ আগ-ভাগ বুজিব, পোৱাৰি শংকৰ আদিয়ে তেওঁৰ [illegible] আহোম ৰজাৰ আশ্ৰয়ত থাকি নিজৰ প্ৰতিপত্তি ৰক্ষা কৰিব বিচাৰিছিল। কথাচৰিতত কোৱা আছে যে, আহোম-[illegible] বাৰভূঞাই [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ৰায়। ৰামচৰণৰ মতেও, যেতিয়া বিশ্বসিংহই—

ভূঞা সমস্তকো মাৰি নিৱাৰ খোজয়॥
সেহি ভয়ে শঙ্কৰ সহিতে প্ৰজাজাক।
ব্ৰহ্মপুত্ৰে উজাইলন্ত ধূম-বে-হাটাক॥

তৃতীয়তে মন কৰিবলগীয়া কথা, গুৰুজনা ধুঁৱাহাটা-বেলগুৰিত থাকোঁতেহে নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ৰ নাম-যশস্যা শুনি কোচ ৰাজ্যলৈ যোৱাৰ কথা ভাবিছে,—

নৰনাৰায়ণ নামে আছে এক ৰজা।
পৰম পণ্ডিত ধৰ্ম্ম-পথে পালে প্ৰজা॥
শুক্লধ্বজ নামে তান ভাই শুভানয়।
ধূঞাহাটা হন্তে শুনে লোক সমস্তয়॥—দৈত্যাৰি

গাংমৌ-প্ৰসঙ্গৰ আগতে কোনো কোচ-আক্ৰমণৰ উল্লেখ চৰিতবোৰত নাই। বিশ্বসিংহৰ অভ্যুদয়ৰ আৰু দিগ্বিজয়ৰ সময়ত ভূঞা আৰু পশ্চিম আহোম ৰাজ্যত যি আউল লাগিছিল, শঙ্কৰদেৱ আদি তাৰ নিশ্চয় ভুক্তভোগী আছিল; গতিকে, সি ইয়াৰ আগৰ ঘটনা হোৱা হ'লে, চৰিতত তাৰ উল্লেখ থাকিলহেঁতেন। ৰামচৰণৰ চৰিতত শঙ্কৰদেৱে গাংমৌৰ যি 'কোচৰ মাৰণা'ৰ প্ৰসঙ্গ উল্লেখ কৰিছে, সি প্ৰকৃততে বিশ্বসিংহৰ পূৰপ্ৰান্ত-আক্ৰমণ বুলি বুজিব পাৰি। কথা-চৰিতমতে গাংমৌলৈ যোৱাৰ আগতে শঙ্কৰদেৱ বৌটাত ছমাহ আছিল আৰু সেই সময়তহে কোচৰ যুদ্ধ লাগে। গাংমৌত পাঁচ বছৰ থকাৰ পিছত ডফলা-যুদ্ধ হোৱাত তাৰপৰা আঁতৰে। বৰদোৱা চৰিততো গাংমৌৰ পাঁচ বছৰৰ অন্তত ডফলাই গো-বধ কৰাত, বেজবৰুৱাৰ মতেও ভোটৰ ভয়ত, গাংমৌ এৰা হয়। কিন্তু গাংমৌ এৰাৰ মাই কাৰণ বোধহয়, ৰামচৰণে কোৱাৰ দৰে কোচ-আক্ৰমণৰ ভয়।

জগতানন্দৰ ৰামৰায় উপাধি লাভ

বাৰভূঞাসকলেৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱে ৰজাৰ যশীয়া হৈ কেনে মন্ত্ৰণা কৰি কোচক ভতাইছিল, ভাবিবলগীয়া। কথা-চৰিতত ধূঁঞাহাটা-বেলগুৰি-কাহিনী-প্ৰসঙ্গত এটি ইঙ্গিত আছে। চিলাৰায়ৰ দ্বিতীয় অসম-আক্ৰমণৰ সময়ত গৰুৰ পিঠিত বামুণ তুলি চিলাৰায়ক খেদোৱা বুদ্ধিটো শঙ্কৰদেৱৰ, আৰু এই আপাহতে গুৰুজনাৰ বংশৰ ভাই জগতানন্দ দলপতিয়ে আহোম ৰজাৰ প্ৰীতি সাধি বঁটা-বাহন লাভ কৰি 'ৰামৰায়' নাম পায়। কিন্তু আমি পিছত দেখিম, চিলাৰায়ৰ প্ৰথম আক্ৰমণৰ আগ-ভাগতে শঙ্কৰদেৱে আহোম ৰাজ্য এৰে হেতুকেই, কথা-চৰিতৰ আখ্যানৰ প্ৰথম খণ্ড সঁচা যেন নালাগে। জগতানন্দই আহোম ৰজাৰপৰা ৰামৰায় উপাধি পোৱা কথাটো সঁচা; সিহে, সিয়ে বোধ হয় গাংমৌ এৰা সময়ৰ কথা। ভূঞাসকলে গাংমৌ এৰি ধুঁৱাহাটা-বেলগুৰিত মাটি-ভেটি চাই দল-দুৰ্বাৰ লোকক ৰজাঘৰৰপৰা সহায় পাইছিল বুলি ভাবিব পাৰি।[১১] ৰামানন্দ দ্বিজে লিখিছে, বেলগুৰিত থাকোঁতে এবাৰ আহোম

ৰজাই ৰামৰায়ক দূত পাঁচি গড়গাঁৱলৈ মতাই নিছিল; ৰজাৰ সন্নিধিলৈ তেওঁক বীৰ-বাহন পিন্ধাই ঘূৰাই পঠায়। বোধ হয়, এই সময়ত ৰামৰায়ৰ লগত ৰজাঘৰৰ কিবা চৰকাৰী সম্পৰ্ক আছিল।

গাংমৌৰপৰা শঙ্কৰদেৱ আদি গৈ চাচিনি কোমোৰাকটাত চাৰি বছৰ আছিল। বৰদোৱা চৰিতত নিৰ্ভৰ কৰি বেজবৰুৱাই অৱশ্যে লিখিছে, মহাথিয়া মহলে বা মাধৱি মহলে আদি কৰি জনদিৰেক বহুতৰ মানুহৰ ব্যৱহাৰত বিৰক্ত হৈ শঙ্কৰদেৱে বেলগুৰিৰপৰাহে আহি কোমোৰাকটাত দুবছৰ আছিল। এই দুই প্ৰমাণমতে গাংমৌত শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰথম পুত্ৰ ৰামানন্দৰ জন্ম হয়; সেই সময়তে সতানন্দ বা দেৱীদাস নামে কায়স্থই শৰণ লৈ 'ৰবভকত' নাম পায়। চাচিনিত দুবছৰ থাকি শঙ্কৰ ধুঁৱাহাটালৈ যায়; গাংমৌতে জয়ন্ত-মাধৱ [illegible]। কথা-চৰিতমতে, চাচিনি কোমোৰাকটা ঠাইডোখৰ পানীৰ তল যায় দেখি মজুৱালৰ আটিলৈ যায়। কোনোৰ মতে ইয়াতে বৰঠাকুৰ ৰামানন্দৰ জন্ম হয়। কিন্তু গাংমৌত এওঁৰ জন্ম হোৱাই বেছি সম্ভৱ।

ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ জন্ম

মজুৱালৰ আটিত দুবছৰ থাকি লুইত পাৰ হৈ বৰ্তমান উত্তৰ লখীমপুৰৰ অন্তৰ্গত নাৰায়ণপুৰৰ ওচৰত সম্ভৱতঃ মাজুলীৰ ধুঁৱাহাটা বা বেলগুৰি বোলা ঠাইত থান পাতি বহাগৈ। শঙ্কৰদেৱেৰে প্ৰায় একে সময়তে মাধৱ আৰু তেওঁৰ বৈনায়েক গয়াপাণি আদি ধুঁৱাহাটালৈ আহে আৰু ইয়াতে শঙ্কৰ-মাধৱৰ মণি-কাঞ্চন সংযোগ হয়। কথা-চৰিতত স্পষ্টকৈ লিখিছে, "গুৰুজনৰ তিনি কুৰি তেৰ বৰ্ষ যাওঁতে শ্ৰীমাধৱদেৱৰ একুৰি বাৰ বৰ্ষত লাগ পাইছে"; অৰ্থাৎ ১৪৪৪ শকত এই মিলন ঘটে।

ধুঁৱাহাটা-বেলগুৰি

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ ল'ৰা-কালছোৱা নাৰায়ণপুৰৰ হৰশিঙা ৰৰাৰ ঘৰতে যায়। "উজিৰে মাধৱক লেখা-পঢ়া শিকোৱাৰ দিহা কৰি দিলে।" অলপ ডাঙৰ হ'লত ৰৰাৰ উপদেশমতে মাধৱে চাৰি বছৰমান খেতি-খোলাও কৰিলে। গোবিন্দগিৰীয়ে গোলকেশ্বৰ ৰৰাক ৰজাঘৰীয়া কামত সহায় কৰিছিল।[২] চৈধ্য-পোন্ধৰ বছৰ হ'লত মাধৱেও ৰৰাৰ লগত ঘূৰি কৰ তোলাত সহায় কৰিবলৈ ধৰিলে। হৰশিঙাৰ উপদেশমতে তেওঁৰ ঘৰৰ ওচৰৰ লেটেকুপুখুৰীৰ কোনো পুখুৰীপাৰৰ পাঁৰত বেলেগে ঘৰ কৰি গোবিন্দগিৰী পুত্ৰ-ভাৰ্য্যা সমে ৰ'ল। এই সময়ত [illegible] 'বিষুণীয়া' বা 'জিৰনি' বোল ডোৱাত পাঁচিৰ ধলো শেষ হ'ল; ইফালে দেশজো মহা আকাল পৰিল। গোবিন্দগিৰীয়ে পুত্ৰ-ভাৰ্য্যাক লগত লৈ মিত্ৰ-কুটুম্বৰ ঘৰে ঘৰে ঘূৰি ক'তো আদৰ নাপাই শেষত 'ভৰ' [illegible] লৈ [illegible] [illegible]

মাধৱদেৱৰ আদি জীৱন

সুবৰ্ণশিৰিৰ উপৰে মাধৱৰ পাৰৰ ঝাৱৰি মাজিৰ ঘৰত বছৰদিয়েক ৰ'ল। ইয়াতে উৰ্বশী নামে মাধৱৰ ভনীয়েকৰ জন্ম হয়। চাই থাকোঁতে থাকোঁতেই উৰ্বশীক যখন বিয়া দিবৰ বয়স হ'ল; মাধৱলৈও ছোৱালী আনিবৰ হ'ল। সেই দেখি বুঢ়া আতাই মাজিৰপৰা বিদায় ল'ব খোজাত মাজিয়ে ভালেদিনৰ জোখাৰে খাব-পিন্ধিবৰ যোগাৰ কৰি দি নাও-বৈঠা দিয়াই গোটেই পৰিয়ালকে ভূঞাসকলৰ কেন্দ্ৰ-ঠাই টেমনিলৈ পঠাই দিলে। কথা-চৰিতমতে গোবিন্দগিৰী হৰশিঙাৰ ঘৰত ন বছৰ, পুখুৰীপাৰত ছবছৰ আৰু ঝাৱৰি মাজিৰ ঘৰত চৈধ্য বছৰ আছিল; বেজবৰুৱাৰ মতে কিন্তু মাজিৰ ঘৰতে ওঠৰ বছৰ গৈছিল আৰু তাৰপৰা যাৱৰ বেলিকা উৰ্বশীৰ বয়স হৈছিল দহ বছৰ। বৰকণাগিৰীয়ে টেমনিৰ বাটতে বৌটাত সৰস্বতী ভূঞাৰ বংশৰ হোঁকোৰাকুচিৰ (শিৱসাগৰ জিলা) কায়স্থ হেঁকোৰাকুচীয়াৰ পুত্ৰ গয়, গয়পাণি বা গয়াপাণিক পাই তেওঁৰ ঘৰৰ ওচৰতে ঘৰ কৰি ৰ'ল আৰু গয়াপাণিলৈকে উৰ্বশীক বিয়া দিলে। ইয়াৰ পিছতে মনোৰমা আইক ন জোঁৱাইৰ ঘৰত থৈ দীঘলপুৰীয়াগিৰী মাধৱক লগত লৈ বাণ্ডুকাৰ বৰপুতেকৰ ঠাইলৈ গ'ল। ইয়াতে ৰাজেন্দ্ৰ অধ্যাপকৰ ছাত্ৰশালত মাধৱে ব্যাকৰণ, ভাৰত, পুৰাণ, ভাগৱত, ন্যায়, তৰ্কশাস্ত্ৰ পঢ়িলে আৰু কায়স্থালি বা কায়থালি বিদ্যা আয়ত্ত কৰিলে। বাণ্ডুকাত দীঘলীগিৰী স্বৰ্গী হয় আৰু দুই পুতেকে শ্ৰাদ্ধ-কাৰ্য্য সমাপন কৰে। মাধৱে টেমনিলৈ আহি মাক, ভনীয়েক, বৈনায়েকক এই বাতৰি দিলে; কিছু দিন তাতে তামোল-পাণৰ বেপাৰ কৰি সংসাৰ কৰিবৰ মনেৰে নেৰেৰীটিঙৰ ওচৰৰ এজনী ছোৱালীক জোৰোণ পিন্ধালে। ইয়াৰ পিছত বাণ্ডুকালৈ আকৌ এবাৰ গৈ ককায়েকেৰে কিছু দিন থাকি পুনৰ টেমনিলৈ ঘূৰিল। বাটতে মাকৰ টান নৰিয়া বুলি শুনি দেৱীৰ নামত এযোৰ বগা ছাগ আগ কৰিলে। ইতিমধ্যে মনোৰমা আইৰ শৰীৰ নিৰাময় হ'ল।

কথা-চৰিতমতে বাণ্ডুকাত পিতৃ-শ্ৰাদ্ধৰ পিছতে মাধৱে খেতি-খোলা কৰি কিছু দিন থাকে। ককায়েক দামোদৰ ৰজাৰ উৰালী বৰুৱা আছিল; তেওঁ ৰাজকৰ ৰজাৰ ওচৰত ভেটাইগৈ; মাধৱেও দামোদৰক তেওঁৰ বিষয়ত সহায় কৰিছিল। বেজবৰুৱাই লিখিছে, পিতৃ-শ্ৰাদ্ধৰ পিছত মাধৱ টেমনিলৈ গৈ ঘূৰি আহিলত তেওঁক মজিন্দাৰ বা কাকতী কামত নিযুক্ত কৰিছিল। কেইখন চৰিতত মাধৱ আৰু দামোদৰৰ সম্পত্তিৰ ভাগ লৈ কাজিয়া লগা আৰু সম্পত্তিৰ ভাগ পাই মাধৱে পুনৰ সেইসোপা দুৰাই দিয়াৰ উল্লেখ আছে। এবাৰ বাটতে মহলী হৈ ককায়েকৰ [illegible] ঘূৰি গৈ নবৌয়েকক কুচুলাই দেৱীৰ পূজাৰ ছাগৰ মঙহ খাই ভাল হোৱা কথাও পোৱা যায়। [illegible] [illegible] অহা-যোৱা কৰা সময়ত মাধৱে বেহা-বেপাৰ সূত্ৰত [illegible] ঘূৰিছিল।

ভূঞাৰ চৰিতত আছে, প্ৰতাপৰায়ে ভূঞাই বিশ্বসিংহৰ [illegible] নিজ ৰাজ্য এৰি দক্ষিণ কূলত উপদ্ৰৱ সৃষ্টি কৰে। সেই আক্ৰমণ বা [illegible] সময়তে

মাধৱৰ মাতৃ পূৰ দিশলে উজাই জোঁৱায়েকৰ ঘৰত ৰ'ল। আনফালে মাকৰপৰা এৰা-এৰি হৈ মাধৱ আৰু পিতৃ গোবিন্দগিৰী বাণ্ডুকা পালেগৈ।

মাধৱৰ শ্ৰেষ্ঠ ভাই   দামোদৰ নাম তান।
বণ্ডুকা বিলাইত লিখিলন্ত।
তাহান উকীল হয়া   মাধৱে লিখিলা তেন্ত
কিছোমান বিত্ত কৰিলন্ত॥

ইয়াৰ পিছত লুইতে উজাই মানুহক সুধি বৈনাই গয়াপাণিৰ ঘৰ উলিয়ালে। মাক-ভনীয়েক-বৈনায়েকে আনন্দত কান্দি পেলালে; মাধৱে ক'লে, "পিতৃ-মাতৃ জাতি যত ঃ কুশলে আছন্ত তেত (বাণ্ডুকাত) ঃ আসিলো তোমাক দেখিবাক।" ইয়াৰ পিছতে শঙ্কৰদেৱৰ লগত মাধৱৰ দেখা হৈছে বুলি চৰিতখনিত আছে, কিন্তু আন চৰিতত শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলনৰ সময়ত গোবিন্দগিৰী জীয়াই থকাটো পোৱা যায়।

গয়াপাণিৰ শৰণ

মাধৱৰ জোৰোণৰ পিছতে গয়াপাণিয়ে কিছু দিনৰ কাৰণে বহুত মানুহেৰে নীলাচল জগন্নাথক্ষেত্ৰৰ তীৰ্থ কৰিবলৈ ওলায়। কথিত আছে, জগন্নাথদেৱৰ আদেশ অনুসৰি তেওঁ তীৰ্থৰপৰা ঘূৰে। ইয়াৰ পিছতে—

সেহি সময়ত টেম্বুৱানিবক্ৰ আসমে মাৰিয়া দিল।
ধুঁৱাহাটা নামে আছে দিব্য থান তাহিতে গিয়া ৰাখিল॥

এইদৰে আহোম ৰজাই ভূঞা-লোকক নিজ ঠাইৰপৰা স্থানান্তৰিত কৰাৰ উল্লেখ বুৰঞ্জীতো আছে। ধুঁৱাহাটাত ঘৰ-বাৰী কৰি থকাৰ পিছত মাধৱ বাণ্ডুকালৈ যোৱাত, গয়াপাণিয়ে মাধৱলৈ ছাগ বিচাৰি ফুৰোঁতে শঙ্কৰদেৱৰ লগ পায় আৰু শৰণ লৈ ভকত হৈ ৰামদাস নাম পায়। মাধৱ বাণ্ডুকালৈ গৈ ককায়েকক ৰজাঘৰীয়া বিষয়ত কিছু দিন সহায় কৰিছিল।

শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলন

মাধৱ বাণ্ডুকাত থাকি ককায়েকক ৰজাঘৰীয়া কামত সহায় কৰি পুনৰ ধুঁৱাহাটালৈ ঘূৰিল। বৈনায়েকযে নতুনকৈ ভকত হৈছে, তেওঁ ক'ব নোৱাৰে। ৰামদাসক ছাগলীৰ কথা সোধাত দেৱীপূজা লৈ দুইজনৰ মাজত তৰ্কাতৰ্কিৰ সৃষ্টি হ'ল। গয়াপাণিৰ মুখে শঙ্কৰদেৱৰ ভকতি-ৰহস্যপথৰ কথা শুনি তেওঁক লগত লৈ মাধৱ শঙ্কৰৰ ওচৰ পালেগৈ। তিনি প্ৰহৰ বেলা শঙ্কৰ আৰু মাধৱৰ ক্ৰমে নিবৃত্তি আৰু প্ৰবৃত্তি মাৰ্গাবলম্বী পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ তৰ্কৰ পিছত মাধৱে হাৰ মানি শঙ্কৰদেৱৰ শৰণ ল'লে। এই সময়ৰপৰাই শঙ্কৰ গুৰুৱে মাধৱক 'প্ৰাণ মাধৱ' বুলি বুকুত বান্ধি ল'লে। মাধৱ গুৰুজনাৰ হ'ল 'মাধৱ বান্ধৱ', 'কথাৰ পো'। গুৰুজনা হ'ল মাধৱৰ 'বাপ'। শঙ্কৰ-মাধৱৰ অভিন্ন গুৰু-শিষ্য সম্পৰ্কৰ তুলনা নাই। আমাৰ জাতীয় জীৱনত

মাধৱৰ ত্যাগ

আৰু সংস্কৃতিত এই মণি-কাঞ্চনৰ সংযোগ যাউতিযুগীয়া মিলনৰ সুৰ হৈ বাজি আছে আৰু আগলৈকো থাকিব। সৰুৰেপৰা দাৰিদ্ৰ্য-অনাটনৰ আৰু কায়িক কষ্টৰ মাজত ডাঙৰ হোৱা, পৈতৃক সম্পত্তি, উপাৰ্জিত বিষয়-বাব আৰু বেহা-বেপাৰ এৰি ভৰ ডেকা বয়সত মাধৱে জোৰোণ পিন্ধোৱা কন্যাও ছল-বুদ্ধি কৰি এৰি দিলে, ধৰ্ম আৰু গুৰুৰ হকে, ভক্ত আৰু ভগৱন্তৰ হকে চিৰকৌমাৰ্য্য-ব্ৰত ধৰি মাধৱে ত্যাগ আৰু আধ্যাত্মিক নিষ্ঠাৰ আদৰ্শ দাঙি গৈছে। আন কি, ৰামদাসেৰে ভঁৰালী ভুৰিৰ ঘৰৰপৰা ধুঁৱাহাটাৰ গুৰুৰ থানলৈ অহা-যোৱা কৰোঁতে মিছাতে বহুত সময় যায় কাৰণে মনোৰোমা আইক ৰামদাসৰ হাতত গতাই দি নিজে গুৰুৰ থানত থিতাপি ল'লে। গুৰু-সেৱাই হ'ল মাধৱৰ জীৱনৰ মূল মন্ত্ৰ। মাধৱ নহ'লে শঙ্কৰৰ জীৱন শূন্য লগাৰ দৰে হ'ল। ইফালে, শঙ্কৰদেৱ আছিল মধ্যমপন্থী ধৰ্ম-সমাজ-সংস্কাৰক; কিন্তু মাধৱদেৱ দৃঢ়-গতি সংস্কাৰৰ জ্বলন্ত বহ্নি। গুৰুজনে কালিন্দী আইৰ মনৰ আৰু কাৰ্য্য-ব্যৱহাৰৰ যিবিলাক ভক্তি-বিৰোধী ভাব এৰুৱাব নোৱাৰিছিল, মাধৱে পাই সেইবোৰ তৎক্ষণাৎ মৰিমূৰ কৰিছিল। নিজে শঙ্কৰৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ পিছতে ৰামৰাম বিপ্ৰৰ নিচিনা পুৰণা পণ্ডিত ভক্ত এজনৰ সংস্কাৰ সম্পূৰ্ণ হোৱা নাই ভাবি মাধৱে "নৈবেদ্য উছৰ্গি দিবা কৃষ্ণ দেৱতাক, অন্য দেৱৰ নামে ফুল এপাতো নিদিবা" বুলি তিনি কটপা দিছিল। ধুঁৱাহাটাৰপৰা কামৰূপ ৰাজ্যলৈ নাৱেৰে ভটীয়াবৰ সময়ত বেতিয়া দুজন ভকতক নাৱত তুলি ল'বৰ বাবেই মাধৱে নিজ বয়-বস্তুসোপা জপাই সৈতে পানীত পেলাই দিলে, তেতিয়াই তেওঁৰ ভক্ত-সৰ্বস্বতাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছিল; গুৰুজনাই এই প্ৰসঙ্গত কৈছিল, "মোৰ মাধৱে সৰ্বস্ব চিনি পাইছে।"

নাৰায়ণপুৰত আহোম শাসনৰ স্বৰূপ

দিহিঙীয়া স্বৰ্গদেৱে উত্তৰ পাৰৰ বহুতো সৰু সৰু ৰাজ্য বশ কৰিছিল। ১৪৩৪ শকত হাবুং আৰু পাণবাৰী অধিকাৰ কৰে। বিশেষকৈ মুছলমান আক্ৰমণ প্ৰতিৰোধ কৰিবৰ কাৰণে থাওমুংকেটক নামে এজন বিষয়াক প্ৰথমে মুলবাৰীত গড় কৰি থাকিবলৈ দিছিল; আৰু বটা-টেমনিতো সেইদৰে গড় কৰি সেনাপতি ৰখা হৈছিল। এইবিলাক ঘটনা হ'ল ১৪৫০ শকৰ আগৰ। "পাছত থাওমুংকেটকক নাৰায়ণপুৰত ৰাজ দি তাতে থাকিব দিলে।" পূৰত চুতীয়া আদিৰ লগত যুঁজ-বাগৰ লাগি থাকে দেখি সদিয়াখোৱা গোহাঁই নামে এজন বিষয়া আৰু দক্ষিণ-পশ্চিমত কছাৰী আক্ৰমণ প্ৰতিৰোধৰ অৰ্থে মৰঙিখোৱা গোহাঁই নামে এজন বিষয়া স্থায়ীভাৱে নিয়োগ কৰা হৈছিল। লুইতৰ দুই পাৰে মুছলমানক থমিবলৈ সলা, [illegible] আদিত গড়-প্ৰাচীৰ কৰি সদায় সতৰ্ক থাকিব লাগিছিল। নাৰায়ণপুৰত সেই সময়ত যুঁজ-

ৰাগৰ আদিৰ ফালৰপৰা চকু দিবলগীয়া এটা থানা হৈ পৰিছিল। থাওমুংকটকক অন্য কণথলীলৈ নিবলগীয়া হোৱাত নাৰায়ণপুৰত আৰু ধুঁৱাহাটাৰ ওচৰৰ অঞ্চলত অন্য এজন উপযুক্ত বিষয়া ৰাখিবলগীয়াত পৰিছিল। পিছত কোচ-আহোমৰ ৰণত এই ঠাই এক ঘাই কণথলী হৈ পৰিছিল।

ধুঁৱাহাটাত গুৰুজন চৈধ্য বছৰৰ বেছি আছিল; বেজবৰুৱাই এই কাল ১৮ বছৰ ধৰিছে। সেই সময়ত নাৰায়ণপুৰ অঞ্চলত কোনো শত্ৰুৰ আক্ৰমণ বা আন অশান্তি হোৱা নাছিল। অনুমান হয়, ভূঞাসকলে ধুঁৱাহাটাত আহোম শাসনৰ তলত এক প্ৰকাৰ স্বায়ত্ত-শাসন ভোগ কৰিছিল, মুখ্য হৰি জোঁৱাই আৰু ৰামৰায়ে এই বিষয় চলাইছিল। হৰি জোঁৱাই "একশত লোকৰ আছিল অধিকাৰ"।

বাৰভূঞাৰ লোক যত এক থান তৈল তৈত
বাৰভূঞাৰ আছয় সেই থানে।
অহম ৰাজাৰ তলে খাটে সবে লোক যত,
আনো কিছো নাহি ৰাজা বিনে॥
শঙ্কৰৰ জমাই হৰি অধিকাৰী তথা আছয়
তাহাতে খাটয় লোক জানে।
শঙ্কৰৰ আজ্ঞা মানি, তাৰাতো কাৰ্য্যক সাধা
শঙ্কৰক সেৱি অনুক্ষণে॥—ৰামচৰণ

শঙ্কৰ-মাধৱৰ গভীৰ শাস্ত্ৰ-চৰ্চা

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ প্ৰহ্লাদ-চৰিত খণ্ড ৰচনা

এই সময়ত আন চিন্তা এৰি শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱেৰে লগ লাগি অসমীয়া জাতিৰ বাবে নতুন এক সাংস্কৃতিক, আধ্যাত্মিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ পাতনি ৰচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। বেজবৰুৱাই লিখিছে—"সোণত সুৱগাৰ দৰে শঙ্কৰ-মাধৱৰ মিলন হ'লত হৰি-কীৰ্ত্তনৰ ধ্বনি ধুঁৱাহাটা-বেলগুৰিৰ গগন লঙ্ঘিবলৈ ধৰিলে। কীৰ্ত্তন-ঘোষা শাস্ত্ৰৰ পদ পূৰ্ণ কৰিবৰ নিমিত্তে শঙ্কৰদেৱে আগতে প্ৰহ্লাদ-চৰিত আৰু শিশুলীলা ৰচনা কৰে। তাৰ পিছত তেওঁ কীৰ্ত্তনৰ কতোনবোৰ পদ কৰে।" আমাৰ অনুমান, কীৰ্ত্তনৰ প্ৰহ্লাদ-চৰিত খণ্ড বৰদোৱাত লিখা। ৰামৰায় আৰু ৰামদাস ওজা উঠি আৰু মাধৱে তাইলা পালী হৈ কীৰ্ত্তন কৰিলে শঙ্কৰদেৱে তাল ধৰে, কীৰ্ত্তনৰ ধ্বনিয়ে গগন-মণ্ডল ভেদেগৈ। সময়ত ৰত্নাকৰ কন্দলিয়ে গীতা-পাঠ কৰে আৰু শঙ্কৰভক্ত ব্যাসকলাই ৰসপূৰে তাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি যায়। এদিন ওজেৰা-কৰ্মকৰ ঘোষা-কীৰ্ত্তন গাওঁতে ক'কালৰপৰা সকলো সুৰৰ চিন্ত শব্দ আহিছিল। এইদৰে দিনৰ পিছত দিন হৰিকীৰ্ত্তনৰ আনন্দৰ মাজত অতিবাহিত হ'ল।

ভাস্কৰ বিপ্ৰৰ শৰণ

বৈয়াচুত গাঁৱৰ ভাস্কৰ নামে এজন পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণে বৈৰাগী হৈ ঘূৰি ফুৰোঁতে গুৰুজনৰ ‘গোপাল কি গতি কৈলে’ বৰগীতটি শুনি মানুহক সুধি ধুঁৱাহাটালৈ আহি ভক্তিধৰ্মৰ শৰণ লয়। তেওঁ ৰবাব বাদ্যত গুৰুজনাৰ গীত সুৰলাকৈ গাব-বজাব পাৰিছিল দেখি গুৰুৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈছিল। পিছত তেওঁ জগন্নাথ, তীৰহুত নে নবদ্বীপলৈ বুলি খোজ লয়।

শংকৰদেৱৰ গাৰ্হস্থ্য-জীৱন

বেজবৰুৱাৰ মতে গাংমৌতে গুৰুজনাৰ দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় পুত্ৰ কমললোচন আৰু হৰিচৰণৰ জন্ম হয়; কিন্তু, ৰামচৰণৰ চৰিত অনুসৰি ধুঁৱাহাটাত কনিষ্ঠ হৰিচৰণ আৰু ৰুক্মিণী ওপজে। সম্ভৱতঃ কথা-গুৰু-চৰিতৰ মতেই ঠিক যে, বেলগুৰিতে কমললোচন, হৰিচৰণ আৰু দুহিত্ৰী ৰুক্মিণী বা বিষ্ণুপ্ৰিয়াৰ জন্ম হয়; বেলগুৰিতে ৰুক্মিণীৰ বিয়াৰ বয়স হৈছিল আৰু কালিন্দী আইৰ মন্ত্ৰণামতে গুৰুজনে মাধৱক ধৰিছিল বিয়া কৰাবলৈ। কিন্তু মাধৱৰ চিৰকুমাৰ-ব্ৰত নাভাগিল। শংকৰ গুৰু কামৰূপলৈ যোৱাৰ পিছত কুমাৰপাড়া বা কুমাৰকুচিত ৰুক্মিণীৰ হঠাৎ অবিবাহিতা অৱস্থাতে মৃত্যু ঘটে। গুৰুজন ধুঁৱাহাটাত থাকোঁতেই ৰাজ-অপৰাধত জোঁৱায়েক হৰিক আহোম চাওডাঙে কাটে। ৰামচৰণে উল্লেখ কৰিছে, ইয়াৰ সাত বছৰৰ পিছত গুৰুজনৰ প্ৰথমা কন্যা মনুৰ মৃত্যু হয়।

আহোম ৰাজ্যৰ পুৰোহিত আৰু পণ্ডিত-শ্ৰেণীৰ বিৰোধ

বেলগুৰিত নাম-প্ৰসঙ্গ চৰ্চি থকাত বহুতো লোকে গুৰুজনাৰ ওচৰলৈ আহি ভক্তিধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে। ভক্তিধৰ্মৰ প্ৰণালী গণতান্ত্ৰিক। ভক্তিৰ সকলো দুৱাৰ সকলো জাতি বা জাতৰ লোকৰ কাৰণেই মুকলি। “চণ্ডাল পৰ্য্যন্ত কৰি” প্ৰকৃততে “হৰিভক্তি অধিকাৰী” হ’ল। শূদ্ৰ, আন কি, তথাকথিত ‘নিম্ন শ্ৰেণী’ৰ শূদ্ৰও ‘উচ্চ শ্ৰেণী’ৰ লোকৰ গুৰু হ’ব পাৰে। ৰত্নাকৰ কন্দলি, ব্যাসকলাই, হৰি মিশ্ৰ বা জয়ৰাম, জগন্নাথ আদি ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতে এই সময়তে শংকৰৰ শৰণ লৈছেহি। শংকৰদেৱে অসম দেশৰ সকলো লোকক আকৰ্ষণ কৰিলে—“অসম ৰাজ্যৰ লোক, হৰিভক্তি ধৰিলেক ঃ অহম ৰাজাৰ লোক যত।” শংকৰী-ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ আগতে অসমত হিন্দু সৰ্বসাধাৰণৰ আধ্যাত্মিক ভৰণ-পোষণৰ ভাৰ ব্ৰাহ্মণ-পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ হাতত আছিল। ভক্তি-প্ৰচাৰৰ পিছত সৰ্বসাধাৰণ জনতাৰ কাষ চাপিবলৈ এতিয়া আৰু পুৰোহিতক পাঁজী ধৰিবলগীয়া নিয়মকণৰ মুক্ত হ’ল। ইয়াৰ ফলত পুৰোহিতসকলৰ স্বাৰ্থত গোলে গোলেই আঘাত পৰিল। “হৰিভক্তি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰোঁতে লোকসকল প্ৰায় চলিবলৈ ধৰিলে, ভকতিৰ ৰস নাই পূজা-অৰ্চনা আদি ব্ৰাহ্মণৰ কাৰ্য্য ক্ৰমে ঢিলা পৰি আছিল।” এই কৰ্মকাণ্ডী বিপ্ৰসকলৰ উপজীৱিকাৰ উপায় ৰুদ্ধ হ’বৰ

উপক্ৰম হ'লত তেওঁলোক জাঁকি উঠিল। দ্বিতীয় এক শ্ৰেণী লোকৰ বিৰোধিতাৰ সৃষ্টি হ'ল ঈৰ্ষাত। সেই সময়ৰ সমাজ-ব্যৱস্থাৰ দোষত বা গুণতে ব্ৰাহ্মণসকলে শাস্ত্ৰজ্ঞান, অধ্যয়ন আৰু পাণ্ডিত্যক তেওঁলোকৰ একচেটিয়া সম্পত্তি বুলি একপ্ৰকাৰ সিদ্ধান্ত কৰি লৈছিল। শংকৰ-মাধৱৰ পাণ্ডিত্য আৰু কবিত্বই তেওঁলোকৰ চকুত চমক লগালে। শংকৰ-মাধৱে বেদ-বেদান্ত, গীতা-ভাগৱতৰ তত্ত্ব বিচাৰ কৰি আৰু তাতোকৈ অধিক, শাস্ত্ৰসমূহৰ তত্ত্ব সৰল কৰিভাবে "চণ্ডাল পৰ্যন্ত কৰি" সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত বিলাই দিয়া ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলৰ বিবেচনাত সামাজিক বিদ্ৰোহৰূপে দেখা দিলে। অৰ্থনৈতিক কাৰণত কৰ্মকাণ্ডী বিপ্ৰই আৰু পাণ্ডিত্যৰ অভিমানত পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণসকলে এই বিদ্ৰোহ দমাবৰ কাৰণে "বৌদ্ধ মত লৈল, সৰ্বে ভ্ৰষ্ট ভৈল, যত লোক নিৰন্তৰ" বুলি কথা উলিয়াই দিলে; তেওঁলোকে মন মকৰিলে যে, শংকৰ ভক্তসকলৰ বাহিনীত ইয়াৰ বহুতো আগবেপৰা অনেক পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ ভকত হৈ আছিল। তেওঁলোকে "নানা কুমন্ত্ৰণা কৰি গাঁও ফুৰিবলৈ যোৱা ভকতসকলক অময়ত বহুত লাঞ্ছনা দিবলৈ ধৰিলে। কাৰো হাতৰ মালা কাঢ়ি দি কুকুৰৰ নেগুৰত বান্ধে, কাকো দলি-ফৰমুটি মাৰি শৰীৰত কষ্ট দিয়ে; কোনো কোনোজনক অধৰ্মী চণ্ডাল বুলি গালি দিয়ে।" শ্ৰীধৰ ভট্টাচাৰ্য্য, কবিৰাজ মিশ্ৰ, বামনাচাৰ্য্য, ৰত্নাকৰ কন্দলি, ব্ৰহ্মানন্দ ভট্টাচাৰ্য্য আদি আচাৰ্য্য, কন্দলি, মিশ্ৰ, উপাধ্যায়, ভাৰতী উপাধিধাৰী পণ্ডিতসকলে শংকৰদেৱৰ গণতান্ত্ৰিক ধৰ্ম-আন্দোলন ঢাকিবলৈ ওলাল। শংকৰে বুজিলে, মূৰ্খ বন্ধুতকৈ জ্ঞানী শত্ৰুও ভাল।

ব্ৰাহ্মণসবক সেৱা কৰিবাক আমাৰ নুহি উচিত।
কৃষ্ণৰ ভকতি পন্থক বিপ্ৰৰ মুখত কৰোঁ বিদিত॥

—এইবুলি পেহাক বুঢ়াখাঁৰ ঘৰত এখন সভা পতাই বিৰোধী পণ্ডিতসকলকো আদৰি অনাই গীতা, ভাগৱত আৰু পদ্ম-পুৰাণৰ সহস্ৰনাম-স্তৱৰ আলম লৈ ৰামৰাম, ব্যাসকলাই, বামৰায়, মাধৱদেৱ আদিৰে গুৰুজন সভাত উপস্থিত হ'ল। ৰত্নাকৰ কন্দলি আৰু ব্ৰহ্মানন্দ আছিল পণ্ডিতসকলৰ নেতা; তেওঁলোকে যেতিয়া নামধৰ্ম-নিন্দুকৰ পাতক, নামধৰ্মৰ মহিমা আৰু কৰ্ম-কাণ্ডতকৈও নামধৰ্মৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব স্বীকাৰ কৰিলে, ভক্ত ব্যাসকলাই বিপ্ৰই হৈ-ধ্বনি দি নাম ডাকিবলৈ লগলে। শংকৰৰ জয় আৰু বিৰোধী পণ্ডিতসকলৰ পৰাজয় দেখি সভাত বাপ চাবিলে আৰু লোকসকলৰ মনত গুৰুজনাৰ প্ৰতি অনুৰাগ উপজিল।

এতিয়া বিৰোধী দলটোৰ বাহিৰা উৎপাত কমিলেও মনৰ কুৰাৰি নুগুচিল। শংকৰদেৱে আকৌ ব্ৰাহ্মণসকলৰ মুখে একান্ত শৰণ আৰু ভক্তৰ মহিমা স্বীকাৰ কৰাবৰ অভিপ্ৰায়ে কোনোবা আগে [illegible] হস্তুৰা ভকত কৌনাই এজোপাকলীয়া মাটি-মেৰীয়া

শংকৰী ধৰ্মত মূৰ্তিপূজা

চতুৰ্ভুজ জগন্নাথ মূৰ্তি এটি সজালে। বিৰোধী ব্ৰাহ্মণসকলৰ হতুৱা মূৰ্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰোৱাই গুৰুজনে যথাপ্ৰসঙ্গ উত্থাপন কৰিলে। পণ্ডিতসকলে যেতিয়া স্বীকাৰ কৰিলে, "দাৰু, মৃত্তিকা, জল প্ৰভৃতিক ঈশ্বৰত্বভাৱে সেৱা কৰা যায়, একো দোষ হ'ব নোৱাৰে," কিন্তু "দেৱতা তীৰ্থতো হন্তে শুদ্ধ হোৱে নৰ। সাধুৰেৰে দেৱে-তীৰ্থে অনেক অন্তৰ॥" তেতিয়া গুৰুজনে "আজি ধৰি অন্য দেৱ পূজা এড়িয়োক" বুলি পণ্ডিতসকলৰ হতুৱা চতুৰ্ভুজ মূৰ্তিক সেৱা কৰালে। এই প্ৰসঙ্গত কোনোৱে প্ৰশ্ন কৰে, মূৰ্তিপূজাৰ প্ৰতি শঙ্কৰদেৱৰ মনোভাৱ কি আছিল? 'নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ'ত ভক্তসকলক ভক্তিৰ গাঢ়তা অনুসৰি প্ৰাকৃত ভকত, মধ্যম ভাগৱত, মহাভাগৱত— এই তিনি শ্ৰেণীত ভাগ কৰি প্ৰাকৃত ভক্তৰ লক্ষণ বৰ্ণাইছে,—

নুপূজে ভক্তক মান্য নকৰে প্ৰাণীক।
একে প্ৰতিমাত মাত্ৰ আৰাধে হৰিক॥
সেইজন জানিবাহা প্ৰাকৃত ভকত।
আৰূঢ় হৈয়াছে তেহোঁ ভক্তিৰ পথত॥
অনুক্ৰমে উত্তম হৈবেক সিওজন।
একোমতে নোহে জানা নিন্দাৰ ভাজন॥

মধ্যম বা উত্তম ভক্তৰ বাবে কৃষ্ণ-মূৰ্তি-পূজাৰো ব্যৱস্থা নাই। 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ পূজা-মাহাত্ম্যত সকামীসকলে নানা সম্ভাৰেৰে প্ৰতিমাত পূজা কৰা কথা কৈ নিষ্কামীসকলৰ ভাৱৰূপ দ্ৰব্যেৰে মানসিক পূজাক প্ৰশংসা কৰিছে (ভক্তস্য চ যথা লক্ষেহৃদি ভাৱেন চৈৱ হি),—

মনোময় দ্ৰব্য দিয়া মনত পূজয়।
নিষ্কামীৰ পূজা সুখ-ৰূপ আতিশয়॥

বেজবৰুৱাই বৰোদা বক্তৃতাত কৈছিল, "কোনো সত্ৰতেই বিশেষকৈ শঙ্কৰদেৱৰ জীৱন-কালৰ ভিতৰত বিগ্ৰহ-পূজা কৰা নহৈছিল।"

শঙ্কৰদেৱে যে অকল এই দুইশ্ৰেণী ব্ৰাহ্মণৰ পৰাই বাধা পাইছিল এনে নহয়। তেওঁৰ বংশৰ খুড়াক হাধীয়া দলৈয়ে ভকত-ভকতনীসকলক নানা লাঞ্ছনা দি শঙ্কৰৰ মনত আঘাত দিছিল। হাধীয়াৰ পুত্ৰ ৰতিকান্ত দলৈক 'ব্ৰহ্মজ্ঞানী' হোৱা বাবে শঙ্কৰে পৰিত্যাগ কৰিছিল। বেজবৰুৱাই লিখিছে, হাধীয়া দলৈ আৰু ৰতিকান্ত দলৈৰ লগনীয়া কথাতহে ৰামৰায়ক আহোম ৰজাই ধৰাই নিছিল; পিছত কোনো দোষ নাপাই তেওঁক এৰি দিয়ে।

পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণসকলে হাৰিও হাৰ নামানি ছলে-বলে-কৌশলে জিকোঁ বুলি চুহুংমুং দিহিঙীয়া ৰজাৰ ওচৰত গোচৰ দিলেগৈ; শঙ্কৰ নামে অব্ৰাহ্মণ এজনে শ্ৰাদ্ধ-বিধি বৰ্জনি বৈদিক আচাৰ নষ্ট কৰি পাষণ্ড-ধৰ্ম প্ৰবৰ্তাইছে। আহোম স্বৰ্গদেওসকলে

দিহিঙীয়া ৰজাৰ চাঙত শঙ্কৰদেৱ

এই সময়লৈকে হিন্দু ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰা নাছিল; বৈদিক আচাৰ-বিধি বা কি জানিবলৈ যত্ন কৰা যেন নালাগে। গতিকে দুই-এটা সামান্য কথা সুধিয়ে ব্ৰাহ্মণসকলক তিৰস্কাৰ কৰি গোচৰ শেষ কৰিলে। কিন্তু বিপদ আহিলে দল পাতিহে আহে। ভূঞাসকল এইবাৰ পৰিল ৰাজ-ৰোষত। আহোম ৰজাই বৰ্তমান লখীমপুৰ জিলাৰ বহুতডোখৰ ঠাই বেৰি এজন সন্দিকৈৰ তলে মানুহ পঠাই হাতী-খেদালে। নাৰায়ণপুৰ ধুঁৱাহাটাৰ ভূঞাসকলকো একালে পালী দিয়া হ'ল। কিন্তু তেওঁলোকৰ কালেই হাতী পলাল। হৰি ভোঁৱাই "একশত লোকৰ আছিল অধিকাৰ। হাতী ধৰিবাক লাগি নগৈল ৰাজাৰ॥" কেইবাজনো ভূঞাৰ সৈতে হৰি ভোঁৱাইক আৰু মাধৱদেৱক সন্দিকৈয়ে ধৰি নি ৰংপুৰ পোৱালেগৈ। ৰাজচ'ৰাত বিচাৰ হোৱাৰ পিছত হৰি ভোঁৱাইক চাওডাঙে কাটিলে। মাধৱদেৱে ৰজাৰপৰা বিদায় পাবলৈ অপেক্ষা কৰি মেচাঘৰৰ পুখুৰী পাৰতে জুপুৰি এটি সাজি তাতে থাকি ভিক্ষা কৰি খাই আছিল; ৰজাঘৰীয়া সিধা গ্ৰহণ নকৰিছিল। ৰামানন্দ দ্বিজে লিখিছে, এই সময়ত মাধৱে

হৰি ভোঁৱাইৰ নিধন, মাধৱদেৱৰ কাৰাবাস

এজন সন্দিকৈৰ ঘৰত থকা অযোধ্যাকাণ্ড ৰামায়ণ উলিয়াই তেওঁক ব্যাখ্যা কৰি শুনাইছিল। ইফালে, বেজবৰুৱাই লিখিছে, ধুঁৱাহাটাত শঙ্কৰদেৱে আনিয়ে প্ৰথম পালনাম আৰম্ভ কৰিছে হৰি ভোঁৱাই আৰু মাধৱৰ কুশল পুনৰাগমনৰ আশা বুকুত বান্ধি। "চৈত বৈশাগ আষাঢ় নিবৰ্ত্তিল। শ্ৰাৱণ ভাদ্ৰ আসি আশ্বিন মিলিল॥ তথাপি মাধৱ মোৰ নাসিল দুনাই" বুলি গুৰুজনে বেজাৰ কৰি আছে, এনেতে, "আঠ নৱ মাস বহি গৈল যেৱে। ৰাজাৰ আদেশ লৈয়া আসিলন্ত তেৱে॥" কথিত আছে, মাধৱে ৰজাৰপৰা বিদায় ল'বৰ সময়ত ৰজাঘৰীয়া সোণৰ চক, ৰূপৰ চকৰ উপহাৰ গ্ৰহণ নকৰি লোণৰ টুপলি এটি মাত্ৰ লগতে ল'লে—ভৱিষ্যতে অসম ৰাজ্যক নামধৰ্ম দি সেই লোণৰ ঋণ পৰিশোধ কৰিব।* মাধৱৰ মুখে হৰিৰ নিধনৰ বাতৰি পাই শঙ্কৰদেৱৰ আৰু এতিয়া বুজিবলৈ বাকী নৰ'ল, আহোম ৰাজ্যৰ ভিতৰত শান্তিৰে ধৰ্ম আৰু শাস্ত্ৰ-চৰ্চা কৰা অসম্ভৱ হৈ উঠিছে।

নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ৰ অভ্যুদয়

১৪৫৬ শকত মহাৰাজ বিশ্বসিংহ স্বৰ্গী হ'ল। পুতেক মল্লদেৱে নৰনাৰায়ণ নাম লৈ বেহাৰৰ পাটত উঠিল; ভায়েক শুক্লধ্বজ বা চিলাৰায়ক যুৱৰাজ পাতিলে। নৰনাৰায়ণ ৰজা হোৱাত কোচ ৰাজ্যৰ প্ৰতি ভূঞাসকলৰ মনোভাব বেলেগ হ'বলৈ ধৰিলে। গৌড়ৰপৰা পলাই অহা প্ৰতাপ খাঁ আৰু পাঠক খাঁই প্ৰথমতে আহোম ৰাজ্যত আশ্ৰয় লোৱা কথা ভাবিছিল যদিও, শেষত নৰনাৰায়ণৰ লগত মিল হোৱাকে থিৰাং কৰি এশখন নাও আৰু [illegible] সোণ লৈ

দেখা কৰিলে আৰু মিত্ৰতা-পাশত আবদ্ধ হ'বৰ কাৰণে প্ৰতাপৰ জীয়েকক ৰজাত বিয়া দিলে।[১০] পিছত বিশ্বসিংহৰ আহোমক এসেকা দিবৰ কাৰণে যি হেঁপাহ অপূৰ্ণ হৈ গ'ল, তাক পূৰাবৰ বাবে নৰনাৰায়ণ সাজু হ'বলৈ ধৰিলে। এই উদ্দেশ্যে যুদ্ধৰ আয়োজন আৰু তাৰ লগে লগে ভায়েক কমলনাৰায়ণৰ হতুৱা বেহাৰৰপৰা নাৰায়ণপুৰলৈকে প্ৰায় চাৰে তিনি শ মাইল জোৰা আলি এটা কৰোৱা হ'ল। চৰিত-পুথিত আছে, দৈৱজ্ঞৰ গণনাত পোৱা গ'ল গাভৰু খাঁৰ হাতত আহোমৰ ঘাটি হ'ব লাগে। সেইমতে গাভৰু ভূঞাক যুঁজলৈ পঠোৱাত আহোমৰ ৰাজধানী বাদ দি গোটেই ৰাজ্য ল'লে। অৱশ্যে কোচ-ৰাজবংশাৱলী আৰু আহোম বুৰঞ্জীত এই কথাৰ ফুট পোৱা নাযায়। চৰিতত হ'লে আৰু আছে, মাধৱ ৰংপুৰৰপৰা ঘূৰাৰ আগতে গাভৰু খাঁৰ যোগেদি শঙ্কৰদেৱে কামৰূপলৈ উঠি যোৱাৰ আয়োজন কৰে আৰু সেই কাৰ্য্যত নৰনাৰায়ণৰো কিছু যোগ আছিল।[১১]

শঙ্কৰদেৱৰ কামৰূপ-যাত্ৰাৰ কাৰণ

সি যিয়েই হওক, কেইবাটাও কাৰণত শঙ্কৰদেৱে আহোম ৰাজ্য এৰি কোচ ৰাজ্যলৈ যোৱাৰ মীমাংসা কৰে। প্ৰথম কথা হ'ল, যদিও ৰামৰায়ৰ যোগেদি শঙ্কৰদেৱ আদিয়ে আহোম ৰজাৰপৰা মাটি-ভেটিৰ সহায় পাইছিল, শেহান্তৰত ৰজাঘৰৰ সহানুভূতিৰ অভাৱ দিনে দিনে অনুভৱ কৰি আহিবলৈ ধৰিলে। দিনে-ৰাতিয়ে নাম-কীৰ্ত্তন আৰু ধৰ্ম-চৰ্চা কৰি থকা শঙ্কৰ-মাধৱ আদি ভূঞাক হাতী ধৰা কামত লগোৱাত, আৰু তাতকৈও, তাৰ পিছত হাতী ধৰা কথাতে লাগি মাধৱ আৰু হৰি জোঁৱাইক ধৰি নি প্ৰথমজনক প্ৰায় এবছৰ নজৰবন্দী কৰি ৰখা আৰু দ্বিতীয়জনক চাণ্ডালৰ হতুৱা কটাত গুৰুজনাৰ দুখ কুলাই-পাচিয়ে ধৰা হৈছিল। দ্বিতীয়তে, কাশীত থাকি ব্ৰহ্মানন্দ সন্ন্যাসীৰ ওচৰত শিক্ষা লাভ কৰা নৰনাৰায়ণৰ পাণ্ডিত্য আৰু কাব্য-প্ৰীতিৰ কথা শুনি তেওঁৰপৰা পৃষ্ঠপোষকতা বা সহানুভূতি পোৱাৰ আশা গুৰুজনাৰ অন্তৰত প্ৰবল হৈ উঠিছিল। "গীত-কবিত্ব গুণ শুনিয়া ৰাজাৰ। তানে ৰাজ্যে যাইবে মন ভৈল শঙ্কৰৰ।" তৃতীয়তে, নামধৰ্ম প্ৰচাৰৰপৰা স্বাৰ্থত আঘাত পৰা পুৰোহিত-শ্ৰেণীৰ আক্ৰোশ পাই তেওঁ ভাবিছিল, পাণ্ডিত্যৰ আৰু কবিত্বৰ গুণগ্ৰাহী নৰনাৰায়ণৰ ৰাজ্যত তেনে আমনি আৰু সহ্য কৰিব নালাগিব। চতুৰ্থতে, হৰি জোঁৱাইক এবেলা অপৰাধতে আহোম ৰজাই কটোৱালে; আগতে ভূঞাসকলক ধনবলৰ হীনাৱস্থিত কৰি, নানা লাটি-ঘাটি কৰিছিল। আহোম ৰজাৰ বিশেষ অনুগ্ৰহ পোৱা ৰাজখোৱাকো হঠাতে এদিন ৰাজচ'ৰালৈ মতাই নি হঠাতে [illegible] দিয়া হৈছিল। অন্যহাতে, প্ৰতাপৰায়, গাভৰু খাঁ আদি ভূঞাসকলে নৰনাৰায়ণৰ পক্ষ লোৱাত তেওঁলোকক সেনাপতিৰ নিচিনা বিশ্বাসযোগ্য পদৱী দিয়া হৈছিল। এই ভূঞাসকলৰ যোগেদি শঙ্কৰদেৱে পণ্ডিত ৰজা মল্লদেৱৰ অনুগ্ৰহ লাভৰ আশা

কৰিছিল। শঙ্কৰমতে, ৰামনামত ভক্তি প্ৰচাৰ কৰিবৰ অভিলাষেৰে শঙ্কৰৰ বেহাৰ-যাত্ৰাৰ এটা ঘাই কাৰণ। “ভক্তি প্ৰকাশিতে আছে ৰামনামে মন।” [illegible] নৰনাৰায়ণে গোঁহাইকমল আলি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰপাৰে পূবলৈ বঢ়াই নিয়া দেখি শঙ্কৰদেৱে কোচ-আহোমৰ যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য বুলি ভাবিছিল। তাতে আকৌ নাৰায়ণপুৰতে [illegible] আহোম ৰজাৰ এটা ঘাই ৰণ-কুঠি।

ৰৰদোৱা চৰিতৰপৰা বুজা যায়, আহোম ৰজাৰে এই শেষ সময়তো শঙ্কৰক ধৰাই নিবলৈ দূত পঠাইছিল। “আটাইবোৰ নাও যোগাই কৰি উজাই যাবলৈ প্ৰস্তুত হৈছে; এনে সময়তে দৈৱবাণী হৈছে—শঙ্কৰ তুমি ভটীয়াই যোৱা, উজাই নেযাবা। দুইজন মহাপুৰুষে এই বাক্য শুনি দিনৰ বেলা নাও উজাই ৰাত্ৰি যোগে ভাটী মুখে নাও মেলি দিলে।”

কোচৰ আহোম ৰাজ্য আক্ৰমণ

চুক্লেনমুং গড়গঞা ৰজাৰ দিনত ১৪৬৮-৬৯ ([illegible]) শকত আৰু চুখাম্ফা খোৰা ৰজাৰ দিনত ১৪৮২ ([illegible]) শকত আৰু ১৪৮৫ ([illegible]) শকত আহোম আৰু কোচৰ যুদ্ধ হয়। ১৪৬৮-৬৯ শকৰ যুদ্ধত প্ৰথমতে কোচৰ জয় হৈছিল যদিও [illegible] যুদ্ধত তেওঁলোক অতি বেয়াকৈ পৰাজিত হৈ ছেদেলি-ভেদেলি হৈ পলায়। ১৪৮২ শকৰ যুদ্ধত প্ৰতাপনাৰায়ণৰ নাতিয়েক আৰু শাম্বু (বা আনুমা) দুজন [illegible] শিলাৰায়ক আগ ধৰে আৰু কেইবাবাৰো যুদ্ধত জিকে। ১৪৮৫ শকত নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ৰ পৰাক্ৰম সহ্য কৰিব নোৱাৰি খোৰা ৰজা পলাই নগা-পৰ্ব্বতৰ চৰাই-খোৰোং পালেগৈ আৰু লোকৰ গোঁহাই আদি কেইবাজনো অভিজাত লোকক কোচ কাৰেঙলৈ [illegible] পঠিয়াই আৰু বছৰত কৰ-কাটল দি সন্ধি স্থাপন কৰিলে।”

শঙ্কৰদেৱৰ আহোম ৰাজ্য ত্যাগ

শঙ্কৰদেৱে “অসম ৰাজ্যৰ বিষম কথা” দেখি আৰু আনকালে নৰনাৰায়ণৰ কীৰ্ত্তি শুনাৰেপৰা কামৰূপলৈ ভৰি দাঙি আছিল। পাটত উঠাৰেপৰা নৰনাৰায়ণে পিতৃৰ প্ৰতিজ্ঞা ৰাখিবলৈ আহোম ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবলৈ বিচাৰ কৰি আছিল আৰু সম্ভৱতঃ তাৰ লগে লগেই “পৰ্ব্ব বুঢ়াঁকক লাগি” গোঁহাইকমল আলি বন্ধোৱাৰ আয়োজনত লাগিছিল। ৰামচৰণ আৰু ভূষণ দ্বিজৰ চৰিতৰপৰা অনুমান হয়, গাড়ুৰ খাঁৰ [illegible] সময়ত, ৰামানন্দৰ চৰিতমতে গাড়ু খাঁ [illegible] সময়ত, দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ মতে নৰনাৰায়ণে [illegible] [illegible] [illegible] দেখিল, শ্ৰীশঙ্কৰ-মাধৱ আহিলে [illegible] এৰে। [illegible] [illegible] হিচাবত, এনেকৈ ১৪৪৬ শক আৰু [illegible] ১৪৬৬ শকৰ ভিতৰতে, আহোম আৰু নৰনাৰায়ণৰ সৈন্যৰ যুদ্ধ হোৱাৰ আগে আগে, ইয়াৰ ভিতৰতে [illegible]

বেলগুৰি-ধুঁৱাহাটা পৰিত্যাগ কৰা যেন লাগে। গুৰু-চৰিতসমূহৰ ফালৰপৰা চালেও অন্ততঃ ৮৭ বছৰ বয়স অৰ্থাৎ ১৪৫৮ শকৰপৰা (বেজবৰুৱাৰ মতে গাংমৌত ৭½ বছৰ আৰু ধুঁৱাহাটাত ১৮ বছৰ ধৰিলে) প্ৰায় ৯৪।৯৫ বছৰ বয়স অৰ্থাৎ ১৪৬৫-৬৬ শকৰ ভিতৰত গুৰুজনাই কামৰূপলৈ নাও মেলে। ৰামচৰণৰ চৰিতত শঙ্কৰদেৱে ঠাকুৰ আতা ভৱানন্দৰ আগত কৈছে,—

ধুএগ্ৰহাটা বিলাতে আমি আছো মহাসুখে।
শুনিলোহো পাছে এক মনুষ্যৰ মুখে॥
লোহিতৰ সিপাৰত ডাক দিয়া কৈল।
কোচ-মাৰ্গা ভৈল হেৰা সাক্ষাতে কহিল॥

বুজিব পাৰি, "কোচৰ আক্ৰমণ আৰম্ভ হৈছে"—কাৰবাৰপৰা এইদৰে শুনিয়ে ভক্তসকল সমে শঙ্কৰদেৱে ধুঁৱাহাটা এৰে। এনে হ'ব পাৰে, আগতে গাভৰু খাঁক কামৰূপলৈ যাবৰ অভিপ্ৰায় জনোৱাত তেওঁ নিজে বা নৰনাৰায়ণৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি, কোচ বাহিনী বা গাভৰু খাঁৰ কোনো অগ্ৰবাহিনীয়ে নাৰায়ণপুৰ আক্ৰমণ কৰিলেই, শঙ্কৰদেৱক ঘৰ-দুৱাৰ তুলি নিবলৈ আগতে সঙ্কেত দি থৈছিল। অনুমান হয়, গোঁহাইকমলে আলি বন্ধোৱাৰ লগে লগেই নৰনাৰায়ণৰ সৈন্যই সোণকোষৰ পাৰ, টামটুমনি, বৌটাবৰি, ভ্ৰমৰাকুণ্ড, শিঙৰি, ভৰলীপাৰ আদি ঠায়ে ঠায়ে তাম্ৰীঘৰা বা তম্বু তৰি ভোজ-ভাত, উৎসৱ আদি পাতি বৈ বৈ পূব অভিমুখে আগ বাঢ়িছিল। দিকৰাইপাৰত দুৱাৰ আৰু খৰণি অঞ্চলত কলিয়াবৰৰ নামে আৰু সলাত যুদ্ধ হয়। সলাৰ যুদ্ধৰ সময় "১৪৬৮ শক মাঘ মাস"। ১৪৬৭ শকৰ আৰম্ভতে কোচে নাৰায়ণপুৰত কেঁঠু মাৰি পিছলাৰ আহোম গড় আক্ৰমণ কৰে; কিন্তু যুদ্ধ হ'লত বেয়াকৈ হাৰে। এই ঘটনাৰ আগতে গোঁহাইকমল আলি বান্ধোতে এবছৰ লাগিছিল; সোণকোষৰ পাৰত দেওধাই তুলি কছাৰী নাচ কৰাওঁতে, ভ্ৰমৰাকুণ্ডত পৰম দুৰ্জয় গড় বান্ধি নলখামাৰ নে নীলখামাৰ দেৱীৰ থান পাতোঁতেও যথেষ্ট সময় লাগিছিল। গতিকে অনুমান হয়, ১৪৬৮ শকৰ বহুত দিনৰ আগতে, সম্ভৱতঃ (বেজবৰুৱাৰ লেখ ধৰিলে) ১৪৬৫ শকমানত গুৰুজনা ধুঁৱাহাটাৰপৰা আঁতৰে।[1]

পত্নীপ্ৰসাদ নাট

পত্নীপ্ৰসাদ, কালি-দমন, ৰাস, ৰুক্মিণী-হৰণ, পাৰিজাত-হৰণ আৰু সীতা-স্বয়ম্বৰ, গুৰুজনাৰ এই ছখনি নাট পোৱা গৈছে আৰু ছপা হৈও ওলাইছে। ইয়াৰ ভিতৰত পত্নীপ্ৰসাদ অঙ্কখনি আন পাঁচখনিৰ দৰে পূৰ্ণাঙ্গ বা পুৰঠ নহয়। গতিকে পত্নীপ্ৰসাদ ছওখনিৰ ভিতৰত প্ৰথম নাট বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। এই নাটখনিৰ বিষয়-বস্তুৰ বাহুলিও মন কৰিবলগীয়া। ভোকত আতুৰ গৰখীয়া কৃষ্ণক যজ্ঞৰ দ্ৰব্য নিবেদন, অস্বীকাৰ কৰা মিশ্ৰ, ভাৰতী, কন্দলি আদি বিপ্ৰৰ পত্নীসকলে হে প্ৰসাদ দিয়া কথাটো ধুঁৱাহাটাৰ ভক্তিবিৰোধী ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত শ্ৰীধৰ ভট্টাচাৰ্য্য, কবিৰাজ মিশ্ৰ, ৰামনাচাৰ্য্য, ৰত্নাকৰ কন্দলি আদিৰ প্ৰতি কটাক্ষপাত যেন লাগে। সম্ভৱতঃ এই

ব্ৰাহ্মণসকলৰ লগত বাদ-প্ৰতিবাদৰ উষ্ণতাৰ মাজতে গুৰুজনে এই প্ৰথম প্ৰচাৰপৰ অঙ্কখনি ৰচনা কৰে। বেজবৰুৱাই পত্নীপ্ৰসাদ আদি কেয়োখন নাট পাটবাউসীত লিখা বুলি কৈছে যদিও, সি সত্য যেন নালাগে। ৰামচৰণ আৰু কথা-চৰিতে স্পষ্ট ইঙ্গিত দিছে, গুৰুজনাই অসম ৰাজ্য এৰি বৰপেটা পাই চুনপোৰাত থাকোঁতেই পত্নীপ্ৰসাদ নাচ পাতিছিল। তাৰ আগতে নিশ্চয় নাটখনি ৰচিত হৈছিল। কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অম্বিকানাথ বৰাই সম্পাদিত প্ৰচলিত মতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৈছে, গুৰুজনে পোনতে সংস্কৃত নাটকৰ আহিৰে কেইবাখনিও নাট লিখি সন্তোষ নাপাইছিল আৰু ১৪৪৮ শকমানত এই পত্নীপ্ৰসাদ অঙ্কখনি ৰচনা কৰে।

ধুঁৱাহাটা এৰি সৈ গুৰু আৰু ভক্তসকল নাৱেৰে কলকাটী বা কলাকটা নৈ, সাধনাৰ ঘাট, খাগৰিকটা (খাগৰিজান—নগাঁও?) আৰু কলিয়াবৰেদি, শিঙৰি আৰু বৰদোৱাৰ মাজে লুইতেদি, বৰকুৰাৰ গাঁও, কলতাপ, বৰভাগ এৰাই বৰপেটাৰ কাষে আগবাঢ়িল। ক্ষেত্ৰি বিলাতৰ কপলা বিলৰ পাৰত কপলাবৰিত ছমাহ সত্ৰ-সভা পাতি বৈছিল। "পাচে ঠাই ৰবাং, হাৰি-কাঠৰ দুখ, তেল-টেঙাৰো ঠেক পাই, জৰে-খৰে ধৰি মাৰে, শিশু যুবা বৃদ্ধ হয় কুৰি ভক্ত চলিল, চোট আতাৰ মাতৃ, সৰ্বজয় আতৈও চলিল (কতোসবে কয় চোট আতাৰ মাতৃ চলিল, লৈ গৈছে নৌকা তুলি, চবাবৰি বালাতে চলিছে)।" এই 'কৰাকুচি কপলা' বা 'কাপলাৰ বড়িৰ কথা' বেজবৰুৱাই লিখিছে, "তেওঁলোক বৌৰবা সুঁতিৰ মুখ পাই তাতে ৰ'ল। ইয়াৰ পিছত চাউলখোৱা নৈ পাই, সেই সুঁতিয়েদি গৈ টপাবৰি নামে ঠাইত বহা-ঘৰ আদি সজাই বাস কৰি নামধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি ৰ'ল।" ইয়াত সকলোৰে জ্বৰ-নৰিয়া হৈ কতোজনৰ মৃত্যু, কতোৰ চুলি সৰা দেখি গুৰুজনে কৈছিল, "দেখিছোঁ এই ঠাই টপাবৰি নহয়, টপলাৰ বাৰীহে, এতেকে আমি শীঘ্ৰে ইয়াৰপৰা যাব লাগে।" কপলাবৰিতে মনোৰমা আইৰ দহা-কৰ্ম আদি সম্পন্ন কৰি বুঢ়ীলুইতে ভটীয়াই সুন্দৰীগাঁও পাইছিলগৈ; কিন্তু তাত গুৰুজনা নৰ'ল। তাৰপৰা ভটীয়াই চিৰলিয়ামুখৰ বাৰাদি পায়গৈ। ইয়াতে মনোৰমা আইৰ মাহেকীয়া শ্ৰাদ্ধৰ সময় ওচৰ চপা দেখি ৰামদাসৰ কৈনাইৰে মাধৱদেৱে চকিয়া মাজি নামে এজন সজ লোকৰ ঘৰত (বেজবৰুৱাৰ মতে, বুঢ়ালটে নামে এজনৰ নতুন ঘৰ পাই) ৰ'ল। ইয়াৰ পিছত গুৰুজনা সদলে চৰ্পটেৰৰ গাঁও বা চপৰা পাইছিলগৈ; কিন্তু তেৰা তাতো নৰ'ল। কথা-চৰিতত আছে, ইয়াতে মলকলৰা এৰাই কেইজনমান ভকত ৰ'ল আৰু তেওঁলোকৰ মাজৰপৰাই চপৰা পৰগণাৰ চৌধুৰীসকল হ'ল। গুৰু গহিজানে বা গয়াজানে উজাই বৰপেটা বিলৰ পাৰৰ পাটেকণী বৰি পালেগৈ আৰু তাতে ঘৰে-পানীয়ে-মাছে সুচল এডোখৰ ঠাই উলিয়াই বহা সাজিলে। তাৰে এজোপা বৰ পাৰলি গছত চৰায়ে গাদি বনাইছে দেখা পালে আৰু তাতীকালে চৰাই-চিৰিকাৰ ঘৰ আছিল বাবে ঠাইডোখৰৰ নাম হ'ল চুনপৰা বা চুনপোৰা।"

চতুৰ্থ খণ্ড

কোচ ৰাজ্যত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ

স্থায়ীভাৱে বসতি কৰিবৰ মনেৰে শঙ্কৰদেৱে চুণপৰাত সকলোটিৰে কাৰণে বহা সজোৱাৰ আয়োজন কৰিলে। ইয়াতে তেওঁৰ মাধৱৰ সমানে প্ৰিয় এজন ভক্ত লাভ হয়। তেওঁৰ আচল নাম আছিল ভৱানন্দ সাউদ। আনৰ মুখে গুৰুজনাৰ নাম-যশস্যা শুনি বিচাৰি আহি বহা সাজিবলৈ বুলি খাগৰি কটা ভকতৰ মুখে গুৰুজনাৰ গীত শুনি সাউদ শঙ্কৰদেৱৰ কাষ চাপে আৰু শিষ্য হয়। তেওঁক গুৰুৱে নাৰায়ণ নাম দিয়ে আৰু সাউদ পিছলৈ নাৰায়ণ ঠাকুৰ বা ঠাকুৰ আতা নামে জনাজাত হয়।

চুণপৰা পালেংদিত
শঙ্কৰদেৱ

“গুৱাহাটীৰ উত্তৰ পাৰে দুই পৰ্ব্বতৰ মাজে মালৌ বোলে, তাতে ঠাকুৰ আতাৰ জন্মভূমি।” “সুবাহ্নিৰ পুত্ৰ সাগৰ, তেওঁৰ পুত্ৰৰ নাম যশধৰ, তেওঁৰ পুত্ৰ জগধৰ, তেওঁৰ পুত্ৰ ধৰ্ম্ম, ধৰ্ম্মৰ পুত্ৰ ভৱানন্দ।” ১৪১৭ শকত ভৱানন্দৰ জন্ম হয়। যোল বছৰ বয়সত ভৱানন্দৰ পিতৃ ঢুকায়। গুৱাহাটীৰ নামে ৰঙ্গহুইলৈ যাওঁ বুলি মদায়েক চৈতন্যোৱে বজাৰবীয়া চকিয়ালৰ ভয়ত ভাল-মহীয়া নিশা নাও ভৰা দি লুইত পাৰ হওঁতে লাহ-বিলাহ নামে পাৰত নাও বুৰি কোনোমতেহে দুয়োটি প্ৰাণী প্ৰাণ লৈ পাৰত উঠিলহি। ইফাল-সিফাল কৰি মুয়ো আকৌ উভতলৈ গৈ ডিজা নগৰৰ উত্তৰে “কামৰূপ আৰু গোৱালপাৰা জিলাৰ সীমনাত” “মঙ্গলবড়ী নগৰৰ পশ্চিমে মনাহ আৰু চাউলখোৱা নদীৰ মিলন স্থলত” নাৰানগৰৰ হালধা বা হালধীয়া গাঁৱত বহে।' [illegible] আমত কৰি ভৱানন্দ তাতে বেপাৰী হ'ল আৰু সেই ঠাইৰে একনী কলিতা ছোৱালীও বিয়া কৰিলে। নিজকে 'বজাৰ মোআইং', 'বজাৰ জোঁৱাই' বা 'খোপাৰ কোঁৱৰ' বুলি চিনাকি দি ধান, হাট আৰু ঘাট, এই তিনিবিধ বেপাৰীৰে [illegible] বজাৰবীয়া বৰ নিনিয়াকৈ তিনিও বজাৰ [illegible] [illegible] নাও-বেহা কৰি [illegible]। লেকত ৰজাৰ ওচৰত হাজিৰ হৈ নিজ দোষ স্বীকাৰ কৰি ৰজাজনৰ বৰ [illegible] হল পাই ভৱানন্দ উঠি বহিল। এই সময়তে [illegible] বহা [illegible] নামধৰ্মৰ কথা [illegible] ধৰিছে। ইফালে [illegible] মানুহৰ চোতালত পৰি ভৱানন্দই 'খোল নাম' কৰাৰ আয়োজন কৰিছিল; ইতিমধ্যে [illegible] ওচৰত [illegible] [illegible] লোকৰ

নাৰায়ণ ঠাকুৰ

লৈব.পাৰৰ সন্দৰা বিলাতত লগ পায়। [illegible] বৰ সাউদক শ্ৰীশঙ্কৰে পূৰ্বাহাটীত থকাৰ বাতৰি আৰু 'ব্যভিচাৰী' ধৰ্মলৈ হাউচ এৰি তেওঁত শৰণ ল'বলৈ দৃঢ় উপদেশ দিয়ে। ভৱানন্দই বৰনগৰলৈ গৈ তাৰপৰা হালধীয়ালৈ ভটীয়াই আহি বণিজে সৈতে মহাকালীৰামক গুৰিয়াল কৰি উজনিলৈ ডিঙা মেলি দিওঁতেই বাবাদিৰ ওচৰত তিনিখন নাৱত থকা লোকে হৰিকীৰ্তনৰ শঙ্কৰৰ ভণিতা লগা গীত গোৱা শুনি গইজানে সোমাই চুণপৰা গছৰ তলত গুৰুজনাক সাক্ষাৎ কৰিলেগৈ। এই মিলনেই আচম্বিতে প্ৰাণৰ মিলন হ'ল। গুৰুৱে ভৱানন্দৰ আগৰ মোট সলাই ভকত কৰি নাৰায়ণ নাম দিলে। এই সময়ত ভৱানন্দ ডেকা; মাধৱদেৱেও আহোম-ৰাজ্যত প্ৰাণ-সখি [illegible] ভেকবাই কামৰূপত নাৰায়ণক পাই আহ্লাদ লাভ কৰিলে। ধৰ্ম-গ্ৰহণৰ সময়ত ভৱানন্দৰ সদাগৰৰ ঘৰ "বৰকীয়ৰী মৌজাৰ হালধীয়া"ত আছিল। পিছে গুৰুজনৰ সঙ্গত প্ৰায় [illegible] হোৱাত, অহা-যোৱাৰ অসুবিধাৰ বাবে সেই ঠাই এৰি ক্ৰমে বাপশী মৌজাৰ মধ্যে আৰু অলীয়া সত্ৰ স্থাপন কৰি বাস কৰে।

মনোৰমা আইৰ শ্ৰাদ্ধ উপলক্ষে চুণপৰাত নাম-কীৰ্তন, নটুৱাৰ 'পত্নীপ্ৰসাদ' নাচ-যাত্ৰা মহা সমাবোহেৰে সমাপন হ'ল। মাটি-ভেটি কাটি ভকতৰ ঘৰ বজোৱা হ'ল। নাৰায়ণ ঠাকুৰে গুৰুজনাৰ বিদায় লৈ বৰদোৱা [illegible] 'গুণমালা' বা ৰামচৰণৰ মতে 'ভক্তি-প্ৰদীপ' পুথি লৈ [illegible] গ'ল আৰু সেই পুথিকে গুৰু-সাক্ষী কৰি ঘৰৰ ঘৰোৱাইকে ভক্তিধৰ্মত শৰণ দিলে। কথা-চৰিতত আছে, ঠাকুৰ আতাৰ পৰিয়ালে গুৰুজনাৰ ওচৰতে শৰণ লয়হি।

ঠাকুৰ আতাৰ মুখে বাৰ্তা লৈ গুৰুজনে দুই-এজন সৎ লোক গোটাই ভকত কৰিছিল। এদিনা বৰনদী আৰু কমতাৰ মাজতে বিশিষ্ট লোক, জয়ন্তী পাৰৰ মাধৱৰ

জয়ন্তীৰ মাধৱ

কথা শুনাল; তেওঁক আনি ধৰ্ম দিয়াত উত্তম ভকত হৈ পৰিল। আন এদিনাখন পীতাম্বৰ নামে এজন স্থানীয় কবিৰ দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদৰ কথা শুনাল। কিন্তু, যেতিয়া নাৰায়ণে পীতাম্বৰৰ পদ আওৰাওঁতে পালেগৈ, "বিলাপ কৰিয়া কান্দে দেৱী ৰুক্মিণী। কোন অঙ্গে ফুল দেখি নাইলা যদুমণি।" গুৰুজনে বোলে, "ই শাক্ত তামসিক (কাম-ৰসিক), তাৰ কথা নক'বা।" পীতাম্বৰে ভাগৱতৰ "দৃষ্ট্বা কিঞ্চিদ্ভূষণিতম্" কথাষাৰত [illegible] দি কৰিছে, "কোন অঙ্গে ফুল দেখি"।

গোবিন্দ গৰমালি

ভাঙ্গ কৰি মনত কল্পনাৰে অনুবাদ কৰিছে—"এই পাৰিজাত দিব দেখিয়া ফুলৰ।" [illegible] ঠাইত ঠাকুৰ আতাই ধন কৰি আছিল, যদি দিলে তেওঁ [illegible] ধৰা মাধৱৰ ওচৰলৈ আহি [illegible] এজনাৰ হৈ শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মলৈ আহি ভক-

বুঢ়া গোপাল

সেৱা কৰেহি। এদিন মন্দিয়া হাটৰ ওচৰত ঠাকুৰ আতাই দেৱীভক্ত গোবিন্দ গৰমালিক পাই আনি গুৰুজনত শৰণ দিয়ায়হি। শঙ্কৰদেৱ চূণপৰাত থাকোঁতেই তাঁতীকুচি আদি নানা ঠাইৰপৰা অনেক লোক আহি শ্ৰীশঙ্কৰী ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। বুঢ়া গোপাল নামে সজ লোক এজনেও ইয়াতে শঙ্কৰদেৱৰ শৰণ লয়।

গণককুচিত শঙ্কৰদেৱ

ৰামচৰণৰ মতে গুৰুজনা চূণপৰা "পালঙ্গিত আছিলন্ত ছয়মাস মাত্ৰ"। কিন্তু দৈত্যাৰিয়ে কয়, "বৎসৰেক মাত্ৰ পালন্দিত আছিলন্ত"। তাৰপৰা গৈ গণককুচি বা গণকপাৰাত তিনিমাহমান ৰ'ল আৰু তাৰপৰা কুমাৰকুচিলৈ যাবৰ বেলিকা ঘৰ-দুৱাৰবোৰ মাধৱক ছম্‌জাই দিলে। অন্যমতে গুৰুজনাৰ চূণপৰাত ছমাহ আৰু কুমাৰকুচিলৈ গৈ তাত থকাৰ প্ৰায় এবছৰ সময় মাধৱে বাৰাদিত থাকি তাৰপৰা গুৰুজনাৰ ওচৰলৈ অহা-যোৱা কৰিছিল। পিছে ৰৰপেটা বিলৰ নেজেদি পাক মাৰোঁতে বেলি হয় দেখি ওচৰৰ দীঘলা কাথৰ ঘৰলৈ আহিল আৰু এজন গণকৰ বাৰীত ঘৰ-দুৱাৰ কৰি ঠাকুৰ আতাই মহাকালীৰামে সৈতে তাতে মাধৱ সখিক থ'লে। এই ঠায়েই হ'ল গণককুচি। মাধৱৰ বৈনাই ৰামদাস গণকপাড়াত থাকিলগৈ মাধৱৰ লগতে।

কুমাৰকুচিত শঙ্কৰদেৱ

কটকতলী নামে বিলৰ ওচৰত কুমাৰকুচি বা কুমাৰপাৰাত গুৰুজন ভক্তসমে হাটী-ঘৰ আদি কৰি এবছৰ থাকিল। কিন্তু সেই ঠাইলৈ যোৱাৰ পিছতে নুমলী ৰুক্মিণী আইদেও ঢুকাল দেখি তাত থাকি শঙ্কৰৰ মনত সদায় অসুখ লাগিবলৈ ধৰিলে। আনো অসুবিধাৰ বাবে ইয়াৰ পিছতে সকলো ভকত পাটবাউসীলৈ উঠি গ'ল। ন-খনাৰ পাৰৰ কুমাৰকুচি থানৰ মেধিসকল ৰূপচন্দ্ৰগিৰীৰ বংশধৰ। একমাত্ৰ ৰামানন্দই লিখিছে, এই সময়তে

মাধৱদেৱৰ বাণুকা-যাত্ৰা

মাধৱদেৱ ৰামৰাম গুৰুৱে গঙ্গাত মাতৃৰ অস্থি লগাবলৈ যায় আৰু ত'ৰপৰা ঘূৰোঁতে বাটত বাণুকাত ৰুকায়েক ৰূপচন্দ্ৰগিৰীৰ ঘৰত সোমাই আছে। জগন্নাথলৈ যাওঁতে বাটতে এটি গীত লিখিলে, 'দেখু দেখু আৰতে বন্ধু ৰপ জিনা', আৰু ৰূপচন্দ্ৰই শিৱ-চতুৰ্দশীৰ পূজা কৰিবলৈ ওলোৱা দেখি "অই দেৱো ৰাম-চৰণ পূজা। কৈছে ৰুদ্ৰ আৰব পূজা॥"—এই দেৱতা-পূজা-নিষেধকী গীতটি ৰচনা কৰিলে।

কুমাৰকুচিৰপৰা আহি দক্ষিণলৈ পাটবাউসীত ধেনুখন্দা বিলৰ ওচৰত ৰুকচোং নামে হাবি ভাঙি গুৰুজনে নামঘৰ, ভকতৰ হাটী আদি সজালে। ১৪৬৫ শকত আহোম-ৰাজ্য ত্যাগ কৰা বুলি ধৰিলে, আৰু কপলাত ছমাহ, চূণপৰা পালেঙিত

পাটবাউসীত শংকৰদেৱ

এবছৰ (দৈত্যাৰিৰ মত ৰাখি), কুমাৰকুচিত এবছৰ, গণককুচিত তিনি মাহ আৰু বাটত খৰচ হোৱা সময় ধৰি ১৪৬৮ শকমানত গুৰুজনা পাটবাউসীত থিত লয়হি বুলি ক'ব পাৰি। পাটবাউসীত গুৰুজনা মুঠ চৈধ্য বছৰ আছিল বুলি চৰিতত আছে। তেওঁ জীৱনৰ ঘাই কৰ্মখিনি ইয়াতে সম্পাদন কৰে বুলি ক'ব পাৰি। ইখনে-সিখনে অমিল চৰিতৰপৰা এই কালজোখৰ কাৰ্য্যাৱলীৰ ক্ৰম নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে পাটবাউসীত থকাৰ প্ৰথম ভাগতে শংকৰ-মাধৱ আদি এবাৰ শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ যোৱা বুলি ধৰিব পাৰি; বোধহয়, পাটবাউসীত থিত দিয়াৰ পিছতেই তীৰ্থযাত্ৰা সমাপন হয়। তীৰ্থভ্ৰমণৰ আগতে ৰামৰায় আতাৰ জীয়েক কমলপ্ৰিয়া বা ভুৱনেশ্বৰীক বীৰ চিলাৰায়ে বিয়া কৰায় আৰু শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা ঘূৰাৰ কিছু দিনৰ পিছতে গুৰুজনাই বেহাৰৰ ৰাজসভাত দেখা দিবলগীয়া হয়। ১৪৭৫ শকত কালাপাহাৰ কামৰূপৰ ওপৰেদি ধুমুহাৰ দৰে এবাৰ আহি পুনৰ ঘূৰি যায়। কালাপাহাৰৰ এই অভিযানৰ কথাকে 'হাসি সভাসদ কৰু ৰব থিৰ' আদি ভটিমাটি ৰচনা কৰি নৰনাৰায়ণৰ সভাত গাইছিল। অনুমান হয় কালাপাহাৰৰ আক্ৰমণৰ কথা সকলোৰে মনত নতুন হৈ থাকোঁতেই গীতটি ৰচনা কৰি এইদৰে গোৱা হয়। গতিকে ১৪৮০ শকমানতে গুৰুজনা ৰাজসভাত উপস্থিত হয় বুলি ধৰিব পাৰি।[৩]

নৰনাৰায়ণৰ শনিৰ দশা

চৰিতত আছে যে নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ শনিৰ দশা পৰাত পণ্ডিত দৈৱজ্ঞ ব্ৰাহ্মণসকলৰ পৰামৰ্শমতে পূজা-দান-হোম কৰাই ৰজাই [illegible] পাৰত [illegible] পাতি ব'লহি। তাতে আঢৈ বছৰ থাকি গড়-প্ৰাচী কৰি ভিতা নগৰলৈ গ'ল। ইয়াতো আঢৈ বছৰ বৈ পুনৰ আঢৈ বছৰ কাল বৈৰাগী বেশ ধৰি 'অচম ৰাজ্য'ত ফুৰিলে। অসম ৰাজ্যত "শুকুলা হস্তী মাণিক ধাই" দেখি বেহাৰলৈ ঘূৰি গৈ অনেক চিপাহী-লস্কৰ লৈ উত্তৰে নিজে থাকি দক্ষিণে চিলাৰায় আৰু বিৰাম কাজীক ৰাখি অসম আক্ৰমণ কৰি ঘটুৱাই শুকুলা হাতী আৰু ধাই কাঢ়ি নিলে। তেতিয়াৰপৰাহে চিলাৰায়ৰ নাম শুক্লধ্বজ হ'ল।[৪] আহোম বুৰঞ্জীমতে সাক্ষি মুৰোত অৰ্থাৎ ১৪৮৪ শকৰ মাঘত কোচ ৰজা দুইতে উজাই দিখৌমুখৰ পোনে [illegible] উজৰে ব'লহি। চুখাম্ফা খোৰা ৰজাই গোনতে যুদ্ধৰ আয়োজন কৰিছিল যদিও শেষত দুটা হাতী পঠিয়াই কোচসৈতে মিত্ৰতা কৰে, কোচ ৰজায়ো হাতী এটা আৰু ঘোঁৰা চাৰিটা প্ৰীতি-উপহাৰ দিলে। পাছে, একে সাক্ষিৰ অৰ্থাৎ ১৪৮৫ শকৰ জেঠত কোচ আকৌ [illegible] আল বাঢ়ি নিশ্চিত কোঠ দি ব'ল। দুই-এপাক সৰু যুদ্ধত নিজ সৈন্য হৰা দেখি ৰজাদেও চৰাইখোৰেঙলৈ পলাই গ'ল। শাওণত ৰজাদেৱৰ ভায়েক চুলামকে ([illegible], সুন্দৰ [illegible]) আদি কৰি সাতজন গোহাঁই বন্ধক ওল দিলত কোচ ৰজা উজান

কুমাৰত তিনিজন নিজৰ ৰাজখোৱা পাতি ভটীয়াই গ'ল।" চৰিতৰ মতে ছয়ে সাত বছৰ (অমঠ বৰ্ষ) নৰনাৰায়ণৰ ৰাশিত শনিৰ দশা আছিল; এই কৌইৰ ঐদহে-বৈদহে কটোৱাৰ পিছত তেওঁ অসম দেশ আক্ৰমণ কৰে। গতিকে ১৪৭৭ শকত তেওঁ ৰণনগৰলৈ আহে বুলি ধৰিব পাৰি। সেয়ে সঁচা হ'লে, পাটবাউসীত গুৰুজনে ইতিমধ্যেই আঠ-ন বছৰ কটাইছিল। কথা-চৰিতমতে, নৰনাৰায়ণ ডিঙা নগৰত থাকোঁতে অৰ্থাৎ ইয়াৰ আঢ়ৈ বছৰৰ পিছত ৰামৰায়ৰ জীয়েক কমলপ্ৰিয়া বা ভুৱনেশ্বৰীৰ অপৰূপ সৌন্দৰ্য্যত চিলাৰায় মুগ্ধ হৈ বিয়া কৰায়। "সেই বিয়া যি ঠাইত হ'ল তাক এতিয়াও ৰামৰায় কুঠি বোলে। অদ্যাপি ইয়াত এক সত্ৰ আছে। আৰু এই সত্ৰ এতিয়াৰ গুৱালপাড়া জিলাৰ ঘূমা পৰগণাত পৰিছে।" ৰামৰায় কুঠি বা ছত্ৰশাল বুলি এতিয়াও গোলকগঞ্জৰ তিনি মাইলমান আঁতৰত নিজৰ মাটিত খাত আছে। শংকৰদেৱৰ আদিৰ এই বিয়াখনত প্ৰসন্ন মত নাছিল যদিও, বিয়াৰ পিছৰপৰা ভূঞাসকলে কোচ ৰাজ্যত অলপ মুকলি অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে।

কমলপ্ৰিয়া আৰু
চিলাৰায়ৰ বিয়া

ধুঁৱাহাটাৰ দৰে পাটবাউসীতো হৰিনাম-ৰসৰ প্ৰেম-অমৃতৰ নদী ব'বলৈ ধৰিলে। ভক্তৰ সংখ্যা বাৰিষাৰ লুইতৰ দৰে বাঢ়িল। ৰামচৰণে শংকৰৰ লগত থকা ভক্তসকলৰ নাম দিছে—মাধৱদেৱ, নাৰায়ণ ঠাকুৰ, ৰামৰাম গুৰু, সৰ্বজয়, পৰমানন্দ, উদাৰ গোবিন্দ, বলভদ্ৰ, বলৰাম, বৰ বা বুঢ়া গোবিন্দ, হৰি বিপ্ৰ, ভোবোৰা দামোদৰ, বলাই, হৰিধন, বুঢ়া দৈৱজ্ঞ, হৰিদাস বণিয়া, কেতাই খাঁ, ৰামৰায়, ৰতিকান্ত দলৈ। বেলগুৰিত মদন-গোপাল মূৰ্তি সজা কাৰণে বাঢ়ৈ, ঠাকুৰ আতাৰ নাৱৰ গুৰিয়াল মহাকালীৰাম আৰু ব্যাসকলাই দেউবো চৰিতত উল্লেখ আছে। ভক্ত ব্যাসকলায়ে ৰজাৰ মুখত পৰা পুতেকৰ কাৰণে শিৱ বা শীতলাৰ পূজা কৰোৱাত গুৰুজনে তেওঁক বৰ্জন কৰিছিল; আন কি, ব্যাসকলাইৰ কাৰণে তিনি কুৰি ৰূপ দিবলৈ ওলোৱাত নিজৰ ভাগিন ৰামৰায়কো ছমাইলৈ এৰি থৈছিল। "শংকৰদেৱৰ অব্যভিচাৰী এক-শৰণ ধৰ্মৰ মূলত আঘাত পৰাত তেওঁ ব্যভিচাৰীৰ প্ৰতি কেনে কঠোৰভাৱে শাসনদণ্ড হাতত লৈছিল, এই ঘটনাই তাৰ জ্বলন্ত উদাহৰণ।"

পাটবাউসীত
ভক্তিৰ ধল

ব্যাসকলাই

[illegible] [illegible] [illegible] আহি দামোদৰৰ কলাই-ভাই পাটবাউসীৰ [illegible] [illegible] কৰে। চৰিতকাৰ [illegible] [illegible], ইয়াত থকোঁতে [illegible] ([illegible] পত্নী) আৰু দুই ভতিজা ([illegible] পুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু মুকুন্দ) বা তিনি পীৰিৰ (ঘৰ, জীয়েক আৰু নাতেক) বাহিৰে দামোদৰৰ কেও-কিছু নোহোৱা

দামোদৰদেৱ

অৱস্থাত পৰে। নিজে কোৰ মাৰি চাবিটি পেট পুহিবলগীয়া হৈছিল। শঙ্কৰদেৱৰ থানত ৰামদাসে একাদশ ভাগৱত পাঠ কৰা শুনিবলৈ আহোঁতে দামোদৰ নামৰ অমিয়াত মুগ্ধ হয় আৰু শেহত শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শৰণ লয়। ৰামানন্দ দ্বিজ আৰু কথা-চৰিতমতে গুৰুজনাই দামোদৰক ৰামৰায় গুৰুৰ ওচৰত শৰণ দিয়ায়। কিন্তু দৈত্যাৰিৰ মতে দামোদৰ তেনে প্ৰস্তাৱত ৰাজী নহ'ল; ক'লে, "তোমাতৈত বিনে গুৰু আন নমানিবোঁ।" কাৰণ,—

যিটো দেৱ ভগৱন্ত নাহি যাৰ আদি অন্ত
সেহি তুমি জানিলো সাক্ষাৎ।
তুমি বিনে নাহি আৰ কহিলোহো সা[illegible]
লৈলো হেৰা শৰণ তোমাত॥

আৰু দেখুৱালে, "বিপ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য যত কন্দলি ব্ৰাহ্মণ। সিসবো তোমাত গুৰু লৈয়াছে শৰণ॥" ভক্তি-জ্ঞান ওপজাৰ পিছত উচ্চ-নীচ বা 'জাত'ৰ বিচাৰ নথাকে—"সবাহে ভকতি জাতি-অজাতি"—এয়ে শঙ্কৰী ধৰ্মৰ গণতান্ত্ৰিকতা।

কোনো দামোদৰ-চৰিতত আছে যে কন্দলীৰ উপদ্ৰৱত যেতিয়া শঙ্কৰদেৱে বৰদোৱা এৰিব খোজে, সেই সময়ত দামোদৰদেৱৰ মাতৃৰ বিয়োগ ঘটে।

পশ্চিমক আমি যাওঁ শঙ্কৰে জনাইলা।
আমিও যাইবো দামোদৰেও বুলিলা॥
ইঠাইত মাতৃ-কৰ্ম্ম কৰো সমাপত। —ৰামৰায়

নীলকণ্ঠ দাসৰ দামোদৰ-চৰিতমতে নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ে যেতিয়া গড়গাঁও আক্ৰমণ কৰে (১৪৮৪-৮৫ শক), সেই সময়ত দামোদৰ ৰত্নাকৰ আহোমৰ হাতত বন্দী হয়। বন্দীশালৰপৰা সাৰি সত্যানন্দেৰে লগ লাগি ঘৰৰ ঘৰোৱাহীৰে হাজোৰ ওচৰলৈ উঠি যায়। সত্যানন্দই শঙ্কৰদেৱ বৰপেটাত থকা শুনি দামোদৰক লৈ তাত দেখা কৰেগৈ। "দামোদৰ শঙ্কৰ দুইবো আত্মা-ভাব ভৈলা।" দামোদৰে গুৰুজনক কৈছিল, "ভক্তিবৃক্ষ গজিবাৰ তুমি নিজ ভূমি॥" এই চৰিতখনিতো (পদ ২৬৫-৭৬) শঙ্কৰ-চৰিতবোৰৰ দৰে দামোদৰে আগৰ কালখিনি কোৰ মাৰি খেতি-খোলা কৰা আৰু পিছত গুৰুজনাৰ কথামতে ভাগৱত পাঠ কৰা কথাৰ বৰ্ণনা আছে। চৰিতখনিত আৰু আছে, গুৰুজনা তীৰ্থলৈ যাওঁতে দামোদৰক "গঙ্গা-স্নান কৰি আমি নাসিলে যাৱত। প্ৰসঙ্গ প্ৰবৰ্ত্তি তুমি পঢ়া ভাগৱত" বুলি গঙ্গা আৰু [illegible] যাত্ৰা কৰে।

কন্দলীৰ মধ্যত দ্বিজকুলতিলক বৈকুণ্ঠনাথ নামে এজন সুপণ্ডিত দ্বিজ [illegible] আছিল। দামোদৰদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ মুখে ধৰ্ম লোৱা বুলি শুনি তেওঁ দামোদৰৰ লগত তৰ্ক কৰিবলৈ পাটবাউসীলৈ আহে; কিন্তু তৰ্কত হাৰি দামোদৰদেৱৰ শৰণ লয়। এই

বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱ

বৈকুণ্ঠনাথেই কথা-গীতা, কথা-ভাগৱত, কথা-ভক্তিৰত্নাৱলী, কথা-সাত্বততন্ত্ৰ আৰু সংস্কৃতৰ ভক্তি-বিৱেক আদি ৰচোঁতা 'ভট্টদেৱ'—ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য।

চক্ৰপাণি দ্বিজ

উদাৰ, নাও ভঙা আৰু সাপে খোৱা গোবিন্দ

বুঢ়া শ্ৰীৰাম আতা

আন নতুন ভক্ত

ব্ৰহ্মজ্ঞানী ৰতিকান্ত দলৈ

চিলি (চিলা) গ্ৰামৰ চক্ৰপাণি দ্বিজ ভট্টাচাৰ্য্যৰ 'ৰাংমাল' ৰোগ হওঁতে, আনমতে পুত্ৰৰ কুষ্ঠ ৰোগ হওঁতে, নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ খুড়াক চৈতন্যই জাৰি-ফুঁকি ভাল কৰে। এই আপাহতে চক্ৰপাণিয়ে ৰাঠিঘৰ যজমান এৰি শঙ্কৰৰ ধৰ্ম ধৰিলে। চক্ৰপাণিৰ দুই পুত্ৰ—ৰাম আৰু বৈকুণ্ঠ। বৈকুণ্ঠৰ পুত্ৰ দ্বিজ ভূষণে গুৰুজনাৰ এখনি চৰিত ৰচনা কৰিছে। মনিয়ৰি গ্ৰামৰ হৰিদেৱ বিপ্ৰয়ো দামোদৰে শৰণ লোৱা গুৰুজনাত শৰণ লয়হি। উজানৰ মুৰাৰি গ্ৰামৰ হৰিহৰৰ মনত বৈৰাগ্য হোৱাত ভটীয়াই আহি বস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰি ভকত হৈছে। শঙ্কৰৰ ভক্তসকলৰ মাজত কেইবাজনো গোবিন্দ আছিল। দেৱীদাস নামে এজনে ভক্তিধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি 'উদাৰ গোবিন্দ' নাম পালে। আন এজন গোবিন্দ নামৰ ব্ৰাহ্মণ ভকতে এদিন নাৱৰ টিঙত বহি মাটি-পানী লওঁতে টিংটো ভাগি থাকিল, পিছত সুধিলত তেওঁ নাও ভঙা নাই বুলি আঁসে মাতিছিল। পিছলৈ তেওঁৰ নাম হ'ল 'নাও ভঙা গোবিন্দ'। আন এজন গোবিন্দক এবাৰ ডাঁহী সাপে খুটিছিল; তেওঁ ৰাম-নাম লৈ বিষ গুচালে। গুৰুজনে বেজৰ কামত ৰাম-নামক লগোৱা দেখি বেজাৰ পাইছিল। সি যি হওক, সাপে খোৱাৰপৰা তেওঁৰ নাম হ'ল 'সাপে খোৱা গোবিন্দ'। শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তসকলৰ ভিতৰত নিৰহ-নিপানী শ্ৰীৰাম আতা অন্যতম। ঠাকুৰ আতাই এওঁক ৰবনগৰৰ শিমলীয়া বা শিমলুৱা গাঁৱৰপৰা আনে। এওঁ এৰাতি গুৰুজনাৰ তাত ৰওঁতে ওৰে নিশা শঙ্কৰদেৱে মাত দিয়ে পতি সমিধান দিয়ে : তেওঁৰ হেনো সংসাৰ-চক্ৰত জীৱৰ নিকাৰ দেখি টোপনি নাহিছিল। গুৰুজনে এওঁক জীৱন্মুক্ত বুলি জ্ঞান কৰিছিল। নাৰায়ণ ঠাকুৰে সংগ্ৰহ কৰা কেইবাজনো উত্তম শঙ্কৰ-ভক্ত আছিল—ৰামপৰীয়াৰ পুত্ৰ পৰমানন্দ, বিয়াহৰ পালি চোট বলোৰাম, ধীৰা মড়লৰ পুতেক মাধৱ, গোপাল আৰু মুকুন্দ, জটীৰাম আতৈ আৰু গকুলচান্দ। ইয়াৰ বাহিৰেও ভগাৰ বলৰাম, ব্ৰহ্মানন্দ বিপ্ৰ, মুৰাৰি বৰকোচ আদি নতুন ভক্তৰ নাম চৰিতত পোৱা যায়। শঙ্কৰ-ৰচিত 'হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান'ৰ পদ গাই গোপাল নামে এজন ভকতে ভিক্ষা খুজি মানুহবোৰৰপৰা বেছি ভিক্ষা পাইছিল। এইদৰে নানা শ্ৰেণীৰ লোক আহি ভক্তিধৰ্মৰ শৰণ ল'লে; কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ আপীয়া ৰতিকান্ত

দলৈ যোগাভ্যাস কৰি ব্ৰহ্মজ্ঞানী হ'ল। অনেক প্ৰকাৰে যত্ন কৰি ব্ৰহ্মজ্ঞান এৰুৱাব নোৱাৰি শঙ্কৰে তেওঁক এৰি দিলে। "বোলন্ত আঙুলি তাৰ ছাতিৰ নালত। পশিল নোহলাই আৰ নকাটে যাবত।"

অনন্ত কন্দলি

শঙ্কৰদেৱৰ দুজনা মাতব্বৰ ব্ৰাহ্মণ শিষ্য কবি অনন্ত কন্দলি (হৰিচৰণ, শ্ৰীচন্দ্ৰভাৰতী বা ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য) আৰু সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য। কথা-চৰিতমতে গুৰুজনা বৰদোৱাত থাকোঁতেই দুয়ো ভক্তি গ্ৰহণ কৰে, কিন্তু আনবিলাক চৰিতত অনন্ত কন্দলিৰ কথা পাটবাউসী—প্ৰসঙ্গতহে উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁ ভকত হৈয়ে গুৰুজনাৰ আধৰুৱা দশমৰ মাজ আৰু শেষ ছোৱা পদ কৰিবলৈ অনুমতি লয়। বৰদোৱাতে গুৰুজনে দশম ৰচনা কৰিছিল যেন মনে নধৰে আৰু সাধাৰণতে চৰিততো সেই কথা নাই। ইফালে দামোদৰদেৱে শৰণ লোৱাৰ আগতে কন্দলিয়ে শৰণ লৈছিল বুলি চৰিতত ইঙ্গিত আছে। "পোতনিপাথৰি গৈ নলৈবে জলাহৰে মাজ পৰ্ব্বতৰ (কন্দলি পৰ্বতৰ) নিকটে অনন্ত কন্দলিৰ গৃহ-বাৰী থাত" আছিল। এওঁ গুৰুজনাৰ খাদ্যৰ অৱশেষ বিচৰাত গুৰুৱে ক'লে, "আমি আদ্য কৰিম, মধ্য-শেষক কৰিবা তুমি, কৃষ্ণৰ ভক্তি-লীলা বৰ্ণাই গাইছিবা। সম্পূৰ্ণ কৰিব খুজিছিলো, তুমিয়ে প্ৰাৰ্থিলা কৰাগৈ।" গুৰুসকল দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থকৰা ঘূৰাৰ পিছতহে কন্দলিয়ে দশমৰ পদ আনি গুৰুজনাক দেখুৱাইছিল; তেওঁ চাই বোলে "বামুণী-পুতেক হৈ টোকৰ মাইলা, বেল শিৰত নপৈল; ভক্তি-পদ হ'ল ৰহু (হ্ৰস্ব), যুদ্ধত কৈলা দূৰ (দীৰ্ঘ)।" গুৰুজনাৰ এই সমালোচনাই ৰাম সৰস্বতী আদি সেই সময়ৰ কবিসকলৰ বীৰ-ৰসাত্মক 'কুলাচল-বধ'ৰ নিচিনা বধ-কাব্য লিখাৰ প্ৰতি ধাউতি সূচনা কৰে। কন্দলিৰ দশমৰ বিষয়ে বেজবৰুৱাই লিখিছে, শঙ্কৰদেৱৰ মৃত্যুৰ পিছতহে যে কন্দলিৰ ৰচনা শেষ হৈছিল, সেই কথা কন্দলিৰ দশমৰ শেহৰ ভণিতাত স্পষ্ট ঃ শঙ্কৰদেৱ "কৃষ্ণ স্মৰি মৰি স্থিত ভৈল বৈকুণ্ঠত"। এই ভণিতাত কন্দলিয়ে উল্লেখ কৰিছে, "ভট্টী-কুল-কমল বিমল গুণশালী" কেশৱদাস দলৈ—"তাহান উদ্যোগে গোবিন্দৰ প্ৰসাদত" দশম ৰচনা কৰে।

সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য (?)

সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই পোনতে পাণ্ডিত্যৰ অভিমান লৈ শঙ্কৰদেৱক বাদত ঘটুৱাবৰ মনে খুজি শেষত তেওঁৰ ভক্ত হ'ল আৰু পদ্মপুৰাণৰ "স্বৰ্গখণ্ড স্বৰ্গ-আৰোহণ, বন স্বৰ্গ খণ্ডত গুৰুজনৰ শক্তি পূৰ্ণ ৰাখি পণ্ডিতৰ মুখে লই দিলে।" স্বৰ্গখণ্ডৰ আৰম্ভণিতে সাৰ্বভৌমই লিখিছে,—

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ সন্ত মূৰ্ত্তি অৱতাৰ।
তোমাৰ চৰণে কৰোঁ কোটি নমস্কাৰ॥
নমো মৎস্য কূৰ্ম্ম আদি অৱতাৰ যত।
প্ৰণামো মাধৱ আদি সমস্ত ভকত॥
অনন্ত কন্দলি আদি ভক্ত বিপ্ৰগণ।
প্ৰণাম কৰোহোঁ পৰি সবাৰো চৰণ॥

বেজবৰুৱাই কন্দলি আৰু সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য দুয়োজনেই কোচ ৰাজসভাৰ পণ্ডিত আছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে।

কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ সমাপ্তি

ভাগৱতৰ পদ

নাট-ৰচনা

নামঘোষাৰ সূচনা

ওঠৰ বছৰ ছমাহত পাটবাউসীত একুৰি সোতৰখন শাস্ত্ৰ 'মথিছিল' বুলি স্থানীয় বিশ্বাস। কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ শেহছোৱা পাটবাউসী পোৱালৈকে সম্পূৰ্ণ হোৱা নাছিল। তাতে শঙ্কৰদেৱে সেইছোৱা ৰচনা কৰি কীৰ্ত্তন-ঘোষা সমাপ্ত কৰে। কথা-চৰিতত আছে, ধুঁবাহাটাৰপৰা ভকত এজন আহি গুৰুজনাক উজনিৰ বাবে এজন ধৰ্মপ্ৰচাৰক প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ সময়ত "সেইবেলা মধ্য দশমৰ জৰাসন্ধ-যুদ্ধ কীৰ্ত্তন কৰিছে। তাতে ঘোষা দিলে ৰহস্য ঃ ও হৰি নাৰায়ণ মাধৱে গতি।" পাটবাউসীতে শঙ্কৰদেৱে শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, সপ্তম, অষ্টম, দশম স্কন্ধৰ ভাঙনি আৰু বলি-ছলনৰ পদ কৰে; কুৰুক্ষেত্ৰ, অনাদি-পাতন, নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ ৰচনা কৰে। বেজবৰুৱাই কয়, "ৰুক্মিণী-হৰণ, ভক্তি-প্ৰদীপ পুথিও পাটবাউসীতে শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰে। পাটবাউসীতে তেওঁ ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধৰো পদ-ভাঙনি কৰে। তেওঁৰ কালি-দমন আদি নাটবোৰ, আৰু আন আন গীত-ভটিমা বহুত পাটবাউসীতে ৰচিত হয়। বেদ-বেদান্ত গীতা-ভাগৱতৰপৰা সাৰ উদ্ধাৰ কৰি মূল সংস্কৃত ৰত্নাকৰ নামে পুথিখনো তাতে শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰে।" কিন্তু আমি আগতে দেখুৱাই আহিছোঁ, ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্য আৰু ভক্তি-প্ৰদীপ বৰদোৱাতে ৰচনা কৰা হৈছিল। নাটকেইখনিৰ ভিতৰত পত্নী-প্ৰসাদ সম্ভৱতঃ ধুঁবাহাটাতে ৰচিত। ৰাম-বিজয় বা সীতা-স্বয়ম্বৰ গুৰুজনাৰ অন্তিম বয়সত বেহাৰত লিখা হয়; ৰুক্মিণী-হৰণ, পাৰিজাত-হৰণ, ৰাস বা কেলি-গোপাল আৰু কালি-দমন এই সময়ৰ ৰচনা হোৱা সম্ভৱ। অৱশ্যে পণ্ডিতসকলে কালি-দমনকো পাটবাউসীতকৈ আগতে লিখা বুলিও ভাবে। পাটবাউসীতে শঙ্কৰদেৱে মাধৱক শাস্ত্ৰ-শিৰোমণি নামঘোষা প্ৰণয়ন কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়ে। অৱশ্যে অনেক ঘোষা ইয়াৰ

আগতেই ৰচিত হৈছিল আৰু বেদৰ মন্ত্ৰৰ দৰে ভকতসকলৰ মুখে মুখে চলি আহিছিল; আৰু গুৰুজনা চলাৰ পিছত ১৪৯১ শকতহে গুৰুজনাৰ অন্তিম বাণী অনুসৰি ভেলাত মাধৱে ঘোষা-পুথি সঙ্কলন কৰে।

দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱত

ভাগৱতৰ দ্বিতীয়, দশম (আগছোৱা) আৰু একাদশ স্কন্ধ দ্বিতীয় তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগতে ভাঙি পদ কৰা হৈছিল বুলি চৰিতে নিৰূপিত কৰি কয়। জয়ন্তীৰ মাধৱ বোলা ভকতজনৰ কণ্ঠ ৰোগ হৈ মৃত্যু হয়। গুৰুজনে নৰিয়া টান দেখি মাধৱক তিনিবাৰ জেওঁৰ খবৰ ল'বলৈ পঠাইছিল। শেষৰ বাৰ জয়ন্তী-মাধৱে নানা খেদ কৰি গুৰুজনালৈ কৈ পঠিয়ালে, "এ, অমৃতৰ ভাণ্ড ঘ্ৰাণ পাই মুখ মেলি দেখিলো, হাত-সুমাই মথামথে ভুঞ্জিবে নপাইলো।" মাধৱে আহি শঙ্কৰদেৱক কথাআৱাৰ জনালে। তেতিয়া গুৰুজনে দ্বিতীয় স্কন্ধৰ দুআধ্যা মাত্ৰ ভাঙিছিল, ভকতৰ স্নেহ-শোকে আকুল হ'ল; হস্তৰপৰা কাপ-পাত-মহী খহি পৰিল। "দ্বিতীয় শাস্ত্ৰ গোসানীৰ ভাতৃয়েহে কৰিছে পাছত।" (কথা-চৰিত)। দ্বিতীয় স্কন্ধৰ পদৰ পুথিত দেখা যায়, শঙ্কৰদেৱে সম্পূৰ্ণ মূল স্কন্ধটোৰ চমু ভাঙনি কৰিছে। এই দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱতত গুৰুজনে তিনি কটপা দি কৈছে,—

অন্য দেৱী-দেৱ নকৰিবা সেৱ প্ৰসাদ নখাইবা তাৰ।
মূৰ্ত্তিক নচাইবা গৃহো নপশিবা ভক্তি হৈৱে ব্যভিচাৰ॥

একাদশ স্কন্ধ ভাগৱত

একাদশ স্কন্ধৰ উল্লেখ চৰিতৰ কেইবা ঠাইতো পোৱা হয়। এদিনা একাদশীত উদাৰ গোবিন্দে মাছ খাবলৈ আনোতে গুৰুজনে কাৰণ সোধাত, তেওঁ যুক্তি দিছিল গুৰুজনাৰ একাদশ পদ উদ্ধাৰ কৰি—"নপাৰে আমাক একাদশী উপবাসে। নকৰয় কৰ্ম্য মোক পৰম সন্ন্যাসে॥" গুৰুজনে শাস্ত্ৰৰ অপপ্ৰয়োগ দেখি "অ, আমি পদ কৰিলো জীৱ তাৰিবৰ কাৰণ, কেনেকৈহে বুজিছে দেহোঁ" বুলি নখলি ধৰি পদফাকি তুলি দিব খুজিছিল। পিছে নাৰায়ণ আতাই বুজাই দিয়াত "অনেক শ্ৰমকৈ অৱশ্যে কাটি একোটি পদ কৰিছে" বুলি নাকাটিলে। ৰামচৰণৰ মতে তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ পিছতহে একাদশ ৰচনা কৰে। আনকালে, কণ্ঠভূষণ ব্ৰাহ্মণে কাশীৰ ব্ৰহ্মানন্দ সন্ন্যাসীৰপৰা মূল ভক্তি-ৰত্নাৱলী পুথি অনাৰ সময়ত গুৰুজনাৰ একাদশৰপৰা পদ উদ্ধাৰ কৰি শুনোৱা কথাও চৰিতত আছে; ইও অৱশ্যে তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ পিছৰ কথা হ'ব পাৰে। এদিনাখন কাৱলা খাটেৰে ৰামক্ষেত্ৰ পুৰী নামে একজন সন্ন্যাসীৰ উপদেশত একাদশীতে কুটি মাছেৰে ভাত খোৱাৰ বাবে অবাধনিহি [illegible] হোৱাত একাদশৰ পদ মাতি জনালে,—"লোভে-মোহে কামে-ক্ৰোধে [illegible]।

নোছোৱয় মোৰ ভকতক একো দোষে॥" এই কথাত গুৰুজনে বেজাৰ পাই পদফাকি পুথিৰপৰা উঠাবই খুজিছিল; ঠাকুৰ আতা আৰু মাধৱে কাকুতি কৰাতহে একো নকৰিলে। শঙ্কৰদেৱে একাদশৰ পদ লিখোঁতে হৰিবংশ, প্ৰথম আৰু তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱতৰপৰা অনেক কথা সুমুৱাইছে,—

যিবা প্ৰস্তাৱত আনো শাস্ত্ৰ-মত
দিলো কিছু ঠাই ঠাই।

দশম স্কন্ধ ভাগৱত

বেজবৰুৱাই লিখিছে বোলে, শঙ্কৰদেৱে পাটবাউসীত থাকোঁতে আদ্য দশম পুথি ৰচনা কৰে আৰু তাৰ পিছতে দ্বিতীয় বাৰৰ তীৰ্থভ্ৰমণলৈ ওলাই যায়। সেইবাৰ পুৰীত সাগৰত স্নান কৰোঁতে শঙ্কৰে সাগৰজুলি কাপোৰ এডোখৰ পাই সকলো ভকতক ভগাই দিলত মাধৱদেৱে নিজৰ ভাগত পৰাকণ ৰাখিলে দশম পুথি মেৰাবলৈ, কিয়নো সম্ভৱতঃ দশমখন তেতিয়া গুৰুজনে নতুনকৈ ৰচনা কৰা পুথি। "এইটো ঠিক যে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ চাৰিখন ঘাই গ্ৰন্থৰ ভিতৰত সেই ধৰ্ম-সংস্থাপক শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰায় ৰচিত কীৰ্তন আৰু দশম শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম-জীৱনৰ আৰম্ভণ আৰু সামৰণিৰ স্তম্ভ। বাৰ স্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু গীতা আদি শাস্ত্ৰৰ সাৰ কীৰ্তন পুথি শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ধৰ্ম-জীৱনৰ আগছোৱা কালতে ৰচনা কৰিছিল, আৰু বাৰ স্কন্ধ শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ দশম স্কন্ধৰ আদিছোৱা তেওঁৰ ধৰ্ম-জীৱনৰ শেহছোৱা কালত ৰচনা কৰিছিল; দশমৰ মাজছোৱা আৰু শেহছোৱা তেওঁ অনন্ত কন্দলিক এৰি দি তাৰ পিছত শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ একাদশ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধৰ পদ কৰি ভাগৱত প্ৰচাৰ কাৰ্য্যৰ সামৰণি কৰে।"[১৫] ৰামচৰণৰ চৰিতত আছে, তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগতে "দশম পয়াৰ মেলি পঢ়িবে লাগিল॥ জুলি ৰাটি কৃষ্ণে যিটো ক্ৰীড়া কৰিলন্ত। বলৰাম আতে সেই পদ পঢ়িলন্ত॥" তীৰ্থযাত্ৰাৰ পিছৰ প্ৰসঙ্গত কিন্তু আছে, "মহা মনোৰম ঃ কীৰ্তন দশম ঃ স্বাদতো স্বাদ বিশেষ। কায়-বাক্যে চাইল ঃ যত ৰস পাইল ঃ পয়াৰে দিল নিশেষ॥"

অনাদি-পাতন

কথা-চৰিতত আছে বুঢ়া দৈৱজ্ঞ আতৈয়ে জ্যোতিষ কোনোমতে লেখা দেখি গুৰুজনে তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱতৰ মূল, অনাদি-পাতন, তাতে জ্যোতিষ ভাঙি মিশ্ৰ দি পদ-ৰচনা কৰিলে। আতৈয়ে জ্যোতিষ এৰি তাকে চাই-পাই ব্ৰহ্মাকে হৰি-গুণ-নাম ধৰিলে। অনাদি-পাতনত বামন পুৰাণৰো অলপ মিহলি দিয়া হৈছিল—"মহাভাগৱত পদ অমৃত সাক্ষাত। বামন পুৰাণ কিছু মিশ্ৰ দিলো তাত॥ শুনা সাৱধানমতে যত সভাসদ। তৃতীয় স্কন্ধৰ মহাভাগৱত পদ॥" নিমি-নৱসিদ্ধ-

নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ

সংবাদো পাটবাউসীৰ প্ৰথম ছোৱাতে একাদশ ভাগৱতৰ শ্লোক ভাঙি পদ কৰি লিখা,—"নৱসিদ্ধ-কথা ইটো একাদশ স্কন্ধ॥" ৰামৰায় আতাই দশমৰ কালি-দমন-চৰ্চাত সন্তোষ পাই গুৰুজনক প্ৰাৰ্থনা কৰি তেঁৱৰ কৃপাৰে কালি-দমন নাট কৰালে।

শ্ৰীৰাম ৰাই   হৰি বিনে নাই   আছেৰি হৃদয় থিয়ান।
ভকতি মুকুতি   জাহে মিলল   পৰম ঈশ্বৰ গিয়ান॥
পাষণ্ড-দণ্ডন   মণ্ডন ভকতৰ   হৰি-ৰস অধিক সুজান।
কালি-দমন   কৰাৱত নাট   কৃষ্ণ-কিঙ্কৰ ওহি গান॥

কেলিগোপাল নাট

গুৰুজনে এখনিৰ পিছত এখনিকে পুথি ৰচি উলিওৱা দেখি ঠাকুৰ আতাই মাধৱৰ ওচৰত বিস্ময়-ভাৱ প্ৰকাশ কৰিছিল; মাধৱ পুৰুষে এদিন ৰাতি গণককুচিয়া আতাৰ লগত বাউসীলৈ আহিল। দুয়ো আহি বেৰ-জলঙাই চাই দেখে, গুৰুজনে পুথি লিখি আছে। সেই পুথিখনিয়েই হ'ল ৰাসৰ 'কেলিগোপাল' অঙ্ক।

উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ আৰু কন্দলি ৰামায়ণত আঁচুকুল

শঙ্কৰদেৱৰ 'পূৰ্বকবি অপ্ৰমাদী' মাধৱ কন্দলিয়ে বাল্মীকিৰ ৰামায়ণ পদত লিখিছিল। অনন্ত কন্দলিয়ে মাধৱ কন্দলিৰ কাব্য নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ নতুন যুগৰ অনুপযোগী বুলিয়ে হ'বপায় তাক "ঢাকি ঢুচকে গুচাবৰ মন দিলে"। কিন্তু গুৰুৱে পূৰ্বকবিৰ ৰামায়ণখনিৰ অনাদৰ দেখিব নোৱাৰি নিজে উত্তৰাকাণ্ড নতুনকৈ ৰচি আৰু মাধৱৰ হতুৱা আদি-কাণ্ড ৰচনা কৰাই কাপোৰৰ পাৰি দিয়াৰ দৰে সংযোগ কৰি, তদুপৰি আখ্যাই পতি ভক্তি-উপদেশৰ 'আঁচুকুল' দি প্ৰাক্-বৈষ্ণৱ কবিতাক ভক্তিৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে।

ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ শিক্ষা, বিয়া

বাউসীৰ ওচৰত চক্ৰপাণি মজুমদাৰ নামে এজন কায়থেলী বিখ্যাত পাৰ্গত লোক আছিল। যৰ পুত্ৰ ৰামানন্দৰ কৃষ্ণৰ কথাত মতি দেখি গুৰুজনে তেওঁক মজুমদাৰৰ ওচৰত কাকত পঢ়িবলৈ লগালে। ভাল কাকতী হৈ ঘূৰি আহিলত ৰাম চৌধাৰীৰ জীয়েক সিন্ধুমতীৰ (সিন্ধুমণি) লগত, বেজবৰুৱাৰ মতে হৰি খাঁ নামে ভূঞা এজনৰ লক্ষ্মী নামে এটী কন্যাৰ লগত, মহাসমাৰোহেৰে ৰামানন্দৰ বিয়া সমাপন হ'ল। এই বিয়াৰ সময়তে কমা হলাবুদ্ধে শঙ্কৰৰ বংশছেদ হ'বলৈ অভিসম্পাত দিয়ে। ইয়াৰ অলপ দিনৰ পিছতেই, বোধ হয় তেওঁৰ দ্বিতীয় তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগতে, মধ্যম পুত্ৰ কমললোচনৰ মৃত্যু হয়। দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱত

কমললোচন ঠাকুৰৰ মৃত্যু

ৰচনাৰ আৰু জয়ন্তীৰ মাধৱৰ মৃত্যুৰ আগতে এই অকাল বিয়োগ ঘটে। জয়ন্তীৰ মাধৱৰ কাল হোৱা শুনি গুৰুজনাক বিচলিত হোৱা দেখি কালিন্দী আয়ে কৈছিল, "কান-সমান পো মৰাত খেদ নহ'ল, ভকতৰ পদে আকুল কৰিছে।"*

কছাৰী ৰজাৰ ধৰ্মগ্ৰহণ

দ্বিতীয় তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগলৈকে গুৰুজনা বেহাৰলৈ যোৱা নাছিল আৰু নৰনাৰায়ণৰ লগত সাক্ষাতো হোৱা নাছিল। দৈত্যাৰি ঠাকুৰে তীৰ্থৰ পূৰ্বৰ প্ৰসঙ্গত গুৰুজনা কিছুদিন বেহাৰত—দুবাৰো চিলাৰায়ৰ ঘৰত—থকা কথা লিখিছে; দ্বিতীয় বাৰত চিলাৰায় দেৱানে শঙ্কৰদেৱত শৰণ লোৱা কথাও আছে। সম্ভৱতঃ, দৈত্যাৰিয়ে স্থানান্তৰত নিজে স্বীকাৰ কৰাৰ দৰে, ই পিছৰ কথা আগ হোৱাৰ এটা উদাহৰণ মাত্ৰ। ৰামানন্দই তীৰ্থৰ আগতে ব্ৰাহ্মণৰ খল আৰু নৰনাৰায়ণৰ সভাত শঙ্কৰদেৱৰ বিচাৰৰ ঘটনা বৰ্ণনা কৰিছে; কিন্তু এই চৰিতৰ নানা ওলট-পালট কথাৰ মাজৰে ইও এটা যেন লাগে। ৰায় আতাৰ কন্যা ভুৱনেশ্বৰীৰ মুখে শঙ্কৰকৃত গীত শুনি চিলাৰায়ে নাও পঠিয়াই শঙ্কৰদেৱক অনোৱা আৰু সেই আপাহতে নৰনাৰায়ণ ৰজাই বৃন্দাবনীয়া বস্ত্ৰ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰি তাঁতীকুচি মহলৰ দলপতি বা দলৈ পতা কথা বেজবৰুৱাই লিখিছে; কিন্তু চৰিতমতে ইবোৰো তীৰ্থৰ পিছৰ কাহিনী।

ৰামচৰণ আৰু ভূষণৰ চৰিতত আছে দামোদৰদেৱ আদি ভক্ত হোৱাৰ সময়তে হেড়ম্ব ৰাজ্যৰ কছাৰী ৰজাই চাৰিজন দূত পঠাইছিল শঙ্কৰক নিবলৈ। গুৰুৱে মাধৱ আৰু ঠাকুৰ আতাক পঠাই ৰজাক শৰণ দিয়ায়। বৰদোৱা চৰিতত তীৰ্থৰ পিছতহে ই কথাৰ উল্লেখ আছে। কথা-চৰিতমতে শেষবাৰ বেহাৰৰপৰা পাটবাউসীলৈ আহি পুনৰ ঘূৰি যোৱাৰ আগতে গুৰুজনাই মাধৱ-নাৰায়ণক পঠিয়াই হেড়ম্বৰাজক শৰণ দিবলৈ। দৰং-ৰাজবংশাৱলীত আছে, চিলাৰায় দেৱানে হেড়ম্ব ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰিবলৈ গৈ চাবুকৰ এফে কোবতে সিংহদুৱাৰ ভঙা দেখি হেড়ম্বেশ্বৰে বশ্যতা স্বীকাৰ কৰে। কাছাৰৰ দেহান বোলা এটা সৰু জনজাতিয়ে নিজকে এই আক্ৰমণৰ সময়ত অহা কোচসকলৰ বংশধৰ বুলি কয়, যদিও তেওঁলোকৰ মতে এই অভিযান গোহাঁইকমলৰহে। কিন্তু চৰিত, ৰাজবংশাৱলী, ক'তো ভক্তিধৰ্ম গ্ৰহণ কৰা হেড়ম্বিয়াল ৰজাৰ নাম পোৱা নাযায়।

ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ জন্ম

মাধৱৰ ভনীয়েক উৰ্বশীৰ এনে সময়তে ৰামচৰণ নামে এটি ল'ৰা জন্ম হয়। 'শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ' গ্ৰন্থত আছে, শ্ৰীচৈতন্য মণিপুৰলৈ সন্ন্যাসীবেশে আহি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল, হাজোত কিছুদিন আছিল আৰু হাজোৰপৰা ঘূৰি যাওঁতে পাটবাউসীত শঙ্কৰ-মাধৱেৰে সাক্ষাৎ কৰি "সেহি দিনা হন্তে দেৱ চৈতন্য ঈশ্বৰ। জানত কৰিয়া ভক্তি কৰিলন্ত সাৰ॥ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তি প্ৰবল কৰিলা।

চৈতন্যদেৱৰ কামৰূপ আগমন (?)

জ্ঞানমানে ভকতিৰ অধীনে ৰাখিলা॥" বেজবৰুৱাই এই আখ্যান ক'ৰপৰা সংগ্ৰহ কৰিছে, আমি নাজানো। কিন্তু শ্ৰীচৈতন্য আৰু শঙ্কৰদেৱৰ কোনো প্ৰাচীন চৰিতত সি নাই দেখি কোনো প্ৰকাৰেই বিশ্বাস কৰা সম্ভৱ নহয়। হাজোৰ মণিকূট টিলাৰ তলত চৈতন্য-খোপা নামে এটা গহ্বৰ আছে। এই কথাই চৈতন্য অসমলৈ অহা কাল্পনিক আখ্যানটোক পৰোক্ষভাৱে সহায় কৰিছে। সন্তনিৰ্ণয়, সৎ-সম্প্ৰদায়ৰ কথা, সন্তবংশাৱলী আদি কেইখনমান অপ্ৰামাণিক গ্ৰন্থতো চৈতন্য হাজোলৈ অহাৰ কথাৰ উল্লেখ আছে। সন্তনিৰ্ণয় অনুসৰি নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ে 'মাধৱৰ থানৰ মঠ' (নাটঘৰ) বন্ধাৰ পিছত, সৎ-সম্প্ৰদায়ৰ কথামতে "যেখন ৰজা নৰনাৰায়ণ এই উপৰ দেশৰপৰা অনেক লোকক নমাই আনি শঙ্কৰক গোমোস্তা পাতি ৰাজ্য বসাইবে দিছে মাত্ৰ", তেতিয়া চৈতন্য হাজোলৈ আহিছিল। আমি আগতে দেখুৱাই আহিছোঁ, ১৪৬৫ শকমানতহে গুৰুজন কামৰূপলৈ আহে। বুৰঞ্জীবিদ্ সোণাৰাম চৌধুৰীৰ মতে ১৪৭২ শকত নৰনাৰায়ণে মাধৱৰ মন্দিৰৰ সন্মুখৰ ঘৰ নিৰ্মাণ কৰায়। ইফালে, ১৪৫৫ শকতে শ্ৰীচৈতন্যৰ তিৰোধান ঘটে। গতিকে চৈতন্য কামৰূপলৈ অহা বা গুৰুজনৰ লগত তেৰাৰ দেখা-সাক্ষাৎ হোৱা বিশ্বাসযোগ্য যেন নালাগে।

দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণ

মহাপুৰুষ গুৰুজন, মাধৱ পুৰুষ, ৰামৰাম, নাৰায়ণ, গোবিন্দ, পৰমানন্দ, উদাৰ গোবিন্দ, গোকুলচান্দ, শ্ৰীৰাম, বলোৰাম, বলভদ্ৰ, হৰিদেৱ, জটাৰাম, বণিয়া আতা, ভোৰোৰা দামোদৰ আদি ছকুৰি ভক্তসমে আঘোণ মাহৰ সাদিনৰ দিনা তীৰ্থলৈ ওলাল। এই সময়ত গুৰুজনৰ বয়স বৰ বেছি হ'লেও মাধৱৰ পৰিচৰ্য্যাৰ আৰু তীৰ্থক্ষেত্ৰত বিদেশৰ ভক্তসমূহক লগ পোৱাৰ আশাৰ বলত নিঃসঙ্কোচে বৃন্দাবন অভিমুখে যাত্ৰা আৰম্ভ কৰা বুলি ধৰিলে ১৪৬৮ শক অৰ্থাৎ গুৰুজনাৰ ৯৭ বছৰ বয়সত লেখত ওলায়। উপৰুৱাকে চাবলৈ গ'লে এই কথা বিশ্বাস কৰিবলৈ টান যেন লাগে। কিন্তু ইয়াৰ পিছতো প্ৰায় কুৰি বছৰ কাল নিৰোগী শৰীৰ লৈ ইহ-সংসাৰত থকা আৰু বেহাৰ-বৰপেটাৰ মাজত অহা-যোৱা কৰি থকা কথা মন কৰিবলগীয়া। গুৰুজনে যদিও বৃন্দাবনলৈ বুলিয়ে বাট লৈছিল, কালিন্দী আয়ে মাধৱক ইঙ্গিত দি থ'লে, "বুঢ়াৰ পো, বৃন্দাবনলৈ যাব পাৰিলে পূৰ্ব্বৰ খেলা পালে প্ৰভু আৰু নাহে। তুমি নগ'লে গোসাঁই কেতিয়াও নেযায়; অতএৱ, মাধৱ তুমি গোসাঁইত যাব নোৱাৰোঁ বুলি জনাবা।" মাধৱেও নেযাওঁ বুলি আশ্বাস দিলে। আমি ভাবোঁতে গুৰুজনৰ বয়সৰ ভৱলৈ চায়ে আই গোসাঁনীয়ে মাধৱক এইদৰে সাৱধান কৰি দিছিল। চৰিতবোৰত কোনো যান-বাহনৰ কথা উল্লেখ নাথাকিলেও, সেই কালত নাৱেৰে কিছু বাট যোৱাৰ কথাও ভাবিব পাৰি। ঠাকুৰ আতাৰ খুড়াক

চৈতন্যও আছিল অতি বুঢ়া; তেৰোঁ মনৰ হেঁপাহ দমাব নোৱাৰি তীৰ্থযাত্ৰীৰ দলত যোগ দিলে; কিন্তু এদিনৰ বাট যোৱাৰ পিছতে ঠাকুৰ আতা তেওঁক লৈ ঘূৰি আহিবলগীয়াত পৰিল। আলিনগৰ’ নামে ঠাইত এনিশা আৰু ভেলাত এনিশা গুৰু-ভকত সকলো বৈছিল। বেহাৰৰ ওচৰৰ এডোখৰ ঠাইত ৰওঁতে গুৰুৱে মাধৱক ক’লে, “বঢ়াৰ পো, তোমাৰ আমাৰ পাছত আতে মধুপুৰ নামে এখনি থান হ’ব।”

চৈতন্য আদিৰে সাক্ষাৎ

কথা-চৰিতমতে বাটতে নদিয়া গোপীনাথত শ্ৰীচৈতন্যেৰে অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ সাক্ষাৎ হয়। এই দেখা-দেখিত ফকৰাৰে কথা কটা-কটি আৰু ঠাৰে-ঠিওৰে কথা বুজোৱাৰ বাহিৰে আন বিশেষ কোনো আদান-প্ৰদান নহৈছিল। ৰামচৰণৰ মতে “চৈতন্য গোসাঁই গ্ৰামে”, দৈত্যাৰিৰ মতে চৈতন্যৰ থান বা মঠত আৰু ভূষণৰ মতে জগন্নাথত শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ দূৰৰপৰা দেখা-দেখি মাত্ৰ হৈছিল। বৰদোৱা চৰিতমতে জগন্নাথক্ষেত্ৰত দুয়ো একেলগে নাট-মন্দিৰত বহি নটীৰ নাচ চাই আলাপ কৰা আৰু কোনো চৰিতত শঙ্কৰ, চৈতন্য, ৰামানন্দ আৰু হৰিব্যাস একেলগ হোৱা কথাও আছে। আগতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে, ৰামানন্দ দ্বিজৰ ৰচিত চৰিতমতে, প্ৰথমবাৰ তীৰ্থযাত্ৰৰ সময়তে শ্ৰীক্ষেত্ৰত শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ ভেট হয়। সেই কথা যেনেকৈ সম্ভৱ নহয়, দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ সময়তো তেওঁলোকৰ দেখা-দেখি হোৱা নাছিল; আৰু হৰিব্যাস বা ৰামানন্দেৰে শ্ৰীক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ একেলগ হোৱাটোও কাল্পনিক। এই ৰামানন্দ “পহিলহি ৰাগ নয়নভঙ্গ ভেল। অনুদিন বাঢ়ল অবধি না গেল॥” আদি গীত-ৰচয়িতা, চৈতন্য-সম্প্ৰদায়ৰ ‘মহা-ৰসজ্ঞ’ ৰামানন্দ ৰায় নহয়, কবীৰৰ গুৰু ৰামানন্দ স্বামীহে। কবীৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ বিদ্বান সম্পাদক বাবু শ্যামসুন্দৰ দাসে লিখিছে, “ৰামানন্দজী কী মৃত্যু অধিক সে অধিক দেৰ মেঁ মাননে সে সংবৎ ১৪৬৮ মেঁ হুই, ইসমেঁ ১৪ য়া ১৫ বৰ্ষ পহলে ভী উসকে হোনে কা প্ৰমাণ বিদ্যমান হৈ।” ১৪৬৮ সম্বৎ যা ১৩৪৩ শকত ৰামানন্দৰ মৃত্যু হ’লেও শঙ্কৰদেৱে তেওঁক দেখা সম্ভৱ নহয়। নাভাদাসৰ ভক্তমাল গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰ প্ৰিয়দাসৰ মত অনুসৰি ৰামানন্দৰ জন্ম ১৩৫৬ বিক্ৰমী শকত প্ৰয়াগত, মৃত্যু ১৫০৫ বিক্ৰমী ছালত। তেনেহ’লেও শঙ্কৰ-ৰামানন্দৰ দেখা-সাক্ষাৎ সম্ভৱ নহয়। ১৪৫৫ শকত ৪৭ বছৰ ৫ মাহ বয়সত জগন্নাথ মন্দিৰত শ্ৰীগৌৰাঙ্গদেৱৰ অন্তৰ্ধান হয়।[৯]

গতিকে গুৰুজনাৰ দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ সময়তো চৈতন্যেৰে দেখা হোৱা সম্ভৱ হয়।[১০] বেজবৰুৱাই কয়, “শঙ্কৰদেৱে সেই শকতে (১৪৬৮ শক) আহোম ৰাজ্য বা কোচ ৰাজ্যলৈ যোৱাটো নিৰ্ভুল হ’লে, তেওঁ পাটবাউসীৰপৰা দ্বিতীয় বাৰ তীৰ্থভ্ৰমণ কৰিবলৈ যাওঁতে নদিয়াত বা পুৰীত (নদিয়াততো হ’বই নোৱাৰে, কাৰণ চৈতন্য তেওঁৰ জীৱনৰ শেষ ওঠৰ বছৰ পুৰীত নিগাজীকৈ আছিল) চৈতন্যৰে

সৈতে সাক্ষাৎ হোৱাটো অসম্ভৱ হয়; কাৰণ চৈতন্যৰ মৃত্যু ১৪৫৫ শকত হৈছিল।" এনে মনত ধৰে, চৰিতকাৰসকলে বাস্তৱ পাহৰি সেই যুগৰ মহন্তসকলৰ মিলন কীৰ্তন কৰিবৰ উদ্দেশ্যেই শঙ্কৰদেৱৰ লগত ভাৰতৰ ধৰ্মগুৰুসকলৰ সাক্ষাৎ কল্পনা কৰিছে।

দামোদৰদেৱৰ চৰিত-লেখকসকলৰ হাতত শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ দেখা-সাক্ষাতৰ বিৱৰণে নতুন বোল লৈছে। গুৰুজনা চলাৰ পিছত মাধৱ-দামোদৰৰ প্ৰধানমান কাজিয়াই পিছত দিনে দিনে বেছি হৈ আঁহ-ফলা-কলি লগালে অসমীয়া বৈষ্ণৱ-সকলৰ মাজত। ইফালে একে যুগৰ প্ৰমাণযোগ্য চৰিতকাৰ দৈত্যাৰি ঠাকুৰ আৰু ভূষণে উলুকিওৱা শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ মাত্ৰ দেখা-দেখিকেই বহলাই শঙ্কৰৰ হাতেদি দামোদৰলৈ চৈতন্যৰপৰা শালগ্ৰাম, মালা আৰু ভক্তি-উপদেশৰ টোপোলা অহাৰ অসত্য আখ্যানৰ সৃষ্টি কৰা হ'ল। দামোদৰৰ শিষ্য ৰামৰায় নিজে লিখিছে, কণ্ঠভূষণৰ মুখে গুৰুজনে কৃষ্ণ-চৈতন্যৰ কথা শুনি ৰামৰায়েৰে গৈ দুয়ো চৈতন্যৰ ওচৰ চাপিল,—

অৱনত হুয়া দুই নমিলা সাক্ষাৎ।
পূৰ্ব্বাপৰ পুছিলন্ত কথা যত যত॥
শঙ্কৰৰ আগে নমাতিলা মহাজ্ঞানী।
কমণ্ডলু-জল ঢালি বুজাইলা আপুনি॥
শঙ্কৰেও বুজিলন্ত সেই অনুমানে।
এক যে শৰণ ধৰ্ম্ম চৈতন্যৰ থানে॥

পিছৰ যুগত এই কাহিনীয়েই অলপ বেয়া বোল লোৱাও দেখা গৈছে। কৃষ্ণভাৰতী নামে কোনোবা অজ্ঞাত বা ছদ্মবেশী এজন লেখকৰ 'সন্তনিৰ্ণয়' বোলা নিতান্ত অৰ্বাচীন আৰু অপ্ৰামাণিক পুথিত আছে—শ্ৰীচৈতন্যই "আমি শূদ্ৰৰ মুখ নাদেখি" বুলি শঙ্কৰক দেখা দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰা, পিছত ব্ৰহ্মহৰিদাসৰ হতুৱা শঙ্কৰলৈ নাম-মালিকা পুথি আৰু ভাগৱত চৰ্চিবলৈ আদেশ পঠিওৱা আদি টেক নোহোৱা আখ্যান। হৰিদেৱপন্থীসকলৰ গুৰু-বংশাৱলীত আছে হৰিদেৱেৰে লগ লাগি শঙ্কৰদেৱ শ্ৰীচৈতন্যৰ ওচৰলৈ যায়; কিন্তু শ্ৰীচৈতন্যই শঙ্কৰক শূদ্ৰ বুলি দেখা নিদিলে; কিন্তু গীত-পদ লিখিবলৈ তেওঁলৈ আদেশ পঠালে আৰু ভোজপত্ৰত লিখা এখন চিঠি দিলে ৰামৰ (ৰামৰায়?) যোগেদি, শঙ্কৰক দিবলৈ। বিবিধ পাছৰ এই অভিনৱ-অজীৰ্ণ আখ্যানবোৰৰ বিষয়ে বেলেগ মন্তব্য অনাৱশ্যক।”

কথাগুৰু চৰিত আৰু 'শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ' গ্ৰন্থমতে, [illegible] বাটত বৈষ্ণৱসকলে ভক্ত কবীৰৰ মঠ পায়। দৈত্যাৰিৰ মতে জগন্নাথৰ [illegible] তীৰ্থ পোৱাৰ আগতে, কথা-চৰিতমতেও নদীয়াৰপৰা গৈ গয়া পোৱাৰ আগতে,

বেজবৰুৱাৰ বিৱৰণ অনুসৰি নদিয়াৰপৰা গৈ নাভি গয়া, মহানদী জগন্নাথ পোৱাৰ আগতে শঙ্কৰদেৱ কবীৰৰ মঠত সোমায়। ৰামানন্দই বৰ্ণাইছে, গঙ্গা, গয়া তীৰ্থ কৰি ঘূৰি আহোঁতে কবীৰৰ মঠেদি গুৰুজন কৰতীয়া গঙ্গা পায়হি। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিত অনুসৰি জগন্নাথ দৰশনৰ পিছত, ভূষণ দ্বিজৰ মতে গয়া, বাৰাণসী, কুৰুক্ষেত্ৰ আদি তীৰ্থ ফুৰি আঁতাই গুৰুজন কবীৰৰ মঠ চাবলৈ 'আলি নাম নগৰ'লৈ আহে। বৰদোৱা চৰিতত আছে—"কবীৰাৰ মঠ পাইছে। তেওঁ ঘৰত নাছিল, নাতিনীয়েকত বাতৰি সোধাত নাই বুলি জনাই মনত বৰ দুখ কৰিছে, ভাগ্যহীন কবীৰেই শ্ৰীচৰণৰ পদ-ৰজ ল'বলৈ নাপালে। বাটত কবীৰক লগ পাইছে পূৰ্ব্বৰ পৰিচয় নথকা হেতু আলাপ কৰিবলৈ নহ'ল।" আনবিলাক চৰিতমতে ইয়াৰ আগতেই কবীৰৰ মৃত্যু ঘটিছিল। শঙ্কৰদেৱে কবীৰৰ নাতি-জীয়েকক লগ পাইছিল আৰু বাটত দেখা পাইছিল তেওঁৰ গিৰীয়েককহে। প্ৰকৃত পক্ষত কবীৰ এই সময়ত জীয়াই থকা সম্ভৱ নহয়। আগতে আমি কৈ আহিছোঁ কবীৰপন্থীসকলৰ সাধাৰণ বিশ্বাস ১৩২০ শকত কবীৰৰ জন্ম। 'ভক্তমাল' গ্ৰন্থমতে সম্বৎ ১৫৪৯ বা ১৪২৪ শকত কবীৰৰ মৃত্যু হয়।

কবীৰৰ মঠত শঙ্কৰদেৱ

পন্দ্ৰহ সৈ উনচাস মেঁ, মগহৰ কীন্‌হোঁ গৌন।
অগহন সুদি একাদশী, মিলে মৌজ মোঁ পৌন।

কিন্তু কবীৰপন্থীসকলৰ মাজত প্ৰচলিত দোহামতে সম্বৎ ১৫৭৫ অৰ্থাৎ ১৪৫০ শকতহে কবীৰ স্বৰ্গী হয়। ১৪৯৪ চনত (১৫৫১ সম্বৎ) ছিকান্দৰ লোডীৰ লগত কবীৰৰ সাক্ষাৎ হয় বুলি জন্ ব্ৰিগ্‌চে লিখি থৈছে; গতিকে 'ভক্তমাল'ত দিয়া তাৰিখ অশুদ্ধ বুলি ভাবিবলগীয়া হয়। মুঠতে ১৫৭৫ সম্বৎ বা ১৪৫০ শকত কবীৰৰ মৃত্যু হয় বুলি গ্ৰহণ কৰা হৈছে।[১২] এতিয়া স্পষ্ট বুজিব পাৰি, শঙ্কৰদেৱৰ দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ বহুত আগতেই কবীৰৰ মৃত্যু হৈছিল। অৱশ্যে সেই সময়ত গোটেই ভাৰত কবীৰৰ গীতেৰে মুখৰ হৈ আছিল। চৰিতত আছে, আলিনগৰৰ কবীৰ ভেটিলে গৈ ভক্ত কবীৰৰ কথা সুধিলত আত থকা জোৰাই বা তবোছি নামে তিৰোতাগৰাকীয়ে অনুমান কৰিলে,—

আবাসৰ বিষ্ণু-ভকত এতেকে কবীৰক পুছিলন্ত।
কবীৰৰ জীৱ-নাতিনী আমিতো এহি বুলি কহিলন্ত॥

প্ৰকৃততে এই 'বহন' ছোৱালীজনী কবীৰৰ নাতিনী বা কবীৰৰ জী-নাতিৰ পত্নী হয়তো নহয়, ভাবিবলগীয়া। কথিত আছে, লোই নামে কবীৰৰ পত্নীৰপৰা কমাল আৰু কমালী নামে এহাল ল'ৰা-ছোৱালী হৈছিল; কিন্তু এনে প্ৰমাণো আছে যে, লোই কবীৰৰ পত্নী নহয়, শিষ্যাহে; কবীৰে বিয়াকে কৰোৱা নাছিল। কবীৰৰ

প্ৰতি শঙ্কৰৰ আকৰ্ষণ মন কৰিবলগীয়া। শঙ্কৰদেৱে মাধৱক কৈছিল, "কবীৰ কেৱল ভক্ত জানিবা নিশ্চয়।" কবীৰৰ চিনাকি ভক্তৰূপে হ'লেও সুফীবাদ আৰু অদ্বৈতবাদৰ প্ৰভাৱ হেতুকে তেওঁ নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰহে অনুভূতি পাবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল।—

নিৰ্গুণ কী সেৱা কৰো সগুণ কো কৰো ধ্যান।
নিৰ্গুণ সগুণ সে পৰে তহাঁ হমাৰো জ্ঞান॥*

বেজবৰুৱাই পুৰণি উদ্ধৃতি দি কৈছে যে, এক কায়স্থ মালীৰ ঘৰত কবীৰৰ জন্ম; পিছে কেঁচুৱাতে মাক-বাপেক মৰাত মুছলমানে তেওঁক তুলি ল'লে। মৃত্যুত কবীৰৰ শৱ-সংস্কাৰ কৰিবলৈ হিন্দু-মুছলমান দুয়ো পক্ষ বে-ৰাজী হোৱাত আত্মীয়সকলে মৃতদেহ গঙ্গাত উটাই দিয়েগে। উটি উটি গৈ শটো নদিয়া পালত চৈতন্যই তুলি পুতি থ'লে। সেইবাবে চৈতন্যদেৱে নদিয়াৰ ৰজা সুবথানৰ (পাঠান্তৰ, মোৰদাস) বিৰাগভাজন হ'বলগীয়া হৈছিল বুলিও ৰামচৰণে লিখিছে। কবীৰৰ জীৱনী এনে প্ৰবাদৰ ৰহস্যেৰে ভৰা। সাধাৰণতে বিশ্বাস কৰা হয়, মগহৰ বা মাৰ্গকাশীত কবীৰৰ মৃত্যুৰ বেলিকা হিন্দু-মুছলমান উভয়ে শটো লৈ কাজিয়া কৰে। শ-ঢকা কাপোৰখন গুচালত শৱটোৰ ঠাইত ফুল কিছুমানহে দেখা গ'ল। তাকে সমানে দুভাগ কৰি হিন্দুৱে দাহ-কৰ্ম কৰিলে, মুছলমানে কবৰ দিলে। ৰামচৰণে বেজবৰুৱাৰ দৰে কবীৰৰ মৃত্যুৰ স্বতন্ত্ৰ বৰ্ণনা দিছে আৰু তাৰ লগত চৈতন্যদেৱকো সংশ্লিষ্ট কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত 'শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্যচৰিতের উপাদান'ৰ গ্ৰন্থকাৰ ড° মজুমদাৰে কৈছে, চৈতন্য-চৰিতামৃতমতে ১৫১৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শৰৎ কালি চৈতন্য বৃন্দাবনলৈ যায়; ১৫১৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ফাগুন-চ'তত তেওঁ কাশীত আছিল। ১৫১৮ খ্ৰীষ্টাব্দত কবীৰৰ মৃত্যু হয়। কিন্তু ৰামচৰণৰ বিৱৰণ সত্য হ'বলৈ হ'লে চৰিতামৃতৰ বা কবীৰৰ মৃত্যুৰ তাৰিখ দুই-এবছৰ ইকাল-সিকাল হোৱা আচৰিত নহয়।

আমাৰ দেশত "হায় কবীৰা হাৰামখোৰী। চৌদিশে শঙ্কৰ গেলো বিচাৰি॥" আদি গীত কবীৰৰ নামে প্ৰচলিত আছে। কিন্তু সিবিলাক কিমান প্ৰামাণিক সি সন্দেহৰ বিষয়। কোনো কোনোৱে ৰামানন্দক, কোনোৱেবা শেখ তকীক গুৰু বুলি ক'লেও কবীৰ 'নিগুৰা' বা গুৰুহীন আছিল বুলি তেওঁক বহুতেই নিন্দা কৰিছিল। সেইদৰে শঙ্কৰদেৱৰো গুৰু বিচাৰি অনেকক হতাশ হোৱা দেখা যায়। মাধৱদেৱে গণককুচিৰপৰা পাটবাউসীলৈ অহা-যোৱা কৰোঁতে এজন ব্ৰাহ্মণে বাটতে আওঁৰি ধৰি শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু কোন এই প্ৰশ্ন লৈ খট-খাজকৈ লেবেছে দেবে। এই কথা শুনি গুৰুজনে কৈছিল বোলে, "এনেকৈ নুবুলিবা কিয়, কৃষ্ণদেউ বুলিছে, মোৰ গুৰু ভকতেসে স্বৰূপ-স্বভাৱ। যেন বায়ু আকাশৰ মাহি ভিতৰ॥ আমিও ভাবিছে, সৰ্ব্বত্ৰ ভকতক মই গুৰু মানো। ভকতভকতত পৰে আনক নজানো॥" ৰামানুজাচাৰ্য্যই বৈষ্ণৱ ধৰ্মক জনপ্ৰিয় ৰূপ দিছিল যদিও, শূদ্ৰসকলক নিজৰ সম্প্ৰদায়ৰণৰ ভিতৰত

ৰাখিছিল। ৰামানন্দই এই প্ৰসঙ্গত নতুন আদৰ্শ থাপনা কৰিলে, কিন্তু তেওঁ নাৰায়ণৰ ঠাইত ৰামৰ ভক্তিত বেছি ভিৰ দিছিল। তেওঁ ব্ৰাহ্মণ শূদ্ৰৰ সমান অধিকাৰ প্ৰতিপন্ন কৰিলে আৰু কথিত ভাষা হিন্দীত সকলোৱে বুজি পোৱাকৈ নিজৰ ধৰ্মমত প্ৰচাৰ কৰে। ৰামানন্দৰ শিষ্য কবীৰে ৰামৰ ব্যক্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰি সগুণ-নিৰ্গুণতকৈ ওপৰত ভক্তি থাপনা কৰিলে আৰু নিজে মন্দিৰ-মছজিদ দুইটাৰপৰা ওলাই হিন্দু-মুছলমানৰ কট্‌কটীয়া বিভেদৰ বুকুত কুঠাৰাঘাত কৰিলে,—

কহ হিন্দু মোহিঁ ৰাম পিয়াৰা
তুৰুক কহৈ ৰহিমানা।
আপস মেঁ দোউ লৰি লৰি মূয়ে
মৰম ন কাহূ জানা॥
কোঈ হিন্দু কোঈ তুৰুক কহাৱৈ
এক জঁমী পৰ ৰহিয়ে।

শঙ্কৰদেৱৰ সামাজিক বিদ্ৰোহ ইমান দূৰ নাগৰালেও জাতি-বিভেদক ধৰ্মৰ ভেটিত তেওঁ আওহেলা কৰিছিল—“নবাছে ভকতি জাতি অজাতি।” মহাপুৰুষীয়া ভক্তৰ শাৰীত গোবিন্দ গাৰো, পৰমানন্দ মিৰি, নৰহৰি আহোম, জয়ৰাম ভোট, চান্দসাই যৱন আৰু ভট্টদেৱ ব্ৰাহ্মণে একেলগে ঠাই পুৱাইছিল।[১০]

কবীৰৰ মঠ থকা আলিনগৰ ক'ত ঠিবাংকৈ বুজা টান। কবীৰৰ জীৱনৰ বেছিভাগ কাল কাশীতেই অতিবাহিত হৈছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে। ইফালে ভূষণ দ্বিজে লিখামতে দ্বিতীয়বাৰৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ সময়ত শঙ্কৰদেৱ বাৰাণসী আৰু কুৰুক্ষেত্ৰলৈ গৈছিল বুলি মনে নধৰে। এই সময়ত তেওঁৰ বয়স যথেষ্ট বেছি হৈছিলগৈ; তাতে আকৌ বৃন্দাবনলৈকে বুলি যদিও সকলো ভকত ওলাই আহিছিল, গুৰুজনক বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ নিদিবলৈ গুৰুপত্নীয়ে তিনি কটপা দি মাধৱক কৈ পঠাইছিল। এনে থলত পূব ভাৰত চেৰাই উত্তৰ ভাৰতলৈ যোৱা বুলি বিশ্বাস নহয়। বেছিভাগ চৰিতৰ উল্লেখমতে গয়াৰ ওচৰলৈকে গুৰুজন আগবাঢ়ি গৈছিল। কথা-চৰিতত গয়া-প্ৰৱেশৰ কথা নাই, গয়াৰ পথৰ কথা মাত্ৰ উল্লেখ আছে। এই চৰিতত আছে, তীৰ্থৰপৰা ঘূৰি ঘৰ পোৱাৰ পিছত ৰামৰায়ে কৈছিল, “বাণ, গয়া, কাশী, বৃন্দাবন চাবৰ চিত্ত থাকিল, সিবাৰো নহ'ল, যাব খোজোঁ।”

কথা-চৰিতত আছে, গঙ্গা পোৱাৰ আগতে তীৰ্থযাত্ৰীসকল এদিন ৰাজ বিজুলীগড়ৰ কাষে বটৰ তলত বাহৰ কৰি। তাৰপৰা সেনাইহাটৰ এক চাৰিআলিৰ মূৰত সকলো ব'লগে। সেই চাৰিআলিৰপৰা বৃন্দাবন, জগন্নাথ, সেতুখণ্ড আৰু গঙ্গালৈ চাৰিটা বেলেগ বেলেগ বাট। ৰামৰায়কে মুখ্য কৰি সকলো ভকতই জেৰেঙ্গু দি

পুৰীৰ পথত

ধৰিলে বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ। গুৰুজনৰো বিশেষ ইচ্ছা আছিল বৃন্দাবনত ৰূপ-সনাতনৰ ধৰ্মৰ বল চাবলৈ আৰু ভক্ত বৃন্দাবনদাসক লগ পাবলৈ। ৰামৰায়ে "ৰূপ-সনাতনৰ ধৰ্ম্মৰে আমাৰ ধৰ্ম্ম একে হয়নে, চাওঁগৈ" বোলা কথাৰাৰতে চেলু পাই মাধবে কালিন্দী আইৰ কথা স্মৰি আঁকোৰ-গোঁজ হৈ কেৰো-ঘেঁহো লগালে। গুৰুজনে "আমাৰ যানৰ কাণ্ডাৰী ৰৰাৰ পোহে; ৰৰাৰ পো নগ'লে আমি যাব নপাৰো" বুলি ভক্তসবেৰে দখিণলৈ পাও চলালে। "দোলামাৰি ঘাটে গঙ্গা উত্তৰি জীয়াগঞ্জে গঙ্গা স্নান দান পান কৰি কাটুৱা গঙ্গা পাৰ হৈ গ'ল।" গঙ্গাৰ কাষৰত তিনি দিন তিনি ৰাতি থাকি বাটত গয়াত তীৰ্থ কৰি জগন্নাথৰ ফালে আগ বাঢ়িল। বেজবৰুৱাই লিখিছে, কবীৰৰ ঘৰ চোৱাৰ পিছত নাভিগয়া পাই বৰাহ বিষ্ণুক দৰ্শন কৰি তাৰপৰা চাৰি দিনে মহানদী পালেগৈ। মহানদীত স্নান কৰি অঠৰনলা চকি পাই তাতে তেওঁলোক খাই-বৈ ৰাতি থাকিল। তাৰপৰা পাণ্ডাই শঙ্কৰদেবক জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ প্ৰসাদ দি ভকতসকলে সৈতে আগবঢ়াই নিলে।

শ্ৰীক্ষেত্ৰ পুৰীত

অঠৰনলাৰ চকি পোৱাৰ আগতে সাগৰৰ পাৰে পাৰে গৈ তুলসী চ'ৰা বা তুলসী গ্ৰাম নামে এখনি গাঁও পাই তাতে এনিশা থাকিল। কথা-চৰিতত আছে, জগন্নাথৰ সিংহদুৱাৰত গুৰুজনা তিনি পক্ষ আছিল। ইয়াত শ্বেতগঙ্গা, মাৰ্কণ্ডেয় হ্ৰদ, ইন্দ্ৰদ্যুম্ন, চন্দন সৰোবৰ, লোকনাথ, এই পঞ্চতীৰ্থকে আদি কৰি সকলো পবিত্ৰ থান দৰ্শন কৰে; সাগৰ স্নান কৰোঁতে সাগৰজুলি বস্ত্ৰ পাই সকলো ভকতক বঁটাই দিয়ে। মাধবদেবে তেওঁৰ টুকুৰা খ'লে বুঢ়ী দশম পুথি বান্ধিবলৈ। তেওঁ জগন্নাথতে 'হৰিৰ গৃহৰ দ্বাৰে ঃ বেত্ৰৰ প্ৰহাৰ যোগ্য ঃ ব্ৰহ্মা ইন্দ্ৰ আদি দেবৰাক' আদি ঘোষা আৰু 'মোকে দেখিয়োনা কেনে আছে জগন্নাথ' আদি গীত ৰচনা কৰে। কথা-চৰিত পুথিত আৰু আছে, জগন্নাথ নাট-মন্দিৰত শ্ৰীচৈতন্য, হৰিব্যাস, ৰামানন্দ, নিত্যানন্দ, শিশু জগন্নাথ, জেষ্ঠ জগন্নাথ, গৌৰিয়া, শিশু গাবিম, বৰ গাবিম, সৰু গাবিম, হনুমান, জাম্ববন্ত, উদ্ধব, অশ্বথামা, বিভীষণ (?), এইসব মহন্ত একত্ৰ হৈ বহিছে। বৰদোৱা চৰিতৰ শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ সাক্ষাৎ আৰু আলাপৰ দৰেই এই আখ্যান কাল্পনিক আৰু অতি-বাস্তব। কথা-চৰিতমতে ক্ষেত্ৰৰ বৰ মুখ্য পাণ্ডাজনে বৰদোৱা চৰিতমতে ওঠৰজন পাণ্ডাই আৰু বেজবৰুৱাৰ মতে দহজনে শঙ্কৰদেবত শৰণ লয়। ৰামচৰণৰ মতে আগৰ বাৰৰ দৰে এইবাৰো গুৰুজনে সমবেত লোকৰ আগত ব্ৰহ্মপুৰাণৰপৰা জগন্নাথক্ষেত্ৰৰ উৎপত্তিৰ কথা ব্যাখ্যা কৰে।

শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা ওলাই তুলসী চ'ৰাত বৈ, "চাতি গোপালপুৰে লক্ষাই বৰ্দ্ধন গৃহে" (কথা-চৰিত), বালি নগৰত পসাৰী মণ্ডপত (ৰামানন্দ), বা সজ্জন নামে এজন কায়স্থৰ ঘৰত (ৰামচৰণ) এৰাতি থাকোঁতে সন্ন্যাসীবেশী ৰূপ-সনাতনৰ ভক্ত

শ্ৰীক্ষেত্ৰৰপৰা প্ৰত্যাৱৰ্তন

ভাগিনক লগ পাই বহুত কথা-বতৰা হয়। দৈত্যাৰি, ৰৰদোৱা চৰিত আদিৰ মতে এওঁক ৰূপ-সনাতনে শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মৰ বতৰা ল'বলৈ পঠাইছিল। ৰামানন্দ আদিৰ মতে ইতিমধ্যেই ৰূপ-সনাতন স্বৰ্গী হয়।[১৫] ৰামচৰণৰ চৰিতত বাটত গয়াৰ পথ আৰু বিল্বমঙ্গলৰ গাঁও ছুই অহাৰ কথা আছে। বিল্বমঙ্গলৰ কেনেকৈ পঞ্চম পাতক সিজিছিল, কেনেকৈ অনুতাপ-দগ্ধ হৈ নিজৰ দুই চকু কাটিছিল আৰু কনত নাম লওঁতে কেনেকৈ ঈশ্বৰৰ কৃপাত দৃষ্টি ঘূৰাই পাই বকাসুৰ-বধলৈকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্যলীলা পদবন্ধে বৰ্ণনা কৰিছিল—গুৰুজনে এইখিনি কাহিনী বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ শিষ্য ব্ৰহ্মানন্দৰ সেৱক সন্ন্যাসী এজনৰপৰা শুনা বুলি ইয়াত আছে। কথা-চৰিতত তীৰ্থযাত্ৰীসকলে অনেক ঠাই দেখা পোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। কটক নগৰ, মহানন্দা পাৰ হৈ বৈতৰণী জাহাদপুৰ, বালেশ্বৰ বন্দৰত বুঢ়ানদীৰ তীৰ, কমাৰ-পুখুৰীয়া, নদিয়া গোপীনাথ, শান্তিপুৰ, কাটুৱা, গঙ্গা-ত্ৰিবেণীমুখ (ইযাত ৯ দিন আছিল), কাচিমগঞ্জ, মুচোৱাবাজ, গঙ্গাৰ তীৰত জঙ্গিনপুৰ, ভগন গোলা, ভক্তিপুৰ ঘাটে পদ্মা পাৰ হৈ পুখুৰীয়াগঞ্জ, জাহ্নৱী তীৰৰ খাজুৰপুৰ, কালিন্দী গঙ্গাৰ কাষত দিনাজপুৰ, কৰতিয়া গঙ্গা পাৰ হৈ গোবিন্দগঞ্জ, তিস্তা গঙ্গা পাৰ হৈ তাৰ কাষত মৎস্য ৰাজাৰ বাৰী ঘোৰাঘাট, গৌৰাঙ্গ পাৰ হৈ শিঙ্গিয়াগঞ্জ,—এইখিনিতে কোচবিহাৰৰ ৰজাৰ মাটিৰ সীমা আৰু চিলাৰায়ৰ গাঁও। কথা-চৰিতমতে বুঢ়ানদীৰ তীৰত, দৈত্যাৰিৰ মতে বাহিৰ বিলাতত মাধৱদেৱে এজনী বুঢ়ীৰপৰা শিখা লৈছিল। এই বুঢ়ীৰ পুঁতেক সেই সময়ত এখন ৰণলৈ গৈছিল বুলি চৰিতত আছে। বেহাৰৰ চিলাৰায় দেৱানৰ বিলাতত গুৰুজনে দহ দিনমান বৈছিল। ইয়াৰপৰা নলিয়া নদীৰ তীৰত খাঞ্জিপুৰগঞ্জত, সোণকোষৰ কাষত মদাৰগঞ্জত বৈ মুঠ ছমাহত বা ন কুৰি দিনত ভ্ৰমণ শেষ কৰি বহাগমহীয়া পাটবাউসীত থিত হ'লহি। মাধৱ ৰুদ্ৰ শ্ৰীৰাম আতাৰে গণককুচিলৈ গ'ল। পিছৰ কাতিত ৰামৰায়, ৰামৰাম আৰু পাঁচ-সাতজন ভকত বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ ওলাল। গুৰুজনে 'নাহি নাহি ৰময়া বিনে তাপ-তাৰক কোই' গীতটি লিখি বহাৰ পোনে ছালিত খুচি থ'লে। পিছদিনা তীৰ্থব্ৰতীসকল সাজি-পাৰি ওলাই আহি গীতটি পাই তীৰ্থযাত্ৰা বন্ধ কৰিলে। গুৰুজনে সোধাত ক'লে, "বাপ, তোমাৰ এই গীতে কৈছে দেখোঁ, তীৰ্থক্ষেত্ৰ ভ্ৰমহে, একশৰণ হৈ হৰি-ভক্তি হৰি-গুণ গালেহে জীৱৰ সংসাৰ-নিস্তাৰ; তোমাক নজানি-নিচিনি নভজো ভ্ৰমতেহে তোমাৰ মায়া মুহি এই ভোৰ।"

তীৰ্থ-নিষেধৰ গীত

ৰামচৰণৰ চৰিতত আছে, গুৰুজনে তীৰ্থৰপৰা ঘূৰোঁতে বিল্বমঙ্গলৰ গাঁৱত বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ শিষ্য ব্ৰহ্মানন্দৰ সেৱক সন্ন্যাসী এজনক লগ পাইছিল; আৰু

কণ্ঠভূষণ বিপ্ৰ আৰু ভক্তি-ৰত্নাৱলী প্ৰাপ্তি

আছে, বিষ্ণুপুৰীয়ে আগতে বিয়া-বাৰু কৰিছিল, পিছত লগুণ পুৰি সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰে আৰু শেহত বিষ্ণুৱে ব্ৰাহ্মণ-ৰূপ ধৰি তেওঁক ভাগৱত-চৰ্চা কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। এওঁ ভাগৱতৰ ভক্তিপৰ শ্লোকসমূহ উদ্ধাৰ কৰি 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী' নামে গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। ৰামৰাম গুৰুৰ জোঁৱায়েক কণ্ঠভূষণে কলাপ আদি শাস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ শঙ্কৰদেৱতকৈ ডাঙৰ পণ্ডিত হওঁ বুলি কাশীত ব্ৰহ্মানন্দৰ ওচৰত বেদান্ত অধ্যয়ন কৰাত লাগিলগৈ। এদিন পাঠ-প্ৰসঙ্গত কণ্ঠভূষণে শঙ্কৰকৃত পদ মাতি মাতি কঠিন তত্ত্বৰ সহজ ব্যাখ্যা দিয়া দেখি ব্ৰহ্মানন্দ চমৎকৃত হ'ল।" তেওঁ বৈকুণ্ঠীভূত গুৰুৰ এটি আদেশ সুঁৱৰি ভক্তি-ৰত্নাৱলী পুথিখনি পেৰাৰপৰা উলিয়াই কণ্ঠভূষণৰ হাতে শঙ্কৰদেৱলৈ পঠাই দিয়ে। কণ্ঠভূষণে তিনি মাহ বাটকুৰি বাই আহি পুথিখনি দিলত গুৰুজনে গোটেই পুথিখনি মাধৱৰ হতুৱা পঢ়াই শুনি আনন্দত অধীৰ হ'ল। কথিত আছে, তেওঁ ডেৰটি পদ লিখোঁতেই হাতকলৰা কাপ খহি পৰে দেখি মাধৱদেৱে ৰত্নাৱলীৰ পদ কৰাৰ ভাৰ পায়।

ভক্তি-ৰত্নাকৰ

ভক্তি-ৰত্নাৱলী পোৱাৰ আগতে শঙ্কৰদেৱে একে ধৰণৰ প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থ ভক্তি-ৰত্নাকৰ ৰচনা কৰিছিল। এই একেটি আৰ্হিতে পিছত বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱে নানা শ্ৰুতি আৰু পুৰাণৰপৰা শ্লোক তুলি ভক্তি-বিবেক সঙ্কলন কৰে।

তন্ত্ৰ আৰু শ্ৰাদ্ধাদি নিবাৰণৰ পুথি

বৰদোৱা চৰিতত আছে, "শঙ্কৰদেৱ পাটবাউসীত নিগাজী সত্ৰ কৰি শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ স্থূল মৰ্ম্মানুসাৰে খাটি বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি তন্ত্ৰৰ মত উঠাই দিবলৈ শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰি মত প্ৰকাশ কৰাত ব্ৰাহ্মণসকলে নানা প্ৰকাৰে অসূয়া কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। অনেক লোক বিপক্ষ হোৱা দেখি মাধৱদেৱে বিপদৰ বেছি আশঙ্কা কৰি শ্ৰাদ্ধাদি লোপ নকৰি তন্ত্ৰৰ মত কিছু পৰিমাণে ৰাখিবলৈ অনুৰোধ কৰাত ৰচিত শাস্ত্ৰখনি নষ্ট কৰিলে।" দৈত্যাৰিয়ে লিখিছে, ব্ৰাহ্মণসকলে "অজাতি গুড়িবো ঘৰত মিলে। সুণক দশনেয়া কল গিলে॥ একাদশী দিনে ভুঞ্জয় ভাত। মুড়ত নলয়ে তুলসী-পাত॥" এনে ধৰণৰ বিদ্ৰূপাত্মক পদ্য ৰচনা কৰি ভক্তসকলক বাটে-পথে মন্তব্য কৰা দেখি গুৰুজনে নানান শাস্ত্ৰৰ তত্ত্ব উদ্ধাৰ কৰি এখন পুথি লিখে; কিন্তু মাধৱৰ কথামতে পুথিখনি নষ্ট কৰি 'পাষণ্ড-মৰ্দ্দন' কীৰ্ত্তন ৰচনা কৰে। দৈত্যাৰিৰ কথাৰ প্ৰথম ভাগে বৰদোৱা চৰিতৰ আখ্যানৰ ইঙ্গিত দিয়ে; কিন্তু, কীৰ্ত্তনৰ সৰহ ভাগৰ দৰে 'পাষণ্ড-মৰ্দ্দন' আদি কালৰহে ৰচনা।

শঙ্কৰদেৱে যাইকে বিহৰ ভয়ত আহোম ৰাজ্য এৰিছিল, ভক্তি-বিৰোধীৰ সেই বিদ্বেষ আৰু সেই ৰাজৰোষৰ উপসৰ্গ পুনৰ দেখা দিলে। কিন্তু এইবাৰ ৰাজৰোষ

চিলাৰায়ৰ মিত্ৰতাই এই দুইটা বিৰোধী শক্তিক তল পেলোৱাত সহায় কৰিলে।

চিলাৰায়ৰ শৰণ

ৰামৰায় আতাৰ কন্যা কমলপ্ৰিয়া বা ভুবনেশ্বৰীৰ মুখে 'মন মেৰি ৰাম-চৰণহি লাগু' গীতটি শুনি মুগ্ধ হৈ চিলাৰায়ে গুৰুজনৰ চিনাকি লয় আৰু নাও পঠাই তেওঁক নিয়াই শৰণ লয়। "শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত চিলাৰায় দেৱানে শঙ্কৰদেৱৰ বৈষ্ণৱধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰত কিমান সহায় কৰিছিল, সেইটো ইতিহাসৰ কথা।" ভূষণ দ্বিজে লিখিছে, শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্ব্বৰ ভূঞালী কালৰ কৰণীয়া বাৰঘৰ মানুহ আছিল। শঙ্কৰে ব্ৰাহ্মণৰ বিবাদ আশঙ্কা কৰি এওঁলোকেৰে সৈতে পুত্ৰ ৰামানন্দক লৈ ছোট দেৱান চিলাৰায়ৰ ওচৰ পালেগৈ। চিলাৰায়ে সুন্দৰৰূপে আশ্বাস দি ৰামানন্দক নিজ দপ্তৰত ৰাখিলে, "যতেক কায়স্থ আছে মোৰ দোপদৰে। পত্ৰ লিখি পাতিবোহো সবাৰ উপৰে॥"

ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ বিষয়

ৰামানন্দই আগতেই চক্ৰপাণি মজুমদাৰৰ ওচৰত কাকতী বিদ্যা শিক্ষা কৰিছিল। বৰদোৱা চৰিতত আছে, নৰনাৰায়ণে গুৰুজনাক ধৰিবলৈ পঠোৱা সময়ত ৰামানন্দ চিলাৰায়ৰ তাতে আছিল। শঙ্কৰ-চিলাৰায়ৰ দেখা, চিলাৰায়ৰ যোগে শঙ্কৰ-নৰনাৰায়ণৰ দেখা, আৰু বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ কৰি দিবৰ উদ্দেশ্যে চিলাৰায়ে গুৰুজনাক তাঁতীকুচিৰ তাঁতীৰ দলৈ পতা কাহিনীবোৰ বেজবৰুৱাই তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগৰ কথাৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে। চৰিত-পুথিবোৰ মিলাই চালে ধাৰণা হয়, তীৰ্থৰপৰা ঘূৰাৰ পিছতে কমলপ্ৰিয়াৰ যোগেদি শঙ্কৰ-চিলাৰায়ৰ দেখা হয়। ইয়াৰ কিছু দিনৰ পিছতেই ব্ৰাহ্মণসকলে গোচৰ দিয়াত নৰনাৰায়ণে চৰ পঠিয়াই গুৰুজনাক ধৰাই নিব খোজে; কিন্তু চিলাৰায়ৰ সৌজন্যত গুৰুজনা চিলাৰায়ৰ ফুলবাড়ীত কিছু দিন থৈহে ৰাজসভাত প্ৰথম পদাৰ্পণ কৰে। ইয়াৰ আগতে ৰজাৰ আৰু গুৰুৰ দেখা হোৱা নাছিল বুলি ভাবিবৰ যথেষ্ট যুক্তি আছে। নৰনাৰায়ণৰ পাণ্ডিত্য আৰু পাণ্ডিত্যপ্ৰীতিৰ সুখ্যাতি আছিল। নিৰুদ্বেগ অৱস্থাত দুইৰো দেখা-দেখি আগতে হোৱা হ'লে দুইৰো মাজত সহজে সৌহাৰ্দ্দ্য হ'লহেঁতেন; ব্ৰাহ্মণৰ কথাত উগ্ৰমূৰ্ত্তি ধৰি "শঙ্কৰৰ ছালেৰে দামা ছাম, হাড়েৰে বজাম" বুলি বৃদ্ধ গুৰুজনক বলেৰে চিপাহীৰ হতুৱাই ধৰাই আনিবৰ ব্যৱস্থা নকৰিলেহেঁতেন। ৰামানন্দৰ চৰিতত থকা মতে দ্বিতীয় তীৰ্থযাত্ৰাৰ আগতে ৰাজসভাত গুৰুজনা উপস্থিত হোৱা কথাও অমূলক; কাৰণ, ৰাজসভাত দেখা দিয়া গুৰুজনে যুক্তি-তৰ্কৰ মাজত দুবাৰ তীৰ্থলৈ যোৱাৰ কথা উল্লেখ কৰিবলগীয়া হৈছিল। বৰদোৱা চৰিততো আছে, ৰজাৰ লগত শঙ্কৰৰ দেখা হোৱাৰ আগতে বিদ্যাবাগীশ চক্ৰবৰ্ত্তীয়ে এদিন নৰনাৰায়ণৰ আগত শঙ্কৰদেৱৰ বিপক্ষে কথা লগোৱাত কণ্ঠভূষণে কৈছিল, "শঙ্কৰে গঙ্গা আদি সমুদায় তীৰ্থ দুইবাৰ কৰিছে।" বৃন্দাবনীয়া বা বৃন্দাবনী কাপোৰ গুৰুজনে প্ৰয়াগৰ অলপ

দিনৰ আগতে মাত্ৰ চিলাৰায়ত শোধায়গৈ। কাপোৰ প্ৰস্তুত কৰোঁতে এবছৰ লাগিছিল বুলি কথা-চৰিতত আছে; ৰামানন্দ দ্বিজে অৱশ্যে তিনি মাহ মাত্ৰ লাগিছিল বুলি কৈছে। গতিকে, বোধ হয় বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ ব'বলৈ দিয়াৰ বহুত দিনৰ আগতেই গুৰুজনক তাঁতীকুচিৰ মহলা চলাবলৈ দিবলগা পৰা হয়। অৱশ্যে প্ৰথমবাৰ চিলাৰায়ক লগ পাওঁতেই গুৰুজনে এই বিষয়-বাব পাইছিল নে নাই, সন্দেহৰ কথা। বিষয়খন লৈ গুৰুজনে পাটবাউসীতে থাকি নিতৌ তাৰপৰা তাঁতীকুচিৰ কেন্দুগুৰিৰ কাৰখানালৈ নাৱেৰে অহা-যোৱা কৰিছিল; "বজিয়া জান লৈ কুমাৰকুচিত পৰি কোটো জানেদি বৰপেটাত পৰেগৈ" আৰু "বজালি যাব লাগে ৰজাৰ ঠাই সূতা শোধোৱা বাবত তাঁতীৰ।" এই সময়ত গোপাল নামে এজন মুখিয়াল তাঁতীয়ে গুৰুজনাৰ লগত কাম কৰিছিল; কিন্তু তেওঁক চিনি নাপাই যোল নাম গ্ৰহণ কৰিছিল; পিছত এওঁ মাধৱদেৱৰ শৰণ লৈ মথুৰাদাস নাম পায়।

মথুৰাদাস বুঢ়া আতা

বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰকসকলৰ যি সকল ব্ৰাহ্মণে নিজ স্বাৰ্থত আঘাত পোৱা যেন পালে, তেওঁলোকে শঙ্কৰদেৱৰ কথা সাতখন-আঠখন কৰি নৰনাৰায়ণৰ আগত লগাবলৈ ধৰিলে—অব্ৰাহ্মণ হৈ শঙ্কৰে ব্ৰাহ্মণক শৰণ দিছে, "কৈৱৰ্ত-কোলতা-কোচ-ব্ৰাহ্মণ"ক একেলগে পকা-কেঁচা অন্ন ভোজন কৰায় ইত্যাদি; মুঠতে, শঙ্কৰে ৰাজ্য নষ্ট কৰিলে। এইটোও বুজাই দিবলৈ বাকী নথ'ল যে, ৰাজ্যত এনে অনীতি সোমালে ৰজাৰ ছত্ৰভঙ্গ যোগ আৰু প্ৰজাৰ নিকাৰ হ'বইহে হ'ব। এই টুটকীয়াসকলৰ ঘাই হ'ল বিদ্যাবাগীশ চক্ৰবৰ্তী নামে এজন। ভূষণ দ্বিজে লিখিছে যে চক্ৰবৰ্তীৰ পিতৃ বিদ্যানিধি বিপ্ৰক বিশ্বসিংহেই নানা শাস্তি দিছিল। ৰামৰায় গুৰুৰ জোঁৱায়েক, ৰাজগুৰু, মাগুৰিৰ কণ্ঠভূষণে শঙ্কৰদেৱক সমৰ্থন কৰি ৰজাৰ ওচৰত প্ৰতিবাদ জনোৱাতো তাৰ একো ফল নধৰিল। ৰজাই "মই থকাত মোৰ দেশত এনে কৰে" বুলি গৰ্জি উঠি পাটবাউসীৰপৰা শঙ্কৰক ধৰি আনিবলৈ দহজন পৰমালি পঠাই দিলে। কথা-চৰিত আৰু দৈত্যাৰিৰ মতে পৰমালিয়ে শঙ্কৰক এইবাৰ ধৰিব নোৱাৰি নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গকুলচান্দক ধৰি লৈ আহিল। গুৰুজনাই এই সময়ত আত্মগোপন কৰি ৰ'ল।

ভকতৰ ওপৰত ৰাজ-নিগ্ৰহ

নাৰায়ণ আৰু গকুলচান্দকপৰা গোনতে শঙ্কৰদেৱৰ বাৰ্তা উলিয়াবৰ যত্ন কৰা হ'ল। কিন্তু কঁঠাচেলি, ফুলা, পৰকা আদি যন্ত্ৰেৰে শাস্তি দিয়াতো একো খু উলিয়াব পৰা নগ'ল। ৰজাৰ আদেশমতে দুইকো জোঁটক দি যোঁৱা সদাৰ দিহা কৰিলে হয়, কিন্তু হাথী আৰু পানী তোলোঁতেও তেওঁলোকক দেও-মানুহ বুলি দিছু

ধৰ্মৰ অৰ্থে সত্যাগ্ৰহীসকল

দূৰৰূপৰা ঘূৰাই থৈ গ'লহি। ভক্তসকলৰ মহিমা দেখি হৰিসাঁ (হৰিষা, হৰিখাঁ) গৰমালিয়ে নিজে ছকুৰি নে পাঁচ কুৰি টকা দি ৰজাৰ দায় ভাঙিলে। বৰদোৱা চৰিতমতে ঠাকুৰ আতাৰ পত্নীকো গৰমালিয়ে ধৰি নিছিল; আনমতে তেওঁ স্বামীৰ পিছে পিছে গৈছিল। এই সময়তে তেওঁৰ এটি পুত্ৰ সন্তান ওপজে। কথা-চৰিতমতে পাটবাউসীত, ৰামানন্দৰ স্পষ্ট উল্লেখমতে চিলাৰায়ৰ ঘৰত, গুৰুজনাৰ আগত এই ল'ৰাটি অৰ্পণ কৰাত তেওঁ পৰমানন্দ নাম ৰাখিছে। হৰিখাঁ আৰু তেওঁৰ সঙ্গী গৰমালি শশী বা মধুক ঠাকুৰ আতাই শৰণ দিয়ে, অৱশ্যে আনমতে গুৰুজনেহে হৰিখাঁক বস্ত্ৰ দিছিল। কথা-চৰিতমতে গুৰুজনা ভক্তেসমে কিছু দিন আত্মগোপন কৰি আঁতৰি ফুৰি পুনৰ সদৰীকৈ ওলাই পাঁচ পক্ষ থাকোঁতেই পুনৰ ব্ৰাহ্মণে খল দিয়াত ৰজাই আকৌ গুৰুজনাক ধৰিবলৈ মানুহ পঠালে, "সিবাৰ পলাই ৰ'ল, ইবাৰ পালে ছালেৰে দামা ছাম, হাড়েৰে বাম শঙ্কৰৰ।" ৰাজগুৰু কণ্ঠভূষণে আৰু চিলাৰায়ৰ দপ্তৰত থকা ৰামানন্দ ঠাকুৰে ছোট দেৱানক এই বিষয়ে ভু-ভা দিছিল বুলি ভূষণ দ্বিজৰ চৰিতত লিখা আছে। কথা-চৰিতৰ বাহিৰে আন চৰিতত দুবাৰ ৰজাৰ গৰমালিয়ে শঙ্কৰক ধৰিবলৈ অহাৰ কথা নাই।

নৰনাৰায়ণৰ ৰাজ-সভাত শঙ্কৰদেৱ

সৰহভাগ চৰিতমতে এই সময়ত গুৰুজন চিলাৰায়ৰ ঘৰত আছিল আৰু নৰনাৰায়ণৰপৰা আশ্বাস-বাণী পোৱাতহে দেৱানে শঙ্কৰদেৱক ৰাজসভাত উপস্থিত হ'বলৈ উপদেশ দি পঠাই ঘোঁৰাৰ ডাকোৱাল নিয়োগ কৰি ডাঁৰৰ বাতৰি ডাঁৱে লৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱে ৰজাৰ দৰবাৰৰ সাত খলপাৰ ওপৰলৈ এখলপা এখলপাকৈ উঠি যাওঁতে 'মধু-দানৱ-দাৰণ-দেৱ-ৱৰম্' আদি তোটয় মাতি, পুনৰ চাৰিটি শ্লোকেৰে ৰজাক আশীৰ্বাদ কৰি, বহিবলৈ কমলি দিয়াত ভাৱভক্তিৰে বহি 'নাৰায়ণ কাহে ভকতি কৰু তেৰা' আদি ধনশ্ৰী ৰাগৰ গীতটি আৰু নৰনাৰায়ণ—প্ৰশস্তিৰ 'জয় জয় মল্ল নৃপতি ৰসজান। জাকেৰি গুণগান নাহিকে সমান॥' —এই ভটিমাটি গালে। ৰজা পৰম আপ্যায়িত হ'ল। মল্লদেৱ নিজেও আছিল সুপণ্ডিত; তেওঁ আঠোটি শ্লোকৰ গদ্য টীকা কৰিছিল, গুৰুজনক দেখুৱাত তাৰ গভীৰ পাৰমাৰ্থিক ব্যাখ্যা দিয়া দেখি ৰজা মুগ্ধ হ'ল। সিদিনাৰে সসম্মানে বিদায় দি ক'লে, "নিতৌ আগবেলা মোৰ ঠাইলৈ আহিব, পিছবেলা নুনুৰ ঠাইত থাকিব।" ৰজাৰ দপ্তৰত দলিচা বা কম্বলত বহাৰ ক্ষমতা কাৰো নাই; কিন্তু গুৰুজনাই সেই বিভাগেৰে বহিবলৈ পালে। এইদৰে বেহাৰত থকা তিনিমাহ কাল শঙ্কৰদেৱ দৰবাৰলৈ অহা-যোৱা কৰি আছিল আৰু বিৰোধী দলে তৰ্কৰ মাজলৈ টানি নিলে যুক্তি-পাণ্ডিত্যেৰে সেই দলক নিৰুত্তৰ কৰিছিল। কথা-চৰিতত আছে, গুৰুজনে দ্বিতীয়

তোটয়, ভটিমা, গীত

দিনাখন 'বন্দো গোবিন্দা গোপীজনমানন্দা', তৃতীয় দিনা 'হাদি সভাসদ কৰু বহু থিৰ। মল্ল নৃপতিক সম নাহিকয় বীৰ', চতুৰ্থ দিনা 'পেখিয়ে চাণূৰ সভা মাজে যাই। সুনত ৰাজ-আজ্ঞা ৰাম গোসাঁই' গীত গাইছিল। তৃতীয় দিনা ব্ৰাহ্মণসকলে গোচৰ দিয়াত শঙ্কৰে তীৰ্থ নমনা কথা শুনাল; গুৰুজনে যেহি তৰ্ক নকৰি দুবাৰ তীৰ্থভ্ৰমণ কৰা কথালৈ আঙুলিয়াই দিলে মাথোন। অনাচাৰৰ অভিযোগৰ উত্তৰে ক'লে, তেওঁ গীতাৰ একশৰণ, ভাগৱতৰ নৱবিধা ভক্তি, সাত্বত তন্ত্ৰ, পঞ্চৰাত্ৰ তন্ত্ৰ, বেদ-বেদান্তৰ সাৰ লৈ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছে, অশাস্ত্ৰীয় অনীতি প্ৰচাৰ কৰা নাই। আন এদিনা ৰজাৰ কথামতে গুৰুজনে দুই দণ্ডৰ ভিতৰত গীত পদকে সংগ্ৰহ কৰা ভাগৱত-সাৰ 'গুণমালা' পুথি সম্পূৰ্ণ কৰি ৰজাৰ হাতত দিয়েহি। গুৰুজনৰ প্ৰতি নৰনাৰায়ণৰ শ্ৰদ্ধা বাঢ়ি গ'ল; নিতৌ সোণৰ পাকৰা, দগলা বা কুৰ্তা আদি ঘোঁৰা-বাহনে দিয়াই চিলাৰায়ৰ ফুলবাৰীলৈ বিদায় দিয়ে। কথিত আছে ৰজাৰ সন্মান পাই শঙ্কৰৰ যশস্যা বাঢ়ি যোৱা দেখি ব্ৰাহ্মণসকলে "ব্ৰাহ্মণৰ জীৱিকাক নকৰিবা ক্ষুণ্ণ" বুলি সাকূত বচন বোলাত, গুৰুজনে হাতৰ মুঠা আঙুলিৰে তুলি দুই ক'লে,—

'গুণমালা' সম্পূৰ্ণ

ব্ৰাহ্মণক হিংসো কৰে কোনজনে পাৰয়ে॥
কিন্তু তোৰা যদি ভকতিত বিপক্ষ আচৰা।
নিষ্ঠ কৰি বোলো তেবে বাজিবো আমৰা॥

বেজবৰুৱাই লিখিছে, ব্ৰাহ্মণসকলে শঙ্কৰক ঘটে নোৱাৰে, অথচ নিতে কুট তৰ্ক বা কুতৰ্ক লেখে দেখি, শেহাতবত ৰজাই শাস্ত্ৰক আদেশ দিলে, তেওঁলোকৰ শাস্ত্ৰবোৰ ফালি-ছিঁৰি তোৰোচা নৈত পেলাই দিবলৈ। সেইমতে পুথিবোৰ টুকুৰা-টুকুৰকৈ কুটি পেলোৱাত তোৰোচাই সেই সুঁতি এৰি নতুন বাট ল'লে। মৰিসুঁতিটোক পিছত কাকতকুটা বোলা হয়।

কাকতকুটাৰ ব্যুৎপত্তি

এই সময়তে নদীয়া শান্তিপুৰৰপৰা তিনি কুৰি তিনি জন শিষ্য লগত লৈ কবিচন্দ্ৰ নামে এজন পণ্ডিত দিগ্বিজয় কৰোঁ বুলি উদয়গিৰিৰ ৰজাৰ দৰবাৰ পাওঁহি। ৰজাই ক'লে, ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত নালাগে, শঙ্কৰ নামে এজন শূদ্ৰ গৰমালি বা লম্বৰ আছে, কবিচন্দ্ৰই তেওঁক জিনিব পাৰিলেহে কবিচন্দ্ৰক পণ্ডিত বুলি জনা যাব। চিলাৰায়ৰ চন্দন-চঁৰাত বহি নৱম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভাঙনি কৰি থাকোঁতেই কবিচন্দ্ৰৰ মুখ্য শিষ্য কেইজনমানে শঙ্কৰদেৱক পালেহি। শূদ্ৰই ভাগৱত পঢ়িব নাপায় বুলি তৰ্কৰ ওপৰত তৰ্ক যুৰিলে, কিন্তু শান্তিপুৰীয়াসকলে একেলগে যুক্তিৰে গুৰুজনক ঘটে নোৱাৰিলে। সেই ৰাতিয়ে পণ্ডিতসকল পলাই গ'ল। "তেওঁ ৰজা

শান্তিপুৰীয়া কবিচন্দ্ৰ পণ্ডিত

চাপড় মাৰিয়া বালিছত। খলখলি হাসিলেক হৰিষে মনত॥" সিদিনাৰপৰাই ৰজাৰ মনত শঙ্কৰৰ প্ৰতি অৱতাৰ-জ্ঞান উপজিল। এই

দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱত

সময়ৰ আগতে গুৰুজনে দ্বাদশ পদ লিখিছিল; কাৰণ, ভাগৱত শূদ্ৰে পঢ়িব নাপায় বুলি প্ৰশ্ন তোলাত দ্বাদশৰ শ্লোক আৰু ভাঙনিৰ পদ মাতি শুনায়। বুঢ়া বয়সত ৰচনা কৰা এই পুথিত গুৰুজনে নিজেই লিখিছে,—

[illegible]চল ভকতি নছাৰিবা মোক দয়া।
জৰা-ৰোগ পীড়ে কেতিক্ষণে পৰে কায়া॥

কথা-চৰিত আছে, গুৰুজনা বেহাৰত থাকোঁতে মাধৱদেৱ সেই ফালেদিয়েই বাণ্ডুকাৰ ককায়েকৰ ঘৰলৈ গৈছিল; তেওঁ গণককুচিৰপৰা বটিয়ামৰীয়া শূদ্ৰা পাটগিৰীৰ

মাধৱদেৱৰ বাণ্ডুকাযাত্ৰা

ঘৰত বৈ পাটগিৰীক আৰু মুলা গাঁৱৰ জলধা মিশ্ৰক ভকত কৰিলে, হাকামাইদি শালকচালৈ গৈ জেমান কছাৰীৰ গৃহত আছিল। গুৰুজনক দেখা কৰি বংশ-পৰিয়ালক শুদ্ধ ধৰ্ম দিবৰ অভিপ্ৰায়েৰে বাণ্ডুকা পালেগৈ, কিন্তু সেই মনোৰথ পূৰণ নহ'ল। গুৰুজনে চিলাৰায়ৰ ঘৰত অসুচল পোৱাত তোৰোচাৰ দক্ষিণ পাৰত নকৈ পৰা ডোয়াৰৰ (ডোৱাৰ, ডোবা) কাৰত

শঙ্কৰদেৱ ভেলাডঙ্গাত

দেৱানে ঘৰ কৰাই দিলে। ডোবাত পৰি অনেক ভেলা চৰায়ে মাছ খাই থাকে দেখি ঠাইডোখৰক লোকে ভেলা বা ভেলাডঙ্গা বোলে, ই বৰ্ত্তমান নগৰৰপৰা তেৰ মাইল আঁতৰত অৱস্থিত। এবাৰ দিন ঘূৰি মাধৱ ভেলা পালেহি আৰু [illegible] বিজয়পুৰেদি গণককুচিলৈ ঘূৰিল।"

গুৰুজনা ভেলা-মধুপুৰত থাকোঁতে কৰাই (চিলাৰায়ে?) এদিনা চান্দসাই নামে মুছলমান দৰ্জীক গুৰুৰ বাবে দগলা সীয়াবলৈ দিছিল। কথিত আছে, দৰ্জীয়ে গুৰুজনক চতুৰ্ভুজ জ্ঞান কৰি অবিকল হাত দি চোলাটো সীছিল।

চান্দসাই যৱনৰ শৰণ

ৰামানন্দৰ চৰিতমতে চান্দসায়ে পোনতে শঙ্কৰক ইতিকিং কৰি ঘূৰি ফুৰিছিল। এদিনাখন গুৰুজনৰ চতুৰ্ভুজ মূৰ্ত্তি দেখা পাই স্তম্ভিত হ'ল। ইয়াৰ পিছত তেওঁ জাতি-মিত্ৰক এৰি দি নামধৰ্ম লৈ শঙ্কৰদেৱৰ এজন প্ৰিয় ভক্ত হৈ পৰিল। আন কি, এবছৰৰ পিছতে এই যৱন ভক্তজনে তাৰ্কিক ব্ৰাহ্মণসকলক সাধাৰণ যুক্তি-তৰ্কত হৰুৱাবও পৰা হ'ল। চান্দসাইৰ নামে দুই-এটি ভকতীয়া গীত আমাৰ দেশত প্ৰচলিত আছে।

[illegible] আছে, পুৰণি শাস্ত্ৰ-গ্ৰন্থাদি প্ৰণয়ন কৰাৰ কাৰণে নৰনাৰায়ণে পুৰুষোত্তম ভট্টাচাৰ্য্যক সংস্কৃত ৰত্নমালা ব্যাকৰণ কৰিবলৈ; ৰাম সৰস্বতীক মহাভাৰত, সাতকাণ্ড ৰামায়ণ আৰু ওঠৰ পুৰাণৰ পদ কৰিবলৈ; শঙ্কৰক বাৰ স্কন্ধ

দৰং-ৰাজবংশাৱলীত শঙ্কৰদেৱৰ কথা

ভাগৱত ভাঙিবলৈ; শ্ৰীধৰক জ্যোতিষ ভাঙিবলৈ আৰু বকুল কায়স্থক লীলাৱতীৰ গণিত ভাঙিবলৈ আজ্ঞা কৰে। এই উক্তি অৱশ্যে নিখুঁত নহয়। নৰনাৰায়ণৰ আদেশত গুৰুজনে ভাগৱত ভঙা কথা ক'তো নাই। অৱশ্যে নৰনাৰায়ণৰ আমোলতে কামৰূপত শঙ্কৰদেৱে ভাগৱতৰ কেইস্কন্ধমান ভাঙনিৰ সামৰণি মাৰে।

কিমান বয়সত গুৰুজনৰে মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ সাক্ষাৎকাৰ হয়, থিৰাংকৈ কোৱা টান। ১৪৮০ শকৰ ওচৰা-উচৰি সময়ত শঙ্কৰদেৱে ৰাজসভাত পদাৰ্পণ কৰে বুলি আমি অনুমান কৰিছোঁ। ইয়াৰ পিছত বেহাৰ আৰু বৰপেটাৰ মাজত তেওঁ কেইবাবাৰো অহা-যোৱা কৰিছিল। প্ৰথমবাৰ বেহাৰত তিনিমাহমান আছিল বুলি বেজবৰুৱাই লিখিছে। বৰদোৱা চৰিতত অৱশ্যে এইবাৰত ছমাহৰ ধৰা হৈছে। এবাৰ কিছুদিন বেহাৰত থাকি পাটবাউসীলৈ আহিবলৈ ওলোৱাত চিলাৰায় দেৱানে জন্ম-পুৰাণৰ (?) শ্লোক পাই গুৰুজনক ভাঙিবলৈ দিছিল, [illegible] কাৰণে, শঙ্কৰদেৱে পাটবাউসীৰপৰা ভাঙি আনি দিম বুলি বিদায় ল'লে। মাধৱক এই কামৰ ভাৰ দিয়া হ'ল। তেওঁ ভাগৱত মিশ্ৰ দি অজিলৰ গড়ত পুথিখনি ভাঙিলে; গুৰুজনে দেখি বোলে, "আমি বঢ়াবহে পাৰোঁ, টুটাব নোৱাৰোঁ, তুমি অল্প (হ্ৰস্ব) দীঘ সৰে পাৰা দহো।"

মাধৱদেৱৰ 'জন্ম-ৰহস্য'

গুৰুজন বেহাৰৰপৰা বেছি দিন আঁতৰি থাকিলে, দেৱানে তেওঁক পুনৰ মতাই নিছিল। নৰনাৰায়ণৰ ৰাজবাড়ীত এটা যোগী আছিল, চিলাৰায়ে এই কথা কোৱাত গুৰুজনে একেদিনাই মহাৰাজৰ হতুৱা তাক তাৰপৰা খেদোৱালে। মহাৰাজে গুৰুজনক ক'লে, "বাপ, নুনুৰে আপোনাক ঈশ্বৰবুলি মানিছে, ভিতৰত খহটা নামে বৌদ্ধ এটা আছে, কৈছেনে?" খহটা সন্ন্যাসীক দেৱানে গুৰুজনৰ দৰেই একেশ্বৰবাদী বুলি ভাবি মান কৰিছিল আৰু নিজৰ ঘৰত আশ্ৰয় দি ৰাখিছিল; এতিয়া গুৰুজনৰ কথামতে দেৱানে খহটাক দৰবাৰলৈ মতাই আনি সুধিলত সি ক'লে, "যত শাস্ত্ৰ, যত ধৰ্ম, সবে মিছা। মই কোনো ঈশ্বৰক উপাসনা নকৰোঁ। ময়েই ঈশ্বৰ।" শঙ্কৰদেৱৰ অনুমতি লৈ এই 'বৌদ্ধাচাৰী'ক গাটিয়াই খেদোৱা হ'ল। কথা-চৰিতত আছে, সি "সেই খণ্ডে গৈ গুৰুজনৰ পাছত বেৰ-পুজি মাৰি চিলাৰায়ৰ মূৰ্ত্তিক খৰিকা-বাণ হানি হেৰা দিলে। আঢ়ৈ কুৰি সোঁ বয়সতে গুৰুজনৰ আঢ়ৈ বৰ্ষৰ পাছত চলিবৰ ছু পাই ধুলা পৰ্ব্বতৰ কাষে গৈ পোৰা বান্ধা দিলে। আনেক বৈদ্যে চাৰ লুৰাইলে, পুৰি শুকাই চলিল।"

খহটা সন্ন্যাসী

চিলাৰায় দেৱানে গুৰুজনাৰ মুখে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা শুনি মোহিত হৈ চিৰ

বৃন্দাবনী বস্ত্ৰ

ৰুক্মিণী-হৰণ নাট

কুৰুক্ষেত্ৰ, ৰাজসূয় যজ্ঞ

দেখিবৰ বাবে বাঞ্ছা জনালে। শঙ্কৰদেৱে বস্ত্ৰত সেই চিত্ৰ কৰিবলৈ গাত ল'লে। "বাপ, তেনে যকঁগে; আমি ত'তে বাৰেও মবলক সূতা গতাই দিওঁ, কৰক যাই" বুলি চিলাৰায়ে নাও আৰু নাৱৰীয়া দিলে। ন দিনে গুৰু পাটবাউসী পালেহি। এই সময়তে উজানৰপৰা অনন্ত কন্দলি আহি গুৰুজনক তেওঁ কৰা দশমৰ পদ দেখুৱালে। কথা আৰু ৰামচৰণৰ চৰিততো আছে, কন্দলিৰ পদ শঙ্কৰদেৱৰ মনঃপূত নোহোৱাত মাধৱক "বৰাৰ পো, মই আগে-গুৰিয়ে ধৰোঁ, তুমি উঠা মাজত," এই বুলি মধ্য আৰু শেষ দশম স্কন্ধৰ "সাৰ কাঢ়ি গুৰুজনে কৈলে হৰিবংশ মিশ্ৰ দি ৰুক্মিণী-হৰণ, কুৰুক্ষেত্ৰ, চোট আতা ৰাজসূয়।" ইয়াত ৰুক্মিণী-হৰণ নাটৰ কথাহে কোৱা হৈছে; কাৰণ ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্য বৰদোৱাত থাকোঁতেই ৰচনা কৰা হয়। বেজবৰুৱাই লিখিছে—"ৰতিকান্ত দলৈয়ে 'দদাই শাস্ত্ৰ কৰে, তুমিও কৰিবা, লোকে এইটো কথা শুনিলে কি বুলিব' বুলি উপহাস কৰাত" মাধৱে ৰাজসূয় গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা কাম পেলাই থৈছিল। গুৰুজন শেৰবাৰ বেহাৰলৈ যাবৰ সময়ত বুজনি দিয়াতহে আকৌ কাপ ধৰে। গুৰুজনে বুঢ়াগোপাল আদি কবি বাৰেও মবলক চপাই ৰঙা, বগা, ক'লা, হালধীয়া, সেউজ, কাচনীল, গৌৰশ্যাম ৰঙেৰে সূতা ৰঙকাই ছকুৰি হাত ঘৰ কৰালে, কাপোৰ ছকুৰি হাত বাটি কৰালে। কংসৰ বন্দীশালত কৃষ্ণৰ জন্মৰেপৰা কংসবধলৈকে সকলো লীলা 'পুতলাস্বৰূপে' চিত্ৰিত কৰা হ'ল। আখৰ তুলি প্ৰতি চিত্ৰৰ নাম দি বুজাই দিয়া হ'ল। এই বৃন্দাবনীয়া বা বৃন্দাবনী বস্ত্ৰৰ পৰিকল্পনা লোকগীতৰ শ্ৰীকৃষ্ণই তাঁতীৰ ঘৰলৈ গৈ শিক্ষা দিয়া কাপোৰৰ নক্সাৰ দৰেই মনোৰম। ছমাহ কি বছৰেকতে বিচিত্ৰ কাপোৰ ওলাল। বছৰৰ মূৰত চিলাৰায়ৰ ঘৰলৈ গৈ সেবানক এনিশা হৰিব্যাম কৰাই অন্দৰ মহলত এচলীয়া চাং পতাই চাৰিপাটী পৰাই সুবৰ্ণ লকবে চিত্ৰবোৰ পৰিপাটিকে দেখুৱালে। চিলাৰায়ে আনন্দতে গুৰুক এশ টকা কাপ, সোণ চাৰি টকা, বস্ত্ৰ এযোৰ, দিগ্বিজয় কৰোঁতে অনা যুধিষ্ঠিৰ-যজ্ঞৰ বাসুদেৱ মূৰ্ত্তি দিলে। পিছদিনা মহাৰাজ নৰনাৰায়ণে চাই পৰম সন্তোষ পাই ঈশ্বৰ মানি পছিমে মোৰামাৰি, দক্ষিণে মানাছে, উত্তৰে তোৰোচা আৰু পূবে ভেলা, এই চাৰি হুক সীমা কৈ দুশ মাটি নানকৰ ব্ৰহ্মোত্তৰ কৰি গৃহ-বাৰী কৰাই দিলে নৈতে দিলে।

শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থযাত্ৰা,

কংসবধ নাট

বেজবৰুৱাই লিখিছে, এইভোখৰ কালত অৰ্থাৎ তীৰ্থভ্ৰমণৰ পিছৰ শঙ্কৰদেৱে নাটকেইখনি আৰু অনেক গীত ৰচনা কৰে। ৰামচৰণৰ চৰিতত আছে, তীৰ্থৰ প্ৰসাদ [illegible] মাজত বিলোৱাৰ কিছু দিনৰ পিছতে পাট[illegible]

জন্মযাত্ৰা নাট লিখি ভাওনা কৰায়। গুৰুজনৰ জন্মযাত্ৰা [illegible] আজি-কালি পাবলৈ নাই। ৰৰদোৱা চৰিতত দ্বাত্ৰিংশৎ অধ্যায়ত প্ৰচলিত ছখনি নাটৰ আৰু কংসবধ অৰুৰ উল্লেখ কৰি লিখা হৈছে, "তাৰে এখনি হেৰাইছে, ছয়খানি থাকিল।" অনুমান হয়, এই হেৰোৱা কংসবধ নাটেই জন্মযাত্ৰা নাট।

পাৰিজাত-হৰণ নাট

একে সময়তে "পাৰিজাত হেন নাম অঙ্ক মহা অনুপাম কৰিলা শঙ্কৰে তাত পাছে।" এই নাটখনিও ৰামৰায় আতাৰ অনুৰোধত লিখা হয়। কথা-চৰিতত আছে, বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ শোধাবলৈ যোৱা সময়ত চোট দেৱানে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে ৰামায়ণৰ নাট কৰিবলৈ। গুৰুজনাই একে নিশাই নাট-সূত্ৰ-গীত-ভটিমা-কথা কৰি চোট ৰজাক শুনালে। চিলাৰায়ে তেওঁৰ এশ পত্নীক লগোলে ৰাখি বস্ত্ৰ টকা দি সেৱা কৰালে। "গুৰুজনে তাতে কাপ-কাঠি এৰিছে" অৰ্থাৎ এই সীতা-স্বয়ম্বৰ বা ৰামবিজয় অঙ্কই গুৰুজনাৰ শেষ ৰচনা।

ৰামবিজয় নাট

"পয়াৰৰ পদ্য শ্লোক শক দিছে" বুলি ১৪৯০ শকত নাটখনি লিখাৰ ইঙ্গিত এই চৰিতত দিয়া আছে। ইয়াৰ পিছত গুৰুজন বেহাৰত তিনি পক্ষ থাকি বৰপেটালৈ আহে আৰু সোনকালেই পুনৰ বেহাৰলৈ যায়। ইয়াৰ পিছত তেওঁ পাটবাউসীলৈ আৰু নুঘুৰিল। ৰামানন্দৰ চৰিতমতে শেষবাৰ বেহাৰলৈ গৈ দুমাহমান থকাৰ পিছত চিলাৰায়ৰ অনুৰোধমতে ৰামৰ বিবাহ-কথাৰে সীতা-স্বয়ম্বৰ ৰচনা কৰিলে, আৰু

শুক্লধ্বজ নৃপতিকো অঙ্কে নিবজিলা।
অঙ্কত শ্লোকক কৰি অঙ্ক সমাপিলা॥

শুক্লধ্বজে সিখনি ঘৰলৈ অনাই পঢ়ি চাই সকলো সমল দি অঙ্কখনিৰ যাত্ৰা কৰিবলৈ খাটিলে। গুৰুজনে দেৱানৰ নৰ্তকসকলক শিকাই ভাওনা কৰালে। ৰামানন্দই লিখিছে, ভাওনাৰ পিছত শঙ্কৰদেৱ গৃহলৈ আহি চাৰি মাহমান থাকে আৰু এই সময়তে একো অধ্যায়কৈ বাৰ স্কন্ধ ভাগৱত ভাঙিবলৈ আৰম্ভ কৰি প্ৰথম দুই স্কন্ধ আজোতেই সোঁ হাতৰ গাঠিত কোহোৰা এটা উঠাত আৰু সেয়ে কাল হৈ বৰ তোলাত ভাঙনিৰ কাম কাটি কৰি থকলগীয়া হ'ল। প্ৰকৃততে, জাতীন মাধৱ দুলনৰ সময়তে পাটবাউসীত দ্বিতীয় স্কন্ধৰ ভাঙনি কৰা হৈছিল। প্ৰথম স্কন্ধও ইতিমধ্যেই ৰচিত হৈছিল। সীতা-স্বয়ম্বৰ অঙ্কত চিলাৰায়ক 'নিৰঞ্জন' কৰা হৈছে এইদৰে,—

পৰম ৰসিক-গুৰু শ্ৰীশুক্লধ্বজ
ৰাজা নৃপতি প্ৰধান।
জয়তি জয়তি নিত্য ঈশ্বৰ কৃষ্ণক
কেলি-লীলা-ৰস-জ্ঞান॥

আকৌ— ৰামক পৰম ভকতি-ৰস জানা।
শ্ৰীশুক্লধ্বজ নৃপতি-প্ৰধানা॥

অঙ্ক-সমাপতিৰ শ্লোক—

শ্ৰীগোপালপদচ্ছত্ৰচ্ছায়ালালসমানসঃ।
(শ্ৰী)শুক্লধ্বজনৃপশ্ৰেষ্ঠঃ কাৰয়ামাস নাটকম্॥
বিন্দু-বহ্নি-বেদ-চন্দ্ৰশাকে শঙ্কৰসংজ্ঞকঃ।
শ্ৰীৰামবিজয়ো নাম নাটকং বিদধেঽধুনা॥

বৰগীত-সঙ্কলন

বৰগীতখিনি শঙ্কৰ আৰু মাধৱে বেলেগ বেলেগ সময়ত ৰচনা কৰিছিল। প্ৰথমবাৰ তীৰ্থলৈ যাওঁতে গুৰুজনে ‘মন মেৰি ৰাম-চৰণহি লাগু’ গীতটি বদৰিকাশ্ৰমত ৰচনা কৰে। এয়ে বোধ হয় প্ৰথম বৰগীত-ৰচনা। পাটবাউসীত থাকোঁতেই শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত গীতবিলাক একেলগে গোটাই লিখাত ২৪০টি হ'ল। বৰপেটাৰ কমল নামে গায়নে গীতৰ পুথিখনি আওৰাবলৈ নিওঁতে ঘৰ পোৰা জুইত পুৰিলে। এই সময়ত গুৰুজনাৰ বয়স একেবাৰে ভাটী দিছিল, সম্ভৱতঃ প্ৰয়াণৰ বেলালৈ দুবছৰমান মাত্ৰ বাকী আছে। গীতখিনি পোৰা বাতৰি পাই তেওঁ মনতে কষ্ট পাই নিজে আৰু গীত নকৰি মাধৱক সেই ভাৰ দিলে, “ৰবাৰ পো, অনেক শ্ৰমকৈ গীতখানি কৈলো, পুইলে, তুমি কিছু গীত কৰা, আমি নকৰোঁ আৰু।” শঙ্কৰদেৱ-ৰচিত যি দুই-এটি গীত ভকতসৱৰ মুখত আছিল, তাৰে সৈতে মাধৱদেৱে নিজৰ ন-পুৰণি গীত যোগ দি মুঠ নকুৰি এঘাৰটি বৰগীত কৰিলে।

মাধৱদেৱৰ দধিমথন নাট

গুৰুজনাৰ জীৱন-কালতে মাধৱে ‘দধিমথন’ নাট ৰচনা কৰিছিল। বৰদোৱা চৰিতত আছে, দধিমথন যাত্ৰা হওঁতে গুৰুজনে নন্দৰ আৰু মাধৱে উপনন্দৰ ভাও লৈছিল। বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ বোওৱা সময়ত তাঁতীকুছিলৈ অহা-যোৱা কৰোঁতে বাটত ভাটে ভটিমা গোৱা শুনি গুৰুৰ আদেশমতে মাধৱে ‘প্ৰাতস সময়ে যশোৱা জননী মুখ চুম্বিত জগাৱনকু’ এই ভটিমাটি ৰচনা কৰে। এই মনোৰম গীতটি ভোজন-ব্যৱহাৰ নাটৰ পোনতে দিয়া হৈছে। কথা-চৰিতমতে দ্বিতীয় তীৰ্থভ্ৰমণৰ পৰা ঘূৰোঁতে এই ভটিমাটি ৰচিত হৈছিল।

“দুই নাতিতেসে আশ”

ৰামানন্দ ঠাকুৰৰ পুত্ৰ পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ পাটবাউসীতে জন্মে। চুচী খুৱা বয়সত বোকাই-পানীয়ে কোলাত উঠিব খুজিলে বুঢ়ীমাক কালিন্দী আয়ে আঁতৰাই থয় দেখি গুৰুজনে কৈছিল, “তোমাৰ আমাৰ আশিষ নিশ্চয় নাতিতেসে পুনু আশ।” গুৰুৰ নুমলীয়া পুত্ৰ হৰিচৰণ ঠাকুৰলৈ ৰামদাসৰ জীয়েক, মাধৱদেৱৰ

ভাগিনীয়েকক বিয়া কৰোৱা হৈছিল; এওঁলোকৰ এটি লৰা হয়—চতুৰ্ভুজ। এদিন পাটবাউসী থানত ৰামৰাম, ঠাকুৰ আতা আদিয়ে গুৰুজনাক সুধিলে, "বাপ, এই ধৰ্ম্ম-বস্তু ক'ত ৰ'ব পাইলে?" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ কৰিলে, "মোৰ বৰা পোত, দুই নাতিত, আতাসৱৰ আজ্ঞা দহ বাহুজনকেও ধৰিব।" গুৰু-নাতি দুজনেই পুৰুষ-সংহতিৰ আদি।

বংশীগোপালদেৱ, তেলীকৃষ্ণ আদি

গুৰুজনা পাটবাউসীত থকা সময়ত ধুঁৱাহাটা অঞ্চলৰপৰা কেইজনমান লোক আহি গুৰুজনাক খাটিলে উজানত ধৰ্ম প্ৰচাৰিবৰ বাবে এজনক পঠাবলৈ। শঙ্কৰদেৱে মাধৱক পঠাব খুজিছিল; কিন্তু নাৰায়ণ ঠাকুৰে হকা-বধা কৰিলে। উজনীয়া লোকসকলৰ লগত এটি আউবা ব্ৰাহ্মণৰ লৰাও আহিছিল, তেওঁৰ নাম বংশীগোপাল। এওঁ শঙ্কৰদেৱক পাই এৰি যাব নুখুজিছিল; কিন্তু লগৰ মানুহে তেওঁক নেৰিলে। বংশীগোপালে পিছত উজনি খণ্ডত শঙ্কৰী ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি ধৰ্মাধিকাৰ হয়। এওঁৰ ককাকৰ নাম হৰিবৰ আচাৰ্য্য; পিতৃৰ নাম বলদেৱ বা ধৰ্মাই আচাৰ্য্য। জন্ম ১৪৭০ শকৰ ফাগুনৰ পূৰ্ণিমা, বৃহস্পতিবাৰে, প্ৰয়াণ ১৫৯০ শকৰ মাঘৰ কৃষ্ণ চতুৰ্থীত। এওঁ শঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণৰ পিছত সুন্দৰীত মাধৱৰপৰা ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। তেলীকৃষ্ণ (বাণুকাৰ বাটত ঘৰ), নিত্যানন্দ লস্কৰ, বুঢ়া গোপাল, হৰিদাস আতৈ আদি অনেক লোক স্থান-স্থানান্তৰৰপৰা আহি শঙ্কৰী ধৰ্ম লয়।

বেহাৰলৈ শেষ যাত্ৰা

গুৰুজনে শেষবাৰ পাটবাউসীত এমাহমান থাকে; নাৰায়ণ ঠাকুৰ, দক্ষিণ কুলৰ ৰব বিষ্ণু আদি ভকতসকলক মতাই আনি দেখা-শুনা কথা-বাৰ্তা হয়। ৰামচৰণৰ মতে, জগন্নাথলৈ যাওঁ বুলি সকলোৰেপৰা মেলানি বিচাৰিলে। নিপুণ বৈদ্য নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতাই নাও সজোৱাৰ দিহা-পোহা কৰিলে। "সাত দিনে যাত্ৰে পাছে ফাগুন মাহৰ" লগত ৰামানন্দক লৈ ধনুকলা জানেদি গণককুচিৰ মাধৱৰ থানত এৰাতি ৰ'লগৈ। তাতে মাধৱেৰে সৈতে মুকলিকৈ বহুত কথা হ'ল আৰু গুৰুজনে "হৃদয়-ভাণ্ডাৰ খুলি মাধৱক দিলা"। মাধৱক ক'লে, "বাপা-পো, আমাৰ ধৰ্ম্ম সাত পুৰুষলৈ প্ৰৱৰ্ত্তিব। জীয়াৰীৰ নাতি-পুত্ৰে ভকতি ৰাখিব। সাত পুৰুষ শেষ হ'লে ৰব লোকান দাং খাব। নাম-কীৰ্ত্তনত আমাক পাবা। ব্ৰাহ্মণৰ বাদে আমাৰ হৃদয় আঠ আঙুলিলৈকে ক'লা পেলাইছে। তুমি ৰবৰ, ৰবমেল নকৰিবা, কৰিলে দুখ পাবা। আৰু কীৰ্ত্তন-ঘোষা শাস্ত্ৰখানি সংগ্ৰহ কৰিবা। ঘোষাত দুলড়ি, ছুটা, ছবি, ঝুমুৰি, লেছাৰি, ছন্দ দিবা। নমস্কাৰ, ভজন, অনুস্তুতা, অনুশোচনা, হৰবাৰ, প্ৰশংসা, মহিমা, কাৰুণ্য, এইসকল যোগ কৰিব লাগিব। আৰু ঘোষাৰ শেষত ঈশ্বৰৰ নাম-গুণ লবাবা। মই তোমাক এৰি নাযাওঁ।"

সকলো ভকতৰপৰা বিদায় লৈ পিছদিনা ভাটীলৈ নাও মেলিলে। শঙ্কৰদেৱে পানীকুৰিৰপৰা চ'ৰথত থিয় দি বিলি-বিলি দেখালেকে ভকতসকললৈ চাই ৰ'ল। ৰটিয়ামাৰীৰ শূদ্ৰা পাটগিৰীৰ ঘৰত বৈ, যোগীযোপাৰ ওচৰত দুখনাথ, কুমাৰগাৱিয়েদি নাও গদাধৰত পৰিলগৈ; ভগামোৰ, বিজয়পুৰত বৈ তোৰোচাইদি উজালে। ঘৰঘৰি ঘাটত এদিন বৈ পিছদিনা কাকতকুটাত নাও ৰখাই গুৰু তাৰ পিছদিনা ৰাজবাড়ীলৈ গ'ল। দেৱান আৰু কমলপ্ৰিয়াৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। বেহাৰত বাটত আঠ-দহ দিন, অন্যমতে ছয়-সাত দিন লাগিছিল। "দিনা আঠ দশে পাইলা বেহাৰ নগৰ। ভেলা ডোওাৰত যাই ৰহিলা শঙ্কৰ॥" ৰামানন্দৰ চৰিতত যদিও আছে, গুৰুজনাই এইবাৰ ছমাহমান বেহাৰত থাকি 'সীতা-স্বয়ম্বৰ' নাট ৰচি ভাওনা কৰাইছিল আৰু প্ৰথম, দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱতৰ পদ কৰিছিল, আন কোনো চৰিতত সেই কথা নাই আৰু সেই কথা আমাৰ মনেও নধৰে। বেজবৰুৱাই লিখিছে, এইবাৰ শঙ্কৰদেৱ বেহাৰত আঢ়ৈ বছৰ থাকে, ৰজা-দেৱানে সৰুৱা কাজীৰ কলবাৰীৰ কল গছ কাটি সত্ৰ পাতি দিয়ে, আৰু ইয়াত থকাৰ ডেৰ বছৰৰ মূৰত মাধৱে বেহাৰত গুৰুক দেখা কৰি বাথুকালৈ যায়। কিন্তু, আন চৰিতত এইবোৰ কাহিনী ইয়াৰ কিছুকাল আগৰহে।

শঙ্কৰদেৱৰ মহাপ্ৰয়াণ

সম্ভৱতঃ কি ফাগুনত গুৰুজনাই বেহাৰলৈ যাত্ৰা কৰে, সেয়ে তেওঁৰ জীৱনৰ শেষ ফাগুন। তাৰ পিছৰ ভাদলৈকে সময়খিনি শঙ্কৰদেৱে আগবেলা চিলাৰায়ৰ ত'ত, পিছবেলা ৰজাৰ সভাত, এনেদৰে কটাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ মাজতে ৰজাই এদিনাখন শঙ্কৰদেৱক ভক্তিধৰ্মত শৰণ দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰে। ইপিনে ৰজা, স্ত্ৰী আৰু কৰ্মকাণ্ডী ব্ৰাহ্মণৰ গুৰু নহ'বলৈ শঙ্কৰদেৱৰ দৃঢ়সঙ্কল্প। তাৰ উপৰি বোধ হয় মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ শাক্ত ধৰ্মৰ প্ৰতি প্ৰবল প্ৰীতি দেখি অব্যভিচাৰী ভক্তিধৰ্মত কোৰামুঠীয়াকৈ ধৰি চলিব পাৰিব বুলি তেওঁৰ সমূলি বিশ্বাস নাছিল। দুবছৰমান আগতে মাত্ৰ "শাকে তুৰগ-গজ-শশাঙ্ক-সংখ্যে" অৰ্থাৎ ১৪৮৭ শকত মহাৰাজৰ আদেশত কামাখ্যা মন্দিৰৰ নতুন পাঁথনি শেষ হয়। কি কৰিব, ভাবি-চিন্তি শঙ্কৰদেৱে এদিন দিনমান ৰজাক দেখা দিয়া নাই। তাৰ পিছত ৰজাই মাতি নিয়ালত নানাভাৱে বুজাবলৈ যত্ন কৰাতো ৰজা সৈমান নহ'ল। "বাৰু কাইলৈ দেখা যাব" বুলি কৈ চিন্তান্বিতভাৱে গুৰুজন বহালৈ ঘূৰিল।

কথিত আছে, সোঁ হাতৰ [illegible], অন্যমতে বুঢ়া আঙুলিত বা '[illegible]'ত বা '[illegible]'ত ফোঁহা এটা হৈ গুৰুজনৰ [illegible] জ্বৰ উঠিল আৰু তিনি দিনৰ মূৰত ১৪৯০ শকৰ ভাদৰ একৈশ (ৰামানন্দৰ মতে সাত) দিন [illegible] শুক্লা দ্বিতীয়া তিথিত বৃহস্পতিবাৰে দিনৰ এক-ডেৰ প্ৰহৰ বেলা বা দুপৰ চাৰি দণ্ড বেলা

যাওঁতে, আৰ্দ্ৰা নক্ষত্ৰত, প্ৰায় ছকুৰি বছৰীয়া জীৱনৰ অন্তত ভেলা কাকতকুটাত গুৰুজনে নৰ-নাট সামৰিলে। আগ-নিশা যেতিয়া বৰপুত্ৰ ৰামানন্দই পৰমাৰ্থ-বস্তু বিচাৰিছিল, গুৰুজনে ইয়াকে মাথোঁ ক'লে, "আমি শক্তি-ভক্তি [illegible] [illegible]-পোৰ হাতে থৈ আহিছোঁ সৰেখানি।" দশম-কীৰ্তনৰ আঁৰত নিজকে লুকুৱাই 'প্ৰাণ-বান্ধৱ' মাধৱত তেওঁৰ সকলো শক্তি-ভক্তি অৰ্পণ কৰি, গুৰুজনাই বৈকুণ্ঠ নগৰ পবিত্ৰ কৰি তোৰচা নৈৰ পাৰত নশ্বৰ দেহাৰ চিন হেৰুৱালে। তেওঁৰ অপৰিসীম প্ৰতিভা আৰু গভীৰ প্ৰাণস্পন্দনে সাঁচ চালি থৈ গ'ল অসম-কামৰূপৰ অসমীয়া জাতিৰ, নতুন প্ৰাণ আৰু নতুন সঙ্গীত, নতুন সাহিত্য আৰু নতুন শিল্পকলা, নতুন ধৰ্ম আৰু নতুন সমাজ-নীতি দি, নতুন সংস্কৃতিৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠা কৰি।

পঞ্চম খণ্ড

শঙ্কৰী সাহিত্য, সংস্কৃতি আৰু দৰ্শনৰ আভাস

বৈষ্ণৱ আন্দোলন আৰু বৈষ্ণৱ সাহিত্য

শ্ৰীশঙ্কৰ-ৰচনাৱলীৰ শ্ৰেণী-বিভাগ

শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ সময়ত তেওঁৰ নিজৰ ৰচনাৱলী আৰু তেওঁৰ অনুৰক্ত মাধৱদেৱ, অনন্ত কন্দলি, ৰাম সৰস্বতী আদিৰ পদ-পুথি আৰু নাট-গীতে এক প্ৰধান মাধ্যমৰূপে কাম কৰিছিল। অনেক লোকক গীত-পদৰ মাধুৰ্য্যই আৰু নাট-অভিনয়ৰ উল্লাসপূৰ্ণ সৌন্দৰ্য্যই আকৰ্ষণ কৰি ভক্তি-ধৰ্মৰ সোঁতত পেলাইছিলহি। মধ্য-যুগৰ এই ধৰ্ম-আন্দোলন আৰু সেই সময়ৰ সাহিত্য ওতপ্ৰোতভাৱে ইটো সিটোৰ লগত জড়িত। শঙ্কৰদেৱে নিজেই এই বিৰাট বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ সৃষ্টিৰ পথ মুকলি কৰি দিছিল। তেওঁৰ পূৰ্বৰ কবিসকলৰপৰা এক সাহিত্যিক ভাষা আৰু কেইটিমান ছন্দৰ আদৰ্শ পাইছিল। নিজৰ প্ৰতিভা-শক্তিৰে তেওঁ সেই ভাষাৰ পৰিসৰ আৰু কমনীয়তা বঢ়াই আৰু নতুন ছন্দ যোগ কৰি বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ বিবিধ প্ৰকাশৰ উপযোগী কৰিলে। নাট আৰু বৰগীতৰ কাৰণে ভাষাৰ এটি বিশিষ্ট ভঙ্গিও তেওঁ সৃষ্টি কৰিছিল। সংস্কৃতৰ তোটক ছন্দৰ 'মধু-দানৱ-দাৰণ' স্তোত্ৰটি আৰু প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ' এৰি দি তেওঁৰ অসমীয়া ৰচনাৱলীক এইকেইটা ভাগত ভগাব পাৰি—উপাখ্যান (হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, ৰুক্মিণী-হৰণ আদি); ৰামায়ণ, ভাগৱত আদিৰ ভাঙনি (এইবিলাকত একোটি উপাখ্যানৰ ঐক্য নাই); তত্ত্বমূলক আলোচনা (অনাদি-পাতন, নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ); কীৰ্ত্তন-ঘোষা, গীত (বৰগীত, ভটিমা আদি) আৰু নাট বা অঙ্ক।

নাৱলীৰ পৰিক্ৰমা নিৰূপণ

শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাৱলীৰ তাৰিখবোৰ নিৰূপণ কৰা টান হ'লেও কিছুমান বাহ্য আৰু অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণৰপৰা সিবোৰৰ এটি ক্ৰম স্থিৰ কৰিব পৰা হয়। গুৰু-চৰিতৰ বিৱৰণেই এই প্ৰসঙ্গত অৱশ্যে একমাত্ৰ বাহ্য প্ৰমাণ। অন্তৰঙ্গ প্ৰমাণবোৰ সূক্ষ্ম ধৰণৰ ঃ ভাষা আৰু ৰচনা-ৰীতি, পুথিবোৰৰ মূল, সিবিলাকৰ বিষয়-বস্তু আৰু সেই বিষয়-বস্তুৰ মূল, ধৰ্মমতৰ বিকাশ, ৰামৰায়-চিলাৰায় আদিৰ উল্লেখ, গ্ৰন্থকাৰৰ নিজৰ জীৱনকথাৰ ক্ষীণ ইঙ্গিত আৰু ক'ৰবাত কেনেবাকে যুক্তিমূলক কাহিনীৰ

দূৰৰপৰা পৰা ছাঁ। আদি ভাগৰ ৰচনাৱলীত ডেকা কালৰ চঞ্চল, উদ্দাম মনৰ আভাস পোৱা যায় আৰু জতুৱা ঠাচ আৰু খৰখৰা ভাষাৰ প্ৰভাৱো বহুল ধৰণৰ; কিন্তু পিছৰ বয়সৰ ৰচনাত এই দুয়োটা লক্ষণ কমি অহা দেখা যায়। আদি জীৱনৰ 'কীৰ্ত্তন-ঘোষা'ৰ ভাষাৰ ক্ষিপ্ৰতা আৰু পিছৰ জীৱনৰ দশম পুথিৰ ভাষাৰ গাম্ভীৰ্য্য লক্ষণীয়। ডক্টৰ কাকতিয়ে আঙুলিয়াই দিয়া কথাটি আমি ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰিছোঁ যে, শঙ্কৰদেৱৰ নামৰ আগত পহিলা জীৱনত ৰচিত পুথিত 'কায়স্থ' শব্দ আৰু শেহৰ ফালে ৰচিত পুথিত 'কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ' কথাফাকি থাকে। "নবাছে ভকতি জাতি-অজাতি", এই বিশ্বাসৰ ওপৰতে বোধ হয় পৰিণত ভক্ত শঙ্কৰদেৱে নিজৰ আভিজাত্যৰ অভিমানক মনত ঠাই নিদিছিল। কিন্তু পিছৰ ৰচনাৰ দুই-এখনিত কাচিৎ-ক'ৰবাত 'কায়স্থ' শব্দৰ উল্লেখ নথকা নহয়। তেওঁৰ দুখনি অন্ত ৰচনা 'কুৰুক্ষেত্ৰ' আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতত নিজৰ নাম পৰ্য্যন্ত দিয়া হোৱা নাই, ভণিতাত 'কৃষ্ণৰ কিঙ্কৰ' মাত্ৰ সংযোগ কৰা হৈছে। শঙ্কৰদেৱৰ জীৱন-কাহিনী প্ৰসঙ্গত বেলেগ বেলেগ সময়ৰ ৰচনাৰ উল্লেখ আৰু সিবোৰৰ স্বৰূপ তাৰিখৰ কিঞ্চিৎ আলোচনাও কৰি আহিছোঁ। তলত পুনৰ সময় অনুসাৰে আৰু ওপৰত উল্লিখিত প্ৰমাণ অনুসাৰে বিভাগ কৰি তালিকা কৰা হ'ল।

তাৰুণ্যৰ চপলতা
আৰু সমৃদ্ধিৰ কাল

১) আদি বা বৰভূঞাৰ ৰাজ্যত কটোৱা কাল—
তাৰুণ্যৰ চপলতা আৰু সমৃদ্ধি ভৰা কাল (১৪৩৮ শকলৈকে বিস্তৃত)

(ক) ভাগৱতৰ বাহিৰৰ কাহিনী—

১। হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান (মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণ),
২। ভক্তি-প্ৰদীপ (গৰুড়পুৰাণ),
৩। কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ উৰেষা-বৰ্ণন (ব্ৰহ্মপুৰাণ);

(খ) ভাগৱতৰ বাহিৰৰ কাহিনীৰ লগত সংমিশ্ৰিত ভাগৱতৰ কাহিনী, কিন্তু শ্ৰীধৰ টীকাৰ প্ৰভাৱৰপৰা মুক্ত—

৪। ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্য (হৰিবংশ);

(গ) গীত—

৫। প্ৰথম বৰগীত 'মন মেৰি ৰাম-চৰণহি লাগু';

(ঘ) দশম স্কন্ধৰ বাহিৰৰ ভাগৱতৰ কথাৰে প্ৰথম থূল—

৬। ষষ্ঠ স্কন্ধ বা অজামিল-উপাখ্যান,
৭। অষ্টম স্কন্ধ বা গজেন্দ্ৰোপাখ্যান আৰু অমৃত-মন্থন (কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ হৰ-মোহনৰ সৈতে),

৩। কীৰ্তন-ঘোষাৰ অজামিল-উপাখ্যান (ষষ্ঠ স্কন্ধ), প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ (তৃতীয়, সপ্তম স্কন্ধ), হৰ-মোহন, বলি-ছলন, গজেন্দ্ৰোপাখ্যান (অষ্টম স্কন্ধ), চতুৰ্বিংশতি অবতাৰ-বৰ্ণন, ধ্যান-বৰ্ণন;

(ঙ) ৮। গুণমালা, দ্বিতীয়-ষষ্ঠ অধ্যায় (?)।

ওপৰৰ (ঘ) দফাৰেপৰা তললৈ পুথিৰ নামবোৰলৈ মন কৰিলে দেখা যাব, শঙ্কৰদেৱে জগদীশ মিশ্ৰৰপৰা ভাগবত পোৱাৰ পিছত ভাগবতৰপৰা তেওঁ মূৰ দঙাই নাই। মাজতে আবশ্যকত পৰি উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ আৰু ৰামবিজয় নাট লিখে। ভক্তি-ৰত্নাকৰত উদ্ধৃত শ্লোকৰ তিনি-চতুৰ্থাংশ ভাগবতৰপৰা গৃহীত।

অশান্তি আৰু বিৰোধৰ কাল

(২) মধ্য বা অসম-ৰাজ্যত কটোৱা কাল—অশান্তি, বিৰোধ, আত্ম-সমালোচনা আৰু শেহান্তৰত অগ্ৰসৰৰ কাল (১৪৩৮ শকৰপৰা ১৪৬৫ শকমানলৈকে)

(ক) ভক্তি-বিৰোধী-দলন যুক্তি

৩। কীৰ্তন-ঘোষাৰ পাষণ্ড-মৰ্দন, নাম-অপৰাধ (ভাগবত, পদ্ম, বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ, বৃহন্নাৰদীয় পুৰাণ আৰু সূত-সংহিতা),

৯। পত্নী-প্ৰসাদ নাট (ভাগবতৰ দশম স্কন্ধ);

(খ) ভাগবতৰ দশম স্কন্ধৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধৰ কৃষ্ণৰ শিশু-জীৱনৰ বৰ্ণনা—

৩। কীৰ্তন-ঘোষাৰ শিশু-লীলা, ৰাস-ক্ৰীড়া, কংস-বধ, গোপী-উদ্ধৱ-সংবাদ, কুব্জীৰ বাঞ্ছা-পূৰণ, অক্ৰূৰৰ বাঞ্ছা-পূৰণ।

পূৰ্ণ-বিকাশৰ কাল

(৩) শেষ বা কোচ ৰাজ্যত কটোৱা কাল—অপেক্ষাকৃত শান্তি, ভক্তি-আন্দোলনৰ সম্পূৰ্ণতা লাভ আৰু শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্ণতম মনোবিকাশৰ কাল (১৪৬৫ শকমানৰপৰা ১৪৯০ শকলৈকে)—

(ক) দশম স্কন্ধৰ বাহিৰৰ ভাগবত-কথাৰে দ্বিতীয় থূল—

১০। বলি-ছলন (অষ্টম স্কন্ধ),

১১। অনাদি-পাতন (তৃতীয় স্কন্ধ, বামন-পুৰাণ আৰু অন্যান্য কথাৰে লিখিত);

(খ) ভাগবতৰ দশম স্কন্ধৰ উত্তৰাৰ্দ্ধৰ আৰু একাদশ-দ্বাদশ স্কন্ধৰ কাহিনীৰ কীৰ্তন—

৩। কীৰ্তন-ঘোষাৰ জৰাসন্ধ-যুদ্ধ, কালযৱন-বধ, মুচুকুন্দ-স্তুতি, স্যমন্ত-হৰণ, নাৰদৰ কৃষ্ণ-দৰ্শন, বিপ্ৰপুত্ৰ-আনয়ন, দামোদৰ বিপ্ৰৰ আখ্যান, দৈৱকীৰ পুত্ৰ-আনয়ন, বেদ-স্তুতি, লীলা-মালা, ৰুক্মিণীৰ প্ৰেম-কলহ, ভৃগু-পৰীক্ষা (দশম স্কন্ধ, শেষ

দুইখণ্ড বৰ্তমানে কীৰ্তন-ঘোষাৰ বহিৰ্ভুক্ত; অনন্ত কন্দলিৰ মধ্য, শেষ দশম' ৰচনাৰ আগতে সকলো ৰচিত হৈ কন্দলিক প্ৰভাৱান্বিত কৰিছে), (তিনিটা উপখণ্ডেৰে, তৃতীয় স্কন্ধৰ সংযোগেৰে) শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ, ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য্য;

(গ) বহলভাৱে ভাগৱতৰ স্কন্ধৰ ভাঙনি আৰু কাহিনী—

১২। দশম স্কন্ধ, আদি,
১৩। একাদশ স্কন্ধ (জ্ঞান সংমিশ্ৰণেৰে),
১৪। দ্বাদশ স্কন্ধ,
১৫। প্ৰথম স্কন্ধ,
১৬। দ্বিতীয় স্কন্ধ,
১৭। নৱম স্কন্ধ,
১৮। কুৰুক্ষেত্ৰ,
১৯। নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ,
৮। গুণমালা, প্ৰথম অধ্যায়;

(ঘ) ৰাম-কথা—

২০। ৰামায়ণ, উত্তৰা-কাণ্ড;

(ঙ) গীত—

৫। বৰগীত (সঙ্কলন),
০। তোটয়,
০। ভটিমা;

(চ) প্ৰকৰণ-গ্ৰন্থ—

২১। ভক্তি-ৰত্নাকৰ;

(ছ) নাট—

২২। কালি-দমন,
২৩। কেলি-গোপাল,
২৪। ৰুক্মিণী-হৰণ,
২৫। পাৰিজাত-হৰণ,
২৬। ৰামবিজয়, অন্ত্য ৰচনা, ১৪৯০ শক।

ওপৰত ছাব্বিশখন মাথোন গ্ৰন্থৰ নাম দিয়া হৈছে; ইয়াৰ ভিতৰতো নৱম স্কন্ধখনি আমি এতিয়াও দেখা পোৱা নাই। পাটবাউসী থানৰ স্থানীয় বিশ্বাস, তাত ওঠৰ বছৰ ইমান থাকি শংকৰ দেৱে এখুনি পোতকৰ্ণ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। কিন্তু চৰিতত এনে কথাৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। তদুপৰি মুখ্য সত্ৰসমূহৰ প্ৰচলিত পাঠ

আদিত লগা সকলোটি পুথিৰ নামকেই ওপৰৰ তালিকাই সামৰিছে। বৰ্তমানলৈ আমি ইয়াকেই কম-বেছি সম্পূৰ্ণ তালিকা বুলি ধৰিছোঁ। ৰাম-মালিকা, বৈষ্ণৱামৃত, উৎকল-মালা, গৰুড়-পুৰাণ, কালিকা-পুৰাণ (হৰ-গৌৰীৰ বিবাহ), আদি-যামল আদি কোনো পুৰণি পুথিত শঙ্কৰদেৱৰ নামে ভণিতা পেলোৱা দেখা যায় আৰু বিশেষকৈ দেহ-বিচাৰ আদি বিষয়ক অনেক গীতত শঙ্কৰৰ নাম জুঁটি দিয়া আছে। কিন্তু সিবোৰযে অৰ্বাচীন আৰু শ্ৰীশঙ্কৰৰ বিৰচিত নহয়, সেই কথা বুজাবলৈ প্ৰসঙ্গ প্ৰবৰ্তন কৰাৰ আৱশ্যক বোধ নহয়। আনফালে, দশমৰ গোপী-উদ্ধৱ-সংবাদ, কীৰ্তনৰ স্যমন্ত-হৰণ খণ্ড আদি অতি লোকৰঞ্জক হেতুকে সুকীয়া পুথি কৰি লিখা দেখা যায়; কিন্তু ওপৰৰ তালিকাত সিবিলাক বেলেগে দেখুওৱা নহ'ল।

অসমীয়াৰ আধ্যাত্মিক, সাংস্কৃতিক, সামাজিক জীৱনলৈ মহাপুৰুষৰ যি দান, তাৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিবলগীয়া হয় কিছু পৰিমাণে তেওঁৰ ৰচিত সাহিত্যৰ যোগেদি।

শঙ্কৰদেৱৰ আধ্যাত্মিক দান

বহু দেৱতাৰ মাজত প্ৰধান দেৱতাৰ সন্ধান-দানৰ যোগে বহু সত্যৰ ভিতৰত সনাতন সত্যৰ উপলব্ধিৰ প্ৰতি সামাজিক চৈতন্যৰ জাগৰণ, কৰ্ম-ধৰ্মৰ বিভীষিকা-নিবাৰণ, বাহ্যিক অনুষ্ঠানৰ ঠাইত বিশুদ্ধ অন্তৰক আধ্যাত্মিক উপলব্ধিৰ প্ৰধান লীলাক্ষেত্ৰ বুলি ডাঠকৈ কৰা প্ৰতিপাদন; সামাজিক শ্ৰেণীবন্ধৰ ব্যৱধান-অপসাৰণ—এই কেইটিকে ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিদেৱে অসমীয়া আধ্যাত্মিক জীৱনৰ উৎকৰ্ষৰ বিষয়ত মহাপুৰুষৰ চতুৰঙ্গ দান বুলি আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে। এই চাৰিটা দানৰ বিস্তাৰ আৰু বিকাশ আমি পোনে পোনে শঙ্কৰদেৱৰ আৰু তেওঁৰ অনুৰক্তসকলৰ ৰচনাৱলীতে দেখা পাওঁ। সেই ৰচনাৱলী নতুন এক আধ্যাত্মিক আৰু সামাজিক আলোড়নৰ স্পন্দনেৰে সঞ্জীৱিত। যি সময়ত বিবিধ সৰু-বৰ ৰাজনৈতিক শক্তিৰ সংঘাতে তেতিয়াও এক নিৰ্দিষ্ট ৰূপ লৈ নুঠা অসমৰ জাতীয় জীৱনক সঙ্কটাপন্ন অৱস্থাত পেলাবলৈ ধৰিছিল, সেই সময়ত "বৈষ্ণৱ সাহিত্যই নতুন প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰি সৰ্বভাৰতীয়, মহাজাতীয় চৈতন্যৰ লগত ইয়াৰ ঐক্যভাৱ স্থাপন কৰে।" বৈষ্ণৱ সাহিত্যই অসমৰ জাতীয় সাহিত্যৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে; বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ সামাজিক পদ্ধতিয়ে অসমৰ সামাজিক জীৱনক এটি স্পষ্ট আৰু নিটোল ৰূপ দি তোলে; সত্ৰ আৰু নামঘৰ সামাজিক শৃঙ্খলাৰ নিদৰ্শনৰূপে থিয় দিয়ে। বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ সমাদৰে ধৰ্মমূলক ভেদ-ভাৱৰ ওপৰত মিলা-প্ৰীতিৰ বান্ধোন টানি দিয়াৰ ফলত শাক্ত-শৈৱ আদিৰ লগত বৈষ্ণৱৰ সংঘৰ্ষ অসমত কোনো দিনে ঘটিবলৈ পোৱা নাই। এই সকলোবোৰ কথালৈ লক্ষ্য কৰিলেই জাতীয় জীৱনত শঙ্কৰী সাহিত্যৰ গভীৰ প্ৰভাৱৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰিব পাৰি।

উপাখ্যান আৰু পদ-ভাঙনি

আমি ওপৰত শঙ্কৰদেৱৰ সাহিত্যক এনে কেইটি ভাগত বিভক্ত কৰিবলৈ বিচাৰিছোঁ—উপাখ্যান, সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভাঙনি, তত্ত্বালোচনা, কীৰ্ত্তন-ঘোষা, গীত, নাট আৰু প্ৰকৰণ। ইয়াৰ ভিতৰত কাহিনীপ্ৰধান উপাখ্যান শ্ৰেণীৰ মুখ্য হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান আৰু ৰুক্মিণী-হৰণ শঙ্কৰদেৱৰ ডেকা কালৰ ৰচনা। ইবোৰত বিৱৰণেই ৰচনাৰ প্ৰমুখ অৱলম্বন, তাৰ সৌন্দৰ্য্যবৃদ্ধিৰ বাবেই কবিয়ে সকলো কাব্যিক শক্তি প্ৰয়োগ কৰিছে। হৰিশ্চন্দ্ৰৰ কথা মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ অন্তৰ্গত এটি ক্ষুদ্ৰ উপাখ্যান। শঙ্কৰদেৱে তাকেই গোটেইখনি পুৰাণৰ সাৰ বুলি গ্ৰহণ কৰি "কঠিনক ভৰে কথাৰ আশ্ৰয়ে" বা প্ৰসঙ্গ অনুসৰি কাব্যৰস সঞ্চাৰ কৰি উপাখ্যানটি সজাই তুলিছে "বৈষ্ণৱৰ কৃপাৰ মহত্ত্ব" দেখুৱাবৰ কাৰণে। ৰুক্মিণী-হৰণ কাব্যৰ মূল কাহিনীটি হৰিবংশৰপৰা লোৱা হৈছে; তাত ভাগৱতৰ কথাৰো মিহলি দিয়া হৈছে। কিন্তু এই কাহিনী-কাব্যৰ মৌলিক সৌন্দৰ্য্য তাৰ চৰিত্ৰ আৰু বচন-ভঙ্গিৰ জাতীয় ধৰ্মত। এই বাবেই সি শঙ্কৰদেৱৰ সকলো ৰচনাতকৈ জনপ্ৰিয়। এই দুয়োখনি উপাখ্যান-কাব্যই সম্ভৱতঃ শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম-প্ৰচাৰৰ আৰম্ভণিৰ আগৰ ৰচনা; আৰু এনেও হ'ব পাৰে যে, তাৰ অন্তৰঙ্গ ভক্তিপৰ কথাখিনি পিছত মহাপুৰুষে সংযোগ কৰি দিছে। আমাৰ ভকত-বৈষ্ণৱসকলৰ সাধাৰণ বিশ্বাস, হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যানতেই শঙ্কৰে পোনতে "ভকতিৰ চাৰি খুঁটি মাৰে"। এই চাৰি খুঁটি হ'ল—নাম, দেৱ, গুৰু, ভকত,—অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এই চাৰিটি পৰমাৰ্থ-বস্তু। ভক্তিৰ মূল তত্ত্বৰূপে এই চাৰিটিৰ নিৰূপণ শঙ্কৰদেৱে তেনেই কম বয়সতে কৰিছিল যেন নালাগে। ষষ্ঠ স্কন্ধ ভাগৱতৰপৰা গৃহীত অজামিল উপাখ্যান, অষ্টম স্কন্ধৰপৰা গৃহীত গজেন্দ্ৰোপাখ্যান, অমৃত-মথন আৰু বলি-ছলন, দশমৰ কুৰুক্ষেত্ৰ পুথিও এই উপাখ্যান-শ্ৰেণীৰ ভিতৰত পৰিব। বলি-ছলন পুথিৰ কাহিনী-বিৱৰণ শক্তিশালী।

ৰামায়ণৰ উত্তৰাকাণ্ড আৰু ভাগৱতৰ বিবিধ খণ্ডৰ ক্ৰমিক ভাঙনি কৰোঁতে কাহিনীৰ ঐক্যৰ প্ৰতি সাধাৰণতে বিশেষ লক্ষ্য ৰখা হোৱা নাই; কাৰণ সিবিলাকত মূলৰ প্ৰধান কথাখিনিৰ পুনৰুক্তিহে বিশেষ লক্ষণীয়। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভাঙনি কৰোঁতে শঙ্কৰদেৱে মূলৰ কথাখিনিৰ এটি চমু বিৱৰণ মাত্ৰ দিবলৈ যত্ন কৰা যেন লাগে। উত্তৰাকাণ্ডৰ ভাঙনিত শঙ্কৰদেৱৰ দীঘল কথা চমু কৰা চেষ্টা বিশেষভাৱে দেখা পোৱা যায়; মূলৰ কোনোটোইত অধ্যায় তেওঁ এটা বা আধটা পদতে শেষ কৰিছে। এই শ্ৰেণীৰ ৰচনাৰ ভিতৰত দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভাঙনি সৰ্ব্বাতোকৈ মনোৰম আৰু কবিত্বপূৰ্ণ। একাদশ স্কন্ধ তত্ত্বপূৰ্ণ হোৱা বাবে সেই স্কন্ধৰ ভাঙনি অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এখনি দৰ্শন-পুথিৰ দৰে হৈছে। ভাগৱতৰ সকলো ভাঙনিতে শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকাৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট।

তত্ত্ব-পুথি

ভক্তি-প্ৰদীপ, অনাদি-পাতন আৰু নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদ উপাখ্যান-শ্ৰেণীৰ ভিতৰত নপৰে; সিবিলাকৰ মূল উদ্দেশ্য ভক্তিতত্ত্ব নিৰূপণ কৰা। অনাদি-পাতনত সৃষ্টিৰ আদিৰ আৰু প্ৰলয়ৰ কথা বৰ্ণোৱা হৈছে; বাকী দুখনি পুথিতো বহল কোনো একোটি কাহিনী-ভাগৰ প্ৰবৰ্তন নাই : ভক্তি-প্ৰদীপ কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ মাজত (গীতাৰ দৰে) আৰু নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদত নিমি ৰজা আৰু হৰি, কবি আদি নজন সিদ্ধ পুৰুষৰ কথোপকথনৰ মাজেদি ভক্তিতত্ত্ব আলোচনা কৰা হৈছে। বলি-ছলনৰ দৰে অনাদি-পাতনকো ভাগৱত আৰু বামন পুৰাণৰ মিশ্ৰ দি লিখা বুলি কোৱা হৈছে। কিন্তু বৰ্তমানে ছপা হৈ ওলোৱা বামন পুৰাণৰ কথাৰ লগত অনাদি-পাতনৰ বিশেষ সংশ্ৰৱ দেখা নাযায়। শঙ্কৰদেৱে নিজস্বভাৱে এই পুথিত সৃষ্টিতত্ত্ব বিচাৰ কৰিছে। প্ৰকৃতি আৰু তত্ত্বসকলৰ উৎপত্তি, চৰাচৰ প্ৰাণীৰ বিকাশ, সপ্ত দ্বীপ, সপ্ত সাগৰ, নৱ বৰ্ষ, জ্যোতিশ্চক্ৰ, নৰক, দেহতত্ত্ব ("ব্ৰহ্মাণ্ডৰ গুণ মানে আছে শৰীৰতে") আদিৰ বৰ্ণনা দক্ষতাৰে দিয়া হৈছে। ইয়াত দুৰূহ তত্ত্ববোৰৰ সহজ প্ৰকাশে শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতিভাকে প্ৰতিফলিত কৰিছে। অনাদি-পাতন পিছৰ যুগৰ দেহ-বিচাৰৰ গীত আৰু অসমৰ গুপ্ত সম্প্ৰদায়বোৰৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান অৱলম্বন স্বৰূপ হৈ পৰিছিল। নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদত ন জনা সিদ্ধই ৰজাৰ নটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত এইখিনি বিষয় বিবৃত কৰিছে—আত্যন্তিক ক্ষেম, মহাভক্তৰ লক্ষণ, বিষ্ণুৰ মায়াৰ স্বৰূপ, মায়াৰপৰা সাৰিবৰ উপায়, পৰমাত্মাত নিষ্ঠা, কৰ্মযোগ, ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ, অভক্তৰ গতি আৰু ভগৱন্তৰ পূজা-বিধি। ইয়াৰ ভিতৰত শঙ্কৰদেৱৰ কবিতাত অৱতাৰ বৰ্ণনৰ অংশ উজ্জ্বল হৈ উঠিছে।

কীৰ্তন-ঘোষা

'কীৰ্তন-ঘোষা' এক স্বতন্ত্ৰ শ্ৰেণীৰ সাহিত্য। শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্তন-ঘোষা পুথিৰ একোটি খণ্ডত একোটি কাহিনী বা আন বিষয়বস্তু বিবৃত হৈছে। একোটি খণ্ড দুইৰ-পৰা কুৰিমানলৈকে কেইবাটিও কীৰ্তনৰ সমষ্টি। প্ৰত্যেকটি কীৰ্তন একোটি খণ্ড-কবিতাৰ দৰে; নিৰ্দিষ্ট ঘোষা এটি পুনঃ পুনঃ আবৃত্তি কৰি কীৰ্তনৰ পদসমূহ গোৱা হয়। কীৰ্তন-ঘোষা পুথিখনি অতি জনপ্ৰিয়; সিখনিৰ ব্যৱহাৰ সকলো অসমীয়া হিন্দুৰ মাজত দৈনন্দিন বুলিব পাৰি। "ধৰ্ম-প্ৰচাৰ, ধৰ্ম-শিক্ষা আৰু ধৰ্মজীৱন গঢ়িবৰ নিমিত্তেই এই সৰ্বজনৰ পুথিখনি ৰচিত হৈছিল।" ব্ৰহ্ম-পুৰাণৰপৰা কীৰ্তন-ঘোষাৰ উৰেষা-বৰ্ণন আৰু পদ্ম-পুৰাণৰপৰা নাম-অপৰাধ খণ্ড ৰচনা কৰা হয়। পাষণ্ড-মৰ্দন খণ্ড ভাগৱত, বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ, বৃহন্নাৰদীয় আৰু পদ্ম-পুৰাণ ([illegible] খণ্ড) আৰু সূত-সংহিতাৰ শ্লোকৰ অৰ্থ সন্নিবেশ কৰি প্ৰবন্ধৰ দৰে ৰচনা কৰা হৈছে। এই তিনিটা খণ্ডৰ বাহিৰে কীৰ্তনৰ সকলো খণ্ডৰ বিষয়-বস্তুৱেই ভাগৱত-পুৰাণৰপৰা

গৃহীত। বিবিধ খণ্ড কীৰ্তন-ঘোষা বিবিধ সময়ত ৰচিত আৰু শঙ্কৰদেৱৰ মৃত্যুৰ সময়তো সিবিলাক নানা ঠাইত সিঁচৰতি হৈ পৰি আছিল। পিছত মাধৱদেৱৰ ভাগিন ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ হতুৱা সমস্তখিনি একেলগ কৰে। বৰ্তমান কীৰ্তন-ঘোষাৰ বাহিৰত থকা ৰুক্মিণীদেৱীৰ প্ৰেম-কলহৰ কীৰ্তন ৰামচৰণে বিচাৰি নোপোৱা বাবে মাধৱে হেনো কৈছিল, "নাপালা ভালেই হ'ল, [illegible] গ'ল।" সম্ভৱতঃ মাধৱদেৱে এইটি আখ্যান কীৰ্তন-ঘোষাৰ অন্তৰ্গত হ'ব নালাগে বুলিয়ে বিবেচনা কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰি ভুঞা-পৰীক্ষা নামে শঙ্কৰদেৱৰ নামত আৰু এটা কীৰ্তন-আখ্যান পোৱা যায়। বেজবৰুৱাৰ ভাষাত, "ভাষাৰ লালিত্য, ছন্দৰ ঝঙ্কাৰ, সুৰৰ লাবণ্য, ভাবৰ মাধুৰ্য্য, ভক্তিৰ দৃঢ়তা, চিত্তৰ উদাৰতা আদিৰ সমষ্টিৰে শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্তন ৰচিত।" কীৰ্তনৰ ভাষাৰ কবিত্বময় সৌন্দৰ্য্য, শিল্পত্ব আৰু সৰলতা, কল্পনাৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু জটিল কথাৰ সৰ্বজনগ্ৰাহ্য সৰল অথচ সুন্দৰ ৰূপায়ণ লক্ষণীয় বিষয়। মহাপুৰুষীয়া অৰ্থাৎ অসমৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ চাৰি-পুথিৰ ভিতৰত দুখনেই শঙ্কৰৰ কীৰ্তন-ঘোষা আৰু দশম স্কন্ধ আৰু মাধৱদেৱৰ নামঘোষা আৰু ভক্তি-ৰত্নাৱলীক সামৰা হয়। শঙ্কৰদেৱৰ ক্ষিপ্ৰগতি কুমুদি ছন্দৰ গুণমালা এইখনো ঘোষা শ্ৰেণীৰ। ইয়াত কবিয়ে কোটমণি এধাৰিৰ দৰে ৰূপ-গুণ মাজেৰে "নিৰ্গুণ কৃষ্ণ-গুণ"ৰ মালা গঁথিছে। ইখনিও মহাপুৰুষৰ বৰ্ণনা-শক্তিৰে পৰিচয়।

গীত-প্ৰবন্ধ

ভক্তি-আন্দোলন প্ৰধানতঃ অনুভূতিপ্ৰৱণ আৰু ই প্ৰাণৰ উল্লাসক মুখৰ কৰি তোলে। ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰদেশৰ বৈষ্ণৱ আন্দোলনসমূহে বিভিন্ন ভাষাত লিৰিক বা গীতি-কবিতাৰ জন্ম-দান দিয়ে। অসমতো বৈষ্ণৱ আন্দোলন এই বিষয়ত সক্ৰিয় হৈ উঠে আৰু তাৰ ফলস্বৰূপ গীতসমূহে সেই আন্দোলনক বিস্তাৰ লাভত সহায় কৰি ঋণমুক্ত হয়। অসমীয়া বৈষ্ণৱ গীতি-সাহিত্যৰ প্ৰধান দুটা ধাৰা বৰগীত আৰু ভটিমা।

বৰগীত

ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিয়ে ইংৰাজীত বৰগীতক noble numbers, কালিৰাম মেধিয়ে great song বা song celestial আৰু অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী-প্ৰণেতা দেৱেন্দ্ৰনাথ বেজবৰুৱাই holy songs বুলিছে। শঙ্কৰ আৰু মাধৱৰ বৰগীত-ৰচনাৰ পূৰ্ব কালৰ আগৰেপৰা গীতা, ভাগৱত, মহাভাৰত, ৰামায়ণ, পুৰাণ আদিৰ চৰ্চাৰ লগে লগে হিন্দু অৰ্থাৎ ভাৰতীয় সঙ্গীত-শাস্ত্ৰৰ চৰ্চাও অসমত প্ৰচলিত আছিল। সিবিলাকৰ লগত কেন মাৰ্গী অসমৰ ঘৰুৱা সুৰৰ মিলনো বিৰাজ কৰিছিল। শঙ্কৰী যুগৰ কিছু অ-শঙ্কৰ-ভক্ত গীত-কবিতা ৰচকৰ ৰচনাৰ এটি তালিকা দিয়া হ'ল,—

পীতাম্বৰ কবি—ভৈৰৱী, বিভাস, মালছি, পটমঞ্জৰী, নাগ, নাট, পাহাড়ী, মল্লাৰ, ৰামগিৰি, সুহাই, বৰাড়ী, বসন্ত, অহিৰ, ভাটিয়ালী, গোৰেগিৰি (গোণ্ডগিৰি), ধানছি (ধনশ্ৰী), গুঞ্জৰী।

দুৰ্গাবৰ—বেলোৱাৰ, বৰাড়ী, গুঞ্জৰী, ধনশ্ৰী, ৰামগিৰি, অহিৰ, পটমঞ্জৰী, ভাটিয়ালী, বসন্ত, সুৱাহি (সুহাই), মঞ্জৰী, চালনি, শ্ৰীগান্ধাৰ, মালছি, মেঘমণ্ডল, দেৱমোহন, শ্ৰীগন্ধকালি, মাৰোৱাৰ, দেৱজিনি, আকাশমণ্ডলী।

বৰগীত আৰু শঙ্কৰ-মাধৱৰ অঙ্কসমূহত ব্যৱহৃত ৰাগৰ তালিকা কৰিলে কম-বেছি একে ধৰণৰেই হ'ব। তেনেহ'লে বৰগীতক বিশিষ্ট এটা নাম দিয়াৰ অৰ্থ কি? একে ধৰণে ৰচিত আৰু একে ধৰণে গোৱা দুটি গীতৰ এটি বৰগীত আৰু আনটি বৰগীত নহয়। তেনে বৰগীতৰ বিশিষ্টতা ক'ত?

প্ৰথম কথা, বৰগীতৰ ভাষা। শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰায়খিনি আৰু মাধৱদেৱৰ বেছিভাগ বৰগীতৰে ভাষা ব্ৰজবুলি। গুৰুজনৰ প্ৰায় মধ্যাহ্ন জীৱনৰ সময়ত অসম, বঙ্গ আৰু উৰিষ্যাৰ—বিশেষকৈ ব্ৰজপ্ৰিয় শ্ৰীকৃষ্ণক কেন্দ্ৰ কৰি কিছুমান গীত-মাতৰ একোটি কৃত্ৰিম উপভাষাৰ সৃষ্টি হৈছিল। বেৰেইলী, আলিগড়, আগ্ৰা, মথুৰা, ঢোলপুৰ, কেৰাউলী আদি ঠাইৰ আশে-পাশে প্ৰচলিত পশ্চিমা হিন্দীৰ অপভ্ৰংশ ব্ৰজভাষাৰ লগত এই কৃত্ৰিম উপভাষাৰ সম্পৰ্ক নাই। এই সাহিত্যিক ভাষাক ব্ৰজবুলি, ব্ৰজবোল আৰু অসমত সাধাৰণ কথাত ব্ৰজাৱলী ভাষা বোলে। 'ব্ৰজাৱলী' শব্দটো 'চন্দ্ৰাৱলী' শব্দৰ দৰে গঠিত, 'আৱলী' বিশেষণ-প্ৰত্যয় যোগ কৰি সিদ্ধ কৰা হৈছে। ভাষাটোৰ এইবোৰ নামকৰণ ঠিক শঙ্কৰদেৱৰ দিনতে হোৱা যেন নালাগে। অঙ্কবিলাকতো ব্ৰজবুলি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সেই ভাষাক কোনো ঠাইৰ চলিত ভাষা বুলি ধৰি লোৱা টান। অৱশ্যে মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিৰ বাহিৰেও অসম, উৰিষ্যা আৰু বঙ্গৰ কবিসকলে পৰস্পৰ কিছু সমিল-মিল থকা এটা ভাষা সৃষ্টি কৰি বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত প্ৰীতি বঢ়াবলৈ যত্ন কৰা যেন লাগে। মৈথিল ভাষাই ব্ৰজবুলিৰ ভেটি। তাৰ ওপৰতে অসমীয়া বৈয়াকৰণিক আৰু আভিধানিক ৰূপৰ লগতে পশ্চিমা হিন্দীৰ ভগা-ছিগা টুকুৰা গোটাই আমাৰ 'অসমীয়া ব্ৰজবুলি'ৰ ঘৰটো সজা হৈছে। কবিসকলে ব্ৰজবুলি ব্যৱহাৰ কৰাৰ প্ৰকৃত উদ্দেশ্য যেন ভাৰতৰ সকলো লোকে তেওঁলোকৰ পৱিত্ৰ একশৰণীয়া নামধৰ্ম বুজিব পাৰে; এই ভাষাত ফাৰ্ছী, আৰৱী, হিন্দী, মৈথিল আদি ভাষাৰ প্ৰভাৱ পৰিবলৈ দিয়াৰ যেন ইও এটা কাৰণ।

দ্বিতীয় কথা, বিষয়-বস্তুৰ সংৰক্ষণশীলতা বা সংযম (reticence)। যথাস্থানত উল্লেখ কৰা পীতাম্বৰ কবিৰ গীত বা অন্য শ্ৰেণীৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ঐহিক ভাব বা চঞ্চল ভাৱৰ প্ৰাধান্যৰপৰা বৰগীতসমূহ মুক্ত। 'হৰ-মোহন', 'প্ৰেম-কলহ,' 'ৰাসযাত্ৰা' বা 'কেলি-গোপাল'ৰ কাহিনী বৰগীতত নাই। বৰগীতত আছে 'কোতৰ' 'মৰ্ম' সঁহৰ

সকল ভাৱাত; তাত বাজি আছে আধ্যাত্মিক চিন্তা ঐকান্তিক ভক্তিৰ [illegible] সুৰত; আৰু আছে বিশ্বৰ 'ভগৱান স্বয়ং' শ্রীকৃষ্ণৰ বিশ্ব-বিমোহন বাল্যৰূপৰ বিৱৰণ জকমকীয়া শব্দৰ আধাৰত। বিশেষকৈ মাধৱদেৱৰ পৰম তৃপ্তি ত্রিজগত-পতিৰ বাখোৱাল ৰূপত, তেওঁৰ শিশুসুলভ ক্রীড়া-কৌতুকত। ৰাসক্রীড়াৰ, ৰুক্মিণী-হৰণৰ শ্রীকৃষ্ণ বৰগীতত নাই—আছে কোলাৰ কেঁচুৱা 'মাখন-চোৰ' গৰখীয়া-[illegible] [illegible] বা বলোৱা আৰু সাঁজৰ বেলিকা [illegible] হৈ যশোদাৰ কাষলৈ দুৰি অহা শ্রীকৃষ্ণ। কিন্তু এই বৰ্ণনা আমোদপ্রিয় কবিৰ কল্পনা-বিলাসমাত্র নহয়। এই বৰ্ণনাৰ আঁৰত লুকাই আছে এক আধ্যাত্মিক জগৎ, যাৰ জ্যোতিত প্রতিটো বৰ্ণনা হীৰামুণীয়াঁ নিয়ৰৰ দৰে বা সঞ্চাৰিণী দীপশিখাৰ দৰে জ্বলে। শ্রীনাথে জানকীনাথে, অভেদঃ পৰমাত্মনি। সেইহে কেতিয়াবা বৰগীতৰ কবিয়ে কৃষ্ণৰ গীতৰ লগতে শ্রীৰামচন্দ্রৰ 'চৰণ দুজা'ত পূজা দিবলৈ পাহৰা নাই। শঙ্কৰে গুৰু-গম্ভীৰ ছন্দৰ এটি বৰগীতৰ পদফেৰাত 'নিশাচৰ-নাশ-নিদানা' ভূত ৰামৰ ৰণবাদ্যৰ [illegible] বজাইছে।

বৰগীতৰ তৃতীয় বৈশিষ্ট্য সুৰ। বিষয়-বস্তু, উদ্দেশ্য আৰু উপলব্ধি অনুসৰি এই গীতবিলাকৰ সুৰ নৃত্য-গীত-কলাবিশাৰদ শ্রীমন্ত শঙ্কৰ আৰু শ্রীকণ্ঠ মাধৱে সংযোজনা কৰি দি গৈছে। আধ্যাত্মিক ভাব আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ বালক-ৰূপৰ আৰু লীলাৰ পাৰমার্থিক চিত্রণ আৰু আনফালে প্রসঙ্গৰ উপযোগী গাম্ভীর্য্য বৰগীতৰ সুৰত আছে। সুৰৰ লগত ৰসৰ সম্বন্ধ সদায় আছে। আবেগৰ গীতৰ আবেগ-সঞ্চাৰী সুৰে আমাৰ হিয়া টানি আনে। বৰগীতৰ সুৰে সেইদৰে ভক্তক ভক্তি-ৰসাপ্লুত কৰি তোলে; বাহ্যিক জগতৰপৰা আঁতৰাই নি আৰাধ্য গোবিন্দৰ চৰণ [illegible]। এইখিনিতে তাৰ ওস্তাদি গানেৰে পার্থক্য। ক'ব পাৰি, বৰগীত অসমৰ 'ক্লাছিকেল্' সঙ্গীত। সঙ্গীতজ্ঞসকলৰ মহলত উত্তৰ ভাৰতৰ ক্লাছিকেল্ বা উচ্চাঙ্গ সুৰ-সম্পদ ৰাগৰ যি বিশিষ্ট স্থান, অসমীয়া সঙ্গীততো বৰগীতৰ ঠাই তেনেকুৱাই। ৰাগক শুদ্ধ হিন্দু সঙ্গীত বুলিব পাৰি। খেয়াল আদিত মুছলমানী সঙ্গীতৰ চং সোমাইছে। মোগল বাদশ্বাহসকলৰ দিনত ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ বিপুল চর্চা চলিছিল আৰু তাৰ ভিতৰেদি হিন্দু-ভাৰতীয় আৰু মুছলমানী কৃষ্টিৰ সমন্বয় ঘটিছিল। সেই কালত 'বড়াখানা' বুলিলে শুদ্ধ শ্রেণীৰ ৰাগৰ-সঙ্গীতক বুজাইছিল; আৰু 'ছোটাখানা' বা 'ছুটকী' হ'ল টপ্পা, ঠুংৰী আদি। এই 'বড়াখানা' শব্দৰ লগত বৰগীত শব্দৰ মিল দেখি কোনোৱে ভাবিব পাৰে, দ্বিতীয় শব্দটো প্রথমটোৰপৰা উদ্ভূত। কিন্তু বৰগীতৰ পর্য্যায়ৰ সকলো অসমীয়া গীতকেই বৰগীত নোবোলে কিয়? বৰগীত আৰু নাটৰ গীত অনেক সময়ত অবিকল একে। অথচ নাটৰ গীতক 'অঙ্কৰ গীত' বুলিহে বৰগীত নোবোলে কিয়? বৰগীত হিন্দু সঙ্গীতশাস্ত্রৰে অঙ্গ মানেও, তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু বৰগীতৰ আশোৱাৰী বা যেই কোনো ৰাগৰ সুৰ তলত হয় একে, আৰু উত্তৰ-ভাৰতীয়

আসাৱৰী বা সেই সেই ৰাগৰ সুৰ শুনাত হয় আন প্ৰকাৰৰ। সঙ্গীতবিদ্‌সকলে ভাৰতীয় সঙ্গীতক বহলভাৱে উত্তৰ-ভাৰতীয় (হিন্দুস্থানী) আৰু কৰ্ণাটকী এই দুই ধাৰাত আৰু সূক্ষ্মভাৱে কলিকতা, লক্ষ্ণৌ, পুনা (গান্ধৰ্ব), কৰ্ণাটকী আৰু তাঞ্জোৰ, এই পাঁচভাগত ভাগ কৰিছে। কিন্তু কামৰূপীয়-অসমীয়া সঙ্গীতৰ বিশেষ চৰ্চা কৰি এই বিভাগবোৰৰ লগত মিলাই চালে ইও এক বিশিষ্ট ধাৰাৰূপেই পৰিগণিত হ'ব পাৰে। এনে বিবেচনাত বহলভাৱে উত্তৰ-ভাৰতীয়, কৰ্ণাটকী আৰু কামৰূপীয়, আৰু সূক্ষ্মভাৱে কলিকতা, লক্ষ্ণৌ, কৰ্ণাটকী, তাঞ্জোৰ আৰু কামৰূপীয়—এনে বিভাগ সম্ভৱ হয়।

বৰগীতৰ পুথিত এটা মন কৰিবলগীয়া কথা—গুৰুজনাৰ 'ষড়ছন্দৰ গীত' বোলা তিনিটি গীতৰ বাহিৰে বাকীবিলাক বৰগীতত তালৰ উল্লেখ নাই। আমাৰ ওজাসকলে কয়, সেই বাবেইহে হেনো বৰগীতক বৰগীত বোলে। প্ৰথম কথা, প্ৰসঙ্গ অনুযায়ী বৰগীতৰ তাল নিৰ্দেশ কৰিব পৰা হয়। দ্বিতীয়তে, প্ৰাচীন কালৰেপৰা এনে কিছুমান ৰীতিত বৰগীত গোৱা চলি আহিছে যে, বিশেষ বিশেষ ৰাগত সদায় বিশেষ বিশেষ তাল পৰিবই, যেনে—আশোৱাৰীত যতি, কল্যাণত খৰমান, ইত্যাদি। তেনেহ'লে বৰগীতক সম্মান দেখুৱাবৰ বাবেই তাত তাল বান্ধি দিয়া নাইনেকি? বৰগীত অনেক সময়ত পাঠৰ সুৰত অৰ্থাৎ বাদ্য আৰু তালৰ সংযোগ নোহোৱাকৈ গোৱা হয়, কিন্তু কোনোমতেই নিৰ্দিষ্ট ৰাগ আৰু সুৰৰপৰা আঁতৰি যাবলৈ দিয়া নহয়।

বৰগীতৰ বিষয়ে চতুৰ্থ মন্তব্য বিষয়—চৈধ্য প্ৰসঙ্গৰ পৰিক্ৰমাত সিবিলাকৰ স্থান। পুৱাৰ প্ৰসঙ্গৰ আৰম্ভণিতে বৰগীতৰ স্তুতি, তাৰ পিছতহে ভটিমা, কীৰ্তন আদি। সেইদৰে আন প্ৰসঙ্গতো বৰগীতক বিশিষ্ট ঠাই দিয়া হয়। এনে লাগে, প্ৰসঙ্গৰ মুখ্য অঙ্গভাৱে প্ৰাৰ্থনা-সঙ্গীতৰূপে বৰগীত ৰচা হৈছিল আৰু সেই বাবেই সি বৰগীত।

পঞ্চমতে, বৰগীতৰ সীমাবদ্ধ পৱিত্ৰতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব। এনে অনুমান হয়, 'বাৰকুৰি বৰগীত' বুলিলে নিৰ্দিষ্ট সংখ্যাটো নুবুজায়। কোনোৰ মতে শ্ৰীশঙ্কৰ প্ৰচলিত আৰু এতিয়াও বৰ্তমান গীতৰ সংখ্যাই ২৪০টি। প্ৰকৃততে, শঙ্কৰদেৱে পোনতেহে বাৰকুৰি গীত ৰচিছিল, সেইখিনি গীত ঘৰ পোৰোঁতে পোৰা গ'ল, আৰু 'বাৰকুৰি গীত' বুলিলে এই পোৰা গীতখিনিহে বুজায়। বৰগীতৰ এটা সীমা আছে। শঙ্কৰ-মাধৱ-বিৰচিত সত্ৰসমূহত বা ঘৰে ঘৰে পুথিপাতত থকা বিশেষ গীতসমূহকেহে অবিসম্বাদিতভাৱে বৰগীত বোলা হয়। এনেকে ৰাগ-তাল আৰু অৰ্থ-ভাষাৰে আন কবিৰ ৰচিত গীতক সকলোৱে বৰগীত নোবোলে। সত্ৰ আৰু [illegible] ৰামচৰণ ঠাকুৰ, দৈত্যাৰি ঠাকুৰ, নাৰায়ণ ঠাকুৰ [illegible], পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ

ভবানীপুৰীয়া গোপাল আতা, আতাৰ কন্যা পদ্মপ্ৰিয়া, ৰত্নমুৰাৰি, অনিৰুদ্ধ, আঁহতগুৰীয়া শ্ৰীৰাম মিশ্ৰ আদিৰ ৰচিত গীতকো বৰগীত বুলি ধৰা হয় আৰু সেইমতে প্ৰসঙ্গত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিন্তু এইবিলাকৰ বৰগীতত্বৰ সম্পৰ্কে আন সত্ৰ বা পন্থই নিদাৰুণ প্ৰশ্ন কৰে। ইয়াৰ উপৰি ঠায়ে ঠায়ে বিষ্ণুপুৰী সন্যাসী, কবীৰ, বৃন্দাবনদাস, ভগীৰথ আদি সম্ভৱতঃ উত্তৰ-ভাৰতীয় ভক্তসকলৰ নামে কেইটিমান 'বৰগীত' চলি থকা পোৱা যায়।

ওপৰৰ আলোচনাবোৰৰপৰা বৰগীতৰ এটা সংজ্ঞা দিয়া যদিও টান হৈ পৰে, তথাপি এটা কথা প্ৰতীয়মান হয় যে, সঙ্গীত-শাস্ত্ৰীয় কিছুমান ধৰা-বন্ধা নিয়ম মানি চলিলেই বৰগীত নহয়; বৰগীতৰ আৰু কেইটামান বিশেষত্ব আছে। বৰগীত সাংসাৰিক জগতৰ প্ৰেম-কাহিনীৰপৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত, আধ্যাত্মিক ভাবৰ উপাসনা-প্ৰসঙ্গৰ গীত। তদুপৰি ই মহাপুৰুষৰ বিৰচিত হ'ব লাগিব। এনে প্ৰসঙ্গে বিবেচনা কৰিলে বৰগীতক এটা শ্ৰেণী নুবুলি এক পঙ্ক্তি বা থুপ বোলাহে সমীচীন হ'ব যেন লাগে।

'ভোজন-ব্যৱহাৰ' বোলা অংকখনিৰ তিনিটি গীতৰ মূৰৰ দুটি গীত বৰগীতৰ লগতো ধৰা হয়। কিন্তু বৰগীত আৰু অংকৰ পুথিৰ সম্পাদিকাইহে এনে; অংকখনিত উক্ত 'কানু সাজে সাজে' ইত্যাদি গীতটি পৰিতালত (পাঠান্তৰ, একতালি) আৰু 'কৰত গোপাল ভোজন বেবহাৰ' ইত্যাদি গীতটি যতিমানত লেখোৱা হৈছে। বৰগীতৰ পুথিত তালৰ উল্লেখ নাই। এই পাঠক্ৰমৰ অৰ্থ আমি এইদৰে বুজিছোঁ—গীত দুটি 'বৰগীত' গুচি নাটৰ অন্তৰ্গত হৈ পৰি 'অংকৰ গীত'ত পৰিণত হ'ল। কোনো সত্ৰত এই গীত দুটিক বেলেগে ৰাখি বাকীবিলাক বৰগীতক 'মেলা গীত' বোলা হয়। 'মেলা' মানে বোধ হয় মুকলি বা অনাবদ্ধ, নাটৰ সীমাৰপৰা মুক্ত। ব্যৱহাৰ-ক্ষেত্ৰে এই দুটি গীতেই এবাৰ বৰগীত আৰু এবাৰ অংকৰ গীত হৈছে। উল্লেখিত বৰগীত দুটিৰ বাহিৰেও গুৰুজনাৰ 'হৰিক বদন হেৰি যাই' ইত্যাদি বৰগীতটি ভবানীপুৰীয়া গোপাল আতাই তেওঁৰ 'জন্মযাত্ৰা' নাটত দেৱকীৰ বিলাপৰ গীতৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে, আৰু একতালি তালত বান্ধি দিছে। আতাৰ 'বোকা-ভাওনা' নাটৰ 'ভাই হে, গোকুলে উদয় যদুমণি' ইত্যাদি গীতটি নি কাল-সংহতিৰ সত্ৰসমূহত বৰগীত বুলি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আতাৰ 'উদ্ধৱ-সংবাদ' নাটখনিতো শঙ্কৰ-মাধৱৰ বহুতোখিনি বৰগীত অংকৰ গীতৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

পুথিত দিয়ামতে বৰগীতসমূহৰ এটি স্বাভাৱিক ক্ৰম সুস্পষ্টভাৱে চকুত ধৰা পৰিব। বাস্তৱিকতে স্তুতি, উপদেশ, জাগৰণ গীত, খেলানৰ (গোষ্ঠৰ) গীত, আকুলো কাতৰ গীত, উদ্ধৱ-বাক্যৰ গীত, ভোজনৰ গীত, চুমা-চুকাৰ গীত, [illegible] গীত আদি বৰ্ণনামূলক মতেনি বৰগীতবিলাক পৰিবেশিত হৈ আহিছে। আকৌ নানা সত্ৰ-মহন্তৰ মতে বৰগীতসমূহ চতুৰ্বিধবিশিষ্ট—উৰ্বান, জাগৰ, খেলাৰ আৰু যুদ্ধ।

সঁচা কথা ক'বলৈ হ'লে, বৰগীত গাই-শুনি আমাৰ মনত পৰে ভক্ত কবি সূৰদাসৰ বাল্য-ভাবাপন্ন শ্ৰীকৃষ্ণ বিষয়ক পদসমূহলৈ, বিদ্যাপতি বা বঙ্গীয় মহাজনসকলৰ বৈষ্ণৱ পদাৱলীলৈ নহয়। নামঘোষাৰ বিষয়-বিভাগ মহাপুৰুষসকলে নিজে কৰি দি গৈছে। বৰগীততো তেনে বিভাগ সোমাই আছে, মহাপুৰুষে মাত্ৰ সেইবোৰ লিখি দি যোৱা নাই।

ভটিমা

'ভটিমা' শব্দটোৰ অৰ্থ স্তুতি বা প্ৰশস্তি। ই ভাটৰ (ভট্ট) গীত। ভাটসকল দ্বাদশ শতিকামানৰ ৰাজপুতনা অঞ্চলৰ চাৰণসকলৰ দৰে। গীত আৰু অভিনয়ত পাকৈত পুৰণি ভাৰতৰ ভৰতসকলৰ আৰু বিশেষকৈ গুজৰাটৰ ভৱত-গায়কৰ কথাও এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিব পাৰি। অসমৰ বৈষ্ণৱ আৰু প্ৰাগ্‌বৈষ্ণৱ সাহিত্যত নট আৰু ভাটৰ উল্লেখ অনেক ঠাইতে আছে। শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ কালত বিদেশী ভাট লগ পোৱাৰ কথাও চৰিতসমূহত পোৱা যায়। 'ৰুক্মিণী-হৰণ' নাটৰ সুৰভি আৰু হৰিদাস ভাট শঙ্কৰদেৱৰ চকুতো যেন এনে জীৱন্ত চৰিত। এনে ভাটৰ স্তুতিৰূপেই বিশেষ এক শ্ৰেণীৰ গীতৰ নাম 'ভটিমা'। শঙ্কৰদেৱৰ ভটিমাবিলাকক তিনিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিব পাৰি—নাটকীয় ভটিমা, নাটকৰ বাহিৰৰ দেৱ-ভটিমা আৰু ৰাজ-ভটিমা। এই তিনি শ্ৰেণীৰ লগত মাধৱদেৱে আৰু এক শ্ৰেণীৰ ভটিমা যোগ দিয়ে—গুৰু-ভটিমা। নাটকীয় ভটিমাৰ বিষয়ে নাট-প্ৰসঙ্গত কিঞ্চিৎ কোৱা হ'ব। 'কালি-দমন'ৰ 'জয় জয় জগত-মহেশ্বৰ' আৰু 'পাৰিজাত-হৰণ'ৰ 'জয় জয় যাদৱ দেৱ', 'জয় জগত-নিবাস' আৰু 'জয় জয় যাদৱ দেৱ মুৰাৰি', এই পয়াৰকেইটি নাটত ভটিমা বুলি দেখুওৱা নহ'লেও ছপা ভটিমা পুথিত সন্নিৱেশ কৰা হৈছে।

বিষয়-বস্তুৰ ফালৰপৰা নাটকীয় ভটিমা আৰু দেৱ-ভটিমাৰ পাৰ্থক্য নাথাকিলেও দেৱ-ভটিমা কাৰ্য্যতঃ নাটৰ বাহিৰৰ দেৱ-স্তুতি, নাটৰ অন্তৰ্গত নহয়। 'বন্দো গোবিন্দ গোপীজনমানন্দ', 'জয় জগদীশ ঈশ', 'পেখিয়ে চাণূৰ সভা মহ'—শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্য-জীৱনৰ কথাৰে এই তিনিটি দেৱ-ভটিমা।

'জয় জয় মল্ল নৃপতি ৰসৰাজ' গীতটি ৰাজ-ভটিমাৰ নিদৰ্শন। ইয়াত মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ ৰসগ্ৰাহিতা আৰু বীৰ-বিক্ৰমৰ প্ৰশস্তি গোৱা হৈছে। ভগৱতিৰাম বৰুৱাৰ মতে গীতটিত গোৱা সুৰুল বা কালাপাহাৰৰ কামৰূপ-আক্ৰমণৰ ইঙ্গিত সোমাই আছে; কিন্তু এই বিষয়ত সেইহে [illegible] মত বিপৰীত।

সুৰ আৰু পদ-সংযোজনৰ চাতুৰ্য্য আৰু গাম্ভীৰ্য্য, অনুপ্ৰাসৰ ধ্বনি-প্ৰতিধ্বনি ভটিমাসমূহৰ বিশিষ্ট লক্ষণ। ভটিমাৰ ভাষা বৰগীতৰ দৰেই কৃত্ৰিম ব্ৰজবুলি।

নাট বা অঙ্কৰ কৌশল আৰু অঙ্ক-বিভাগ

শঙ্কৰী অঙ্কৰ জন্মকথা যথাস্থানত আলোচনা কৰি আহিছোঁ। এতিয়া সেই অঙ্কৰ কৌশল আৰু অৱয়ৱ-বিভাগৰ বিষয়ে দুটিমান কথা উনুকিয়াম। শঙ্কৰদেৱৰ ছওখন নাটৰ ভিতৰত 'পত্নী-প্ৰসাদ' নাটখন পূৰ্ণাঙ্গ যেন নালাগে। ই সম্ভৱতঃ ছওখনিৰ ভিতৰত তেওঁৰ প্ৰথম ৰচনা; আৰু সেই কাৰণেই বোধ হয় নান্দী, মঙ্গল ভটিমা আদি অঙ্গ আৰু চৰিত্ৰ-চিত্ৰণ আদি নাটকীয় বৈশিষ্ট্যৰ ফালৰপৰা নাটখনি পূৰঠ নহয়। এইখিনিতে আৰু এটি কথা উনুকিয়াব পাৰি, কৌশলৰ বিষয়ত মাধৱদেৱৰ নাটিকা বা ঝুমুৰাকেইখন শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্ণাঙ্গ অঙ্ককেইখনিৰ অনুৰূপ নহয়। চৰিতসমূহত অঙ্কৰ কথা কওঁতে নাট, গীত, সূত্ৰ, ভটিমাৰ একেলগে উল্লেখ কৰা মন কৰিবলগীয়া কথা। সম্ভৱতঃ সেই যুগত নাটকৰ অঙ্গ-বিভাগ কৰা হৈছিল এই চাৰি ভাগে। আমি তাক আগত ৰাখি নাটবোৰ এইদৰে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰোঁ—গীত, শ্লোক, ভটিমা, কথা আৰু নাট বা নাচ।

নাটত দুবিধ গীত আছে—এবিধ ৰাগ-সঙ্গীতৰ অন্তৰ্গত আৰু আনবিধ সাধাৰণ পয়াৰ। সাধাৰণতে সিন্ধুড়া ৰাগত গোৱা প্ৰৱেশৰ গীতেৰে গীতাংশৰ আৰম্ভণ। ইয়াৰ পিছৰ বিভিন্ন চৰিত্ৰৰ মনৰ ভাব-অনুভূতি প্ৰকাশক আৰু চাল-চলন বুজোৱা গীতবোৰো সংলাপৰ মাজে মাজে খোল-তালেৰে গোৱা হয়। পয়াৰবিলাক সাধাৰণতে কৰুণ ৰসৰ, বিলাপৰ বাবেই যেন নাটত পয়াৰৰ সন্নিৱেশ। নাটৰ বেলেগ বেলেগ সাঁচিপতীয়া পুথিত বিলাপৰ পয়াৰৰ সংখ্যাৰ তাৰতম্য দেখা যায়। বিশেষকৈ তিৰোতা শ্ৰোতাৰ বাবে বিলাপবোৰ বৰ চিত্তাকৰ্ষক; সেই বাবেই পিছৰ কালত অনেক নাটত প্ৰক্ষিপ্তভাৱে পয়াৰ সংযোগ কৰা দেখা গৈছে।

নাটৰ শ্লোকবিলাকক তিনিটি শ্ৰেণীত সুকীয়া সুকীয়াকৈ ল'ব পাৰি—নান্দী, কাহিনী বা চাল-চলন বুজোৱা শ্লোক, আৰু নাট্যকাৰৰ বিষয়-প্ৰৱেশ আৰু মোখনিৰ শ্লোক। সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে ৰূপকৰ নান্দীত নটসকলে আশীৰ্বাদ-বচনৰ সংযোগ কৰি দেৱ-দ্বিজ-নৃপাদিক অভিনন্দা কৰি স্তুতি কৰিব লাগে। মঙ্গল্য, শঙ্খ, চন্দ্ৰ, পঙ্কজ, চক্ৰবাক, কুমুদ আদি মাঙ্গল্যসূচক শব্দ লগাই বাৰ বা আঠোটা পদৰ শ্লোক গাব লাগে।

আশীৰ্বচনসংযুতা স্তুতিৰ্যস্মাৎ প্ৰযুজ্যতে।
দেৱদ্বিজনৃপাদীনাং তস্মান্নান্দীতি সংজ্ঞিতা॥

ভট্টনাৰায়ণৰ 'বেণীসংহাৰ' নাটৰ নান্দীত বাৰটা পদৰ তিনিটা শ্লোক, ভৱভূতিৰ 'মালতীমাধৱ' প্ৰকৰণত আঠোটা পদৰ দুটা শ্লোক আৰু কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্' নাটকত আঠোটা পদৰ এটি শ্লোক আছে। শঙ্কৰী নাটৰ নান্দীত সংস্কৃত নান্দীৰ লক্ষণ আছে। শঙ্কৰদেৱৰ নান্দীত শ্লোক দুটি, তাৰ পদৰ সংখ্যা মুঠ আঠ। দুয়োটি

শ্লোকতে পৰমপুৰুষ পৰমব্ৰহ্ম-ৰূপ শ্ৰীকৃষ্ণক বা শ্ৰীৰামক স্তুতি কৰা হয়। প্ৰথম শ্লোকটিত সাধাৰণ স্তুতি আৰু দ্বিতীয় শ্লোকত সেই স্তুতিৰ ছলতে নাটৰ কথা-বস্তুৰ ইঙ্গিত দিয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে 'কালি-দমন' নাটৰ শাৰ্দূলবিক্ৰীড়িত ছন্দৰ নান্দীৰ প্ৰথমটি শ্লোকত শাৰদ চন্দ্ৰ আৰু পঙ্কজৰ উল্লেখে মঙ্গলাচৰণ সূচনা কৰিছে। দ্বিতীয় শ্লোকত নাট্যকাৰে "যেনাকাৰি মহাহি-দৰ্প-দলন-ক্ৰীড়া হ্ৰদিন্যা জলে"-[illegible] সাধাৰণভাৱে দেখাতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা-বৰ্ণনাৰূপে আৰু নাটৰ প্ৰসঙ্গত কথা-বস্তুৰ ধ্বনিৰূপে প্ৰয়োগ কৰিছে। নাটৰ মাজে মাজে যিবোৰ শ্লোকৰ সমাৱেশ কৰা হয়, সেইবোৰে নাটকীয় কাহিনীৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ আভাস দিয়ে। নাটকৰ নামৰ উল্লেখেৰে নান্দীৰ পিছৰ শ্লোকটি আৰু নাটৰ শেষৰ শ্লোকটি উক্ত দুই শ্ৰেণীৰপৰা পৃথক। ইয়াৰ প্ৰথমটি শ্লোক সংস্কৃতৰ প্ৰৰোচনাৰ অনুৰূপ।

শঙ্কৰী নাটত তিনি শ্ৰেণীৰ ভটিমা থাকে—প্ৰথমতে, নাটৰ নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ বা শ্ৰীৰামৰ স্তুতিবাচক আৰু নান্দীৰ দৰে মঙ্গলাচৰণমূলক ভটিমা, দ্বিতীয়তে, শেষত সংস্কৃত ৰূপকৰ ভৰত-বাক্যৰ অনুৰূপ মুক্তি-মঙ্গল বা মঙ্গল ভটিমা, আৰু তৃতীয়তে, কোনো নাটত নাটকীয় চৰিত্ৰৰূপে থকা ভাট আৰু ৰামবিজয়ৰ চৰিত্ৰ বিশ্বামিত্ৰ আৰু কনকাৱতীৰ মুখৰ ভটিমা। কোনো কোনো সংস্কৃত ৰূপকৰ শেষত শান্তি বা মিলনৰ দৃশ্য থাকিলে নায়কজনে বা কোনো সাত্ত্বিক পুৰুষে ভৰত-বাক্য নামৰ এটি শ্লোক পাঠ কৰে। 'অভিজ্ঞানশকুন্তলম্'ত দুষ্মন্ত ৰজাই, 'বিক্ৰমোৰ্বশীয়'ত ৰজা পুৰুৰৱাই, 'মৃচ্ছকটিক'ত নায়ক চাৰুদত্তই এনে শ্লোক পাঠ কৰিছে। মঙ্গল ভটিমাতো সৰ্বজনৰ আধ্যাত্মিক কুশল প্ৰাৰ্থনা কৰা হয়। 'কেলি-গোপাল' নাটৰ মঙ্গল ভটিমাত জয়দেৱৰ দশাৱতাৰ-স্তোত্ৰৰ অনুৰূপ কৰি দহ অৱতাৰৰ বৰ্ণনাৰে নাট-অভিনয়ৰ শ্ৰোতা-দৰ্শকসকলৰ মুক্তি কামনা কৰা হৈছে। তাৰপৰাই বুজিব পাৰি, নাটৰ শেষৰ ভটিমাক কিয় মুক্তি-মঙ্গল ভটিমা বোলা হয়। ভাওনাত সূত্ৰধাৰ আদি সকলো ভাৱৰীয়াই গায়ন-বায়নেৰে লগ লাগি মুক্তি-মঙ্গল গায়। কোৱা হয়—ভাব, ৰাগ, তাল তিনিৰ সংযোগত ভৰত-বাক্য। ভটিমাবিলাকত আকৌ সাধাৰণতে ৰাগ সংযোগ নকৰি সুৰমাত্ৰ ধৰি গোৱা হয়।

নাটকীয় কথাক দুভাগে ভগাব পাৰি—কথা-সূত্ৰ আৰু ভাৱৰীয়াৰ কথা। গীত আৰু ভটিমাৰ দৰেই কথাৰ ভাষা ব্ৰজবুলি। ই ব্ৰজবুলি কবিতাৰ ভাষা। অসমীয়া গদ্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন এই নাটকীয় গদ্য একেবাৰে ছন্দোময়, কাব্যময়। এই প্ৰসঙ্গত চতুৰ্দশ শতিকাৰ মৈথিল লেখক জ্যোতিৰীশ্বৰ কবিশেখৰাচাৰ্যৰ 'বৰ্ণৰত্নাকৰ' কথা-বৰ্ণনালৈকে সুঁৱৰিব পাৰি। [illegible] আৰু [illegible] [illegible] নাট-[illegible] উদ্ভৱ। এই উদ্ভৱৰ লগত বাণ [illegible] [illegible] [illegible]। সৰ্বাঙ্গৰ ভিতৰত নাটকত লিপিবদ্ধ নোহোৱা সত্ত্বেও নাচ [illegible] [illegible]

সৰহ। বহুতো গীতৰ লগত নৃত্যৰ সংযোগ আপোনা-আপুনিয়ে থাকে। সূত্ৰধাৰৰ বৰভঙ্গি, সৰুভঙ্গি, কৃষ্ণৰ মঞ্জুৰা নাচ, নটুৱাৰ চালি নাচ, ৰণৰ নাচ প্ৰত্যেক নাটৰে এক মুখ্য অঙ্গৰ দৰে। বিগলিত অৱস্থাত হ'লেও নৃত্য-কলাৰ হস্ত (মুদ্ৰা), কৰণ আদি ভাওনাৰ নাচৰ বিশিষ্ট অলঙ্কাৰ।

সংস্কৃতৰ পূৰ্বৰঙ্গৰ নিচিনা ধেমালি, নান্দী, নান্দী-গীত, প্ৰৰোচনাৰ অনুৰূপ শ্লোক, নাটক আদিৰ ভটিমা আৰু কথাৰে নাটকৰ বিষয়-বস্তু উত্থাপনৰ পিছত সূত্ৰধাৰে সঙ্গীতৰ সহায়েৰে নায়ক-নায়িকাৰ প্ৰৱেশৰ ইঙ্গিত দিয়ে। এই এধানমান অংশটি সংস্কৃত ৰূপকৰ প্ৰস্তাৱনা বা আমুখৰ শাৰীৰ। ইয়াৰ পিছতে প্ৰৱেশৰ গীতৰ লগে লগে নায়ক আৰু আন আন চৰিত্ৰ যথাক্ৰমে প্ৰৱেশ কৰে। নাটকীয় ঘটনাচক্ৰ আৰম্ভ হয়। তাৰ ক্ৰমবিকাশ মনোৰম; সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকৰ পঞ্চসন্ধিৰ ধাৰা ইয়াত ধৰিব পাৰি। কিন্তু 'কালি-দমন' নাটত প্ৰধান ঘটনা কালিয়-দমনৰ পৰিণতিৰ পিছত বনাগ্নি-পানৰ ঘটনা আৰম্ভ কৰাত নাটকীয় গঠন অলপ দুৰ্বল হোৱা যেন লাগে।

'ৰামবিজয়' নাটৰ ঘটনা-বস্তু বালকাণ্ড ৰামায়ণৰপৰা লোৱা হৈছে; তাৰ ওপৰত মহানাটকৰ বা হনুমন্তী কাব্যৰ কিঞ্চিৎ ছিটিকনি পৰিছে। 'ৰুক্মিণী-হৰণ' নাটৰ মূল ঘাইকৈ হৰিবংশ আৰু লগতে ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধ। 'পত্নী-প্ৰসাদ', 'কালি-দমন', 'কেলি-গোপাল' আৰু 'পাৰিজাত-হৰণ'ৰ কাহিনীৰ অৱলম্বন দশম স্কন্ধ ভাগৱত। বিষ্ণুপুৰাণ আৰু হৰিবংশত বা আন পুৰাণত একেবোৰ কাহিনী থাকিলেও সিবোৰৰ প্ৰভাৱ এই নাটকেইখনিত নাই বুলিলেই হয়। কেইখনমান নাটতে শঙ্কৰদেৱে কাহিনী-ভাগ নিজস্ব কৌশলেৰে সজাইছে, কোনো কোনো ঠাইত মূলৰপৰা আঁতৰি গৈছে আৰু চৰিত্ৰ-চিত্ৰণৰ বিষয়ত সদায়েই মুকলি পথকে গ্ৰহণ কৰিছে। 'ৰামবিজয়' নাটত সীতাক জাতিস্মৰ ভক্তা কৰি পূৰ্বজন্মৰ নাৰায়ণক স্বামী পোৱা বৰ সোঁৱৰাই শ্ৰীৰামৰ প্ৰতি পূৰ্বৰাগ সঞ্চাৰ কৰা, যাই ঘটনাভাগত বশিষ্ঠক বাদ দিয়া, বিশ্বামিত্ৰই ৰাম-লক্ষ্মণক নিজ আশ্ৰমৰপৰা পোনে পোনে মিথিলাৰ ৰাজধানীলৈ নিয়া, ৰাম-লক্ষ্মণৰ আগমনৰ সময়ত সীতাৰ স্বপ্নৰ আদি বিষয়ত শঙ্কৰদেৱ বাল্মীকিৰপৰা বহুত আঁতৰত। চৰিত্ৰৰ মুকলি বিকাশৰ কাৰণৰপৰা নাৰদ, শচী, সত্যভামা আদিয়ে 'পাৰিজাত-হৰণ' সৰ্বপ্ৰধান [illegible]

চু° অসমীয়া [illegible] ধাৰাৰ সূচনা শঙ্কৰদেৱৰ লগতে আৰম্ভ হয়। শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, [illegible] গোপালদেৱ আদিৰ নাটৰ নাটকীয় গদ্যই অসমীয়া গদ্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন। ইয়াৰ পিছতে ১৫৫৫-১৫১১ শকৰ ভিতৰত ৰচিত বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱৰ 'কথা-ভাগৱত' আৰু 'কথা-গীতা', গোপালচৰণ দ্বিজৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ' অনুবাদেই গদ্যসাহিত্যৰ [illegible] প্ৰথম অসমীয়া পুথি। শঙ্কৰদেৱী গদ্য আৰু ভট্টদেৱী গদ্য দুটাত কৃত্ৰিম [illegible]

নাটকীয় গদ্য

ভাষা; কিন্তু দুইটি দুই প্ৰকাৰৰ। নাটকীয় গদ্য ব্ৰজবুলি ধাৰাৰ অসমীয়া; ভট্টদেৱী ভাষা মাধৱ কন্দলি, শঙ্কৰদেৱ আদি কবিসকলৰ পদৰ ভাষাৰ গদ্য ৰূপ। দুইটাতে কবিত্বসুলভ বাক্য-সঙ্গতি অবিৰলভাৱে দেখা যায়। প্ৰকৃতপক্ষে চৰিত-পুথি আৰু বুৰঞ্জীবিলাকৰ উদ্ভৱ নোহোৱালৈকে স্বৰূপ অসমীয়া গদ্যৰ সৃষ্টি হোৱা নাছিল। সাধাৰণ শ্ৰোতা-দৰ্শকৰ কাৰণে ৰচিত নাটসমূহত সংস্কৃত নাটকৰ আৰ্হিৰে সংস্কৃত বা প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ নকৰি বা সেই কালৰ সাধাৰণ কথিত বা লিখিত অসমীয়া ভাষালৈও নামি নগৈ শঙ্কৰদেৱে কৃত্ৰিম ভাষা ব্ৰজবুলিত সূত্ৰধাৰ আৰু চৰিত্ৰসমূহৰ বচনবোৰ ৰচনা কৰিলে। মিথিলাৰাজ শিৱসিংহৰ (আনুমানিক ১৪১২-১৪২৯ খ্ৰীঃ অঃ) আদেশত লিখা বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ 'গোৰক্ষ-বিজয় নাটক'ৰ বচনবোৰ সংস্কৃতত আৰু গীতবোৰ মাত্ৰ মৈথিল ভাষাত ৰচিত। উমাপতি উপাধ্যায় আদি আন মৈথিল নাট্যকাৰে সেই ভাষা-বিভাগকে অৱলম্বন কৰিছিল। 'নলচৰিত নাট'ৰ নাট্যকাৰ গোবিন্দই সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতত বচনবোৰ ৰচনা কৰিছিল। কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ আগতে কোনো নাট্যকাৰেই নাটকীয় কথা-বচনত আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সাহ কৰা দেখা নাযায়। বিদ্যাপতি ঠাকুৰে মৈথিল অবহট্‌ঠ ভাষাত ৰচনা কৰা বুৰঞ্জীমূলক কাব্য 'কীৰ্ত্তিলতা'ৰ মাজে মাজে গদ্যাংশও আছে। এই কথাভাগ অতি জীৱন্ত। শঙ্কৰদেৱে বিচৰা হ'লে বা যদি বিচাৰিছিল, আধুনিক ভাষাত কথা-ৰীতিৰ এই জ্বলন্ত নমুনাকে নিশ্চয় পালেহেঁতেন বা পাইছিল; নাটকীয় কথা-সূত্ৰ-গীত-ভটিমাৰ ওপৰত মৈথিল প্ৰভাৱ অবিভ্ৰান্ত। শঙ্কৰদেৱৰ ব্ৰজবুলিয়ে যথাসম্ভৱ বঙ্গীয় ব্ৰজবুলিৰো আগতে জন্ম লাভ কৰিছিল; ১৪৮১ৰপৰা ১৪৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে হোৱা শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰথম তীৰ্থভ্ৰমণৰ ভিতৰতে তেওঁ ব্ৰজবুলিৰ 'মন মেৰি ৰাম-চৰণহি লাগু' গীতটি ৰচনা কৰে। বঙলা ব্ৰজবুলিৰ প্ৰথম গীতটি যশোৰাজখাঁই ৰচনা কৰে; তাত গৌড়েশ্বৰ হুছেইন শাহৰ (১৪৯৩-১৫১৯ খ্ৰীঃ অঃ) নাম সন্নিবিষ্ট আছে। বঙলা ব্ৰজবুলিৰ ঠাচতহে পিছত ওড়িয়া ব্ৰজবুলি গঢ়া হয়।

শঙ্কৰদেৱী গদ্যক প্ৰকৃততে গদ্য বুলি ক'ব নোৱাৰি। সি ছন্দোময় কাব্য-ভাষাৰে এটি ৰূপান্তৰ মাথোন। সূত্ৰধাৰ আৰু আন ভাৱৰীয়াসকলে তেওঁলোকৰ কথা-বচনো সমায় সুৰীয়াকৈ মতাহে দেখা যায়। শঙ্কৰৰ গদ্যত এটি কাব্যিক সুৰ বা ছন্দ আৰু মাজে মাজে শেষাক্ষৰ-মিল আছে। কেতিয়াবা ক্ৰিয়াপদবোৰৰ একেটি প্ৰত্যয়-ৰূপৰ আলম লৈ শাৰীৰ পিছত শাৰীকে এনে আখৰৰ মিল ঘটোৱা হয়। অনুপ্ৰাসৰ যোগাও ঠায়ে ঠায়ে পৰিছে। শব্দাৱলী, বাক্য আৰু ব্যাকৰণত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট। সমাস-সংযোজিত দীঘল শব্দমালাও নাটকৰ গদ্যত অলপেই কম নহয়। এই সংস্কৃতীয়া আৱেশৰ মাজত ঘৰুৱা কথাৰ ঠাচ মাজে মাজে উজ্জ্বল

হৈ বিৰিঙি পৰে; অৱশ্যে শঙ্কৰদেৱৰ পদৰ জতুৱা গদ্য পৰৱৰ্তী নাটকীয় গদ্যত নাই। চুটি চুটি বাক্যৰ প্ৰয়োগে কোনো ঠাইত এই ভাষাক শক্তিশালী কৰি তুলিছে আৰু এনে শাৰীবোৰ বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ 'কীৰ্ত্তিলতা'ৰ বৰ্ণনাৱলীৰ লগত তুলনীয়। এই গদ্যৰ শব্দাৱলী আৰু বাক্য-সঙ্গতি কাব্যসুলভ হ'লেও সি একালে যেনেকৈ পূৰ্ব্বৰাগ, মিলন, বিৰহ আদি প্ৰেমৰ বিভিন্ন অৱস্থা সুন্দৰভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে, আনকালে তেনেকৈ সি বীৰত্ব, যুদ্ধ, বাক্‌যুদ্ধ (যেনে শচী-সত্যভামাৰ), ভক্তিতত্ত্ব আদিও জ্বলন্ত কৰি তুলিছে। ৰুক্মিণীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণলৈ লিখা প্ৰেমপত্ৰই যোড়শ শতিকাৰ পত্ৰ-ব্যৱহাৰ-ৰীতিৰ ইঙ্গিত দিছে। এই গদ্যই বিদেশী ভাষাৰ আভিধানিক আৰু বৈয়াকৰণিক প্ৰয়োগ যথেষ্ট হোৱা সত্ত্বেও জাতীয় চৰিত্ৰ হেৰুৱা নাই। প্ৰাকৃতৰ দৰে ভগা-ছিগা শব্দৰ প্ৰাচুৰ্য্য, স্বৰভক্তিৰ স্বৰযুক্ত শব্দৰ সমাৱেশ, বিভক্তি-বিহীন কাৰক, ব-ল-মাত্ৰযুক্ত ভৱিষ্যৎ আৰু অতীতে এই ভাষাক এটি অনুপম মাধুৰ্য্য দিছে। প্ৰাকৃতৰ 'কৰ্পূৰমঞ্জৰী'ৰ নাট্যকাৰ ৰাজশেখৰে কৈছিল, পুৰুষ আৰু তিৰোতাৰ যি পাৰ্থক্য, সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতৰো সেই প্ৰভেদ। সেই দেখিয়ে শঙ্কৰদেৱে সংস্কৃত বা কথিত অসমীয়া পৰিহৰি মৈথিল-হিন্দী-ব্ৰজভাষা-অসমীয়া মিহলি ব্ৰজবুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল; কাৰণ তেওঁৰ নাটকবোৰ 'কাব্যোপম নাটক'।

সংস্কৃতৰ তোটক ছন্দৰ প্ৰত্যেক পদতে দুটি লঘুযুক্ত এটি গুৰু মাত্ৰা চাৰিবাৰ পৰে; এই ছন্দ স্তোত্ৰৰ বাবেই বিশেষ উপযোগী; কিন্তু তাৰ ব্যৱহাৰ বৰ কম।

সংস্কৃত স্তোত্ৰ আৰু প্ৰবন্ধ-গ্ৰন্থ

শঙ্কৰদেৱে এই ছন্দতে তেওঁৰ বিষ্ণু-কৃষ্ণৰ স্তোত্ৰ ৰচনা কৰিছে। স্তোত্ৰটি সাধাৰণতে তোটয় নামেৰে জনা যায়। ইয়াৰ প্ৰতিটি পদৰ শেষৰ শব্দ আৰু তাৰ পিছৰ পদৰ প্ৰথম শব্দৰে লাটানুপ্ৰাস নামৰ অনুপ্ৰাস অলঙ্কাৰত বদ্ধ হোৱা বাবে সমস্ত স্তোত্ৰটি ৰথচক্ৰৰ দৰে মধুৰ গতিত আগ বাঢ়িছে।

˘ ˘ ¯ | ˘ ˘ ¯ | ˘ ˘ ¯ | ˘ ˘ ¯
ম ধু-দা | ন ৱ-দা | ৰ ণ-দে | ৱ- ব ৰং
˘ ˘ ¯ | ˘ ˘ ¯, | ˘ ˘ ¯ | ˘ ˘ ¯
ব ৰ-বা | ৰি জ-লো, | চ ন-চ | ক্ৰ ধ ৰম্ ।

এই স্তোত্ৰটিৰ এটি পদ-ভাঙনিও পোৱা গৈছে কিন্তু সি শঙ্কৰদেৱৰে হয়নে নহয় বুজা নাযায়। এই স্তোত্ৰ, অঙ্কাৱলীৰ অন্তৰ্গত শ্লোকসমূহ আৰু 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ আৰম্ভণি শ্লোক, এই কেইটিয়েই শঙ্কৰদেৱৰ সংস্কৃত ৰচনাৱলী। 'কৰ-তল-কমল কমল-দল-নয়ন' গীতটি তেওঁৰ সৰু কালৰ ৰচনা বুলি জনা যায়।

শঙ্কৰদেৱৰ সকলো পুথিয়েই সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে ৰচিত; সিবিলাক সকলোতেই ভক্তিৰ তত্ত্ব সৰ্বজনগ্ৰাহ্যৰূপে সৰলভাৱে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। সেয়ে মহাপুৰুষৰ প্ৰধান কীৰ্তি, কিন্তু পণ্ডিতসকলক শাস্ত্ৰৰ উদ্ধৃতিৰে আৰু যুক্তিৰে ভক্তিৰ মাহাত্ম্য

ভক্তি-ৰত্নাকৰ

আৰু সাধনৰ উপায়বোৰত পতিয়ন নিয়াবৰ কাৰণে এখনি পুথি-সঙ্কলনৰ আৱশ্যক অনুভৱ কৰিছিল আৰু সেই বাবেই 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ' মহাগ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। এইখনি লিখি অঁতোৱাৰ পিছত তেওঁ যেতিয়া ভাগৱত-পুৰাণৰ ভক্তি-সাৰ-সংগ্ৰহস্বৰূপ বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ ভাগৱত-ভক্তি-ৰত্নাৱলী দেখা পায়, তেতিয়া এনে ভাব প্ৰকাশ কৰিছিল—ৰত্নাৱলী থাকোঁতে ৰত্নাকৰখন নিলিখা হ'লেও হ'লহেঁতেন। দুয়োখনিৰে উদ্দেশ্য একে, প্ৰণালী একে। বিষ্ণুপুৰীয়ে মাত্ৰ ভাগৱতৰপৰা ভক্তিপৰ শ্লোকসমূহ উদ্ধাৰ কৰি তেৰটি বিৰচনত ভাগ কৰি ৰত্নাৱলী সম্পূৰণ কৰিছে। শঙ্কৰদেৱে প্ৰায় দুকুৰি অধ্যায়ত ৰত্নাকৰক ভাগ কৰিছে; তাত ভাগৱতৰ (তাৰ ভিতৰতো একাদশ স্কন্ধৰ) শ্লোকেই সৰহ হ'লেও আনো নানা উদ্ধৃতি দিছে। ভাগৱত আৰু গীতাৰ শ্লোকসমূহ তেওঁ প্ৰায় শ্ৰীধৰৰ কথা আৰু প্ৰণালীৰেই ব্যাখ্যা কৰিছে। 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থসমূহৰ নাম—ভাগৱত-পুৰাণ, ভগৱদ্‌গীতা, শ্ৰীধৰৰ ভাগৱত-ভাবাৰ্থ-দীপিকা আৰু ভগৱদ্‌গীতাৰ সুবোধিনী টীকা, বৃহন্নাৰদীয়-পুৰাণ, পদ্ম-পুৰাণ, নৃসিংহ-পুৰাণ, মৎস্য-পুৰাণ, বিষ্ণু-পুৰাণ, কূৰ্ম-পুৰাণ, বিষ্ণুধৰ্মোত্তৰ-পুৰাণ, ব্ৰহ্মাণ্ড-পুৰাণ, বামন-পুৰাণ, গৰুড়-পুৰাণ, সাত্বত-তন্ত্ৰ, পাণ্ডৱী গীতা, দাক্ষিণাত্যৰ কৃষ্ণমিশ্ৰ যতিৰ (খ্ৰীষ্টীয় একাদশ শতিকা) বেদান্ত-দৰ্শন আৰু বিষ্ণু-ভক্তি-প্ৰতিপাদক ৰূপক-নাটক প্ৰবোধ-চন্দ্ৰোদয়, বৈষ্ণৱানন্দ-লহৰী (বাঁহবৰীয়া ৰৰযদুমণিৰ বংশৰ উদিতৰামৰ দ্বাৰা পিছত অসমীয়ালৈ অনূদিত হৈছে), পৰমহংস ভট্ট শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ বিষ্ণু-ভুজঙ্গ-প্ৰয়াত-স্তোত্ৰ, কাশ্মীৰী শিহ্লন মিশ্ৰৰ শান্তি-শতক আৰু যোগসাৰ (মূল গ্ৰন্থখনি বিচাৰি পোৱা হোৱা নাই)। ইয়াৰ উপৰি 'পুৰাণান্তৰ'ৰপৰা উদ্ধৃত বুলি আৰু সম্পূৰ্ণ অনুল্লিখিত-মূল কিছু শ্লোক আছে। 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ আলোচনাৰ ধাৰা তলত দিয়া বিষয়-সূচীৰপৰা পৰিষ্কাৰকৈ বুজা যাব,—

১। ভক্তি-জ্ঞানপ্ৰদ গুৰুৰ মাহাত্ম্য, ২। নৃদেহ-মাহাত্ম্য, ৩। সৎসঙ্গ-মাহাত্ম্য, ৪। সন্তৰ লক্ষণ, ৫। পৰম-গতিপ্ৰদ ভজনীয় পৰম-দেৱতাৰ (ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন নাৰায়ণ বা কৃষ্ণ) মাহাত্ম্য, ৬। পৰম-দেৱতা শ্ৰীকৃষ্ণৰ গুণ-কৰ্ম-নামৰ শ্ৰৱণ-মাহাত্ম্য, ৭। হৰিনাম-কীৰ্ত্তন-মাহাত্ম্য, ৮। শ্ৰীহৰিৰ স্মৰণ-মাহাত্ম্য, ৯। কৃষ্ণাৰ্চন-মাহাত্ম্য, ১০। ভগৱদ্ভক্তি-যোগ-নিৰূপণ, ১১। উত্তমা-ভগৱদ্ভক্তি-নিৰূপণ, ১২। অনন্যা-ভক্তি-নিৰূপণ, ১৩। নিৰ্গুণ-ভক্তি-নিৰূপণ, ১৪। সপ্ৰেম-ভক্তি-নিৰূপণ, ১৫। সগুণ-নিৰ্গুণভেদে জ্ঞান আদিৰ চতুৰ্বিধতা, ১৬। উত্তম-ভক্ত-লক্ষণ-মাহাত্ম্য, ১৭। মধ্যম-ভক্ত-মাহাত্ম্য, ১৮। প্ৰাকৃত-ভক্ত-মাহাত্ম্য, ১৯। আচাৰভ্ৰষ্ট-ভক্ত-মাহাত্ম্য, ২০। ভগৱদ্ভক্তি-প্ৰাৰ্থনাদি-নিৰূপণ, ২১। কলিৰ পৰম-ধৰ্ম-নিৰূপণ, ২২। জীৱাত্মা-পৰমাত্মাভেদ-মাহাত্ম্য, ২৩। হৰি-ভক্তিহীন পৰৰ অজ্ঞানীসকলৰ নিন্দা, ২৪। ভগৱদ্ভক্ত-

দেৱীসকলৰ গতি, ২৫। ভক্তসকলৰ অঙ্গ-প্ৰশংসা, ২৬। ভক্তসকলৰ জন্ম-কৰ্ম-প্ৰশংসা, ২৭। হৰি-ভক্তিহীন পৰম অজ্ঞানীসকলৰ জন্ম-কৰ্ম-গতি যোগাদিৰ নিন্দা, ২৮। বৃথা-কথা-কথনত দোষ, ২৯। অভক্তসকলৰ অঙ্গ-নিন্দা, ৩০। প্ৰবৃত্তি-মাৰ্গ-নিন্দা, ৩১। স্বৰ্গাদি-সুখ-নিন্দা, ৩২। ভাৰত-ভূমি-প্ৰশংসা, ৩৩। প্ৰায়শ্চিত্ত-নিন্দা, ৩৪। ব্ৰহ্মালোকাদি পৰ্য্যন্ত অনিত্য দেখি ঈশ্বৰ-জ্ঞান, ভক্তিযুক্ত বৈৰাগ্যৰ কথন, ৩৫। মায়া-তৰণৰ উপায়, ৩৬। শ্ৰীভাগৱতৰ মাহাত্ম্য, ৩৭। যম-নিয়মৰ কথন, ৩৮। দশবিধা ভক্তিৰ কথন।

কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিত সংৰক্ষিত, ১৭৮১ শকত শ্ৰীযুক্তৰামাচাৰ্য্য দ্বিজৰ দ্বাৰা লিখিত 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ সাঁচিপতীয়া পুথিত এইখিনিতে "ইতি ভক্তি-ৰত্নাকৰঃ" বুলি তাৰ পিছত সৎসঙ্গ-মহিমা (মোহমুদ্গৰৰ উদ্ধৃতি), শ্ৰীকৃষ্ণৰ ধ্যানৰ মাহাত্ম্য (তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱত) আৰু নামাপৰাধ-মাহাত্ম্য (পদ্ম-পুৰাণ, স্বৰ্গখণ্ড) নামে তিনিটি অংশ সংযোগ কৰা হৈছে। কমলাবাৰী সত্ৰৰ পুথিত প্ৰবৃত্তি-মাৰ্গ-নিন্দাৰ আগতে প্ৰায়শ্চিত্ত-নিন্দা আৰু বৈৰাগ্য-মাহাত্ম্যৰ আগতে 'ভক্ত্যধিকাৰী' নামে (ভাগৱত ১১।২০।৭, ২৭-৩৭) এটি অধ্যায় আছে। তদুপৰি সেই পুথিত 'দশ-বিধা ভক্তিৰ কথন'ৰ ঠাইত এইকেইটি অধ্যায় আছে,—

(১) ভগৱদ্ভক্ত-পদ-ৰেণুৰ মাহাত্ম্য, (২) শৰণ, (৩) ভক্তিৰ বৈভৱ, (৪) অৰ্চনা, (৫) পূজা-প্ৰকাৰ।

ইয়াৰ পিছতে এটি অষ্ট-শ্লোকী কৃষ্ণ-স্তোত্ৰ আৰু শংকৰদেৱৰ তোটক ছন্দৰ স্তোত্ৰটি দি পুথিখনৰ সামৰণি মৰা হৈছে। কোনো পুথিত মুঠ ৩৭টিহে অধ্যায় পোৱা যায়।

'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত মহাপুৰুষে এক-শৰণ নামধৰ্মৰ লক্ষণ আৰু মহিমা স্পষ্টকৈ নিৰূপণ কৰিছে। এইখনি শংকৰদেৱৰ পৰিষ্কাৰ পাণ্ডিত্য আৰু বিশ্লেষণী মনোবৃত্তিৰ বহল নিদৰ্শন।

সংস্কৃতি-সাহিত্যত শংকৰী প্ৰভাৱ

অসমৰ সংস্কৃতিৰ বুৰঞ্জীত ষোড়শ শতিকা এক নৱ-অভ্যুদয়ৰ কাল। এই কালতে অসমীয়া জাতি আৰু সংস্কৃতিয়ে নিৰ্দিষ্ট এক গঢ় ল'লে। অসমৰ ধৰ্ম-জীৱন, সমাজ-নীতি, ভাষা, সাহিত্য, সঙ্গীত-কলা আদি সংস্কৃতিৰ মূল উপাদানবোৰৰ ওপৰত শংকৰদেৱৰ প্ৰভাৱ ইমান বেছি যে, অসমীয়া সংস্কৃতিৰ মাজৰ সুঁতিটোকে শংকৰী সংস্কৃতি বুলি ক'ব পাৰি। হয়তো খুদ্ খুদ্ ৰাজ্য গুচি অসম, কামৰূপ আৰু বেহাৰ ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাত শংকৰী যুগত দেশত ৰাজনৈতিক ভাৰসাম্যই দেখা দিলে আৰু সেয়ে এক বহল সাংস্কৃতিক গঢ় লৈ উঠাত সহায় কৰিলে। সম্ভৱতঃ দেশৰ জনজাতীয় লোকসকলৰ মাজত বিস্তাৰি লৈ থকা দেৱী-ধৰ্ম আৰু শিৱ-ধৰ্মই বিভিন্ন ৰূপত তান্ত্ৰিকতাৰ বোল লৈ জনসাধাৰণৰ মাজত

আধ্যাত্মিক শাসন-শোষণ চলাইছিল। প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যুগত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মই দেশত বিস্তাৰ লাভ কৰিলে; হেম সৰস্বতী, মাধৱ কন্দলি, কবিৰত্ন সৰস্বতী আদিয়ে প্ৰান্তীয় ভাষাত পুৰাণ-ভাৰত ৰচিলে। কিন্তু ধৰ্মনৈতিক ঐক্য সাধনৰ বাবে এই সময়ত সচেতন প্ৰচেষ্টা এটা কৰা হোৱা নাছিল। এই কাম কৰিবৰ এটা বৈপ্লৱিক উপায় শঙ্কৰদেৱে উদ্ভাৱন কৰিলে তান্ত্ৰিকতাৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মৰ ক্ৰিয়াবহুল সম্মোহনী শক্তি এৰি দি নিৰহ-নিপানী নব-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম অৱলম্বন কৰি আৰু সাধাৰণ লোকে বুজি পোৱা ভাষাত উপনিষদৰ 'চিদানন্দ-ঘন-স্বৰূপ'ক প্ৰকাশ কৰি। অৱশ্যে প্ৰাকৃত লোকৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে তেওঁ অব্যক্তক ৰূপ দিলে শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ। চিন্ময় ভগৱন্তৰ সাধনা কৰা সাধাৰণৰ পক্ষে সম্ভৱ নহ'লেও কৃষ্ণ-কথাৰ মাজেদি শঙ্কৰী ধৰ্মই জনপ্ৰিয় ৰূপ ল'লে আৰু নানা কৃষ্ণপ্ৰধান উছৱৰ স্থূল ৰূপত সিয়ে অসমীয়া সংস্কৃতিক মনোমোহা ঠগ দিলে। শঙ্কৰী ধৰ্ম-দৰ্শনে অসমীয়া জন-সমাজৰ আধ্যাত্মিকতা আৰু 'জীৱন-দৰ্শন' ফুটাই তুলিলে, সামাজিক নৈতিকতাৰ বিধি তৈয়াৰ কৰি থ'লে। দেশত অক্ষৰ-জ্ঞানৰ মাত্ৰা কম হ'লেও জ্ঞানৰ পৰিধি নিৰক্ষৰতাই সৰু কৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে। অসমীয়া জাতীয় জীৱনক শঙ্কৰ-প্ৰতিষ্ঠিত নামধৰ্মৰ কেন্দ্ৰ নামঘৰবোৰে নানাপ্ৰকাৰে পোহ দি আহিছে। সত্ৰসমূহৰ চাৰি শ বছৰীয়া পুৰণি ৰান্ধনিয়ে সামাজিক অনুশাসনৰ আৰু এক মনোৰম আদৰ্শ দাঙি ধৰি আছে। এইবোৰৰ অনুষ্ঠানৰ মাজেদিয়ে আমাৰ জাতীয় প্ৰাণৰ শৃংখলা আৰু একতাৰ অভিব্যক্তি দেখা পাওঁ। অৱশ্যে ধৰ্মৰ ভেটিত শঙ্কৰে যি সাম্যবাদ প্ৰচাৰ কৰিছিল, তাৰ আদৰ্শ পিছৰ যুগৰ নানা প্ৰতিক্ৰিয়াশীল শক্তিয়ে সম্পালনীকৈ কামত পৰিণত হ'বলৈ দিয়া নাই; বেলেগ বেলেগ ভাষা কোৱা দাঁতি-কাষৰীয়া জনজাতিবোৰে শঙ্কৰী ধৰ্ম লৈ সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত শৃংখলা আৰু পৰিমিতাচাৰৰ জীৱন-পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰিলে। লগে লগে শঙ্কৰৰ ভাষাকো মোৰ বুলি গ্ৰহণ কৰিলে। নামঘোষাৰ ভাষাত "গাৰো ভোট যৱনে হৰিৰ নাম লয়" আৰু "ৰাম বুলি তৰে মিৰি অসম কছাৰী"। এই সকলো লোকেই একেই ধৰ্মৰ হৰিভকত হৈ একে জাতীয়ত্বৰ মেৰত বান্ধ খালে। শঙ্কৰদেৱে হেড়ম্বিয়াল কছাৰী ৰজাকো ধৰ্ম দিয়াইছিল—দেশৰ সুদূৰ সীমান্তকো পাহৰি যোৱা নাছিল।

শঙ্কৰী ৰচনাৱলী অসমীয়া সাহিত্যৰ শিৰোভূষণস্বৰূপ। "জানি [illegible] বিবেকজানি আছে পুষ্পহাৰ, সেৱেহে মাধোন তাৰা কৰিছে গোহৰ।" কীৰ্তন, দশম, ৰুক্মিণী-হৰণৰ প্ৰবন্ধ কাব্য-কলাৰেই অলঙ্কাৰ। বৰগীত আৰু অংকৰ গীত অসমৰ [illegible]-জাতীয় উচ্চাঙ্গ বা ক্লাছিকেল্ সঙ্গীত-কলা; ইয়াৰ মাজেদিয়ে শঙ্কৰদেৱে হিন্দুস্থানী বা কৰ্ণাটীয় পদ্ধতিতকৈ পৃথক এক শ্ৰেণীৰ সঙ্গীত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। শঙ্কৰী গীত-পদৰ আৰ্হিৰে পিছৰ যুগত অনেক গীত-মাত লিখা হৈছিল আৰু অসমৰ গীত-[illegible]

তাৰেই মুখৰ হৈ উঠিল। ভাওনাৰ মাজেদি শঙ্কৰদেৱে নৃত্য-বিদ্যা সৰ্বসাধাৰণৰ সম্পত্তি কৰি দি গ'ল, লেখ-জোখ নোহোৱা অসমীয়া নাট-সৃষ্টিৰ বাট মুকলি কৰিলে আৰু একেলগে অৱসৰ-বিনোদনৰ আৰু চিত্তৰ অৱকাশৰ এটি প্ৰকৃষ্ট উপায় দিলে। গীত, নৃত্য, হস্ত (মুদ্ৰা), কথা, ছোঁ, মুখা আদি মিশ্ৰিত উপাদানেৰে ওজাপালিৰ লগতে অসমীয়া ভাওনাত লোক-সংস্কৃতিৰ এটি মধুৰ ৰূপ সোমাই আছে; সি বিভিন্ন ফালৰপৰা দাক্ষিণাত্যৰ কথাকলি, যক্ষগান, টুক্কল আদি ৰঙ্গানুষ্ঠানৰ সমকক্ষ। চিত্ৰলেখাৰ দেশৰ সৰ্বকলা-কুশল শঙ্কৰদেৱ আলেখ্য-বিদ্যাতো সিদ্ধহস্ত আছিল। 'সাত বৈকুণ্ঠৰ চিহ্নযাত্ৰা'ৰ বাবে সপ্তবৈকুণ্ঠৰ চিত্ৰ তুলাপাতত হেঙুল-হাইতালেৰে বোলোৱা আৰু নানা ৰহণেৰে সূতা বণকাই ছকুৰি হাত দীঘল কৰি শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৃন্দাবন-লীলা কাপোৰত তোলা দুটা বেলেগ শিল্পৰ বিষয়ত পটুতাৰ পৰিচয়। পিছৰ যুগৰ খনিকৰ-চিত্ৰকৰসকলে শঙ্কৰী চিত্ৰকলাৰ পদ্ধতিৰ কিমানখিনি ৰখাব পাৰিছে বা ভাওনাৰ ছোঁ-মুখা, ভাৱৰীয়াৰ অঙ্গ-বিন্যাস, নামঘৰ-মণিকূটৰ আৰু সত্ৰীয়া ভকতৰ হাটীত সেইপ্ৰকাৰ চিত্ৰকলাৰ কি নিদৰ্শন জীৱিত আছে, এতিয়াও তাৰ বিচাৰ-খোচাৰ হোৱা নাই। মুঠতে আমাৰ জাতীয় জীৱনক গঢ় দি, সৌন্দৰ্য্য দি শঙ্কৰদেৱে বিকশিত কৰি তুলিছে।

সকলো দেশৰে সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত একোটা শক্তিমন্ত যুগৰ পিছত এক অৱসাদ-ভাব অহা দেখা যায়। সেই অৱসাদৰ বেলা প্ৰতিভাৱান পূৰ্বকবিসকলৰ প্ৰভাৱে অনুসৰণৰ মাজেদি প্ৰসাৰ লাভ কৰে। মাধৱদেৱ, ৰাম সৰস্বতী, অনন্ত কন্দলি, শ্ৰীধৰ কন্দলি আদি শঙ্কৰী যুগৰ একান্ত শঙ্কৰ-অনুৰক্ত কবি-নাট্যকাৰ; শঙ্কৰ আৰু এওঁলোকৰ লেখনীতে সেই যুগৰ শ্ৰেষ্ঠ সৃষ্টিসমূহে বিকাশ লাভ কৰিলে। মাধৱদেৱ অনেক ক্ষেত্ৰতে শঙ্কৰদেৱৰ সমকক্ষ শিষ্য; ঠায়ে ঠায়ে তেওঁ অধিক সুমধুৰ ৰস-সৃষ্টিৰো অৱকাশ লাভ কৰিছে। শ্ৰীধৰ কন্দলিৰ 'কাণখোৱা' আৰু ৰাম সৰস্বতীৰ 'ভীম-চৰিত'ৰ কাল্পনিক ঘটনা-সমাবেশ, হাস্যৰস-উদ্ৰেক আদিয়ে অনুবাদ আৰু প্ৰচাৰশীল এই যুগৰ মাজত কলাসুলভ সৃষ্টিৰ এটি বিশেষ স্তৰ প্ৰদৰ্শায়। অনন্ত কন্দলি আৰু ৰাম সৰস্বতীৰ ৰচনাত ভক্তিপ্ৰৱণ সাহিত্যৰ মাজত যুঁজ-বাগৰৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰতি কবিসকলৰ আকৰ্ষণ সূচনা কৰে। শঙ্কৰদেৱ আৰু এই বৈষ্ণৱধৰ্মী কবিসকলত প্ৰকাশ পোৱা অনেক মনোগতি আৰু সাহিত্য-ৰূপে অৱসাদৰ যুগত বেলেগ বেলেগ বাট ল'লে। বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱ শঙ্কৰৰ ভক্ত দামোদৰৰ প্ৰধান শিষ্য। দামোদৰৰ আজ্ঞা অনুসৰি মহাপুৰুষৰ "কীৰ্তন ভাটিমা ঘৰি দুলড়ি সুহৃদ"ৰ ভাষাৰ আৰ্হিত ভট্টদেৱে কথাত ভাগৱত, গীতা আদি লিখে। গুৰুজনাৰ জীৱন-কালতে মাধৱে 'দধি-মথন অৰ্জুন-ভঞ্জন' নাটখনি লিখাৰ কথা চৰিতত আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও 'চোৰ-ধৰা', 'পিম্পৰা গুচুওৱা', 'ভূমি লুটিওৱা' আৰু 'ভোজন-ব্যৱহাৰ' ঝুমুৰা মাধৱে

ৰচে, 'ৰাম-যাত্ৰা' আৰু 'গোবৰ্দ্ধন-যাত্ৰা' নামে দুখন যাত্ৰা কৰা কথাও চৰিতত আছে, তাৰ নাট আজি-কালি পাবলৈ নাই। মাধৱৰ জীৱন-কালতে ভৱানীপুৰীয়া গোপালদেৱে 'জন্ম-যাত্ৰা' নাট ৰচে, ইয়াৰ বাহিৰেও 'নন্দোৎসৱ', 'উদ্ধৱ-যাত্ৰা' আৰু 'বলি-ছলন' (?) নাট এইজনা আতাই ৰচনা কৰে। মাধৱদেৱৰ ভাগিন ৰামচৰণ ঠাকুৰে 'কংস-বধ' আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ দৈত্যাৰি ঠাকুৰে 'নৃসিংহ-যাত্ৰা' আৰু 'স্যমন্ত-হৰণ' নাট লিখে। এইবোৰ নাটতে শঙ্কৰী নাট্যকলাৰ অৱনতি লক্ষ্য কৰিব পাৰি। পিছৰ যুগৰ নাট্যকাৰসকলে ব্ৰজাৱলী ভাষাত নাট ৰচিব নোৱৰা বাবে আৰু গীত-মাতৰ লয়ো পৃথক হোৱা বাবে 'অঙ্কীয়া নাট', 'অঙ্কীয়া বাজনা'ৰপৰা পিছৰ যুগৰ নাট, অভিনয় বেলেগ বস্তু যেন হ'ল। কিন্তু নাট-ভাওনাৰ আদৰ দেশত ৰ'ল; সত্ৰীয়া অধিকাৰ পদ লৈয়ে গোসাঁই-মহন্তসকলে একোখনি নাট ৰচনা কৰা ৰীতি স্থায়ী হ'ল; এনেভাৱেই অসমত অগণন নাট সৃষ্টি হ'ব লাগিছে। ৰাজসভাত ভাওনা হোৱাৰ লেখো বুৰঞ্জীত আছে——ৰাজেশ্বৰসিংহৰ দিনত 'ৰাৱণ-বধ', গৌৰীনাথসিংহৰ দিনত পহুমৰীয়া গোসাঁয়ে প্ৰয়োগ কৰা 'পদ্মাৱতী-হৰণ', কমলেশ্বৰ সিংহৰ দিনত বাৰেঘৰীয়া মহন্তই পত্ৰা অঙ্কীয়া 'ৰুক্মিণী-হৰণ' আৰু দিহিঙৰ নমাটিৰ গোসাঁইৰ যত্নত হোৱা 'অক্ৰূৰাগমন' ভাওনা।¹ শঙ্কৰ-মাধৱৰ বৰগীতৰ আৰ্হিত ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, ৰামচৰণ, দৈত্যাৰি, পুৰুষোত্তম, চতুৰ্ভুজ, আঁহতগুৰি সত্ৰৰ আদি শ্ৰীৰাম গুৰু, হেছুলীয়া যদুমণিদেৱ, অনিৰুদ্ধদেৱ আদিয়ে গীত ৰচনা কৰে, এই গীত-ৰচনাৰ ৰীতি ক্ষীণভাৱে আজিৰ দিনলৈকে চলি আছে।² অনেক কবিয়ে তেনে গীত ৰচি বিশেষকৈ মাধৱদেৱৰ নামত ভক্ত-সমাজত চলাইছিল।

গুৰুজনৰ 'ৰুক্মিণী-হৰণ', চন্দ্ৰভাৰতীৰ 'কুমৰ-হৰণ'ৰ দৰে 'ৰাধা-হৰণ' আদি '-হৰণ'-কাব্য ৰচনা কৰা ৰীতি কিছু কাল দেশত চলে। ইন্দ্ৰিয়ালুতা এইশ্ৰেণী কাব্যৰ বিশেষ গুণ হৈ পৰে; জয়দেৱৰ 'গীতগোবিন্দ' আৰু 'ব্ৰহ্মবৈবৰ্তপুৰাণ' আদিৰ ভাঙনিত সিয়ে স্পষ্টৰূপে দেখা দিয়ে। যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ বহল বিৱৰণ থকা '-বধ'-কাব্য দিনক দিনে বেছি হ'বলৈ ধৰে। ৰাম সৰস্বতীৰ 'কুলাচল-বধ', 'বধাসুৰ-বধ', 'জটাসুৰ-বধ', চন্দ্ৰভাৰতীৰ 'বৃত্ৰাসুৰ-বধ'ৰেপৰা আৰম্ভ কৰি শিষ্ট ভট্টাচাৰ্য্যৰ 'শিশুপাল-বধ', ফুলেশ্বৰী কুঁৱৰীৰ দিনত ৰচা কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ 'শঙ্খচূড়-বধ'লৈকে এইশ্ৰেণী কাব্যৰ সোঁত চলি থাকে। '-হৰণ' আৰু '-বধ'-কাব্যৰ বিষয় জনসাধাৰণৰ ইমান প্ৰিয় হৈ পৰিছিল যে, দুই-এখন বাদ দি পিছৰ যুগৰ প্ৰায় সকলো ভাওনাৰ নাটৰে কাহিনী তেনে বিধৰে হৈছিল।³ জনসাধাৰণৰ কষ্টৰ জীৱনৰ মাজত বোধ হয় এনেবোৰ বিষয়-বস্তুৱেহে মাত্ৰ মন স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছিলগৈ। শঙ্কৰৰ 'কীৰ্তন-ঘোষা'ৰ আৰ্হিৰে অনন্ত ঠাকুৰে ৰামায়ণ-গীতেৰে 'ৰাম-কীৰ্তন', ৰত্নাকৰ মিশ্ৰই 'গীতা-কীৰ্তন' আৰু ৰামচন্দ্ৰ বৰপাত্ৰ গোহাঁয়ে 'হয়গ্ৰীৱ-মাধৱ' পুথি ঘোষা আৰু কীৰ্তনত ভাগ কৰি ৰচনা কৰে।

মাধৱদেৱৰ 'নামঘোষা'ৰ চানেকিৰে গোপাল মিশ্ৰই 'ঘোষাৰত্ন' আৰু পুৰুষোত্তম ঠাকুৰে 'নৱ-ঘোষা' লিখে; তাৰ উপৰি, ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা আৰু কাল-সংহতিৰ গোসাঁই-মহন্তসকলে দুই-এফাকি ঘোষা ৰচনা কৰিছিল। বৈষ্ণৱ যুগৰ সাধাৰণ প্ৰভাৱৰ ফলত সকলো বিষয়-বস্তুকে পদত লিখাৰ নিয়ম এটা বহি গৈছিল। বকুল কায়স্থই আৰু কবিৰত্ন দ্বিজে আৰু চূড়ামণিয়ে গণিত, জ্যোতিষ পদ কৰি লিখিছিল; হিতোপদেশৰ আখ্যান লৈ 'হিতোপদেশীয় কাব্য' ৰচিত হৈছিল। সূৰ্য্যখৰি দৈৱজ্ঞই 'কোচ-ৰাজবংশাৱলী' লিখিলে ভাগৱতৰ পদৰ আৰ্হিত। আধুনিক যুগৰ দুৱাৰডলিৰ দুতিৰাম হাজৰিকা আৰু বিশ্বেশ্বৰ বৈদ্যাধিপে গদ্যত বুৰঞ্জী লিখাৰ নিয়ম এৰি পদ-ছবি-দুলড়ি-লেচাৰি মিলাই অসমৰ বুৰঞ্জী ৰচিলে। কিন্তু এই অনুকৰণ বাহিৰৰ গঢ়তে মাত্ৰ আবদ্ধ নাথাকিলে। 'কলিভাৰত-বুৰঞ্জী' লিখোঁতাই সংসাৰৰ অসাৰতা দেখুৱাই কৃষ্ণৰ চৰণ-চিন্তাৰ উপদেশ দিবলৈও পাহৰা নাই; বুৰঞ্জীৰ কাহিনীবোৰো কাব্যিক জাকজমক সনা দৃষ্টিৰে চাবলৈ যত্ন কৰিছে। শঙ্কৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাৱলী'ৰ দৰে পিছৰ যুগত ভক্তিতত্ত্বৰ গ্ৰন্থও দুই-এখনি ওলাইছিল। ভট্টদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ আৰ্হিৰে সংস্কৃততে 'ভক্তি-বিবেক' সঙ্কলন কৰে। ৰামচৰণ ঠাকুৰে 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ পদ কৰিলে আৰু গোপালচৰণ দ্বিজে তাৰ কথা-ভাঙনি কৰিলে। নৰোত্তম ঠাকুৰৰ 'ভক্তি-প্ৰেমাৱলী' আৰু ভাগৱত মিশ্ৰৰ 'সাত্বত-তন্ত্ৰ'ৰ ভাঙনি একে শ্ৰেণীৰ ৰচনা। ভাগৱতৰ বাৰও স্কন্ধ শঙ্কৰদেৱে ভঙা নাছিল; অনন্ত কন্দলিৰ উপৰিও 'ভূঞাৰ পো' অনিৰুদ্ধদেৱ, দামোদৰৰ শিষ্য বা শিষ্যৰ শিষ্য গোপালচৰণ দ্বিজ, শঙ্কৰৰ 'ভ্ৰাতৃৰ নাতি' কেশৱদাস আদিয়ে বিবিধ খণ্ডৰ পদ লিখি অসমীয়া ভাগৱত পূৰ কৰে। গোপালচৰণ দ্বিজৰ পদ 'হৰিবংশ'ত শঙ্কৰদেৱৰ 'পাৰিজাত-হৰণ' অঙ্কৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰতিধ্বনিয়ে এই পিছৰ যুগৰ কবিসকলৰ অনুকৰণশীলতাৰ স্পষ্টকৈয়ে ইঙ্গিত দিয়ে। ভাগৱতৰ পদৰ আৰ্হিত এই কালতে গুৰুসকলৰ চৰিত ৰচিত হয় আৰু গুৰু-কথা ভাগৱত-কথাৰ সমকক্ষৰূপে থান-সত্ৰত চলিবলৈ ধৰে। মুঠতে, অসমীয়া সাহিত্যত শঙ্কৰোত্তৰ যুগটো শঙ্কৰী যুগৰ মাহাত্ম্যৰ ছাঁ মাথোন।

শঙ্কৰদেৱে গীতাৰপৰা একশৰণ, ভাগৱত-পুৰাণৰ সৎসঙ্গ আৰু সহস্ৰনাম-খণ্ড, পদ্ম-পুৰাণৰপৰা নামধৰ্ম লৈ অসম, কামৰূপ, কোচবেহাৰত ভক্তিবাদ প্ৰচাৰ কৰে। সেই ভক্তিবাদৰ দাৰ্শনিক অৱলম্বন 'বেদান্তৰ ধৰ্ম'—ভাগৱত-পুৰাণত প্ৰকট হোৱামতে।

বেদান্ত-দৰ্শন

বেদান্ত বা বেদান্ত দৰ্শন বুলিলে উপনিষদৰ সাধাৰণতে অসংবদ্ধ ব্ৰহ্মবাদ আৰু দ্বিতীয়তে বাদৰায়ণ [illegible] সুসংবদ্ধ ব্ৰহ্ম-সূত্ৰসমূহকে বুজায়। উপনিষদৰ চৰম প্ৰতিপাদ্য পৰমব্ৰহ্মৰ উপাস্যতা। উপনিষদৰ এই প্ৰতিপাদ্যকে বাদৰায়ণ ব্যাসে ষড়দৰ্শনৰ শেষ উত্তৰ-মীমাংসা, ব্ৰহ্ম-সূত্ৰ, বেদান্ত-সূত্ৰ, শাৰীৰক-সূত্ৰ বা বাদৰায়ণ-সূত্ৰৰ সূত্ৰসমূহত

প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। বেদান্ত-সূত্ৰ নানা প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে, এই বিষয়ত সাধাৰণতে অদ্বৈতবাদ, বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ, দ্বৈতবাদ, দ্বৈতাদ্বৈতবাদ আৰু শুদ্ধাদ্বৈতবাদৰ কথাই পোনতে মনলৈ আহিব। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম দুটি মতবাদ প্ৰধান। পোনৰটি মত মায়াবাদী, বাকীবোৰ মায়াবাদৰ বিৰোধী আৰু চাৰিওটিয়ে সুকীয়া সুকীয়া বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায় সৃষ্টি কৰিছে। অদ্বৈতবাদৰ 'সোঽহং' ভাব আৰু মায়াবাদৰ আধাৰতহে ভক্তিৰ প্ৰতিষ্ঠা আপাততঃ পোনপটীয়াকৈ সম্ভৱ নহয়, যদিও মহাৰাষ্ট্ৰী ভক্ত তুকাৰাম আৰু জ্ঞানেশ্বৰ, মীৰাবাঈ আৰু ৰৈদাসৰ কথা সুকীয়া।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই (৭৮৮-৮২০ খ্ৰীঃ অঃ) বেদান্ত-সূত্ৰৰ শাৰীৰক-ভাষ্য লিখি পোন প্ৰথম বেদান্ত-সূত্ৰক বহুল প্ৰতিষ্ঠা দিয়ে। পিছৰ যুগত বেদান্তৰ আলোচনাত শঙ্কৰৰ প্ৰভাৱ কোনো নহয় কোনো প্ৰকাৰে পৰিছে। শঙ্কৰে তেওঁৰ ভাষ্যত মায়াবাদী অদ্বৈতবাদ প্ৰচাৰ কৰে। দ্বাদশ শতিকাত ৰামানুজাচাৰ্য্যই শ্ৰীভাষ্যেৰে আগৰেপৰা একপ্ৰকাৰ চলি অহা বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। সেই শতিকাৰ শেহ ভাগত নিম্বাৰ্কই দ্বৈতাদ্বৈত মত প্ৰকাশ কৰে; তেওঁৰ মত ৰামানুজৰপৰা বেছি পৃথক নহয়। শ্ৰীমধ্বাচাৰ্য্যই (১১৯৭-১২৭৬ খ্ৰীঃ অঃ) বেদান্ত-সূত্ৰৰ ভাষ্য এখনি লিখি স্পষ্ট দ্বৈতবাদ প্ৰতিপন্ন কৰে। শঙ্কৰদেৱতকৈ বয়সে সৰু কিন্তু সমসাময়িক বল্লভাচাৰ্য্যই শুদ্ধাদ্বৈত মত উলিয়ায়। ব্ৰহ্ম-সূত্ৰৰ টীকাকাৰসকলৰ কোনোজনৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ বিশেষ সম্পৰ্ক দেখা নাযায়। তেওঁ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ বিষ্ণু-ভুজঙ্গপ্ৰয়াত-স্তোত্ৰৰপৰা উদ্ধৃতি দিছে। কিন্তু শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ জ্ঞানগম্য নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ পূজা বা মায়াবাদৰপৰা শঙ্কৰৰ ধৰ্মমত বেলেগ যেন লাগে। তেওঁ 'ব্ৰহ্মজ্ঞানী'ক প্ৰশ্ৰয় দিবও নুখুজিছিল; শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ জ্ঞানবাদ আৰু ৰামানুজৰ ভক্তিবাদ প্ৰায় সম্পূৰ্ণ বিৰোধী কথা। ৰামানুজৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ লগত অসমৰ মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ সম্পৰ্কৰ কথা জনা নাযায়; কিন্তু ডক্টৰ কাকতিয়ে দুই সম্প্ৰদায়ৰ দৰ্শনৰ দৃষ্টিৰপৰা নহ'লেও কেইবাটিও মিল আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে।[৫] ৰামানুজৰ মতৰ মূল কথাবোৰ হ'ল—ব্ৰহ্ম নিগুৰ্ণ নহয়, সগুণহে; মায়াবাদ মিছা; জীৱ আৰু ঈশ্বৰ ভিন্ন আৰু অভিন্নও। "জীৱ, জগৎ আৰু ঈশ্বৰ ভিন্ন তত্ত্ব হ'লেও জীৱ আৰু জগৎ একে ঈশ্বৰৰেই শৰীৰ। ঈশ্বৰৰ লগত জীৱৰ অংশাংশী ভাব। আদিতে জীৱ আৰু জগৎ সূক্ষ্মভাৱে ঈশ্বৰৰ শৰীৰতে লীন আছিল।" মুক্তিৰ পিছত জীৱ ঈশ্বৰত লীন নহৈ ঈশ্বৰৰ মহিমাৰে ঈশ্বৰ-তুল্য হয়। মুক্তিৰ উপায় সগুণ ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ ভক্তি—প্ৰভুৰ প্ৰতি দাসৰ ভক্তিৰ দৰে। দ্বৈতবাদী মধ্বাই জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰ আংশিকভাৱেও ঐক্য স্বীকাৰ নকৰি 'পঞ্চভেদ' প্ৰতিপন্ন কৰে; সেইবাবে তেওঁৰ মতক [illegible] বোলে। মাধ্ব সম্প্ৰদায়ৰ মতে অৱশ্যে বিষ্ণুৰ সেৱাই মুক্তিৰ উপায়। [illegible] [illegible] [illegible] বেদান্তৰ বিভিন্ন সাম্প্ৰদায়িক ভাষ্যৰ ভিতৰত মতোভেদ [illegible] [illegible]

দ্বৈতবাদ মত থকা ব্ৰহ্ম-সূত্ৰ ভাষ্য এখনৰ উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু এই ভাষ্যৰ সন্ধান আজি ক'তো পোৱা নাযায়। আনকালে আকৌ পিছৰ বল্লভাচাৰ্য্য সম্প্ৰদায়ৰ শুদ্ধাদ্বৈতবাদ এই বিষ্ণুস্বামীৰপৰাই পোৱা হৈছিল বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। নিম্বাৰ্ক সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা নিম্বাৰ্কাচাৰ্য্যই তেওঁৰ সংক্ষিপ্ত বেদান্ত-ভাষ্যত আৰু তেওঁৰ শিষ্য শ্ৰীনিবাসে 'বেদান্ত-কৌস্তুভ'ত ভেদাভেদবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ষোড়শ শতিকাত বল্লভাচাৰ্য্যই তেওঁৰ 'অণুভাষ্য'ত শুদ্ধাদ্বৈত মত স্থাপন কৰে। এই মতবাদবিলাকৰ প্ৰভাৱ বেলেগ বেলেগ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়বোৰৰ মাজত প্ৰভূত।

ভাগৱত-পুৰাণ

আনবোৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ দৰে শঙ্কৰদেৱ আৰু চৈতন্যদেৱৰ সম্প্ৰদায়ত নিজস্ব একোখনি বেদান্ত-সূত্ৰৰ ভাষ্যৰ আৱশ্যক সেই দুই সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰৱৰ্ত্তক দুজনে অনুভৱ কৰা নাছিল। তেওঁলোকৰ বিবেচনাত ভাগৱত-পুৰাণেই বেদান্ত-ভাষ্যৰ তুল্য। "অখিল-শ্ৰুতি-সাৰম্ বা সৰ্ব-বেদান্ত-সাৰং হি শ্ৰীভাগৱতমিষ্যতে", "সমস্ত-বেদান্ত-সাৰ শ্ৰীভাগৱত শাস্ত্ৰ"। শ্ৰীচৈতন্যৰ মত প্ৰতিষ্ঠা কৰি অষ্টাদশ শতিকাতহে বলদেৱে বেদান্ত-সূত্ৰৰ 'গোবিন্দ-ভাষ্য' ৰচনা কৰে। এই ভাষ্যৰ মতবাদক অচিন্ত্য-ভেদাভেদবাদ বোলা হয়, কাৰণ জীৱ-ঈশ্বৰৰ ভেদ আৰু অভেদ দুইটাকে তাত ধৰা হৈছে আৰু তৰ্কমূলক অসামঞ্জস্যবিনিত অচিন্ত্য বা অনিৰ্বচনীয় বুলি যুক্তিৰ বাট বন্ধ কৰা হৈছে। অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে এতিয়াও তেনে কোনো ভাষ্যৰ আৱশ্যকতা বোধ কৰা নাই। শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰিত হৈছিল জনসাধাৰণৰ আধ্যাত্মিক সান্ত্বনা আৰু সামাজিক উন্নতিৰ বাবে। সাধাৰণ লোকে বুজিবৰ বাবে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থসমূহত ক'তো গুৰুজন একান্তভাৱে দাৰ্শনিক আলোচনাত প্ৰবৃত্ত হোৱা নাই। 'সমস্ত বেদান্ত' বোলোঁতে বাদৰায়ণ-সূত্ৰৰ প্ৰতি লক্ষ্য নকৰি মাধৱদেৱেও উপনিষদসমূহৰ প্ৰতিহে ইংগিত কৰিছে আৰু সেই আখ্যাৱে যেন স্বাভাৱিকতে 'সকল-উপনিষদ-গাভী'ৰ দুগ্ধস্বৰূপ গীতাকো সামৰিছে। বেদান্ত-সূত্ৰ বা উত্তৰ-মীমাংসা ষড়দৰ্শনৰ এখন। সি 'মহাব্যাঘ্ৰী তৰ্ক'ৰ লগৰ। তাৰ ওচৰলৈ নগৈ অসমৰ ভক্তি-প্ৰৱৰ্ত্তকসকলে ভাগৱতৰপৰাই উপনিষদৰ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছে আৰু সেইমতেই ঈশ্বৰতত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিছে। ইয়াত বেদান্ত-সূত্ৰৰ প্ৰভাৱ পৰোক্ষভাৱেহে পৰিছে। শঙ্কৰদেৱ, অনন্ত কন্দলি, ভট্টদেৱ আদিৰ ভাগৱত-ব্যাখ্যা, মাধৱদেৱৰ নামঘোষা, ভট্টদেৱ আৰু গোবিন্দ মিশ্ৰ আদিৰ গীতা-ব্যাখ্যাত শ্ৰীধৰ স্বামীৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া। শঙ্কৰদেৱে 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত অনেক ঠাইত অবিকলভাৱে আৰু অন্যান্য ঠাইত অলপমাত্ৰ ইফাল-সিফাল কৰি শ্ৰীধৰী টীকাৰ উদ্ধৃতি দিছে। ভট্টদেৱেও তেনে কৰিছে। মুঠতে, অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত শ্ৰীধৰ স্বামীপাদৰ আসন বৰ

শ্ৰীধৰ স্বামীৰ শ্ৰীভাগৱত-ভাৱাৰ্থ-দীপিকা

বেছি; গীতা-ভাগৱতৰ আন টীকাৰ স্থান ইয়াত নাই বুলিলেই হয়। শ্ৰীধৰ শঙ্কৰাচাৰ্য্যী পন্থৰ ভক্তি-ৰত্নাৱলী-গাঁথোতা বিষ্ণুপুৰীৰ দৰে পৰমহংস সন্ন্যাসী। তেওঁ পুৰীৰ শঙ্কৰী গোবৰ্দ্ধন মঠৰ মহন্ত আছিল। তেওঁ আনুমানিক ১৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দমানত ভাগৱত-পুৰাণৰ টীকা ‘শ্ৰীভাগৱত-ভাৱাৰ্থ-দীপিকা’ প্ৰণয়ন কৰে, আৰু গীতা আৰু বিষ্ণু-পুৰাণৰো টীকা কৰে। শঙ্কৰাচাৰ্য্যী সম্প্ৰদায়ৰ লোক হিচাপে তেওঁৰ ভাগৱত-ব্যাখ্যা অদ্বৈতবাদী হ'ল আৰু পুৰণাখনিতেই অদ্বৈতবাদী ভঙ্গি অলপ থকা বাবে তেওঁৰ টীকাখনিয়েই সবাতোকৈ প্ৰামাণ্য বুলি গৃহীত হৈছে। টীকাত শ্ৰীধৰৰ সাম্প্ৰদায়িকতাৰ অভাৱ তেওঁৰ সৰ্ব্ব-সম্প্ৰদায় প্ৰিয়তাৰ আন এটি কাৰণ। তেওঁ ভাগৱতৰ টীকাত বিষ্ণুস্বামীৰ উল্লেখ কৰি তেওঁৰ শ্লোক উদ্ধাৰ কৰিছে, কিন্তু স্থানান্তৰত উল্লিখিত তেওঁৰ ‘স্বসম্প্ৰদায়’ (যাৰ অনুৰোধক্ৰমে আৰু যাৰ বিশুদ্ধিৰ অৰ্থে তেওঁ টীকাখন লিখিলে বুলি কোৱা হৈছে) সম্ভৱতঃ বিষ্ণুস্বামী-সম্প্ৰদায় নহয় বুলিয়ে বৰ্ত্তমান পণ্ডিতসকলৰ মত। তেওঁ অদ্বৈতী হ'লেও নৃসিংহৰ সাকাৰ-উপাসক আৰু টীকাত অদ্বৈতবাদৰ কঠোৰতা ভক্তিবাদৰ সৰসতাৰে একেবাৰেই কোমলাই পেলাইছে। এই অদ্বৈতবাদ-মিশ্ৰিত ভক্তিবাদৰ প্ৰভাৱ শঙ্কৰদেৱী দৰ্শনত সহজতে পৰিছে। অৱশ্যে সকলো কথাতেইহে শ্ৰীশঙ্কৰে শ্ৰীধৰক অনুসৰণ কৰিছে, এনেও নহয়। ভাৱাৰ্থ-দীপিকাৰ মঙ্গলাচৰণতে মাধৱ আৰু উমাধৱ শিৱক বন্দনা জনোৱা হৈছে; এনে কথাত শ্ৰীশঙ্কৰ শ্ৰীধৰেৰে একমত হোৱা আশা কৰা বা দেখাও নাযায়।

ভাগৱতত সাংখ্য আৰু যোগ

ভাগৱতত সাংখ্য আৰু যোগৰ প্ৰভাৱ আৰু ব্যাখ্যা আছে। কিন্তু সেই সাংখ্য আৰু যোগ অবিমিশ্ৰিত নহে ভক্তিত প্ৰতিফলিতৰূপে দেখা দিছে। তৃতীয় স্কন্ধত অৱতাৰস্বৰূপ কপিলৰ সাংখ্যৰ যি ঈশ্বৰবাদী ব্যাখ্যা আছে, সি পুৰাণখনিৰ দাৰ্শনিক অংশবোৰৰ অন্যতম। কিন্তু সি মূল সাংখ্যৰপৰা পৃথক—ঈশ্বৰবাদী, ভক্তিবাদী। সেইদৰে ঠায়ে ঠায়ে এক একান্ত মায়াবাদী অদ্বৈতবাদৰ লগত সাংখ্যযোগক মিহলাই “এয়ে সাংখ্যযোগৰ গুহ্য” বুলি নিবেদন কৰা হৈছে। পতঞ্জলিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট যোগৰ অন্তৰ্গত যম-নিয়মাদিৰ বৰ্ণনা একাদশ স্কন্ধত দিয়া হৈছে। শঙ্কৰদেৱে ‘ভক্তি-ৰত্নাকৰ’ত একাদশৰ শ্লোক তুলি যম-নিয়মৰ কথাৰ এটি অধ্যায় সন্নিৱেশ কৰিছে আৰু তাৰ শেষত নিৰ্ণয় কৰিছে, “তদেকশৰণতয়া যম-নিয়মাদি-বিবেকেন ভাগৱতস্তৈৰ সংসাৰং তৰতীতি।” যম-নিয়মৰ জ্ঞানক ভক্তিপথৰ সহায়ক হিচাপে ধৰা হৈছে। সাত শ নিযুতৰো অধিক নাড়ী, ষট্‌চক্ৰ আৰু কুণ্ডলিনী শক্তিৰে যোগৰ শৰীৰতত্ত্বৰ কথা শঙ্কৰী সাহিত্যত স্পষ্টকৈ আছে।

ঈশ্বৰৰপৰাই জীৱ আৰু জগতৰ সৃষ্টি হৈছে। ঈশ্বৰ সৃষ্টিৰ নিমিত্ত আৰু উপাদান

কাৰণ। চৰু-কলহ আদি যেনেকৈ মাটিৰপৰা হয় আৰু ভাগি-ছিগি গ'লে সিবোৰ যিদৰে পুনৰ মাটিতে লয় পায়গৈ (বিকৃতে মৃদিবাবিকৃতাৎ), সমস্ত জগত-প্ৰপঞ্চ তেওঁৰপৰাই আহিছে আৰু তেওঁতে পুনৰ অস্ত হ'বগৈ।

ঈশ্বৰ, জীৱ আৰু জগৎ

* তুমি কাৰ্য্য কাৰণ সমস্তে [illegible]।
সুবৰ্ণ কুণ্ডলে যেন নুহি ভিন্নতৰ॥ (হৰ-মোহন)

* মঞি মাত্ৰ অৱশেষ থাকোহোঁ অন্তত।
কুণ্ডল ভাঙিলে যেন সোণা স্বৰূপত॥ (ভাগৱত, ২য়)

* যত জীৱ জঙ্গম কীট পতঙ্গম্
অগ জগ নগ তেৰি কায়া। (বৰগীত)

মুকুট, কুণ্ডল, কিঙ্কিণী যেনেকৈ স্বৰূপাৰ্থত সোণহে, তেনেকৈ পৰমেশ্বৰৰ বাহিৰে জগতত আন একো নাই। কুণ্ডল স্বৰূপত সোণৰ বিকাৰ। কিন্তু জীৱ আৰু জগৎ মায়াময় নাম-ৰূপ মাথোন। সিবোৰ অসত্য।

* যতেক আকৃতি মানে মায়াময় সৃষ্টি।........
মায়াময় নাম-ৰূপ সবাকো উপেক্ষা। (কুৰুক্ষেত্ৰ)

মায়াৰ দুই শক্তি—আবৰণ আৰু বিক্ষেপ-শক্তি; এই দুইৰ দ্বাৰা মায়াই সত্যক ঢাকি অসত্যকে সত্য কৰি দেখুৱায়,—

* অবস্তুত দেখাৱয় বস্তুক আবৰি।
এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিষ্ঠ কৰি॥ (ভাগৱত, ২য়)

যেনেকৈ জৰী দেখি কোনোৱে সাপ বুলি ভ্ৰম কৰে, তেনেকৈ অবিদ্যা বা মায়াৰ বলত ব্ৰহ্মাও জগতৰূপে দেখা দিয়ে; সেই বুলি জগৎ সত্য হ'ব নোৱাৰে।

* ব্ৰহ্ম ব্যতিৰেকে যত দেখা মিছা আন।
জৰীত উপজি যেন আছে সৰ্পজ্ঞান॥ (ভাগৱত, ১২শ)

* মিথ্যা-দৃশ্যস্বানুভূতি-ৰজতাদিৱত্। (ভক্তি-ৰত্নাকৰ)

জৰী সাপৰূপে, এক চন্দ্ৰ দুই চন্দ্ৰৰূপে দেখাই হ'ল বিৱৰ্ত। অধ্যাসৰ দ্বাৰা এনে হয়।

* তুমি সত্য ব্ৰহ্ম তোমাত প্ৰকাশে
জগত ইটো অসত্য।
জগততো সদা তুমিও প্ৰকাশা
অন্তৰ্য্যামী ভগৱন্ত। (বেদস্তুতি

এইভাৱে দেখা যায় শঙ্কৰদেৱৰ মত বিৱৰ্তবাদৰ বৈয়োগে।

ঈশ্বৰ ত্ৰিসত্য—সৃষ্টিৰ আদিতে, মধ্যত আৰু অন্ততো তেওঁ বৰ্তমান। আদিত

বা অন্তত তেওঁৰ বাহিৰে আন একো বস্তু নাথাকে। মাজতে মাত্ৰ ব্ৰহ্মা দেৱতাৰেপৰা তৃণ পৰ্য্যন্ত জীৱ, জগৎ, নানা-ৰূপ দেখা পাওঁ। এইবিলাক অ-সৎ (অসন্ত, অসত্য) যদিও, সৎ (সন্ত, সত্য)-অৰপৰা উদ্ভূত আৰু সৎ ব্ৰহ্মৰ কাৰ্য্য বুলি সৎৰূপে দেখা দিয়ে। এইদৰেই মায়াসৃষ্ট অসত্য জীৱ আৰু জগতে সত্যৰ আভাস পাইছে।

* অসন্ত জগতখান তোমাত উদ্ভৱ ভৈল
সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায়। (বেদস্তুতি)

প্ৰকৃতি-আশ্ৰয় সংসাৰ-বৃক্ষত 'সুপৰ্ণা সযুজা সখা' দুটি পখীৰ দৰে ঈশ্বৰ আৰু জীৱ বাস কৰে। দুইৰে স্বভাৱ-চৰিত্ৰ বেলেগ। এটি মুক্ত, আনটি বদ্ধ। শ্ৰীধৰৰ মতে আৱৰণ আৰু বিক্ষেপ-শক্তিভেদে প্ৰকৃতি দুবিধ—আৱৰণ-শক্তিৰে জীৱৰ উপাধি অবিদ্যা আৰু বিক্ষেপ-শক্তিৰে পৰমেশ্বৰী মায়া, তেনেকৈ পুৰুষো দুবিধ—প্ৰকৃতি-অবিবেকে সংসাৰ ভ্ৰমণ কৰা জীৱ, আৰু প্ৰকৃতিক বশ কৰি বিশ্ব-সৃষ্টি আদি কৰা ঈশ্বৰ। বিদ্যাৰণ্যৰ মতে ত্ৰিগুণেৰে মলিনা অবিদ্যাত প্ৰতিবিম্বিত ব্ৰহ্ম হ'ল জীৱ, শুদ্ধ-সত্ত্ব মায়াত প্ৰতিবিম্বিত ব্ৰহ্ম হ'ল ঈশ্বৰ। 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ 'জীৱাত্মা-পৰমাত্মা-ভেদ-মাহাত্ম্য'ত জীৱ-ঈশ্বৰৰ বৈলক্ষণ্য স্পষ্ট কৰি দেখুওৱা হৈছে শ্ৰীধৰী টীকাত উদ্ধৃত বিষ্ণুস্বামীৰ শ্লোকৰ সহায়েৰে: ঈশ্বৰ মায়াৰ গৰাকী, হ্লাদিনী-সম্বিদ্‌যুক্ত, সচ্চিদানন্দ; জীৱ মায়াৰ দ্বাৰা পিহিত, অবিদ্যাবৃত, ক্লেশক্লিষ্ট। ঈশ্বৰ নিত্যমুক্ত, পবিশুদ্ধ, সৰ্বজ্ঞ, আত্মা, কূটস্থ, আদি-পুৰুষ, ভগবান (ঐশ্বৰ্য্যযুক্ত), ত্ৰিগুণাধীশ (ত্ৰ্যধীশ); জীৱ ঈশ্বৰৰ উপাসনাৰদ্বাৰাহে মুক্ত, মলিন, অজ্ঞ, জড়, বিকাৰী, আদিমান, ভগহীন, পৰতন্ত্ৰ। কিন্তু এই বিভেদ মায়াৰ কল্পিত; জীৱাত্মা পৰমাত্মাৰপৰা পৃথক নহয়।

* অবিকাৰী বিভুঃ শান্তঃ স্বভিন্নঃ পৰমাত্মনঃ।
ভ্ৰান্তিজ্ঞানাবৃতো ভূত্বা নাত্মানং বেত্তি তত্ত্বতঃ॥ (ভক্তি-ৰত্নাকৰ)
* অজ্ঞানতে মূঢ়জনে দেখে ভিন্নাভিন্ন॥ (হৰ-মোহন)
* তোমাক বুলিবে দ্বৈত কোন অজ্ঞ জন॥ (উৰেষা-বৰ্ণন)
(অদ্বৈতং ত্বং কথং দ্বৈতং বক্তুং শক্নোতি মানবঃ। —ব্ৰহ্ম-পুৰাণ)

স্বৰূপতেযে ভগৱন্ত চিদাত্মক আৰু অদ্বিতীয়, এই কথা ভাগৱতত বাৰে বাৰে কোৱা হৈছে। সৃষ্টিৰ আদিতে চৰাচৰ জীৱসমূহ সূক্ষ্মভাৱে তেওঁতেই সোমাই থাকে। অবিদ্যাৰ বাবেই একত্বত দ্বৈতাৰোপ হোৱা দেখা যায়। ব্ৰহ্ম ঈশ্বৰৰূপে অন্তৰ্য্যামী, দ্ৰষ্টা হৈ উদাসীনভাৱে সকলোতে বৰ্তমান। জীৱ আৰু জগৎ একফালে আৰু আনফালে ব্ৰহ্ম বা ভগৱন্তৰ মাজত কিবিভক্তি আৰু দুইৰ দৰে অংশাংশী ভাৱ; বাহিৰৰ প্ৰভেদৰ মূল অবিদ্যা বা মায়াৰ বন্ধন।

(অংশঃ নানা ব্যপদেশাৎ॥ —বেদান্ত-সূত্ৰ)

* তস্যৈকদেশে জীৱাত্মা দেহী নিত্যো ব্যয়াব্যয়ঃ॥ (ভক্তি-ৰত্নাকৰ)

* কৃষ্ণৰেসে অংশ সবে জগত নিশ্চয়। (ভাগৱত, ২য়)

* বিষ্ণু-অংশ জীৱ। (ভাগৱত, ১১শ)

* হামু যত জীৱ শিৱ তেৰি অংশা
কাহে ওহি মোহ-বন্ধ। (বৰগীত)

* ঈশ্বৰৰূপে হৰি সব ঘটে বৈঠহ
জৈছন গগন বিয়াপি। (বৰগীত)

* সমস্ত ঐশ্বৰ্য্যভাৱে আছা সমস্তত॥
জীৱ-অংশে তুমি প্ৰৱেশিলা গাৱে গাৱে।

* তোমাৰেসে অংশ আমি যত জীৱ-জাক।
তোমাৰ মায়ায়ে প্ৰভু বান্ধিলে আমাক॥ (বেদস্তুতি)

* তুমি নিত্য নিৰ- ঞ্জন নাৰায়ণ
আমিও অংশ তোমাৰ।
তযু সেৱা-চোৰ পায়া মহামায়া
মুহিলে মন আমাৰ ॥ (নামঘোষা)

* তযু অংশ পুৰুষ তাহাৰ মায়া অংশে।
সত্ত্ব ৰজ তম তিনি গুণ তান বশে॥
তাৰ লৱলেশে হোৱে সৃষ্টি স্থিতি লয়। (কুৰুক্ষেত্ৰ)

জীৱ-ঈশ্বৰৰ অংশাংশী ভাৱ আৰু মায়াৰ বন্ধনলৈ লক্ষ্য কৰি জ্ঞানীসকলে দেহাত্ম-বিবেকেৰে জীৱক দেহৰপৰা পৃথক মানি সেৱাৰ যোগেদি আত্ম-প্ৰাপ্তিৰ চেষ্টা কৰে।

পৰমাৰ্থ-বিচাৰত জীৱ-ঈশ্বৰৰ ভেদ নাই; কিন্তু ঈশ্বৰৰদ্বাৰা সৃষ্টৰূপে কিছু পৰিমাণলৈকে বা ব্যৱহাৰিকভাৱে জীৱ ঈশ্বৰৰপৰা বেলেগ আৰু ঈশ্বৰৰ অধীন। শঙ্কৰদেৱৰ পাৰমাৰ্থিক বিচাৰৰ অদ্বৈতবাদে এইখিনিতে সাময়িকভাৱে হ'লেও দ্বৈতবাদ স্বীকাৰ কৰি ভক্তিৰ বাবে সুৰুঙা উলিয়াই দিছে।

* যদ্যপি তোমাত কৰি জীৱ নোহে ভিন্ন।
তথাপিতো ভৈলা প্ৰভু তোমাৰ অধীন॥ (ভাগৱত, ১০ম)

* পশ্যামি বিশ্বসৃজমেকমবিশ্বমাত্মনং ভূতেন্দ্ৰিয়াত্মকমদস্ত উপাশ্ৰিতোঽস্মি॥
একমুপাস্যেষু মুখ্যং যতো বিশ্বসৃজং বিশ্বং সৃজতীত্যত এৱাবিশ্বং বিশ্বমাত্মনং॥
(ভাৱাৰ্থ-দীপিকা)

ভাগৱতৰ ঈশ্বৰৰ স্বৰূপৰ আৰু জীৱ-ঈশ্বৰৰ সম্বন্ধ দ্ব্যৰ্থবোধক বুলিহে আধুনিক দাৰ্শনিক পণ্ডিতে কয়।

সদসদাত্মিকা ত্ৰিগুণা মায়া জগৎ-কাৰণ অনাদি পুৰুষৰ প্ৰকৃত শক্তি তেওঁৰ-পৰাই উদ্ভূত। এই শক্তিক লগত লৈ "ঈশ্বৰে আপুনাৰ ক্ৰীড়া হেতু" চৌবিশ তত্ত্ব সৃষ্টি কৰে আৰু সিবিলাকত প্ৰৱেশ কৰি জীৱ-জগৎ নিৰ্মাণ কৰে। সৃষ্টিখন জীৱৰ মনোগ্ৰাহ্য। শঙ্কৰদেৱে কৈছে, "দেহ-কৰ্ত্তা মনবেসে জানিবা সংসাৰ।" লোহাত অগ্নি সোমাই পৰাৰ দৰে মন আৰু জীৱ একেলগ হৈ এটা হৈ পৰে; জাগন, স্বপ্ন আৰু সুষুপ্তি, এই তিনি বৃত্তিযুক্ত, ঈশ্বৰৰ প্ৰতিবিম্বযুক্ত মনস্বৰূপ জীৱ নানা মোহ আৰু কৰ্মলৈ যায়। তাৰপৰা পাপ-পুণ্যৰ উদয় আৰু কৰ্মবন্ধৰ সৃষ্টি হয়। ইয়াৰ ফলত জীৱৰ উদ্ভিদ, পশু, পক্ষী, নৰ আদি বিবিধ ৰূপত জন্মলাভৰ সংসাৰ বা ভ্ৰমণ। ভগৱন্তই পুনৰ কালৰূপে জগৎ সংহাৰ নকৰালৈকে জীৱৰ সংসাৰ চলে, প্ৰলয়ৰ বেলা কল্পিত চৰাচৰ পুনৰ মায়াতে লোপ পাই থাকে, জীৱৰ স্থূল শৰীৰ নাথাকে। মায়া বা প্ৰকৃতিও আদি পুৰুষত লীন গৈ থাকে। সৃষ্টিৰ সময়ত জীৱৰ পুনৰ সংসাৰ হয়।

* দেহ মন কৰ্ম্ম আত্মা যাৱত সংযোগ।
তাৱে জীৱ নাম থাকে দুঃখ কৰে ভোগ॥ (ভাগৱত, ১২শ)

সৃষ্টিতত্ত্ব

চৌবিশ তত্ত্ব

সৃষ্টিৰ আদিত নিৰঞ্জন ব্ৰহ্মস্বৰূপ চৈতন্যময় ঈশ্বৰ পুৰুষ সূক্ষ্মস্বৰূপ জীৱসমূহক উদৰত ধৰি জ্ঞানময় আনন্দ-ৰসত মগ্ন হৈ অকলশৰে থাকে। কিন্তু সৃষ্টি নোহোৱা বাবে তেওঁৰ কোনো প্ৰকাশ নোহোৱাত তেওঁ লীলা কৰি সৃষ্টিৰ অৰ্থে সদসদাত্মিকা জড়-প্ৰকৃতিক কটাক্ষ কৰি চাই, সেই প্ৰকৃতিত বীৰ্য্য আধান কৰিলে। শ্ৰীধৰৰ মতে বীৰ্য্যৰ অৰ্থ চিদাভাস। ভাগৱতমতে ঈশ্বৰৰ দুটি শক্তি : বিদ্যা শক্তি বা চিৎ আৰু অবিদ্যাশক্তি বা অচিৎ। ঈশ্বৰৰ কটাক্ষত তেওঁৰ সৃষ্টি ইচ্ছা বুজি পুৰুষৰপৰা অনাদিৰূপিণী, ঈশ্বৰৰ নিজ শক্তি আৰু 'ঈশ্বৰৰ অৰ্দ্ধকায়' মহামায়া বাজ হৈ ওলাল। পুৰুষে তেতিয়া মায়া-জগৎ সৃষ্টি কৰিবৰ বাবে প্ৰকৃতিক আদেশ কৰিলে। পুৰুষৰ কটাক্ষত গৰ্ভৱতী হোৱা প্ৰকৃতিৰপৰা জগতৰ বীজৰূপ মহৎ-তত্ত্ব (চিত্ত) উপজিল। মহত্তৰপৰা সাত্বিক, ৰাজসিক, তামসিক অহঙ্কাৰৰ জন্ম হ'ল। তামসৰপৰা ক্ৰমে শব্দ, শব্দৰপৰা আকাশ, আকাশৰপৰা স্পৰ্শ, স্পৰ্শৰপৰা বায়ু, বায়ুৰপৰা ৰূপ, ৰূপৰপৰা অগ্নি, অগ্নিৰপৰা ৰস, ৰসৰপৰা জল, জলৰপৰা গন্ধ, আৰু শেষত গন্ধৰপৰা বসুমতী হ'ল। ৰাজসৰপৰা চক্ষু, কাণ, নাক, মুখ, ছাল, জিভা, হাত, ভৰি, গুহ্য, লিঙ্গ—এই দহ ইন্দ্ৰিয় হ'ল, আৰু সাত্বিকৰপৰা

সেই দহ ইন্দ্ৰিয়ৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতা ক্ৰমে আদিত্য, দিশ, অশ্বিনীকুমাৰ, বহ্নি, বায়ু, বৰুণ, ইন্দ্ৰ, বিষ্ণু, মিত্ৰ, প্ৰজাপতিৰ উৎপত্তি হ'ল। মন, বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ আৰু চিত্ত—এই চাৰিওকে একেলগে ধৰি এক মন (অন্তঃকৰণ, অন্তৰাত্মন)। এই চাৰিৰ কাম ১মনন, বোধন, অভিমান আৰু চিন্তন, আৰু উপাস্য অনিৰুদ্ধ, প্ৰদ্যুম্ন, সঙ্কৰ্ষণ আৰু বাসুদেৱ। ভাগৱত বা পাঞ্চৰাত্ৰ ধৰ্মৰ এয়ে চতুৰ্ব্যূহ; শঙ্কৰদেৱে এই চাৰি মূৰ্ত্তিৰ একত্বৰ উল্লেখ কৰিলেও তাত বা তাৰ পূজাত জোৰ দিয়া নাই।

গন্ধ, স্পৰ্শ, শব্দ, ৰূপ, ৰস—এই পাঁচ বিষয় বা তন্মাত্ৰ আৰু এঘাৰ ইন্দ্ৰিয় (কৰ্মেন্দ্ৰিয়, জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, মন) গোট খাই 'ষোড়শ বিকাৰ'; তাৰ লগত পঞ্চ মহাভূত, প্ৰকৃতি, মহৎ আৰু অহঙ্কাৰক ধৰি মুঠ চৌবিশ তত্ত্ব হ'ল। কিন্তু তত্ত্বসমূহ সৃষ্টিক্ষম নোহোৱা বাবে "জীৱৰূপে সৰ্বাত্মা পশিলা নাৰায়ণ"। তেতিয়া ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত চৌবিশ তত্ত্ব শতেক হৈ সুবৰ্ণৰ ব্ৰহ্মাণ্ড নিৰ্মাণ কৰিলে। তাৰ ভিতৰত নাৰায়ণ প্ৰৱেশ কৰিলত প্ৰকৃতিয়ে ভয়ত চৈধ্য ভুৱন সৃষ্টি কৰিলে। পিছে, তেতিয়াও ত্ৰিজগৎ শূন্য দেখি ঈশ্বৰে তেওঁৰে মায়াৰ যোগেদি সৃষ্ট তিনি গুণ লৈ ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আৰু ৰুদ্ৰৰূপে অৱতাৰ ধৰিলে প্ৰাণীৰ সৃষ্টি, পালন আৰু সংহাৰৰ অৰ্থে।

মহাপুৰুষ আৰু মহাপুৰুষীয়া

সাংখ্যৰ নানা বিৰোধী যুক্তি ভাগৱতত কেনেকৈ ভক্তিপথৰ লগত মিলাবলৈ যত্ন কৰা হৈছে, মন কৰিবলগীয়া। উপৰোক্ত চৌবিশ তত্ত্বৰ লগত পুৰুষক ধৰিলে হয় পঁচিশ তত্ত্ব। কিন্তু এই পুৰুষ অনাদি-অবিদ্যাযুক্ত হোৱা বাবে তেওঁৰ ওপৰত ষড়বিংশ তত্ত্বৰূপ এজন অধিপুৰুষৰ কল্পনাৰ আৱশ্যক হয়। সেয়ে "প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইটো কৰি পৰ", "প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইৰো নিয়ন্তা" মহাপুৰুষ, পৰমপুৰুষ পুৰুষোত্তম, পৰমেশ্বৰ। তেওঁহে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ ভজনীয় পৰম দেৱতা; তেওঁৰ উপাসকসকল হ'ল ভাগৱতৰ 'মহাপৌৰুষিক', নামঘোষাৰ 'মহাপুৰুষৰ সেৱক' আৰু সাধাৰণ কথাৰ 'মহাপুৰুষীয়া'।

ভজনীয়ৰ স্বৰূপ

সংসাৰৰূপৰা জীৱৰ যি দুখ-নিকাৰ হয়, সেইবোৰ নোহোৱা হ'ব মায়া-যৱনিকা আঁতৰিলেহে। দাৰ্শনিক মতবাদ অনুসৰি পৰম শ্ৰেয়সৰ প্ৰতি অগ্ৰসৰৰ পন্থা সুকীয়া সুকীয়া হোৱা দেখা যায়। শঙ্কৰাচাৰ্যই নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰে সম্পূৰ্ণ একত্বই আধ্যাত্মিক লক্ষ্য বুলি ধৰাত জ্ঞান সাধনকে পৰম পথ বুলি নিৰ্দেশ কৰিছে। আনহাতে ৰামানুজে সাকাৰ ৰূপৰ অৰ্চনা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। শঙ্কৰদেৱে 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ "পৰমগতি-প্ৰদ-ভজনীয়-পৰমদেৱতা-মাহাত্ম্য"ত "শত অৱতাৰৰ বীজ আৰু যাৰ নাভি-কমলৰপৰা ব্ৰহ্মায়ো জন্মলাভ কৰে" সেই নিৰ্গুণ, সচ্চিদানন্দ, নিৰ্ভেদজনেই ভজনীয় পৰমেশ্বৰ বুলি সিদ্ধান্ত কৰিছে। তেৱেঁই ভাগৱতৰ আদি আৰু অন্তৰোকৰ ধ্যেয়

'সত্যং পৰম্'; শ্ৰীধৰৰ মতে 'পৰমেশ্বৰ' আৰু 'পৰং সত্য শ্ৰীনাৰায়ণাখ্যং তত্ত্বম্'; 'কীৰ্ত্তন-ঘোষা'ৰ "ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন, সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ", নাটকৰ "জগতক পৰম গুৰু পৰমেশ্বৰ, পৰমপুৰুষ, পুৰুষোত্তম, সনাতন নাৰায়ণ" আৰু 'নামঘোষা'ৰ 'সদানন্দ সনাতন', 'চিদানন্দ-ঘন-স্বৰূপ'। 'ব্ৰহ্মেতি পৰমাত্মেতি ভগৱানিতি শব্দ্যতে'। 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ত আকৌ কৃষ্ণকে সেই অধিকাৰী, সত্য, আত্মা-পৰমেশ্বৰ বুলি নিৰ্দিষ্ট কৰিছে। এই শুদ্ধ-সত্ত্ব সাকাৰ ৰূপৰ কথা নাজানিহে "মূঢ় যত প্ৰাণী বোলে ব্ৰহ্ম নিৰাকাৰ"। "যতেক প্ৰাকৃত আকাৰ-বৰ্জ্জিত" দেখিহে তেওঁক নিৰাকাৰ বুলিছে ঘোষাত।

ভক্তি আৰু মুক্তি,
জীৱ মুক্তি

শঙ্কৰ-মাধৱে ঠায়ে ঠায়ে ঈশ্বৰৰ সগুণ নিৰ্গুণ দুই ভাৱ ৰাখিছে যেন লাগে। জ্ঞানৰ দ্বাৰা তেওঁ যদিও লভ্য, তেওঁৰ কৃপা কণাইহে সহজে শ্ৰেয়সলৈ নিব পাৰে। গতিকে ভক্তিয়েই প্ৰকৃত পথ। শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে ভক্তিৰ ভিতৰেদি জ্ঞান, জ্ঞানৰপৰা মোক্ষ দেখুৱাইছে (ঈশ্বৰভক্ত্যা লব্ধজ্ঞানেন মোক্ষ ইতি)। বৈষ্ণৱ গুৰুসকলে নানাভাৱে জ্ঞান-যোগ আৰু কৰ্ম-কাণ্ডতকৈ ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। আদি নাৰায়ণ আৰু তেওঁৰ স্বৰূপ কৃষ্ণক উপাসনা কৰাৰ নটি বেলেগ বেলেগ পদ্ধতি— শ্ৰৱণ, কীৰ্ত্তন, ধ্যান, পূজা, পদ-সেৱা, দাস্য, সখিত্ব, বন্দন, আত্ম-সমৰ্পণ। ভক্তি সহজ মুক্তিৰ পথ,—

* এতেকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বৰূপ॥
* হৰিৰ ভকতি পাই পৰম মুকুতি।

এইদৰে ভক্তিৰ বলত ভক্তই মায়াৰ নিগ্ৰহ আৰু সংসাৰ বা জন্ম-মৰণৰ হাত সাৰে আৰু নিৰ্বাণ বা নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মত্ব পাবৰ বাবেও যোগ্য হয়,—

* তোমাক পূজিলে মিলে আপুনাতে যাই। (প্ৰহ্লাদ-চৰিত্ৰ)
* চৈতন্যমূৰ্ত্তি পূৰ্ণানন্দ হৰি।
থৈৰন্ত তেন্তেয়েৰে একে কৰি॥ (নামাপৰাধ)
* দেৱ মাধৱক ধ্যান কৰে যিটো নিত।
বিষ্ণুৰ প্ৰৱেশে যেন অগনিত ঘৃত॥ (উৰেষা-বৰ্ণন)
* তুমি প্ৰভু নিৰ্গুণ গুণেৰ সীমা নাই।
নিৰ্গুণ হোৱয় জীৱ সেহি গুণ গাই॥ (বৰগীত, মাধৱদেৱ)
* দেহকো নেদেখে জীৱে হুয়া ব্ৰহ্মময়।
ইহাকে বুলিয় ৰাজা আত্যন্তিক লয়॥ (ভাগৱত, ১২শ)

এনে অদ্বৈত মুক্তিৰ সম্ভাৱনা থাকিলেও আদৰ্শ ভক্ত আদৰ্শ ভৃত্য—বেপাৰী নহয় (লোহে বণিজাক), 'মুক্তিত নিস্পৃহ'। আদৰ্শ ভক্তি নিৰাশী,—

* অহৈতুক্যব্যৱহিতা যা ভক্তিঃ পুৰুষোত্তমে।

দেহতে সকলো কৰ্ম স্খালন কৰি ভক্তই জীৱন্মুক্তিও লাভ কৰিব পাৰে। শঙ্কৰ-মাধৱৰ লেখাৰ ঠায়ে ঠায়ে অব্যয় বৈকুণ্ঠপ্ৰাপ্তিৰ আদৰ্শ দাঙি ধৰাও দেখা যায়। ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ আদি চৈধ্য ভুৱনৰ ওপৰৰ, কাল আৰু মায়াৰ অতীত এই থানত সেৱাৰ অনন্ত সুখ বৰ্তমান। কিন্তু আকৌ ভক্তই দাবী কৰিবলৈ নাযায়।

একশৰণ নামধৰ্ম

নৱবিধা ভক্তিৰ ভিতৰৰ 'নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ গুণ'ৰ শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্তনকে শ্ৰেষ্ঠ ঠাই দিয়া হৈছে বাবে শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্মৰ নাম নামধৰ্ম। সচ্চিদানন্দ সনাতন ব্ৰহ্মস্বৰূপ নাৰায়ণৰ বাহিৰে ব্ৰহ্মাৰপৰা তৃণ পৰ্য্যন্ত সকলো মায়াৰ টোপনিত জড় হৈ পৰি আছে। সেই টোপনিৰপৰা সাৰ পালেই সকলোৱে বেলেগ সত্তা নাথাকিব, "চিদানন্দ-ঘন-স্বৰূপ"ত মিলি যাব। গতিকে নাৰায়ণৰ বাহিৰে আন দেৱতাৰ উপাসা জড়োপাসনা বুলি ধৰা হৈছে। সেইবাবে "পূৰ্ণানন্দ সমুদ্ৰৰ গোপী-ভৰ্ত্তা" কৃষ্ণকেই মাথোন বিশেষকৈ শ্ৰৱণ-কীৰ্তনেৰে উপাসা কৰিব লাগে—এই কথাই নামধৰ্মক একশৰণ বিশেষণেৰে সবিশেষ কৰিছে। ভাগৱতৰ মহদাদি মায়া গুণেৰে বিৰচিত অৰূপ চিদাত্মাৰ অৱতাৰবাদ ইয়াত মানি লোৱা হৈছে; গতিকে ৰাম-নাম কৃষ্ণ-নাম একে হৰি-নামেই আৰু মূল নাম-ৰত্নৰ ভিতৰত 'ৰাম'কো সামৰা হৈছে।

অদ্বৈতবাদ

জীৱ-ঈশ্বৰৰ অংশাংশীভাৱ, ঈশ্বৰৰ অন্তৰ্য্যামিত্ব আৰু সাকাৰ উপাসনা আদিত শঙ্কৰদেৱে বিশেষ ভিৰ দিছে, আৰু এইবোৰ আপাততঃ অদ্বৈত-বিৰোধী কথা; কিন্তু এনেবোৰ পাঠৰ তুলনাত দাৰ্শনিক সিদ্ধান্তৰ ফালে তেওঁৰ অদ্বৈতবাদৰ প্ৰাবল্য অধিক যেন লাগে। গতিকে ক'ব লাগিব, শঙ্কৰদেৱৰ লগত মিলি তেওঁৰ বৈদান্তিক মত অদ্বৈতবাদৰ ফাললৈকে ঢাল খাই আছে ভাগৱত-পুৰাণৰ দৰে, ভাগৱত-ভাৱাৰ্থ-দীপিকাৰ দৰে।

ষষ্ঠ খণ্ড

শ্ৰীশঙ্কৰী সম্প্ৰদায়ৰ বিস্তাৰ, সত্ৰৰ বুৰঞ্জী আৰু শঙ্কৰী ধৰ্মৰ পৰিণতি

শ্ৰীশঙ্কৰী বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়

১৪৯০ শকৰ ভাদত গুৰুজনা বৈকুণ্ঠলৈ চলিল তেওঁৰ সকলো শক্তি-ভক্তি মাধৱদেৱত অৰ্পণ কৰি। ৰৰপুত্ৰ ৰামানন্দই কোচবেহাৰত গুৰুৰ মানৱী দেহাৰ চিতা দাহ কৰি নৰনাৰায়ণে দিয়া খেল-নাৱেৰে আহি পোনতে গণককুচিত সোমাই মাধৱৰ লগ লৈ পাটবাউসীৰ আইগোসাঁনীৰ কাষলৈ গ'ল। পাটবাউসীতে গুৰুজনাৰ মাহেকীয়া শ্ৰাদ্ধ-উৎসৱ হ'ল। কিন্তু কিবা এটি কথাত লাগি দামোদৰদেৱ শ্ৰাদ্ধলৈ নগ'ল। সেয়ে মাধৱদেৱ-দামোদৰদেৱৰ মাজত বিচ্ছেদৰ কাৰণ হৈ পৰিল আৰু শঙ্কৰী বা মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰপৰা একশ্ৰেণী ফাটি দামোদৰীয়া নামে বেলেগ পন্থ হোৱাৰ দৰে হ'ল। মাধৱদেৱে গণককুচি, সুন্দৰীদিয়া আৰু বৰপেটাত থাকি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি গীত-নাট ৰচনা কৰিলে। দামোদৰদেৱেও মনোমোহা কৰি পাটবাউসীত ডাঙৰকৈ নামঘৰ-মণিকূট সজাই 'ধৰ্মৰ হাট' পাতিলে।

পন্থ-ভেদ

সুন্দৰীদিয়াতে মাধৱৰ ওচৰত ভৱানীপুৰীয়া গোপালদেৱ, যদুমণি, ভাটৌকুচীয়া কেশৱচৰণ আতা, নাজিৰাৰ দৈৱজ্ঞ হৰিহৰ আতা আদিয়ে শৰণ লয়হি। ১৪৬৩ শকত আহোম ৰাজ্যৰ ৰাজধানী ৰংপুৰৰ নাজিৰাহাটত গোপালদেৱৰ জন্ম হয়। এওঁ জন্মযাত্ৰা, নন্দোৎসৱ, উদ্ধৱযাত্ৰা আদি নাট আৰু কিছু গীত-ঘোষা ৰচনা কৰে। কামৰূপৰ ভৱানীপুৰ, অসমৰ কালজাৰ আদি ঠাইত সত্ৰ পাতি ১৫৩৩ শকৰ ৰহাগৰ শুক্লা ষষ্ঠীত ভৱানীপুৰীয়া আতা বৈকুণ্ঠী হয়। গোপাল আতা আছিল মাধৱদেৱৰ আত্মাসম প্ৰিয়। ৰৰপেটাত থাকোঁতে পণ্ডিতসকলৰ বিদ্বেষৰ হেতুকে কামৰূপ ৰাজ্যৰ ৰজা ৰঘুদেৱনাৰায়ণৰ হাতত মাধৱৰ নানা বিপত্তি হয়। সেই বেজাৰত তেওঁ নৰনাৰায়ণৰ পুত্ৰ লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ কোচবেহাৰ ৰাজ্যত থাকেগৈ। তাতে বৰ নাৰায়ণপুৰৰ তিতা চোমদাৰৰ পুত্ৰ পদ্ম তেওঁৰ শৰণাপন্ন হয়গৈ। পদ্ম আতাক মাধৱদেৱে উজনিৰ অসম ৰাজ্যত ধৰ্ম প্ৰকাশিবলৈ নিজৰ গাৰ বল দি পঠায় বাবে তেওঁৰ নাম বদলা, বদুলা বা বদুলীয়া আতা হয়। "সোণকোহৰপৰা কৰতীয়া গঙ্গা, এই দুই সীমাৰ ভিতৰত দেশ মোৰ; সোণকোহৰপৰা বৰনদীলৈকে এইডোখৰ মথুৰাদাসৰ আৰু বৰনদীৰপৰা ব্ৰহ্মকুণ্ডলৈকে এইডোখৰ তোমাক দিলোঁ।

দশম-কীৰ্ত্তন শাস্ত্ৰত শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুক দেখিবা, ঘোষা-ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰত আমাক দেখিবা।” ভকত-বৈষ্ণৱসকলৰ মাজত আজিও “বেহাৰে মধুপুৰ, কামৰূপে বৰপেটা, উজনিত কমলাবাৰী” বুলি এটা কথা প্ৰচলিত আছে। ১৫১৮ শকৰ ভাদৰ কৃষ্ণা পঞ্চমীৰ দিনা বেহাৰৰ ভেলা থানত মাধৱ পুৰুষে নৰ-নাট সামৰিলে। দামোদৰদেৱে কিছু কাল কামৰূপত থাকি লক্ষ্মী-দুৰ্গাপূজা, গঙ্গা-স্নান, যজ্ঞ-ব্ৰত নমনা দোষত অভিযুক্ত হৈ পৰীক্ষিতনাৰায়ণ ৰজাৰ নিগ্ৰহ ভোগে। সেই বাবে তেওঁ বেহাৰৰ লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ আশ্ৰয়ত বৈকুণ্ঠপুৰ নামে সত্ৰ পাতি থাকোঁগে। ১৫২০ শকৰ বহাগৰ শুক্ল প্ৰতিপদত বীৰনাৰায়ণৰ ৰাজত্ব কালত শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ দৰেই বেহাৰতে দামোদৰ বৈকুণ্ঠী হৈ কোচবেহাৰক পবিত্ৰ কৰি থৈ যায়। সেই সময়ত দামোদৰদেৱে বৈকুণ্ঠপুৰত ৰুদ্ৰদেৱক, পাটবাউসীত বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱক আৰু থানে থানে আন সত্ৰাধিকাৰক নিয়োগ কৰে।

চাৰি সংহতি

শঙ্কৰ-মাধৱৰ দিনত অসমৰ বৈষ্ণৱসকলৰ ভিতৰত সম্প্ৰদায়বিভাগ হোৱা নাছিল। পিছত সম্প্ৰদা, কাঠা আৰু আচাৰভেদে চাৰি সংহতিৰ ভাগ হ’ল। এই সংহতি-বিভাগ কৃত্ৰিম আৰু ভেদ-ভাৱৰপৰা সৃষ্টি হোৱা যেন লাগে; তদুপৰি পুৰণি আহোম ৰাজ্যৰ সীমাৰেই ই সীমাবদ্ধ; কামৰূপত সংহতিৰ বৰ লেশ নাই। ঘাইকৈ আই কনকলতাৰ যত্নত শঙ্কৰৰ জীয়াৰী বংশই অসম ৰাজ্যত থিতাপি লোৱাৰপৰাই সংহতি-শ্ৰেণী ওলাইছে। মণিৰাম দেৱানৰ বিশ্লেষণ মতে, বৈদিক আচাৰ-কৰ্ম, নামধৰ্ম দুটিতে সমানে বিশ্বাস ৰাখি হ’ল ব্ৰহ্ম-সংহতি—উজনি অসমৰ চাৰি সত্ৰীয়াসকল। অলপ অলপ কৰ্মত প্ৰবৰ্ত্তি নামত কাঠা থাপি হ’ল পুৰুষ-সংহতি—পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ, ঠাকুৰ আতা আদি। সৰ্ব-কৰ্ম পৰিত্যাগ কৰি গুৰু-চৰণ কাঠাৰে হ’ল কাল-সংহতি—গোপাল আতাৰ সম্প্ৰদায়। নৈষ্কৰ্ম প্ৰবৰ্ত্তনেৰে আচাৰসৰ্ব্বস্ব নিকা,-নিষ্ঠা বা নিত্য-সংহতি—বদুলা পদ্ম আতা, মথুৰাদাস বুঢ়া আতা আদি। ইয়াৰ ভিতৰত কাল-সংহতি সদায় চৰমপন্থী, বিপ্লৱী। এই সম্প্ৰদায়ে সততে ৰজাঘৰৰ নিগ্ৰহ ভোগ কৰিছিল; শেহান্তৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ মাজৰপৰা বিদ্ৰোহৰ জুই ভমক কৰি দেশ জুৰি জ্বলি উঠিল। একমতে ‘নাম’, ‘দেৱ’, ‘ভকত’—এই ‘তিনিটি বস্তু’ শঙ্কৰদেৱে প্ৰকাশ কৰে, অৰ্থাৎ তেওঁ পহুৰ গুৰু হৈ গুৰুতত্ত্বক ভক্ত-বস্তুৰপৰা পৃথক কৰি নেদেখুৱাইছিল। ‘ৰুদ্ৰযামল আচাৰ্য্য-সংহতি’ মতে শঙ্কৰৰপৰা সাতজন ধৰ্মাচাৰ্য্য হয়—ৰামৰাম, হৰিদেৱ, দামোদৰদেৱ, মাধৱদেৱ, নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতা, মনু আৰু হৰিহৰ। মাধৱদেৱে শঙ্কৰৰ তিনিটিৰ লগত ‘গুৰু’ যোগ কৰি অৰ্থাৎ গুৰুক ভক্তৰপৰা সুকীয়া কৰি অসমীয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ‘চাৰি বস্তু’ পূৰ কৰে। বৈষ্ণৱসকলে কয়, মাধৱদেৱ চাৰি সংহতিৰ গুৰু, শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰে গুৰু বাবে তেওঁ হ’ল

চাৰি বস্তু

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম

জগদ্‌গুৰু—গীতাৰ ক্ষৰ ব্ৰহ্ম আৰু অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ অতীত 'মহাপুৰুষ'। সাতজন ধৰ্মাচাৰ্য্যই সেই মহাপুৰুষৰে 'মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম' প্ৰচাৰ কৰে অসম-কামৰূপ-বেহাৰত। পিছৰ যুগত হৰিদেৱ-দামোদৰদেৱৰ ঠালৰ শিষ্যসকলে হৰিদেৱী আৰু দামোদৰীয়া দুটা পৃথক পন্থৰূপে দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰিছিল। হৰিদেৱে মনেৰিত সত্ৰ পাতে; তেওঁৰপৰাই বৈনাকুচি, জাগৰা, চামেৰি, পকেনা আদি সত্ৰৰ উৎপত্তি হয়।

হৰিদেৱী-দামোদৰী পন্থ

দামোদৰদেৱৰ পিছত বেহাৰৰ সত্ৰ বৈকুণ্ঠপুৰত বলদেৱৰ অধিকাৰ হয়। বনমালীদেৱৰপৰা দক্ষিণপাট সত্ৰ হয়। ১৪৯৮ শকত বনমালীৰ জন্ম আৰু ১৬০৫ শকৰ আহিনৰ শুক্লা সপ্তমীত হয় বৈকুণ্ঠগমন। প্ৰাণনাৰায়ণ ৰজাৰ দিনত এওঁ বেহাৰলৈ গৈছিল আৰু বলদেৱ গোসাঁই ঢুকোৱাত বৈকুণ্ঠপুৰৰ অধিকাৰ হৈছিল। দামোদৰে তেওঁৰ প্ৰধান শিষ্য, অসমীয়া কথা-সাহিত্যৰ ওজা ভট্টদেৱক পাটবাউসীত থাপি থয়। "পাটবাউসী অৰ্দ্ধেক দামোদৰী হয়"।[১]

বৰদোৱা সত্ৰ-থূল

মাধৱদেৱে শেষ কালত মথুৰাদাস বুঢ়া আতাক দুটি ৰজা-ৰূপ দি তাঁতীকুচি বৰপেটাত অধিকাৰ পাতে। শঙ্কৰ গুৰুৱে নিজ পুত্ৰ-নাতিক মাধৱৰ হাততে গতাই থৈ যায়। পুৰুষোত্তম আৰু চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰপৰা বড়াসকল পিছত শঙ্কৰদেৱৰ আদি থান বৰদোৱাত প্ৰতিষ্ঠিত হয়হি। বৰদোৱাৰ ঘাই সত্ৰ—নৰোৱা, কোৱামৰা (শলগুৰি), দীঘলী, চামগুৰি। এই অসমৰ চাৰি সত্ৰক নাতিসত্ৰ বা ঠাকুৰ-নপ্তা সত্ৰও বোলে।

কনকলতা-বাৰজনীয়া

চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ পত্নী কনকলতা আইৰপৰা আজ্ঞা পোৱা বাৰখন সত্ৰ—কৌপাতী, নাচপাৰ, নেপালী, কণ্টৰী, হাবুং আদি।[২]

ওপৰ বাৰজনীয়া

মাধৱদেৱে বাৰজন ধৰ্মাচাৰ্য্য পাতি থৈ যায়। মথুৰাদাস বুঢ়া আতা—বৰপেটা; ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, বদুলা পদ্ম আতা—কমলাবাৰী; বংশীগোপাল বা দেউ গোপাল—দেৰেৰাপাৰ, যদুমণিদেৱ—মাহৰা, জাগিন ৰামচৰণ—সুন্দৰীদিয়া, হৰিদেৱ—নাইআটি, লেচাকনীয়া গোবিন্দ—খটৰা; বৰবিষ্ণু আতা—চমৰীয়া; লক্ষ্মীকান্ত—খোপগুৰি; কেশৱচৰণ—বৰজহা; পড়িয়া আতৈ—হেৰেমদ[৩]।

গোপাল বাৰজনীয়া

ভৱানীপুৰীয়া গোপালে ছজন ব্ৰাহ্মণ আৰু ছজন অব্ৰাহ্মণ আতাক অধিকাৰ পাতি দিয়ে; ব্ৰাহ্মণ কৃষ্ণানন্দ আতা আৰু বিষ্ণু আতাৰ সত্ৰ নাই; বৰযদুমণি আতাৰ বাঁহবাৰী, সৰু যদুমণিৰ গজলা, ভুঞাৰ পো, অনিৰুদ্ধৰ মায়ামৰা, নাৰায়ণৰ

কাল-সংহতিৰ প্ৰতিপত্তি

হালধিআটি, সনাতনৰ নগৰীয়া—এই পাঁচখন অব্ৰাহ্মণ সত্ৰ; শ্ৰীৰাম আতাৰ আঁহতগুৰি, মুৰাৰি আতাৰ চৰাইবাহী, ৰামচন্দ্ৰ আতাৰ যৌৱামোচন, পুৰুষোত্তম আতাৰ কাথপাৰ, সন্ন্যাসী ৰামচন্দ্ৰ আতাৰ ইকৰাজান—এই পাঁচখনি ব্ৰাহ্মণ [illegible] জনকপৰা বঢ়া। গোপাল আতাৰ বংশৰপৰা হোৱা সত্ৰ—টোকাচাপৰি, কলাকটা, ঢোপাবৰ, হেমাৰবৰি আৰু নাচনীপাৰ। ভৱানীপুৰীয়া আতাৰপৰা উদ্ভূত এই কাল-সংহতিৰ সত্ৰসকলে পিছৰ যুগৰ ৰাজনৈতিক বুৰঞ্জীত ভীষণ আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ধনে-জনে বিশেষকৈ দিহিং আৰু মায়ামৰা সত্ৰৰ প্ৰতিপত্তি অতুল হৈ পৰিছিল। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ অৱশ্যে কাল-সংহতিৰ সাম্যবাদী মনোভাৱ। উজনি অসমৰ মটক ৰাজ্য আদি প্ৰাক্-আৰ্য্যসকলৰ অঞ্চলবোৰত ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলগীয়া হোৱা বাবে সত্ৰ-স্থাপকসকলৰ দৃষ্টি হৈছিল উদাৰ; ব্ৰাহ্মণ-কলিতাবোৰেপৰা আৰম্ভ কৰি সকলো মৰাণ-কৈবৰ্ত্ত আদি ব্ৰাহ্মণ্য-ধৰ্মৰ বহিৰ্ভূত লোক পৰ্য্যন্ত কৰি সমভাৱে এওঁলোকৰ শিষ্যৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। গতিকে, শঙ্কৰ গুৰুৱে যাৰ বাবে ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল, অসম ৰাজ্যৰ সেই জনসাধাৰণক লৈ বিশেষকৈ এই দুখনি সত্ৰ শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। ৰজাঘৰীয়া সন্তোষ-অসন্তোষত পৰি দিহিং সত্ৰ আৰু মায়ামৰা সত্ৰৰ দেখাদেখিকৈয়ে কাজিয়া হৈছিলগৈ আৰু তৃতীয় মৰাণ-বিদ্ৰোহৰ সময়ত দিহিঙৰ ডাঙৰ গোসাঁই আৰু মায়ামৰীয়া গোসাঁই স্বয়ং যুদ্ধক্ষেত্ৰত নামিছিল।

মধুপুৰীয়া সম্প্ৰদা

বদুলা পদ্ম আতা হ'ল কমলাবাৰী আৰু কমলাবাৰীৰ অধীন জৰাবাৰী প্ৰমুখ্যে দহখন 'মধুপুৰীয়া সম্প্ৰদা'ৰ সত্ৰৰ মূল। বংশীগোপালদেৱে কুৰুৱাবাহীত সত্ৰ পাতি থাকে। তেওঁৰপৰা মিত্ৰদেৱ বা মিছিৰি গোসাঁইৰ কুৰুৱাবাহী, নিৰঞ্জন পাঠকৰ আউনীআটি, লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ গড়মূৰ, উজনিৰ 'চাৰি-সত্ৰীয়া'ৰ অন্তৰ্গত এই তিনি সত্ৰ হয়। বনমালীদেৱে স্থাপন কৰা দক্ষিণপাটো চাৰি সত্ৰৰ এখনি। চাৰি-সত্ৰীয়াসকলে আহোম ৰজাঘৰৰপৰা অপৰিমিত সন্মান আৰু ঐশ্বৰ্য্য লাভ কৰিছিল।

চাৰি সত্ৰীয়া

যদুমণিদেৱৰ মাহৰা সত্ৰৰ ভক্ত-শিষ্যৰ বিভাগ হৈ হ'ল মাহৰা, আথাৰ, পতিবাৰী, জোৰবাৰুৰীয়া। তাৰ পিছত মাহৰাৰপৰা এজন ভকতে গৈ খাৰমৰা সত্ৰ পাতে। পুৰুষোত্তম আৰু চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰ দুয়ো মাধৱদেৱৰ মতে বাৰজনকৈ ধৰ্মাচাৰ্য্য পাতে। পুৰুষোত্তমে পতা এলেঙি সত্ৰৰ বাপুখুন্দ, বেলেগুৰিৰ মুৰাৰি, ভুগভৰ কৃষ্ণচৰণ আদি বাৰজনক 'বৰ বাৰেজনীয়া' আৰু চতুৰ্ভুজে পতা বাৰজনক 'সৰু বাৰেজনীয়া' বোলা হয়। এইসকলেই শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম-

বৰ আৰু সৰু বাৰেজনীয়া

পৰিয়াল কোচবেহাৰৰ ভেলা, মধুপুৰ, ছত্ৰা মধুপুৰ আদি পৰ্য্যন্ত অসম-কামৰূপ-বেহাৰত বিস্তৃত হৈ পৰে।

অ-শঙ্কৰী 'আগম মাৰ্গ'

শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰবৰ্তিত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম পালন কৰা এই সত্ৰসমূহৰ উপৰিও অসমত অ-শঙ্কৰী গোস্বামীসকলে প্ৰতিষ্ঠা কৰা অনুষ্ঠানৰ চমু বিৱৰণ* এইখিনিতে সংযোগ কৰিব পৰা যায়। কলাবাৰী, তামোলবাৰী আৰু কঁহৰাতলী, এইকেইখন চৈতন্যপন্থী সত্ৰ মহাপুৰুষীয়া সত্ৰসমূহৰ অনুকৰণত (বঙালী আখৰাৰ আহিঁত নহে) আদি কালতে স্থাপিত হয়। নগাঁও অঞ্চলৰ মিছামৰা আৰু দৈপৰা এই শ্ৰেণীৰে সত্ৰ। মুকলিমূৰীয়া গোসাঁয়ে বিদেশত দীক্ষা গ্ৰহণ কৰি সাধকতা প্ৰকাশ কৰাত কিছু ব্ৰাহ্মণে তেওঁৰপৰা দীক্ষা লয়। ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনত আহি নদিয়াৰ কৃষ্ণৰাম ন্যায়বাগীশ ভট্টাচাৰ্য্য শিৱসিংহৰ দিনত থাপিত হৈ পৰ্বতীয়া গোসাঁই বা ভট্টাচাৰ্য্য গোসাঁইৰূপে জনাজাত হয়। লক্ষ্মীসিংহৰ দিনত ৰামানন্দ আচাৰ্য্যই সত্ৰ পাতি পহুমৰীয়া বা ন গোসাঁই নামে অভিহিত হয়। পহুমৰীয়া গোসাঁইৰ তিনি পুত্ৰৰপৰা তিনিটা ঠাল বাঢ়ে—ক্ৰমে -চন্দ্ৰ-ধৰ আৰু -ঈশ্বৰযুক্ত নামৰ গোসাঁইসকলৰ। পৰ্বতীয়া গোসাঁইৰ লগতে অহা নাতি গোসাঁইৰপৰা পাণ্ডুনাথত এঘৰ গোসাঁয়ে পোনতে থিতাপি লয়। পৰ্বতীয়া, নাতি আৰু পহুমৰীয়া গোসাঁইসকল ৰজাঘৰৰ গুৰু হয়। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকাৰ আদি ভাগতে মণিপুৰৰ ৰজা গোপালসিংহই শ্ৰীহট্টৰ নৰসিংহ আখড়াৰপৰা সন্তদাস বাবাজী নামে এজন চৈতন্যপন্থী লোক আনি নিজ ৰাজ্যত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠা কৰে।

অসম ৰাজ্যত ভক্তি আৰু ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম

অসমৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক বুৰঞ্জী অতি ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত। তাইবংশীয় আহোম ৰজা-ডাঙৰীয়াসকলে পোনতে দেওধাই, মহন আৰু বাইলুং শ্ৰেণীৰ পুৰোহিত লৈ স্বজাতীয় ধৰ্ম পালন কৰিছিল আৰু হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি তেওঁলোকৰ মনোভাব আছিল উদাসীন প্ৰকৃতিৰ। দেওধাই পণ্ডিতে ৰাজকাৰ্য্যতো পৰামৰ্শ যোগাইছিল। কালক্ৰমত ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম ৰাজকাৰেঙত শিপাবলৈ ধৰিলে। স্বৰ্গদেৱসকলে নিজেই হিন্দু ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে, ডা-ডাঙৰীয়াসকলো পিছ পৰি নাথাকিল। সময়ৰ সোঁতত এনে হ'ল, দেওধাই, মহন, বাইলুঙৰ ৰজা-ৰাজোৱালৰ ঘৰত মঙল চোৱাৰ বাহিৰে আন প্ৰসঙ্গত প্ৰায় স্থান নোহোৱাত পৰিল। জয়ধ্বজসিংহৰ দিনৰপৰা বৈষ্ণৱ গোসাঁইসকলে ৰজাঘৰীয়া সহায় প্ৰত্যক্ষভাৱে পাবলৈ ধৰিলে। লগে লগে বহুতো সত্ৰই ৰাজতন্ত্ৰৰ চাৰিকাষে ঘূৰিবলৈ লাগিল—ৰজাঘৰীয়া খিতাপ আৰু সুবিধা বিচাৰি। ৰুদ্ৰসিংহই পৰ্বতীয়া গোসাঁইক অসমত আনি-মাতি আৰু শিৱসিংহই তেওঁতে শৰণ লৈ অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত এক অমিল-অমীল সুৰ সুমালে। তাৰ ফলত

ধৰ্মনৈতিক, সামাজিক অসমত নানাৰূপ সংঘৰ্ষ ওলাল আৰু সেই সংঘৰ্ষই প্ৰলয়ঙ্কৰী ৰূপ ল'লে। ৰাজধানীত গোসাঁই-মহন্তসকলৰ মৰ্য্যাদা ৰাজ্য-শাসন-সম্বন্ধীয় ৰাজনীতিৰ অন্তৰঙ্গ বিশেষ বিষয় এটা হৈ পৰিল; গোসাঁইঘৰীয়া [illegible] বা সত্ৰীয়া ফুকন এজন লৈ নতুন এটা শাসনবিভাগকে সৃষ্টি কৰিবলগীয়া হ'ল। সত্ৰসমূহত অধিকাৰ গোস্বামীৰ অভিষেকৰ সময়তো এজন ফুকন বা বৰুৱা গৈ ৰাজ-আজ্ঞা শুনাব লাগিছিল। চ'ৰাত বহোঁতে আউনীআটি, দক্ষিণপাট, গড়মূৰ, কুৰুৱাবাহী, এই চাৰি সত্ৰৰ হ'ল পহিলা শাৰী। সেই শাৰীৰ মূৰলৈ বহে চাৰি-সত্ৰীয়াৰ 'নায়েব'-ৰূপে দিকলু, সৰু গড়মূৰ, কুটুকীচাপৰি। শলগুৰি, দিহিং, বেঙেনাআটিৰ হ'ল এশাৰী; মৰাণ-বিদ্ৰোহৰ আগতে মায়ামৰা সত্ৰয়ো এই শাৰী পুৰাইছিল। বৰ বাৰেজনীয়া, এলেঙি, লেটুকগাঁও, চুপহা, কৈচুঙীয়া মহন্ত আদিৰ ঠাই তাৰ পিছতে। তাৰ পিছত আকৌ হেমাৰবৰি, জুৰকটা, আঁহতগুৰি, কৰতিপাৰ আদিৰ থান। মধুপুৰীয়া সত্ৰসকলৰ মাজত কমলাবাৰী আদিতে বহে। এইদৰে গোসাঁই-মহন্তসকলৰ থান-মান, চাল-চলনৰ নীতি ৰাজনীতিৰ ভিতৰত পৰিল। ৰজা আৰু ক্ষমতাশালী ডাঙৰীয়াসকলে নিজ নিজ গুৰুক আগ শাৰীত বহুৱাবলৈ যত্ন কৰিছিল। ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনত বুঢ়াগোহাঁই, বৰগোহাঁই, পৰ্বতীয়া কুঁৱৰী বাৰেঘৰ মহন্তৰ শিষ্য হৈ সেই মহন্তক কৰতিপাৰৰ মহন্তৰ আগত বহুৱাইছিল।

বামুণৰ ঘৰত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা বামুণীকোঁৱৰ চুডাংফা (১৩২১-৩৮ শক) সিংহাসনত উঠাৰ লগে লগে লক্ষ্মীনাৰায়ণ শালগ্ৰামে কাৰেঙত চোমদেওৰে শাৰী পুৰালে, হিন্দু ধৰ্মৰ বীজ প্ৰথম আহোম ৰজাৰ ঘৰত সোমাল।

চুখাম্‌ফা খোৰা ৰজাৰ দিনত

চুখাম্‌ফা খোৰা ৰজাৰ (১৪৭১-১৫৩৩) দিনত শঙ্কৰ-মাধৱৰ মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম জনসাধাৰণৰ মাজত বৰকৈ বিয়পে। ৰজায়ো নতুন ধৰ্মাৱলম্বী লোকক কোনো অত্যাচাৰ কৰা নাছিল। এওঁৰ দিনতে নাৰায়ণপুৰৰ বিষ্ণু-বালিকুচিত শঙ্কৰদেৱৰ সমনীয়া আৰু ভৱানীপুৰীয়া গোপালৰ শিষ্য ভূঞাৰ পো অনিৰুদ্ধদেৱে (জন্ম ১৪৭৫ শক) ১৫২৩ শকত নাহৰ-আটিত মায়ামৰা সত্ৰ পাতে; অনিৰুদ্ধৰ পৰম মিত্ৰ বদুমণি বৰ আতায়ো বাঁহবাৰীত সত্ৰ পাতি থাকে।

প্ৰতাপসিংহৰ দিনত

চুচেংফা প্ৰতাপসিংহ বুঢ়া ৰজাৰ (১৫৩৩-৭১) দিনত মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম দেশত বিশেষকৈ ব্যাপ্ত হ'ল। বুৰঞ্জীত আছে, মুকুন্দ নামে গোসাঁয়ে বিধি এৰি নামত ধৰা বাবে তেওঁক বধ কৰা হয়। বংশীগোপালদেৱে হাবিয়ে হাবিয়ে পলাই ফুৰিছিল ভয়ত। বুঢ়া ৰজাই যম দেখি ফিৰাই আনি দেউগোপালক কুৰুৱাবাহীত মঠ-মণ্ডপ কৰাই থাপিলে। দেউগোপালৰ মৃত্যুত তেওঁৰ ধৰ্মপুত্ৰ বিজয়দেৱ বা দিহিং গোসাঁই সত্ৰাধিকাৰ হ'ল। [illegible] দুই পুত্ৰই তেওঁৰ শিষ্য হৈ কুৰুৱাবাহীত ডাঙৰ সত্ৰ

কৰি তেওঁক পাতিলে। পিছে সতাই নামে এক খেদা-খোৱা ভকতে ৰজাৰ ওচৰত লগালেগৈ, মিশ্ৰ গোসাঁয়ে ৰজাৰ খিতাপ ল'বলৈ ধৰিছে। চাওডাং দোলা-কাষৰীয়া গৈ তয়নাং কৰিলে। গোসাঁইক বধ কৰা হ'ল। বুঢ়া ৰজাৰ দিনতে কৃষ্ণানন্দ মায়ামৰীয়া গোসাঁইৰ শিষ্য লাকু বৰপাত্ৰ, গুইমেলা সোলা বৰগোহাঁই, এজন নেওগ ফুকন আৰু আন এজন মৰাণ বিষয়াই গুৰুৰ বাহিৰে ৰজাকো মূৰ দোঁৱাই সেৱা নকৰোঁ বোলাত ঘোঁৰাত তুলি, ঘোঁৰা চেঁকুৰাবলৈ দি মূৰৰ সমানে হেংদান পতাই শিৰশ্ছেদ কৰায়।

চুৰম্ফা ভগা ৰজাৰ দিনত মহন্তবধ

মায়ামৰা সত্ৰৰ গোসাঁইসকলৰ বংশাৱলীমতে চুৰম্ফা ভগা ৰজাই (১৫৭১-৭৪) বেজদলৈৰ ঘৰৰ ভণ্ডাৰী বৰুৱাৰ লগনীয়া কথাত চতুৰ্থ মায়ামৰীয়া গোসাঁই নিত্যানন্দদেৱক চাওডাং বৰুৱাৰ খাণ্ডাধাৰীৰ হতুৱা কুঁজিবালিত বধ কৰায়।* মণিৰাম দেৱানৰ মতে ১৬২৩ শকত গদাধৰসিংহৰ বছৰেকীয়া শ্ৰাদ্ধৰ দিনত ৰুদ্ৰসিংহই সকলো মহন্তক চপাই হৰি-সেৱা কৰা সময়তহে নিত্যানন্দক বধ কৰা হয়। নিত্যানন্দ মায়ামৰা সত্ৰৰ অধিকাৰ আছিল ১৫৬৬-ৰপৰা ১৫৭২ শকলৈকে। গতিকে ভগা ৰজাৰ দিনতে তেওঁক হত্যা কৰোৱাটো সত্য হয়। নিত্যানন্দই এনে অহঙ্কাৰ কৰিছিল বোলে আউনীআটি, দক্ষিণপাট আদিৰ "এইবোৰ মহাজন মোৰ কটাক্ষ ফুঁইতে উৰি যাব; মই তুংখুঙীয়া ঘৰেৰেহে সমান।" এই কথাই মায়ামৰীয়া গোসাঁইৰ আৰ্থিক প্ৰতিপত্তি আৰু ৰজাৰ তুল্য জন-বলৰ কথা প্ৰকাশ কৰে। এওঁক মৰা হ'লত মায়ামৰীয়া ভকতসকলে কাথপাৰত গোট খাই কক্ষা বান্ধিলে, "মাৰি যাওঁ, মৰি যাওঁ, গুৰুৰ ঋণ শুজি যাওঁ।"

জয়ধ্বজসিংহৰ শৰণ

চুতাম্লা জয়ধ্বজসিংহই (১৫৭৫-৮৫) কুৰুৱাবাহীৰ মিশ্ৰ গোসাঁইক মৰা কথাৰ ভু পাই তেওঁৰ পুত্ৰক সত্ৰাধিকাৰ কৰি শৰণ ল'ব খোজে। মিশ্ৰ গোসাঁইৰ পত্নীয়ে ভয় কৰি নিজ পুত্ৰক নপঠাই সত্ৰৰ পাঠক নিৰঞ্জনদেউক পঠালে। ৰজাই তেওঁতে শৰণ ল'লে আৰু ১৫৭৫ শকত ভূমি-জমি, দেউৰী-ভাগৱতী, যোগনীয়া-সমলীয়া দি মাজুলীত ৰুৰীয়া আউনী পাণৰ আটি কাটি আউনীআটি সত্ৰ পাতি দিলে 'প্ৰথম নম্বৰী সত্ৰ' কৰি।* মায়ামৰীয়া গোসাঁইৰ বংশাৱলীমতে জয়ধ্বজে মায়ামৰীয়া গোসাঁইত শৰণ ল'ব খুজিছিল; কিন্তু গোসাঁয়ে 'ৰজোগুণীয়া' কুৰুৱাবাহীত শৰণ ল'বলৈ উপদেশ দি নিজে ধৰ্ম নিদিলে। এইজনা ৰজাই অনেক বামুণ-মহন্তক বৃত্তি বিধান কৰে। শঙ্কৰদেৱৰ নাতিৰ জীয়ৰীৰ সন্তানসকল কামৰূপত আৰু ভাটীত আছিল। এওঁলোকক জয়ধ্বজে অনাই অনেক বৃত্তি দান কৰে। 'শৰণীয়া ৰজা' জয়ধ্বজে বেহাৰৰ প্ৰাণনাৰায়ণৰ দেশৰপৰা বংশীগোপালৰ শিষ্য বনমালী গোসাঁইক (জন্ম ১৪৯৮ শক, মৃত্যু ১৬০৫ শক, আহিন, শুক্লা সপ্তমী) আনি

পোনতে কলিয়াবৰৰ জখলাবন্ধাত “ ‘দেৱৰ সত্ৰ কলিয়াবৰ” নামে সত্ৰ আৰু পিছত মাজুলীৰ আঁহতগুৰিৰ অতকৰাত সত্ৰ পাতি থোৱাইছিল। ইয়াৰ পিছত এইজনা ৰজায়ে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণে বাঙলী বাহৰত দক্ষিণপাট (বৈকুণ্ঠপুৰ) সত্ৰ পাতি বনমালীদেৱক বহুৱায়।”

উদয়াদিত্য আৰু গোকুলপুৰীয়া সন্ন্যাসী

চুন্যংফা উদয়াদিত্য ৰজাই (১৫৯২-৯৪) চামগুৰীয়া আতাত শৰণ লয়। পিছে, এইজন ৰজা বৃন্দাবনৰ গোকুলপুৰীয়া সন্ন্যাসী এজনৰ পাকত বৰ বেছিকৈ পৰে আৰু সন্ন্যাসীক গড়গাঁও নগৰৰ চুণপোৰা দুৱাৰত সত্ৰ দি থয়। এইজনা সন্ন্যাসীতে লাইথেপেনা বৰগোহাঁই, বুঢ়াগোহাঁই আদিও শৰণাপন্ন হয়। তেওঁৰ ওচৰত বাৰজন ঠাকুৰীয়া মহন্তকো শৰণ লগাবলৈ যত্ন কৰাৰ ফলত মকাজানৰ সেৱক লুখুৰাসনীয়া ডেকেৰাই উদয়াদিত্যক চক্ৰান্ত কৰি বধ কৰে।” এইদৰে অসম বুৰঞ্জীৰ পাতত আমি আৰু দেখা পাম, যেতিয়াই ৰজাসকলে বাহিৰৰপৰা গুৰু আনি শৰণ লয়, তেতিয়াই ৰজা আৰু প্ৰজাৰ বিভেদ-সৃষ্টিৰ উপক্ৰম হয়। অসম বুৰঞ্জীমতে ৰামধ্বজসিংহ ৰজাই নবোৰা ঠাকুৰত আশা-ভৰসা কৰি গজপুৰত সত্ৰ বান্ধি দিয়ায়; আৰু চুজিন্‌ফা দিহিঙীয়া ৰজা আৰু আতন বুঢ়াগোহাঁই ম'ৰাৰৰাৰ (দিহিং টেঁচা সত্ৰৰ শাখা) সেৱক আছিল।

ল'ৰাৰজা, ৰাজকাৰ্য্যত বনমালীদেৱৰ হস্তক্ষেপ

গদাধৰসিংহৰ মহন্ত-নিৰ্য্যাতন

চুলিক্‌ফা ল'ৰা ৰজাৰ (১৬০১-০৩) ৰাজত্বৰ শেষলৈকে ৰজা আৰু ডাঙৰীয়াসকলে ব্ৰাহ্মণ্য বা বৈষ্ণৱ ধৰ্ম গ্ৰহণ আৰু পালন কৰিলেও ধৰ্ম-প্ৰচাৰক আৰু পুৰোহিতসকলে ৰাজকাৰ্য্যৰ ওপৰত হেতা-ওপৰা কৰিবলৈ নাপাইছিল। চুলিক্‌ফা ল'ৰাৰজা আৰু ভাটীৰ গুৱাহাটীৰ বৰফুকন কলৰ আছিল দক্ষিণপাটৰ সেৱক। এই আপাহতে বনমালীদেৱে ৰজা ভঙা-পতা কামত হাত দিবলৈ যত্ন কৰা দেখা যায়। নিজ শিষ্য ল'ৰা ৰজাক পাটত ৰাখিবলৈ তেওঁ অনেকক খাটনি ধৰিছিল; আন কি কলৰ বৰফুকনে সেই খাটনি নৰখাত তেওঁক গোসাঁয়ে অভিসম্পাত দিছিল। চুপাংফা গদাধৰসিংহই (১৬০৩-১৭) কোঁৱৰবালি কালত চুলিক্‌ফাৰ ভয়ত দেশান্তৰী হৈ ফুৰোঁতে দক্ষিণপাটৰ চোট বনমালী বাপুৰপৰা সহায় নাপাইছিল; আনফালে আউনীআটি প্ৰমুখ্যে সত্ৰসমূহৰ ঐশ্বৰ্য্য-শক্তি দেখা পাই আহিছিল। পাটত উঠি তেওঁ আউনীআটি, দক্ষিণপাট আদি সত্ৰক লণ্ডভণ্ড কৰে, ঠাকুৰীয়া মেধি কেইবাগৰাকীকো বধ কৰায়। এই সময়তে বঙাচৰণ ভকতী কৰবাই মহন্তে উপদ্ৰৱ কৰে গোসাঁই-[illegible]। শৰণ-মাধৱ আদিৰ আত্মজাত সত্ৰৰ বাহিৰেও বহুতো সত্ৰ এই সময়ত নতুনকৈ উদ্ভৱ হৈছিল। “বিশেষ, দেশত আদি-পুৰুষ ইত্যাদি

কৰাবলৈ ধৰাত পাইকৰো সংখ্যা বড় কম পালে। অনেকেই মহাজন বা ভকত বুলি স্বীকাৰ্য নকৰিলে। এইবিলাক কাৰণত থাকি অনেক মহন্তক স্বৰ্গদেৱে (নামৰূপ) চেউনী-বচা আদি ঠায়ে ঠায়ে দূৰৈকৈ পাতিলে আৰু অনেক মহাজনে কোৰ লৈ আলিৰ বন কৰিব লগা হৈছিল।" এই সময়তে মহন্ত হোৱা অনেক ব্ৰাহ্মণ দেশ এৰি বিদেশলৈ গ'ল। ৰাজশাহী জিলাৰ বড়ল নৈৰ ওচৰত এনে 'কামৰূপী বৈদিক'ৰ সন্তানসকল আছে।[৯] ৰজাঘৰীয়া শাক্তি অনেক ক্ষেত্ৰত অনাহকতে, বিশেষকৈ ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ পন্থীসকলে ভোগ কৰিবলগীয়া হৈছিল। গদাধৰে এইদৰে বৈষ্ণৱসকলক নিপীড়ন কৰিলেও আৰু হিন্দু-ধৰ্ম বৰ্জিত আহাৰ ভক্ষণ কৰিলেও ভিতৰি তেওঁ শাক্ত ধৰ্ম পালন কৰিছিল।[১০] পলায়নকালত অলপ দিন আশ্ৰয় পোৱা বাবে গদাধৰে জৰাবাৰী সত্ৰক (তেতিয়া দিহিঙৰ পাৰত) মাটি-বৃত্তি দিছিল বুলি বৰ্তমান সত্ৰাধিকাৰে কয়।

ৰুদ্ৰসিংহৰ ৰাজত্বত শাক্ত প্ৰভাৱ

চুখাংফা ৰুদ্ৰসিংহ (১৬১৭-৩৬) পাটত উঠিয়ে পিতৃয়েকৰ স্বপ্নাদেশ পাই সমস্ত মহাজনসকলক আনি স্বস্থানত থাপিলেহি; জয়সাগৰ পুখুৰী খনাই জয়দ'ল উছৰ্গি বিষ্ণু আদি মূৰ্তি সংস্থাপন কৰিলে; ৰকসভা, হৰি-কীৰ্ত্তনাদি কৰালে, খাওণ্ড-বৈৰাগী নিয়োগ কৰি নদিয়া শান্তিপুৰৰ ওচৰৰ পিমলা মালিপোতা গ্ৰামৰপৰা টিকৰামৰা ভট্টাচাৰ্য্য গোসাঁই কৃষ্ণৰাম দেৱশৰ্মাক আনাই শৰণ ল'বৰ দিহা কৰিছিল। এইজনা স্বৰ্গদেৱে শূদ্ৰ হৈ ব্ৰাহ্মণক শৰণ লগোৱা অপবাদত ভৱানীপুৰীয়া গোপালৰ পৰিনাতি ৰামানন্দ আদিক নানা লাটিঘাটি কৰে।[১১] কোনোৱে কয় যে ৰুদ্ৰসিংহই আউনীআটি গোসাঁইক দীক্ষাগুৰুৰূপে লৈছিল। কিন্তু পিছলৈ ৰুদ্ৰসিংহ শাক্ত ধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষক হৈ পৰিল। তেওঁৰ পুত্ৰসকল এজন এজনকৈ ৰাজপাটত উঠে—শিৱ, প্ৰমত্ত, ৰাজেশ্বৰ আৰু লক্ষ্মীসিংহ; তাৰ পিছত তেওঁৰ নাতিয়েক গৌৰীনাথসিংহ ৰজা হয়। এওঁলোক সকলোৱেই ঘোৰ শাক্ত আছিল। গদাধৰসিংহই চেউনীবচাত ৰখোৱা মহন্ত আৰু আনো অনেক মহন্তক ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনতে মাজুলীত নি পতা হয়। এই সময়তে অনেকজন মহন্ত মহন্তৰ শাৰীৰপৰা আঁতৰি ৰবা-পৰ্বতীয়া আদি হ'ল। ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনত অসমীয়া সংস্কৃতিয়েও বহুতোখিনি ভোল সলাইছিল। তেতিয়াৰপৰা গীত-মাত, সুৰ-সম্ভাৰ, বাদ্য-নৃত্য আদিত বাহিৰৰ প্ৰভাৱ বেছিকৈ সোমাল। পাখোৱাজ (ঢোলক) বাদ্য এই সময়তে সত্ৰ-সভাত সোমাল। দুৰ্গোৎসৱ পালন এই সময়ৰেপৰা বিশেষতে ডা-ডাঙৰীয়াসকলৰ মাজত প্ৰচলন হ'ল। বৈষ্ণৱ গোসাঁইসকলৰ ভিতৰতো অনেকেই ৰাজানুগ্ৰহ বিচৰা বাবে বৈষ্ণৱ সমাজত শাক্ত প্ৰভাৱ বিয়পিল।

শিৱসিংহ আৰু ৰবৰজা ফুলেশ্বৰী

চুতন্‌ফা শিৱসিংহই (১৬৩৬-৬৬) ১৪৬০ শকত নিজুৰ আনীত কৃষ্ণৰাম ভট্টাচাৰ্য্যক গুৰু লয় আৰু গাঁও-ভূঁই ব্ৰহ্মোত্তৰ কৰি দি কামাখ্যা-নীলাচলত থাপনা কৰে। সেই বাবে ভট্টাচাৰ্য্যৰ নাম হ'ল পৰ্বতীয়া গোসাঁই। এইজনা ৰজাৰ দিনতে বৰপেটা সত্ৰৰ বাপুসকলক বৃত্তি দান কৰা হয়। ৰজাই ভট্টাচাৰ্য্য গোসাঁইৰ শিষ্য হৈ গোসাঁইৰ উপাস্য গোসাঁনীৰ মন্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰি পূজা-সেৱাতে দিনৰ কেইঘণ্টামান সময় কটাইছিল। তেওঁ আছিল বৰ ধৰ্মভীৰু। জ্যোতিষীয়া পণ্ডিতে তেওঁৰ ছত্ৰভঙ্গ যোগ পৰিছে বুলি কোৱাতে তেওঁ পৰ্বতীয়া গোসাঁই আদিৰ মন্ত্ৰণাত ঠিলাভোলীয়া নটৰ জীয়ৰী ফুলমতী কুঁৱৰী ফুলেশ্বৰীক ছত্ৰ-দণ্ড দি 'ৰবৰজা' পাতিলে। ফুলেশ্বৰীয়ে গোপাল আতাৰ পন্থৰ "ঠাকুৰীয়া মহাজনসকলক আনি আউনীআটি গড়মূৰত সেৱা কৰাই শ্ৰীমূৰ্ত্তি, ভাগৱত, শালগ্ৰাম, দেউৰী, ভাগৱতী দি পূজা-সেৱা কৰিব দিলে।"

মায়ামৰীয়া মহন্তৰ নিৰ্য্যাতন

ৰবৰজাই মায়ামৰা মহন্তকে আদি কৰি কিছু মহন্তক বলেৰে দুৰ্গামূৰ্ত্তি সেৱা কৰায় আৰু সেন্দুৰ, ৰঙা চন্দন আৰু বলিৰ তেজেৰে ফোঁট দিয়ালে। মায়ামৰীয়া মহন্তই এই কথাত আটাইতকৈ বিষমৰূপে বেজাৰ পালে; শিষ্যসকলক কথাটো কোৱাত সকলো জঁকি উঠিল আৰু বুদ্ধি-বৰ্মনাৰায়ণৰ আয়োজন নিত্যানন্দদেৱৰ হত্যাৰ কথা সুঁৱৰিলে। মায়ামৰীয়া সত্ৰৰ বংশাৱলীমতে ৰবৰজাই চতুৰ্ভুজ গোসাঁইক কটাবলৈকে ওলাইছিল; পৰ্বতীয়া গোসাঁইৰ হাক শুনিহে নকটাকৈ থাকিল। শিৱসিংহৰ দিনতে ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্ম সম্পূৰ্ণৰূপে ৰজাৰ ধৰ্ম হিচাপে নিগাজী হ'ল। সম্ভ্ৰান্ত আহোমসকলৰ মাজত অহিন্দু হৈ থকাটো বেয়া কথা বুলি গণ্য হ'বলৈ ধৰিলে। চোমদেউৰ পূজা প্ৰকাৰান্তৰে ভেদ হৈ পৰিল।[১৮] এতিয়াৰেপৰা শাক্ত পূজা-সেৱা ৰজাঘৰত দেখা-দেখিকৈয়ে হোৱাত দেওধাই-বাইলুংসকলে আপত্তি তুলিছিল; কিন্তু ৰজাঘৰত ব্ৰাহ্মণ্য প্ৰতিপত্তি বাঢ়িলহে, নকমিল।

ৰাজেশ্বৰসিংহ

দেশ-বিভ্ৰাটৰ মূল অঙ্কুৰ

চুৰম্‌ফা ৰাজেশ্বৰসিংহ (১৬৭৩-৯১) "স্বৰ্গদেও পৰ্য্যন্তেহে পৰ্বতীয়া গোসাঁইৰ শিষ্য আছিলে; এইজনাৰ দিনতে পৰ্বতীয়া গোসাঁইৰ ককাই নাতি গোসাঁই বুলি এঘৰ বৃত্তি-বিধানে সহিতে পৃথক হৈ পাণ্ডুনাথত ঘৰ লয়।"[১৯] ৰাজেশ্বৰ নাতি গোসাঁই বংশৰ এঘৰৰ শিষ্য হ'ল। শিৱসিংহ, প্ৰমত্তসিংহ আৰু ৰাজেশ্বৰসিংহই বঙ্গদেশীয় আগমী পন্থ ল'লে; মণিৰাম দেৱানৰ মতে "দেশ বিভ্ৰাটৰো মূৰ (মূল) অঙ্কুৰ এই।" প্ৰকৃতপক্ষে, এই হেতুকেই এই সময়ৰেপৰা ৰজা আৰু প্ৰজাৰ মাজত এক জোৰা নোখোৱা বৈষম্যৰ সৃষ্টি হ'ল। তাৰণীয়া অনেকেই

ৰজা-ধৰ্ম আৰু প্ৰজা-ধৰ্মৰ বিভেদ

ৰজাৰ গুৰুকে গুৰু ল'লে। আন অনেক ডা-ডাঙৰীয়া, ফা-ফুকন প্ৰজাৰ ধৰ্মৰে ধৰ্মী হৈ থাকিল। কিন্তু ৰজা-ধৰ্ম আৰু প্ৰজা-ধৰ্মৰ বিভেদৰপৰাই দেশত উপপ্লৱ হ'বৰ সম্ভাৱনা নিৰূপিত হ'ল। প্ৰজাৰ ভিতৰি ভিতৰি উমাই থকা ক্ষোভ আৰু সৰু-বৰ বিষয়াসকলৰ মনৰ অমিলৰপৰা ৰাজশক্তি স্বভাৱতে দুৰ্বল হ'বলৈ ধৰিলে। বৰুতিয়াল কীৰ্তিচন্দ্ৰ বৰবৰুৱাই ৰাজেশ্বৰসিংহলৈ মগলুকুঁৱৰী কুৰঙ্গনয়নীক বিয়া কৈ আনি ৰজাঘৰত তলচা লৈ ৰৰখুঁটা হৈ বহিল আৰু আপোনাৰ গুৰু দিহিঙৰ মহন্তক ডাঙৰ কৰি কথাই কথাই মায়ামৰীয়া গোসাঁইক তুচ্ছ কৰিবলৈ ধৰিলে। এই কথাত বেজাৰ পাই মায়ামৰাৰ শিষ্য মৰাণসকলে বৰবৰুৱাক ধৰিবলৈ ছেগ চাই ফুৰিছিল, কিন্তু স্বৰ্গদেৱেৰে মায়ামৰীয়া গোসাঁইৰ বিশেষ ভাল ভাব থকাত ৰজাই ভয় পায় বুলি অষ্টভুজ গোসাঁয়ে একো কৰিবলৈ হাক দিলে। ইফালে ভকতৰ বল বুজিবলৈ ডেকা মহন্ত গাগিনী ডেকাই যোৰহাটৰ মালৌত সত্ৰীয়া গাঁওবুঢ়াৰে মণিকূট কীৰ্তনঘৰ কৰি ৰৰভেটি বান্ধিলে—কোৱোকানিৰ উত্তৰে আঠ লাখ ভকতে ১৬৯০ শকত। স্বৰ্গদেৱে ই কথাৰ ভু পাই মায়ামৰাৰ সমতুল দিহিঙৰ শিলিখাতলীয়া মহন্তক ভিতৰুৱালকৈ ল'লে, সদায় চাওঁলৈ আহিবলৈ অনুমতি দিলে।[১৪] মুঠতে, ৰাজেশ্বৰসিংহৰ দিনতে মায়ামৰীয়া বিপ্লৱৰ সকলো সমল সম্পূৰ্ণৰূপে সাজু হৈ ৰ'ল।

লক্ষ্মীসিংহ

মৰাণ-বিক্ষোভৰ সূত্ৰপাত

চুন্যেউফা লক্ষ্মীসিংহৰ (১৬৯১-১৭০২) গুৰু হ'বলৈ পৰ্বতীয়া গোসাঁই ৰাজী নোহোৱাত তেওঁ ৰামানন্দ ভট্টাচাৰ্য্য নামে সৰু-কালৰ অধ্যাপকৰ ওচৰত শিৱ-মন্ত্ৰত দীক্ষিত হয়। ভট্টাচাৰ্য্যক পহুমৰীয়া বা ন গোসাঁই বুলি লোকে জানে। লক্ষ্মীসিংহক নিৰ্মালি দিবৰ সময়ত লগৰীয়া অনেক মহন্তই মায়ামৰীয়াক শাৰীত বহিবলৈ নিদিছিল। ৰামানন্দ ভট্টাচাৰ্য্য ৰজাৰ গুৰু হোৱাত তেওঁক যি মৰ্য্যাদা দিয়া হ'ল তাত আন আন মহন্তসকলে বৰ ভাল নাপালে। বিশেষকৈ মোৱামৰাৰ মহন্তে গৰ্ব্বালি বচন বোলাত ৰজা-ঘৰৰপৰা এক প্ৰকাৰে অসন্তোষৰ পাত্ৰ হ'ল। পিছত এদিন অষ্টভুজ মহন্তই এই বাবে স্বৰ্গদেৱক কমা খোজাত বৰুতিয়াল বৰবৰুৱাই অনেক বিদ্ৰূপ-বিতণ্ডা কৰিলে। এনেতে ১৬৯২ শকৰ আহিনত বেৰা হাতী দিয়া বুলি অপৰাধ ধৰি কীৰ্তিচন্দ্ৰই ৰাঘ' নেওগ আৰু খোৰা শইকীয়াক শাস্তি দিলে। এই হেনতে উজনিয়াল মায়ামৰীয়াসকল বিদ্ৰোহৰ অভিপ্ৰায়েৰে দলবদ্ধ হ'ল। বুঢ়াগোসাঁয়ে কিন্তু ক'লে, ৰজা হ'বলৈ মন নেমেলি "ইন্দ্ৰবংশীয় তুঙ্খুঙীয়াৰ নীতিহে ভাল এজনা চৈ এই কাম কৰিবি।"

মৰাণৰ ধৰ্মযুদ্ধ

মৰাণ-বিপ্লৱ মায়ামৰীয়া ভকতসকলৰ ধৰ্মযুদ্ধ—ক্ৰুছেড্, জেহাদ্। ইয়াৰ মূলতে বহুত কথা থাকিলেও ভূঞাৰ পো অনিৰুদ্ধৰ বংশধৰসকলৰ উগ্ৰ বিপ্লৱী, [illegible], ৰাজসিক সুখবিমুখী ধৰ্মৰ প্ৰতি ৰাজশক্তিৰ তাচ্ছিল্য ভৰা কটাক্ষই ঘাই কাৰণ। মায়ামৰা গোসাঁইৰ অতুল শক্তি-ঐশ্বৰ্য্য—ভূমি পাতি যি সোণ-ৰূপ থয়, ৰজা এঘৰ সমন্বিতে অসম ৰাজ্যৰ অৰ্দ্ধেক যাৰ শিষ্য, দহ-বাৰ হেজাৰ ভকত আৰু দহ-বাৰখন খাত যাৰ। ৰাজপাটৰপৰা বঞ্চিত মোহনমালা ৰজাজনা গোহাঁইক নিমিত্তমাত্ৰ কৰি আগত লৈ মৰাণে দেশ জয় কৰিলে; কিন্তু লক্ষ্মীসিংহক বন্দী কৰি মোহনমালাক মাৰি মৰাণৰে হ'ল ৰজা—বুঢ়াগোসাঁইৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে। ৰজা-বিষয়া আদি পদচ্যুত কৰাৰ উপৰিও ৰাজানুগ্ৰহত ডাঙৰ হোৱা সত্ৰসমূহৰ ওপৰত মায়ামৰীয়াই উপদ্ৰৱ আৰম্ভ কৰিলে। আউনীআটি-দক্ষিণপাটৰ গোসাঁইৰপৰা চাৰি হেজাৰ, গড়মুৰ-কুৰুৱাবাহীৰপৰা দুহেজাৰকৈ আৰু অন্য সকলৰপৰা যথাবিত্তৰ হেজাৰ, শ দৰে ধন ল'লে, মহন্তসকলক জানুপাত, প্ৰণতি প্ৰভৃতি গৰ্হিত কাম কৰালে; প্ৰণামৰ অন্তত সবাকে জয়হৰি, গয়াপাণি, সাৰঙ্গপাণি আদি নাম দি গাঁওবুঢ়া পাতি খেদি দিলে; বামুণৰ বৈদিক কৰ্ম ত্যাগ কৰালে।

ৰজাঘৰীয়া লোকে ৰাঘ'ক মাৰিলত লক্ষ্মীসিংহই পুনৰ দেশ ল'লে, মায়ামৰীয়া খুটিয়াপোতা সত্ৰ উচ্ছন্ন কৰি সপুত্ৰ-বান্ধৱে অষ্টভুজ গোসাঁইক মাৰিলে। "মটকৰ সংসৰ্গী লোকক দেশে দেশে প্ৰায়শ্চিত্ত মহাজনৰ সত্ৰসকলত কৰাব দিলে।"

গৌৰীনাথ সিংহ—
দ্বিতীয় মৰাণ-বিদ্ৰোহ

গৌৰীনাথসিংহ (১৭০২-১৭) পখমৰীয়া গোসাঁইৰ পুত্ৰ মধ্যমজনাৰ শিষ্য হ'ল। এঠাইত কাটিলে সাত ঠাইত গজা মৰাণে দ্বিতীয়বাৰ বিদ্ৰোহৰ পতাকা তুলিলে। এইবাৰ বিদ্ৰোহত মায়ামৰীয়াই ন গোসাঁইৰ ঘৰত জুই দিলে, জয়সাগৰৰ পাৰত থকা পৰ্বতীয়া গোসাঁইক বেয়াকৈ গালি শোধালে। বিদ্ৰোহ দমাই ৰজাৰ 'বিহ-বাঁহৰ কঠীয়া' মায়ামৰীয়া-শিষ্য ভকতমাত্ৰকে পোৱা মাত্ৰে বধ কৰিবলৈ ৰাজ্যত আদেশ প্ৰচাৰ কৰিলে। "দেশ সমানে একাল উঘাৰ হ'ল, তাৰেপৰা দেশ লঘু হ'ল। মেলে মেলে পাইকো ভাগিয়ে ভাগিয়ে পাইকো অৰ্দ্ধখানি হ'ল। হাবিৰ মটক এটা ধৰি আনিলে; ধৰি অনাতে বোলে—কুটুম্ব মোক আনিলে। এই বুলিলে তাৰ লগৰ যি দহ-বাৰেটা থাকে সকলো ওলাই আহি মৰেহি, এই ক্ৰমেও অনেক মৰিল।" কোনোৱে "নগা ডফলাত পশি ৰাখিল শৰীৰ"। তিনি পখৰ মূৰত ৰজাই মৰাণ-বধ বন্ধৰ হুকুম দিলে; কিন্তু দুমাহ পৰ্য্যন্ত এই ৰক্তলীলা চলিল।[৩]

ৰজাৰ ধৰ্ম আৰু প্ৰজাৰ ধৰ্মৰ সংঘাতত অসম দেশত এই মহানল জ্বলি উঠিছিল। ৰজাই গাৰ বলেৰে প্ৰজাক দমন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে; ধৰ্মৰ অৰ্থে

প্ৰাণ দিওঁতা বিদ্ৰোহীসকলেও আদি কথা "মাৰি যাওঁ, মৰি যাওঁ, গুৰুৰ ঋণ শুজি যাওঁ" আগ কৰি মৃত্যুৰ পথতেহে আগ বাঢ়িল।

তৃতীয় বিদ্ৰোহ

এতিয়া ৰজাৰ গোসাঁয়েই দেশত সৰ্বেসৰ্বা 'ৰাজাধিৰাজ' হ'ল; তেৰেঁই সকলো বিষয়া পাতিব পৰা হ'ল। ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনৰেপৰা পৰ্বতীয়া গোসাঁই জয়সাগৰৰ পাৰত আছিল; পহমৰীয়া গোসাঁয়ে ৰজাক কৈ বুজিবে তাৰপৰা আঁতৰালে; মুকলিমূৰীয়া গোসাঁইকো ৰজাত কৈ খেদালে। গৌৰীনাথৰ দিনতে যেতিয়া মৰাণে তৃতীয়বাৰ মূৰ দাঙি দেশত ঘৰ্মঘণ্ট লগালে, দক্ষিণপটীয়া বিষ্ণুদেৱ গোসাঁই পুৰুষে ক'লে, "ন গোসাঞিঞএ খালে... ....; ই দেশ নৰয়, উছন হ'ব, আমিবা মৰোঁ ক'ত।"[১৬] মায়ামৰীয়াৰ চৈধ্য বছৰ গোসাঁই নথকাত ৰজা-ঘৰৰপৰাই অনিৰুদ্ধদেৱৰ পুত্ৰ সৰুজনাৰ ফালৰ পৰিনাতি পীতাম্বৰচন্দ্ৰদেৱক দক্ষিণপাটৰ নামে অগ্নিচাপৰিত নামঘৰ-মণিকূট সজাই মহাজন পাতি দিছিল আউনীআটিৰপৰা মূৰ্তি, পূজাৰি ব্ৰাহ্মণ, পুৰোহিত দি।[১৭] এইবাৰ উত্তৰপৰীয়া মৰাণে আউনীআটি, গড়মূৰ, দক্ষিণপাটৰ সত্ৰ-গোসাঁই-ভকতৰ বিলৈ কৰি পীতাম্বৰ গোসাঁইকে কেন্দ্ৰ কৰি ৰংপুৰত ৰণ দিলে। "মোৱামৰা, দিহিং সমান সত্ৰ, সি পাৰে, তুমি নোৱাৰানে" বুলি ৰজাই দিহিঙৰ ৰৰজনা বাপক ৰণলৈ পঠালে। বাপেও বীৰৰ দৰে ৰণ কৰি প্ৰাণ এৰিলে। ৰজা-পাত্ৰ পলাল, লগত ন গোসাঁইক লৈ দিহিঙীয়া-মায়ামৰীয়াৰ ৰণ চলিল কিছু দিন। বিদ্ৰোহীসকল জয়ী হৈ ৰংপুৰত ৰজা পাতিলে গোসাঁইৰ ল'ৰা ভৰতসিংহক। শেহান্তৰত ১৭১৫ শকত চ'তত মায়ামৰীয়া দমন কৰিবলৈ অৱতীৰ্ণ হ'লহি গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ সৌজন্যত কাপ্তান ৱেল্‌ছৰ পল্টন। সোণৰ সঁফুৰা অসম দেশ ইতিমধ্যেই ছাৰখাৰ হৈছিল। কাপ্তান ৱেল্‌ছে দেশ ল'বৰ সময়ত হেনো দেশৰ প্ৰজা দহ অনা নষ্ট হৈ ছয় অনাহে মাত্ৰ আছিল। পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোহাঁয়ে দেশত পুনৰ থান-থিত লগালেও তিনিবাৰকৈ মানৰ আক্ৰমণ সহ্য কৰিবলৈ সেইখন দেশে শক্তি পায় ক'ৰপৰা? কিন্তু তিনিবাৰৰ বিদ্ৰোহ মষিমূৰ কৰা সত্ত্বেও মোৱামৰীয়া 'বিহ-বাঁহৰ কঠীয়া' যে নাইকিয়া হ'ল, এনে নহয়; ৰাজ্যত প্ৰজাৰ অসন্তোষৰ বীজৰ জনি নমৰিল।

ঠায়ে ঠায়ে বামাচাৰী তান্ত্ৰিকসকলে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ নামত ব্যভিচাৰৰ বাট বিচাৰি পালে। গোপীধাৰা ভক্তি, ৰাতি-খোৱা সম্প্ৰদায় আদিৰ উদ্ভৱ হ'ল। কমলেশ্বৰসিংহ

ৰীতিৰাম ষড়যন্ত্ৰ

স্বৰ্গদেৱৰ (১৭১৭-৩২) দিনত ১৭২৪ শকত ৰজাদেৱক মাৰিবলৈ বি (ষড়যন্ত্ৰ) পানীমুৱাৰ ৰা ৰীতিৰাম 'খবৰ' ওলায় সি এনে ব্যভিচাৰী ৰীতিয়া (অৰীতীয়া) সম্প্ৰদায়ৰ মাজতে পতা ষড়যন্ত্ৰ বুলি অভিযুক্ত হয়। "শংকৰে কহন্ত, মাধৱে পুছন্ত", এনে কথা থকা গুৰুমণি, চিত্তমণি, অমানিবিচাৰ, ৰহস্যামৃত আদি

শঙ্কৰ-মাধৱৰ নামত চলোৱা পুথি কেইখনমানেই ৰীতিয়াসকলৰ মূল শাস্ত্ৰ। পানীমুৱাকে কেন্দ্ৰ কৰি কিছুমান ৰীতিয়াই পূৰ্ণানন্দৰ প্ৰাণ-নাশ আৰু কমলেশ্বৰৰ ছত্ৰভঙ্গৰ অৰ্থে এক ভজনা কৰোঁতেই বুঢ়াগোহাঁইয়ে ধৰাই বধ কৰে।[১৮] ৰীতিয়ামতে প্ৰৱৰ্ত্তা বুলি গোসাঁই-মহন্তক অভিযোগ কৰি শাস্তি দিয়া হৈছিল।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰৰ জন্মৰ পাঁচ শতাব্দী পূৰ হ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে অসমৰ ৰাজনৈতিক-সামাজিক বুৰঞ্জীৰ মূৰৰ ওপৰে কত ধুমুহা, চেঁচা আৰু তপত বতাহৰ প্ৰাণদাহী সোঁত পাৰ হৈ গৈছে; কিন্তু গুৰুজনাই যি সংস্কৃতিৰ বীজ দেশ জুৰি সিঁচিলে, সি আজিকোপতি জাতিৰ জীৱনৰ তলীলৈকে শিপাই জীপ দি আছে।

আজিৰ কথা

শঙ্কৰী সংস্কৃতিৰ প্ৰতি আন্তৰিক শ্ৰদ্ধাসম্পন্ন
স্বৰ্গীয় গোপীনাথ বৰদলৈৰ স্মৃতিত

পৰিশিষ্ট ক—প্ৰসঙ্গীয়া টোকা

প্ৰথম খণ্ড

১। ভাগৱত, ষষ্ঠ স্কন্ধ, ৫৫৩৪-৩৫, দশম স্কন্ধ, ১২৯০১-০২।

২। 'গোয়ালপাড়া জেলার প্রাচীন পুঁথির বিবরণ'—অজয়চন্দ্র চক্রবর্তী।

৩। গৌড়ৰ অৱস্থিতি আৰু বিস্তৃতি সম্বন্ধে সঠিক ধাৰণা কৰা টান। কাশ্মীৰৰ 'ৰাজতৰঙ্গিণী'ত পঞ্চগৌড়ৰ উল্লেখ আছে। কোনো কোনো গ্ৰন্থত বঙ্গদেশীয় গৌড়, সাৰস্বত দেশ (পূৰ্ব পঞ্জাব), কান্যকুব্জ, মিথিলা আৰু উৎকল—এই পাঁচখন দেশক একত্ৰে পঞ্চগৌড় বোলা হৈছে।

৪। This title was often claimed by quite petty chiefs; and in the eight and ninth centuries there were at times as many as six princelings in North Bengal all calling themselves Gaureswar simultaneously, Gaur was also the ancient name of part of the modern district Sylhet (Gait)

৫। ছাৰ হাৰ্বাট ৰিছ্‌লিয়ে লিখিছে, যুক্তপ্ৰদেশৰ আৰু বিহাৰৰ ভূঁইহাৰ বা ভূমিহাৰসকল খেতি কৰাত জাত হেৰুৱা বামুণ বুলি প্ৰবাদ আছে। ছোটনাগপুৰৰ ভূমিজ উপজাতিৰ মুখিয়াল মানুহ কিছুমানে নিজকে ভূঁইহাৰ বুলি চিনাকি দিয়ে।

৬। অনিৰ্দিষ্ট অৰ্থত 'বাৰ'—বাৰেমতৰা, বাৰবিলাত ইত্যাদি।

৭। কোচবিহারের ইতিহাস, প্রথম খণ্ড, ২৭ পৃষ্ঠা।

৮। ছাৰ যদুনাথ সৰকাৰে বঙ্গৰ বাৰভূঞাসকলক সুবিধাবাদী পৰৰাজ্য-হৰণকাৰী আখ্যা দিছে। তেওঁলোকে বঙ্গত আফগান ৰাজত্বৰ অন্তগমন আৰু মোগল সাম্ৰাজ্যৰ উদয়ৰ মাজৰ আন্ধাৰ কালছোৱাৰত মাত্ৰ খিতাপ কৰিছিল।

৯। কামৰূপৰ বুৰঞ্জী, ছেদ ৮, ১৫, ১৬৬–৬৮; ৰতিকান্ত দ্বিজ, ৰাজবংশাৱলী (অসমীয়া সাহিত্যৰ চানেকি)।

১০। বৰ্তমান পুথিৰ ৮০-৮১ পিঠি চাওক।

১১। নকুলচন্দ্ৰ ভূঞা, আসামৰ বুৰঞ্জীৰ এক আধ্যা—বাৰভূঞা; আদি চৰিত—মাধৱদেৱ (?), ভাৰতচন্দ্ৰ দাস প্ৰকাশিত, ১৯২৮।

১২। প্ৰাচীন কামৰূপৰ কায়স্থ সমাজৰ ইতিবৃত্ত, ২৭ পিঠি।

১৩। বকুলপতিৰ গোমথা বংশাৱলীত আছে (*Social History of Kamarupa*, ii. pp. 32-33),—

কনৌজ নগৰ ধাম   শস্যে মৎস্যে অনুপাম
বাৰভূঞা আছিল তথাত।
সবে হয়ে মহাতেজী   ৰাজাৰ বিশ্বাসভাজী
অসি মসী উভয়ে দক্ষত।

১৪। Chariar, *Vaishnavite Reformers of India*; Ray-Chaudhuri, *The Early History of the Vaishnava Sect*, গুলাবৰায়, হিন্দী সাহিত্য কা সুবোধ ইতিহাস।

১৫। কালিকা পুৰাণ, কামৰূপ-শাসনাৱলী, Dr. N.K. Bhattasali, "The Badganga Rock Inscription of Maharajadhiraja Bhutivarman", *J A R S*, VIII, 4, S Barua, "Some Ancient Relics Found in North Lakhimpur", *J A.R.S*, III; (Dr.) B.K. Barua, "Early Vaisnavism in Kamrup", *J A.R S*,V.

দ্বিতীয় খণ্ড

১। "এই সময় অসমৰ ৰজা চুচেন্‌ফা ৰাজ-সিংহাসনত আছিল। হিন্দু নাম হোৱা নাছিল।" (বৰদোৱা চৰিত)। এইজনা ৰজাদেৱে প্ৰকৃততে হিন্দু নাম পিছতো নলৈছিল। আহোম বুৰঞ্জীমতে চাওফা চুচেন্ ১৩৬০ৰপৰা ১৪১০ শকলৈকে ৰাজপাটত আছিল। কিন্তু 'অসম বুৰঞ্জী'মতে (১৯৪৫) ১৩৭১ শকৰপৰা ১৩৮১লৈ বাৰ বছৰ, গুণাভিৰামৰ মতে চুচেন্‌ফাই ১৩৬১ শকত ৰাজপাটত উঠি ৪৯ বছৰ ৰাজ্য ভোগ কৰে।

২। "গুৰুজনে তাতে কাপ-কাঠি এৰিছে পয়াৰৰ পদ্য-শ্লোক দিছে : শ্ৰীশঙ্কৰঃ ক্ষিতি-তুৰঙ্গ-গুণেন্দু-শাকেঃ জাতোগমৎহৰিপদং ৰবিলাবিধুচন্দ্ৰে (?)। ইতি। ১৪৯০" (কথা-গুৰু-চৰিত)।

৩। ৰামচৰণ (সাঁচিপতীয়া)। তৃতীয় শাৰীৰ পাঠান্তৰ—"তেৰ বছৰ মন্দ আয়ু ভৈল ছয় কৰি" বা "ৰবিবেক মন্দ"... ..।"

৪। 'অমূল্য ৰত্ন' পুথিত (১৭৬৮ শক) আছে—"কলিৰবে তিনি শত ৰবিৰ প্ৰমাণ॥ সেই সময়ত যাৰে জন্মিলো হৰিৰি। তাত আসি শুদ্ধ ধৰ্ম কহিলো প্ৰকাশি॥"

৫। ৰামচৰণ ২০৫০, ভূষণ ১৫৬।

৬। বেজবৰুৱাই শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰকৃত বেলগুৰিত 'কম পক্ষেও ১০ বছৰ' ধৰিছে। ৰামচৰণে চৈধ্য বছৰৰ লেখ দিছে।

৭। বৰদোৱা চৰিত, ৩৪ অধ্যায়।

মহাপুৰুষসকলৰ ইহজীৱনৰ কাল ছকুৰি বছৰ হ'ব লাগে বুলি ভক্ত হিন্দুসকলৰ এটি ধাৰণাই আছে যেন লাগে। দাক্ষিণাত্যৰ ৰামানুজাচাৰ্য্যও (১০১৭-১১৩৭ খ্ৰীঃ অঃ) সেইদৰে ছকুৰি বছৰ জীয়াই আছিল বুলি কোৱা হয়।

৮। He is said to have been born in 1449 and to have died in 1569. The latter date is probably correct so that the former must be about thirty or forty years too early.

৯। আজি কিছু বছৰ ধৰি হোৱা শঙ্কৰ-জন্মোৎসৱৰ তিথি অনুসৰি অসমত বহল-প্ৰচলিত পি এম্ বাগ্‌চিৰ ডাইৰেক্টৰী পঞ্জিকাত ১৩৭১ শকৰপৰা শকাব্দৰ

হিছাপ ধৰা হৈছে। ১৮৪৩ শকত বৰপেটাত আৰু ১৮৪৬ শকত গুৱালকুছিত পোনতে শঙ্কৰদেৱৰ জন্মোৎসৱ হয়। লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱায়ো এই কাৰ্য্যত আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছিল।

১০। ৰৰদোৱা চৰিত আৰু বেজবৰুৱাই শঙ্কৰৰ দহোটি নাম দিছে—শঙ্কৰ, গঙ্গাধৰ, মহাপুৰুষ, ডেকাগিৰি, অধিকাৰী, সন্ত, মহন্ত, আতা, গোমোস্তা, জগন্নাথ। অন্যমতে—অধিকাৰী, সন্ত, মহন্ত, গোমোস্তা আৰু জগন্নাথৰ পৰিবৰ্তে ইষ্টদেৱ, গুৰু, হৰি, গৃহস্থ আৰু আচাৰ্য্য।

ৰামানন্দই মাত্ৰ শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম-মাহ ফাগুন ধৰিছে। ৰামানন্দৰ চৰিত সম্পৰ্কে দীননাথ বেজবৰুৱাই লিখিছিল, "তেওঁৰ দ্বাৰায় ৰচিত চৰিত্ৰ সন্ত-সাধুৰ গ্ৰহণীয় নহয়। কাৰণ তাত বহুত যোৱা দিয়া মিছা কথা আছে।" জ্যোতিষৰ আৰ্য্যামতে শক, মাহ আৰু তাৰিখ লৈ গণনা কৰি চালে দেখা যায়, ১৩৭১ শকৰ কাতি সংক্ৰান্তি, অৰ্থাৎ আহিনৰ শেষ (কাতি বিহু) দিনা শুক্ৰবাৰ শুক্লা দ্বিতীয়া তিথি হয়। ইফালে সোঁৱৰণীৰ নাম গঙ্গাধৰ হ'লে নক্ষত্ৰানুযায়ী সেইদিনা মকৰ ৰাশিত চন্দ্ৰ থকা বুজায়। সূৰ্য্যযুক্ত ৰাশিৰ পঞ্চমত চন্দ্ৰ থাকিলে সেইদিনা শুক্লা দশমী, একাদশী বা দ্বাদশী তিথি হ'বই লাগিব। আহিন মাহত সূৰ্য্য কন্যা ৰাশিত থাকে। মকৰ ৰাশিত চন্দ্ৰ থাকিলে কন্যাৰপৰা মকৰ পঞ্চম ৰাশি। গঙ্গাধৰ আৰু শঙ্কৰ নামৰ ৰাশিগত মিল আছে। গতিকে ১৩৭১ শকৰ আহিন মাহ, শুক্ল দশমী, শুক্ৰবাৰ ধৰিলে জ্যোতিষমতে অমিল নঘটে।

১১। কবীৰ গ্ৰন্থাৱলী—বাবু শ্যামসুন্দৰ দাস; *Indian Chronology*, Part I–Pillai ; কবীৰ পদাৱলী—ৰামকুমাৰ বৰ্মা।

১২। ৰামানন্দৰ মতে কুসুমৰ মৃত্যুৰ আৰু শঙ্কৰ পঢ়াশালিলৈ যোৱাৰ সময়ত সূৰ্য্যবৰ জীৱিত আছিল, শঙ্কৰদেৱ গাংমৌলৈ উজোৱা সময়তহে ঢুকায়।

১৩। "শ্ৰীহৰি শূদ্ৰৰ পুত্ৰ হৃদয়ানন্দ; হৃদয়ানন্দৰ পুত্ৰ অনিৰুদ্ধ ভূঞা". (ৰৰদোৱা চৰিত)।

১৪। ৰামচৰণৰ মতে, শঙ্কৰৰ ৫ৰপৰা ৭ বছৰৰ ভিতৰত কুসুম স্বৰ্গী হয়। দৈত্যাৰিত বয়সৰ নিৰ্দেশ নাই। মধুমিশ্ৰ সত্ৰৰ দ্বাৰিকানাথ গোস্বামীৰ মতে ১৩৭৬ শকত (শঙ্কৰৰ ৫ বছৰত) পিতৃয়েক স্বৰ্গী হয়, মাক সতী যায়।

১৫। ৰামচৰণ, ৰৰদোৱা চৰিত, আচাৰ্য্য-সংহিতি অনুসৰি শঙ্কৰৰ শিক্ষাগুৰুৰ নাম মহেন্দ্ৰ কন্দলি, ৰামানন্দৰ মতে কলাপকেশৰী।

১৬। ৰৰদোৱা চৰিতমতে কৃষ্ণৰ পুত্ৰ যজ্ঞেশ্বৰ; তেওঁৰ পুত্ৰ নৰোত্তম; তেওঁৰ পুত্ৰ মৃত্যুঞ্জয়; তেওঁৰ পুত্ৰ চতুৰ্ভুজ; তেওঁৰ পুত্ৰ ৰামৰাম। ৰামৰাম শঙ্কৰতকৈ পাঁচ বছৰে ডাঙৰ।

১৭। ৰৰদোৱা চৰিতত আছে, ৬৪ দিনতে শঙ্কৰৰ শিক্ষা সাং হয়।। ৰামানন্দই লিখিছে, শিক্ষা সাং কৰিলত "কিশোৰ বয়স আৰ ভৈল শঙ্কৰৰ।। সেহি সময়ত যোগ অভ্যাসন কৰি।" আমাৰ বোধেৰে ইয়াত "কিশোৰ বয়স পাৰ ভৈল"হে হ'ব লাগিছিল।

১৮। ৰামানন্দৰ চৰিতত আছে, গাংমৌলে যোৱাৰ পিছত অৰ্থাৎ পঁচিশ বছৰৰ পিছত শঙ্কৰ শিৰোমণি ভূঞা বা গোমস্তা হয়। ইয়াৰ আগতেই তেওঁ আহোম ৰাজ্যৰ গাঙমুখলৈ স্থানান্তৰিত হৈছিল আৰু আহোম ৰজাৰ 'চেউটিয়া'ৰ অধীনত থাকি কাম চলাইছিল। এই আখ্যান-ভাগৰ [illegible] আন কোনো চৰিত্ৰৰ মিল নাই।

১৯। বৰদোৱা চৰিতত আছে, বৰদোৱাত চিহ্নযাত্ৰাৰ আয়োজন কৰি শঙ্কৰ আৰু ৰামৰামে ৰভাঘৰ পৰিষ্কাৰ কৰোঁতে শ্যামৰায় মূৰ্তি এখনি পায়।

২০। "এহিমতে তান (সূৰ্য্যৱতীৰ) ক্ৰিয়া বেৰে সাজ ভৈল। শঙ্কৰদেৱ ত্ৰিশ বৎসৰৰে গৈল॥" (ৰামচৰণ)। দুলা পাঠত আছে—"এক দুই কৰি তেৰ বৎসৰৰে গৈল॥" সম্ভৱতঃ এই পাঠ ভুল। সূৰ্য্যৱতীৰ শ্ৰাদ্ধৰপৰা তেৰ বছৰ ধৰিলে মনুৰ ১৪ বছৰ বয়স ওলায়। কিন্তু শঙ্কৰে কৈছিল "তাৰ (হৰিৰ) বিহা সেওঁ কন্যা সাত বৎসৰৰ।" প্ৰকৃততে, এই সময়ত মনুৰ বয়স ছবছৰ।

২১। আন কথাৰ দৰে এই প্ৰসঙ্গতো চৰিতসমূহৰ সাধাৰণ ধাৰাৰপৰা ৰামানন্দ পৃথক। তেওঁ দিয়া প্ৰায়বোৰ নামবোৰেই চৰিতসমূহৰ লগত অসম্বদ্ধ।

২২। চৈতন্য-শঙ্কৰৰ সাক্ষাতৰ কথা আৰু শঙ্কৰদেৱৰ তীৰ্থযাত্ৰাৰ কথা মাদ্ৰাজৰ *Journal of Oriental Research*, Vol. XIX, কাকতত গ্ৰন্থকাৰৰ এটি প্ৰবন্ধত আলোচনা কৰা হৈছে।

২৩। ভুবন বিজৰ চৰিতত ভেজা দি 'শ্রীচৈতন্যচরিতের উপাদান' গ্ৰন্থত ডক্টৰ বিমানবিহাৰী মজুমদাৰে বৃন্দাবনদাস সম্পৰ্কে লিখিছে, "এই বৃন্দাবনদাস শঙ্করের অপেক্ষা বয়োজ্যেষ্ঠ ও বৃন্দাবনবাসী, সুতরাং ইনি শ্রীচৈতন্যভাগবতের লেখক হইতে পারেন না। ঈশ্বরদাসের চৈতন্য-ভাগবতে আছে যে শ্রীচৈতন্যের পুরী যাওয়ার পরেই একজন বৃন্দাবনদাস হস্তীকে হরিনাম দিবার জন্য মত্ত বলরামকে অনুরোধ করিয়াছিলেন।"

২৪। অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫)।

২৫। গঙ্গা বাৰানসী কেসৰি কাবেৰি কালিমৰ্দ্দ কাসি সিন্ধু।
লোহিত পুষ্কৰ ক্ষেত্ৰ পয়োষ্মিনি কপিল সগত সিন্ধু॥
কৌশিকি সোনাক সৰযু গণ্ডকি আনো যত তীৰ্থ আছে।

২৬। আমাৰ সম্পাদিত 'ভক্তি-প্ৰদীপ'ৰ প্ৰস্তাৱনাত কোৱা হৈছিল, গুৰুজনে ৮৭।৮৮ বছৰ বয়সত পুথিখনি ৰচনা কৰা একো আচৰিত নহয়। ই আমাৰ বৰ্তমান মত নহয়। শঙ্কৰদেৱৰ শেষ বয়সত, তেৰাই ধৰ্ম ব্যাখ্যা কৰোঁতে 'ভক্তি-প্ৰদীপ'ৰ অন্তৰ্গত কাহিনী উল্লেখ কৰিছে (ৰামচৰণ, ৩৭০২)।

২৭। অঙ্কীয়া ভাওনাত একখনা হস্ত (মুদ্ৰা) প্ৰচলিত হৈ আহিছে। কিছুদিন আগতে মাজুলীৰ আউনীআটি সত্ৰত 'শ্ৰীহস্তমুক্তাৱলী' নামে নাচৰ হস্তৰ এখনি পুথি পোৱা গৈছে। পুথিখনিৰ মূল সংস্কৃতৰ লগে লগে প্ৰাঞ্জল অসমীয়া পদ্য ভাঙনিও দিয়া আছে। এই ভাঙনি অষ্টাদশ শতিকাৰ পিছৰ নহ'ব। মূল সংস্কৃত পুথিৰ কবিতা

শুভঙ্কৰ কবি। ভাওনি কোনে কৰিছে, বুজাই নাযায়। সত্ৰৰ পুথিৰ শেষত আছে— 'সুচন্দ বাই ওঝাৰ পুস্তক'। এই ওজা অনুবাদকজননেকি ধৰিব নোৱাৰি। শুভঙ্কৰ কবি ক'ৰ আৰু কেতিয়াৰ লোক এই কথা লৈ আলোচনা চলি আছে। সত্ৰৰ পুথিখনি পোৱাৰ পিছত কনকলাল বৰুৱা আৰু ডক্টৰ বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱাই শুভঙ্কৰক অসমৰ লোক বুলি মত প্ৰকাশ কৰে। মহামহোপাধ্যায হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে নেপাল দৰবাৰৰ পুথি-ভঁৰালত বঙলা হৰফত লিখা এখনি সম্পূৰ্ণ 'হস্তমুক্তাৱলী' পুথি আৰু নেৱাৰী হৰফত লিখা নেপালৰাজ জগজ্জ্যোতিৰ্মল্লৰ (১৬১৭-৩৩ খ্ৰীঃ অঃ) নাতিয়েকৰ আদেশত ঘনশ্যামৰ দ্বাৰা ৰচিত 'হস্তমুক্তাৱলী'ৰ টীকা-পুথি পাইছিল। ইয়াৰ উপৰি দাৰভাঙ্গাত 'হস্তমুক্তাৱলী'ৰ আৰু নকল পোৱা গৈছে। এইবোৰ আবিষ্কাৰৰপৰা শুভঙ্কৰৰ স্থান পুৰণি মিথিলাৰ কোনোখিনিত হ'ব যেন লগা হৈছে। 'হস্তমুক্তাৱলী'ৰ ৯১২ শ্লোকত কুষিনৰ নগৰৰ হস্ত-পণ্ডিত মহন্তসকলৰ অনুগ্ৰহ প্ৰাৰ্থনা কৰা হৈছে,—

যে যে হস্তকপ্ৰজ্ঞাঃ কুষিনৰমহত্তৰাঃ।
তেঽনুগৃহ্ণন্তু পৰয়া মুদা মত্তাৱতীমিমাম্॥

কুষিনৰ বা কুশিনগৰ বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ স্থানৰূপে জনা যায় আৰু বৰ্তমান গোৰখপুৰ নগৰৰ ৩৭ মাইল পুবৰ কাসিয়া নামে সৰু ঠাইডোখৰৰ লগত তাক মিলোৱা হৈছে। এয়ে যদি শুভঙ্কৰৰ নিবাসস্থল হয়, তেওঁক মিথিলাৰ লোক বুলিয়ে নিৰূপণ কৰা হ'ব। এওঁক বিখ্যাত 'সঙ্গীত-দামোদৰ'ৰো গ্ৰন্থকৰ্তা বুলি থিৰাং কৰা হৈছে, কাৰণ সঙ্গীত-দামোদৰত 'হস্তমুক্তাৱলী' ৰচনা কৰাৰ উল্লেখ আছে। অধ্যাপক Alain Danielou-ৰ মতে শুভঙ্কৰ খ্ৰীষ্টীয় ষোড়শ শতিকাৰ মাজভাগ আৰু সপ্তদশৰ মাজভাগৰ ভিতৰৰ লোক।

'হস্তমুক্তাৱলী' কেতিয়া আমাৰ প্ৰদেশ সোমাইছিল, ই চিন্তাৰ বিষয়। শঙ্কৰদেৱৰ সময়তে ই অহাটো সম্ভৱ নহয়, কিন্তু বেছি সম্ভৱপৰ—বৰ্তমান প্ৰাপ্ত ভাওনিৰ সময় অষ্টাদশ শতিকামানতহে ই অসম প্ৰৱেশ কৰে। আজিলৈকে অসমত একেখনি পুথিকেইহে পোৱা গৈছে; শঙ্কৰদেৱৰ সময়তে গ্ৰন্থখনি ইয়ালৈ অহা হ'লে ইয়াৰ প্ৰচাৰ অলপ বেছি হ'লহেঁতেন বুলি ভাবিব পাৰি। 'হস্তমুক্তাৱলী'ৰ লেখকে নানা নাট্যপণ্ডিতৰ কথা ক'লেও ইয়াৰ 'হস্তধাৰা'ৰ ওপৰত ভৰতনাট্যৰ প্ৰভাৱ প্ৰধানৰূপে দেখা দিয়ে। সি যি হওক, অসমৰ ওজাসকল হস্ত বিষয়তো পাৰ্গত হ'ব লাগিছিল,—

মুখে গীত, হাতে মুদ্ৰা, পাৱে ধৰে তাল।
গৰুড় সদৃশ ঘূৰে, সেহি ওজা ভাল॥
(আস্যেনালম্বয়েদ্গীতং হস্তেনাৰ্থং প্ৰদৰ্শয়েৎ।
চক্ষুৰ্ভ্যাং দৰ্শয়েদ্ভাবং পাদাভ্যাং তালমাদিশেৎ॥—অভিনয়দৰ্পণ।)

২৮। স্থাপকৰ কাৰ্য্য—"পূৰ্ব্বৰঙ্গং বিধায়াদৌ সূত্ৰধাৰে বিনিৰ্গতে। প্ৰবিশ্য তদ্বৎ অপৰঃ কাব্যমাস্থাপয়েন্নটঃ" (দশৰূপক)॥ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অভিনয় সম্পৰ্কে নাট্যশাস্ত্ৰ— "ব্যাজেন ক্ৰীড়য়া বাপি তথা ভূষণ ৰঞ্জনাৎ। স্ত্ৰী-পুংসোঃ প্ৰকৃতিং কুৰ্য্যাৎ স্ত্ৰীভাবং পুৰুষোঽথবা॥"

২৯। ধনঞ্জয়ে নাট্য, নৃত্য আৰু নৃত্তৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাইছে—"অৱস্থানুকৃতির্নাট্যম্", "অন্যদ্ভাবাশ্রয়ং নৃত্যং, নৃত্তং তাললয়াশ্রয়ম্।" কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক হাছে এই তিনিটা শব্দৰ তৰ্জমা দিছে ক্ৰমে drama, pantomime আৰু dancing.

৩০। ৰামচৰণে কীৰ্তন উদ্ধাৰ কৰা আৰু পোথী হেৰাই পোৱা কথা দুটা ধুঁৰাহাটাতে আহোম ৰজাৰ হাতী ধৰা আৰু ভূঞা ধৰাৰ সময়ৰ বুলি বৰ্ণনা কৰিছে। এই ঘটনাক্ৰম আন চৰিতবিলাকে সমৰ্থন নকৰে। দৈত্যাৰিয়ে এই কছাৰী আক্ৰমণক আসামৰ (আহোমৰ) টেম্বুৱানী-আক্ৰমণ বুলি বৰ্ণাইছে। কিন্তু এইগৰাকী চৰিত্ৰকাৰেও কছাৰী যুদ্ধৰ কথাকেহে মনত ভাবিছে, সেইটো তেওঁৰ এশাৰী পদৰপৰা ভালকে বুজিব পাৰি: "কছাৰি মুনিৰ দুই দুৱাৰত থিত।" বেজবৰুৱাই টেমনি আক্ৰমণ কৰা লোকসকলক 'মেচ' আৰু ৰামানন্দই 'কিৰাত' বুলি উল্লেখ কৰিছে। আৰু এটি কথা,—ৰামানন্দই ওপৰৰ ঘটনাৰ 'কীৰ্তন-যোৰা'ৰ ঠাইত "ভাগৱত পুথিখান ৰহিল ঘৰত" বুলিহে লিখিছে।

তৃতীয় খণ্ড

১। অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫), ৫২। দুৰং-ৰাজবংশাৱলীত ব্ৰাহ্মণ ভূঞাৰ উল্লেখ আছে।

২। কামৰূপ-কমতা জয় কৰাৰ চিনস্বৰূপে হুচেন শ্বাহে মালদহত এটা মাদ্ৰাছা কৰি ৯০৭ হিজৰীত (১৫০১-২ খ্ৰীঃ) খোদিত কৰা ফলি পোৱা গৈছে। অন্য মত অনুসৰি ১৪১৫ শকত হুচেন শ্বাহে কমতা বিজয় কৰি আহোম ৰাজ্যত সোমায় আৰু আহোম স্বৰ্গদেৱ পৰ্বতলৈ পলাই যায়।

৩। ৰিয়াজোছ-ছালাতিনমতে কামৰূপ-কমতাৰ ৰজাসকলৰ কেইজনমান: Rupa Narayana Pala, Kumwar Gosa, Lakhan and Lachmi Narayana. অসমৰ বুৰঞ্জীবিলাকত দানিয়ালৰ নাম নাই আৰু ইফালে বুৰঞ্জীত উল্লিখিত কমতা-কছাৰী-আহোম ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰা তুৰ্বকৰ কথা মুছলমান বুৰঞ্জীলেখকে উল্লেখ কৰা নাই। সেই বাবে গেইট চাহাবে দানিয়ালকে তুৰ্বক বুলি ধৰিব খোজে।

৪। পুৰণি অসম বুৰঞ্জী; *Ahom Buranji*; দেওধাই অসম বুৰঞ্জী; গুণাভিৰাম বুৰঞ্জী; *Koch Kings of Kamarupa.*

৫। অসম বুৰঞ্জীত কমতা আৰু গৌড়ৰ ৰজাৰ নাম নাই। এওঁলোক ক্ৰমে নীলাম্বৰ আৰু হুচেন শ্বাহনেকি?

৬। ১৪২৭ শকত চুহুংমুং দিহিঙীয়া ৰজাই বাৰভূঞাসকলক দমন কৰিলে, তামুলী পাচনি আদি কৰি থ'লে (হেকলাত)।

৭। "কাতিক দিনত বাৰভূঞাৰ লগত দেখা কৰিলেহি।" —দেওধাই বুৰঞ্জী, ৫৬; *Ahom Buranji, 57*।

৮। ৰামচৰণ আৰু ভূষণৰ মতে প্ৰতাপ খাঁ বা প্ৰতাপ ৰায় ভূঞা আৰু শ্ৰীৰাম খাঁৰ পুত্ৰ (প্ৰতাপ খাঁৰ ভতিজা) গাভৰু খাঁ বিশ্বসিংহৰ বশ্যতা স্বীকাৰ নকৰাকৈ পলাই সাৰিল। দুয়ো পোনতে দক্ষিণকোলত (ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণৰ অসম ৰাজ্য) কিছুদিন পলাই থাকি পিছত গৌড়েশ্বৰৰ লগ হয়গৈ। "প্ৰতাপ ৰাই মাৰি নিল ঃ দক্ষিণ কূলৰ লোক ঃ নভৈলেক কোননো অৱস্থা" (ভূষণ)॥

৯। 'কোচবিহারের ইতিহাস'মতে আনুমানিক ১৪৯৬ খ্ৰীষ্টাব্দত (১৪১৮ শক) বিশুৱে বিশ্বসিংহ নাম লৈ কমতেশ্বৰ উপাধিৰে অভিষিক্ত হয়। 'দেওধাই বুৰঞ্জী'ৰ লগত ছপা হোৱা এখন সৰু বুৰঞ্জীমতে বিশ্বসিংহ ৰজা হয় ১৪৪৯ শকত। বুকানন্-হেমিল্টন আৰু গেইটৰ মতে ১৫০৯ খ্ৰীষ্টাব্দত (১৪১৩ শক) বিশ্বসিংহৰ ৰাজত্ব আৰম্ভ। ১৪১৩ শকতে কোচ ৰাজ-শক আৰম্ভ হৈছে। গেইটে তেওঁৰ বুৰঞ্জীত বিশ্বসিংহৰ অভ্যুদয়ৰ সময় দিছে ১৫১৫ খ্ৰীঃ। 'দৰং-ৰাজবংশাৱলী'ত আছে, "পাচে বিশ্বসিংহ নৰপতি পঞ্চিশ বৎসৰ পৃথিৱী পালিলা তথা।" প্ৰসিদ্ধনাৰায়ণৰ বংশাৱলীমতে ২৬ বছৰ ৰাজত্বৰ পিছত ১৫৩৪ খ্ৰীষ্টাব্দত (১৪৫৬ শক) বিশ্বসিংহৰ মৃত্যু হয়। মুঠতে, ১৪৩১-ৰপৰা ১৪৫৬ শকলৈকে এই ২৫ বছৰ বিশ্বসিংহৰ ৰাজত্ব।

১০। 'দেওধাই বুৰঞ্জী'মতে লাক্ৰি কংমুত শকত (১৪৫৯ শক?) আঘোণত শিও আৰু বিশুৱে মানুহ পঠাই আহোমৰ বশ্যতা স্বীকাৰ কৰে। 'অসম বুৰঞ্জী'মতে আহোমৰ শক্তি দেখি ভয় খাই বিশ্বসিংহই ধুমা ছৰ্দাৰক পঠাই চন্‌খাম গোহাঁই ঘৰসন্দিকৈৰ হাতে ৰজালৈকে সেৱা পঠায়, আৰু সোণকোষ নৈয়েই দুই ৰাজ্যৰ সীমা ঠিক হয়। যোগিনীতন্ত্ৰ অনুসৰি বিশ্বসিংহই অসম জয় কৰিছিল—"একেন জিতবান্ কামান্ সৌমাৰান্ গৌড়পক্কমান্॥" গেইটে বিশ্বসিংহৰ পৰাজয় আৰু বশ্যতা-স্বীকাৰকে সত্য বুলি ধৰিছে। ওপৰৰ টোকা অনুসৰি ১৪৩১ৰপৰা ১৪৫৬ শকৰ ভিতৰত বিশ্বসিংহ আৰু দিহিঙীয়া ৰজাদেৱৰ মিত্ৰতা হোৱা খুব সম্ভৱ। 'গুৰু-চৰিত'ৰ কোচ আক্ৰমণৰ লগত এই ঘটনাৰ সম্পৰ্ক থাকিলে ১৪৪৩ শকমানত সি ঘটিছিল বুলি ধৰিব লাগিব।

১১। 'লগুণৰ গুৰি লেকাই (লোকাই) চেটিয়া'ৰ কাহিনী চিলাৰায়ৰ দ্বিতীয় আক্ৰমণৰ সময়ৰ কথা (অসম বুৰঞ্জী—কাশীনাথ ফুকন; হৰকান্ত বৰুৱা; গুণাভিৰাম)। প্ৰথম আক্ৰমণৰ সময়তে শঙ্কৰদেৱ আদিয়ে বেলগুৰি এৰি কামৰূপলৈ ভটিয়ায়। চিন্তামণি গড় চুজিন্‌ফাৰ দিনত বাহগড়ীয়া বুঢ়াগোহাঁয়ে বন্ধায় (পুৰণি অসম বুৰঞ্জী; গুণাভিৰাম)। দলপতি বা দলৈ বংশগত উপাধি। জগতানন্দৰ ককাক জয়ন্ত, বাপেক শতানন্দ, জয়ন্তৰ ভায়েক মাধৱ, তেওঁৰ পুত্ৰ মাধৱি বা হাথীয়া, তেওঁৰ পুত্ৰ ৰতিকান্ত—এই সকলো দলৈ বা দলপতি। সম্ভৱতঃ দলৈ ভূঞাৰ আমোলৰে কোনো বিষয়। "ভূঞাসকলে এশ ঘৰ বন্দী দি (শঙ্কৰক) সকলোৱে গুণৰত গোসোৱাত্তা পাতিলে। ৰায় (জগতানন্দ), কলগাঁয়া, হৰি জামাই, এইসকলে প্ৰথমে চৰ্চা কৰিলে" (বৰদোৱা চৰিত)। ৰায় ('খাঁ'ৰ সমান) উপাধি কোনো কোনো ভূঞাই আগৰেপৰা ব্যৱহাৰ কৰিছিল—গন্ধৰ্ব ৰায়, প্ৰতাপ ৰায় (প্ৰতাপ খাঁ)। "সতানন্দ নামে পুত্ৰ [illegible]

জয়ন্তৰ॥ তান বীৰ্য্যে তনয় জগতানন্দ ভৈলা। অসমৰ ৰাজা ৰামৰায় নাম দিলা॥" (ৰামচৰণ; ভূষণ)। কিন্তু, "জয়ন্তৰ পুত্ৰ শতানন্দ নাম ভৈল। তাহান পুত্ৰৰ ৰামৰায় নাম থৈল॥" (দৈত্যাৰি)।

১২। "যত মানে তাৰ ঃ আছে অধিকাৰ ঃ হাকিম তাৰ উপৰে॥ পাতিলা তাহাৰ....।...লোকৰ হাকিম হই; আছিলা বৎসৰ কতিপয়॥" (দৈত্যাৰি)।

১৩। দৈত্যাৰিৰ মতে টেমনিত উৰ্বশী-গয়াপাণিৰ বিয়া হয়। ৰামানন্দ আৰু কথা-চৰিতত বিয়াৰ আখ্যান বহুত পৃথক। ৰবকণাগিৰীয়ে "শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ [illegible]টাৰপৰা ধুঁৱাহাটালৈ আহিছে বুলি শুনিছোঁ ঃ তাতে আমাৰ জাতিভাই বন্ধু সকলো আছে; তালৈকে যাব খোজো" বুলি মাজিৰপৰা বিদায় লৈ নাৰায়ণপুৰলৈ গ'ল। তাতে (এক ৰামানন্দৰ মতে ৰবকণাগিৰীৰ মৃত্যুৰ পিছত) গয়াপাণিৰ লগত উৰ্বশীৰ বিয়া হয়। 'মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ' গ্ৰন্থত আছে, গোবিন্দগিৰী আদি ঘাগৰ এৰি বুঢ়ী-লৌহিত্য পালেগৈ। ধুৱাবোল সুঁতিয়েদি কলাকটালৈ গৈ ভওৰী ডুবি পাই তাতে নাও বান্ধি ৰ'ল, ইয়াতেই গয়াপাণিৰ ঘৰ আৰু ইয়াতে উৰ্বশীক তেওঁলৈ বিয়া দিয়া হয়। এই কলাকটা নৈৰ ভৰাৰী, ভওঁৰী বা ভঁৰালী ডুবি নাৰায়ণপুৰৰ ওচৰত। সম্ভৱতঃ দৈত্যাৰিয়ে উল্লেখ কৰামতে টেমনিৰপৰা আহোম ৰজাৰ হুকুমতহে গয়াপাণিহঁত ধুঁৱাহাটালৈ আহি উঁৱালী ডুবিৰ ওচৰত ঠাই লয়—শঙ্কৰদেৱৰ ধুঁৱাহাটা আগমনৰ ওচৰা-উচৰি সময়ত। গয়াপাণিৰ উপৰি পুৰুষসকল—সৰৱতী ভূঞা, তেওঁৰ পুত্ৰ গয়পাল, তেওঁৰ পুত্ৰ ভূপাল, তেওঁৰ পুত্ৰ কৃপাল, তেওঁৰ পুত্ৰ ৰূপাল, তেওঁৰ পুত্ৰ গয়াপাণি।

১৪। ৰামানন্দত এই ঘটনাবোৰৰ বিৱৰণ আনবিলাক চৰিতৰপৰা বেলেগ। ঘাঘৰি মাজিৰ ঘৰৰপৰা নাৰায়ণপুৰলৈ ভাৰ্য্যা-পুত্ৰ-কন্যা সমে যোৱাৰ পিছতে গোবিন্দগিৰী স্বৰ্গী হয়। বছৰেকীয়া শ্ৰাদ্ধ কৰি গয়াপাণিলৈ উৰ্বশীক বিয়া দি মাধৱ অকলে বাণ্ডুকাৰ ককায়েকৰ (বলচন্দ্ৰগিৰী) ওচৰলৈ যায়। তাৰপৰা এবাৰ-সিন্দুৰলৈ বেপাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে গ্ৰহণী হৈ বুলি গ'লত ছাগ-মাংস খাই ভাল হ'ল। তাৰপৰা অসম দেশত থকা মাকক চাই, গয়াপাণিক ক'লে, "দেৱীৰ প্ৰসাদত মোৰ গ্ৰহণী ভাল হ'ল। তুমি দুটা কলা ছাগ আনি থোৱা, মই সোণৰ শিং লগাই আনি ছাগ কাটি দেৱী পূজিম।" ইয়াৰ পিছত মাধৱে গড়গাঁৱলৈ উজাই বেহা-বেপাৰ কৰি, সোণৰ শিং দুটা গঢ়াই লৈ নাৰায়ণপুৰলৈ ঘূৰিল।

১৫। চৰিতসমূহত [illegible] ৰজাত শঙ্কৰ আৰু পণ্ডিতসকলৰ বাদ, পণ্ডিতসকলৰ হতুৱাই জগন্নাথ-মূৰ্তি স্থাপন কৰোৱা, ঢুকঢুকা-চাতত পণ্ডিতসকলৰ গোচৰ আৰু আহোম ৰজাৰ ভূঞা-নিগ্ৰহ; এই চাৰিটা ঘটনাৰ আগ-পিছ দেখা যায়। ৰামচৰণ আৰু দৈত্যাৰিৰ চৰিতত আহোম ৰজাৰ হাতী ধৰা আৰু কলাত ভূঞাসকলক ধৰ-পকৰ কৰা ঘটনাৰ পিছতহে ৰজাৰ চাতত পণ্ডিতসকলৰ বিচাৰ হোৱাৰ কথা আছে। ৰামানন্দৰ মতে হাতী ধৰিবলৈ ৰজা গৈছে "[illegible] [illegible]পুৰ, উজনে লৌহিত্য"। ৰামানন্দই পিছে লিখিছে, "[illegible] নৈলা হাতী ধৰিবাক প্ৰতি॥" অৰ্থাৎ [illegible]

আছে ১৪৬৮-৬৯ শকৰ শিঙৰা গড়ৰ ৰণৰ সময়ত আহোমে "কাঁহী-কুহিতো মনুগিৰিক কাটি মূৰ আনিলে।" 'কোচবিহারের ইতিহাস'ত এই কথাকেশৰা অনুমান কৰি লিখিছে, "উক্ত সময়ে কাহিনগরে অবস্থিত কামতারাজের কর্মচারী এবং শ্রীশঙ্করদেবের জামাতা মনুগিরিকে আহোমেরা বধ করেন।" অনুমানটো কিমান দূৰ সমীচীন ভাবিবলগীয়া। কথিত আছে, শিঙৰাগড়ৰ নামডাং নৈৰ পাৰত হৰি জোঁৱাইৰ শিৰশ্ছেদ কৰা হয়।

১৬। গন্ধৰ্বনাৰায়ণৰ বংশাৱলীমতে প্ৰতাপৰায়ে নিজৰ কন্যা (?) ভানুমতীক নৰনাৰায়ণলৈ আৰু ভায়েক খেতখানৰ কন্যা চন্দ্ৰপ্ৰভাক শুক্লধ্বজলৈ বিয়া দিয়ে। সেইহেতে তেওঁৰ অসম বুৰঞ্জীত বিশ্বসিংহৰ মৃত্যু-শক ১৪৬২ (১৫৪০ খ্ৰীঃ) ধৰিলেও *Koch Kings of Kamarupa* পুথিত ১৪৫৬ শক (১৫৩৪ খ্ৰীঃ) দিছিল প্ৰসিদ্ধনাৰায়ণৰ বংশাৱলীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি।

১৭। "কামৰূপ ৰাজ্যে দূত দিলেক পঠাই॥ গাভৰু খাঁ নামে এক বৰুৱাৰ ঠাই। ভূঞা সমস্তৰে কথা কহিলেক যাই॥ তেতিক্ষণে যায়া সিটো ৰাজাত কহিলা। শুনি নৰনাৰায়ণে তাহাকে পাঠাইলা॥ ৰাজাৰ আদেশ সিটো কৰি শিৰোগত। সেনা সমে আসি ৰৈলা সৌলা নগৰত॥" (ৰামানন্দ)। "আৰু বাৰেভূঞা কামৰূপ আলিপুখুৰীতে ইদেশ উজাই অহাত নৰনাৰায়ণে শুনি নিবলৈ যুজেৰে পঠালে চিলাৰাইকে গাভৰু খাঁকে।" (কথা-চৰিত)। ৰাজ-বংশাৱলীমতে, যুদ্ধৰ মতে নৰনাৰায়ণে সোণকোষ নৈৰ পাৰৰ গাবি থানা, টামটুমনি, ঘোঁটাবড়ি, বাৰদলাইহুৰি আগবাঢ়ি ৰমৰাকুণ্ডত ত্ৰিশূলাদেৱীৰ নলখামাৰ থান পাতি শিবিৰত বাহৰ কৰি থৈছিলহি। 'অসম বুৰঞ্জী'ত আছে, "নৰনাৰায়ণৰ ভাই ৰামচন্দ্ৰ, দীপসিংহ, হেমধৰ, ও কোঁৱৰ ৰমৰাকুণ্ডত স্নান কৰি সলাত আহিলহি।" এই সলাগড়তো (ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণ পাৰে) আহোম-কোচৰ যুদ্ধ হৈছিল।

১৮। 'দৰং-ৰাজবংশাৱলী'ত ১৪৬৮-৬৯ শকৰ কোচৰ পৰাজয়ৰ কথা নাই। তদুপৰি ১৪৮২ শকৰ পিছৰ যুদ্ধ-যাত্ৰাৰো কোনো বিৱৰণ নাই। বৰং নৰনাৰায়ণ-চিলাৰায়ৰ অসম-অভিযান একেটা ঘটনাৰ দৰে আৰু যুদ্ধ মেৰেহোৱাকেৰে আহোম ৰজা চাইখোৱোতলৈ পলাই গ'ল বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

১৯। কেতবোৰ 'শঙ্কৰদেৱ' গ্ৰন্থত কামৰূপ-গমনৰ সময়ত গুৰুৰ বয়স ধৰিছে ৮৭ বছৰ (১৪৬৮ শক)। কথা-চৰিতত ধুৱাহাটী এৰাৰ পিছত কপলাত ছমাহ, সুন্দৰীদিয়াত এক বছৰ, পাটবাউসীত ১৪ বছৰ, তীৰ্থত ছমাহ, বেহাৰ-ৰাজধানীৰ [illegible] ছমাহ, [illegible] ঘৰত ছমাহ; ৰামচৰণৰ চৰিতত পাটবাউসীত [illegible], [illegible] ১৭ বছৰ তিনি মাহ থকা হৈছে; ১৪৯০ শকত গুৰুজনাৰ মৃত্যু ঘটে। ১৪৯০শকৰ ১৭ বছৰ তিনি মাহ উভতাই ধৰিলে ১৪৭২ শকত গুৰুজনা ধুৱাহাটী এৰিছিল হয়গৈ। দৈত্যাৰিৰ মতেও নৰনাৰায়ণৰ [illegible] সময়ত গুৰুজনা কামৰূপ আহে। পুৰণি কিতাপ বৰ্ণিত [illegible] অনুৰূপ : "ধীমুকুত কাটি তাক (? তাক) দিলে এক সৰা। কোচৰাজা (? কোচ-ৰাৰ্দ্ধ = কোচ-ৰাজা) আনিয়া দিলেক এই

ঠাই। আপুনাক ৰাখি সবে যায়ো ভাটিয়াই॥"

২০। পালংদিৰ নাম চৰিতত নানাভাবে আছে—পালেংদি, পালদি, পালদি, পালজাদি চুপগৰা, চুণপোৰা পালজাদি। আজি-কালি 'চুপগৰ' নুবুলি 'চিলগৰা' বোলা দেখা গৈছে।

ৰামানন্দ-লিখিত চৰিতত শঙ্কৰদেৱৰ কামৰূপ-যাত্ৰাৰ বিৱৰণ আন সকলো চৰিতৰপৰা পৃথক। আহোম ৰাজ্য এৰি আহি পোন কোৱেই ৰাজবাৰে আৰু চুণপোৰাকলৈ গাভৰু খাঁবে দেখা কৰে আৰু গাভৰু খাঁই নৰনাৰায়ণ ৰজাক জনাই "চুণপোৰা নামে হাট অৱধ ভলত" "সবাকো খাড়িলা বড়পেটা থান দিয়া।"

চতুৰ্থ খণ্ড

১। নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ জন্মঠাইৰ নাম—মালৌ (কথা-চৰিত), মালবা (ৰামচৰণ), মালবে (অসম বুৰঞ্জী), মালবুই বা মালভুই (হৰিৰাম মহন্ত)। ভূষণৰ মতে জন্মঠাই মনেদ অৰ্থাৎ মনদিয়া; ৰৰদোৱা চৰিতমতে সৈলবৰি (? মৈলবাড়ি, মলবাড়ি)। শঙ্কৰৰ আগত ভবানন্দই কৈছে : "আমাৰ ঘৰ কণৰিজৰি পৰগণাৰ বালিসিপাতী গ্ৰামত" (বেজবৰুৱা); "মালবাত জন্মিলোহো .....থাকোঁ আমি কণ্ঠনগৰ" (ৰামচৰণ)। ভবানন্দই ভকতৰ মুখে শুৰুজন চুণপৰাত থকা শুনি কৈছিল, "বোপে, নহেও, ধুঁৱাহাটা গ্ৰামতহে থাকিবৰ শুনিছিলোঁ।" ভকতে ক'লে, "বোপে, হয়, নিজেশ এখিনৰ সাত মাহ হ'ল; অ'ত আজিহে থিত লৈছোহি।"

২। "কালাপাহাৰৰ আক্ৰমণৰ বিৱৰণ ভাটিমাত আছে" (গুণাভিৰাম)। সেইহেতে এই ভাটিমাটিত মূৰ্তি ধ্বংস কৰাৰ কোনো উল্লেখ নাই যাবে আৰু অন্যৰ কাহিনীয়ে আন কোনো আক্ৰমণৰহে ইঙ্গিত কৰিছে বুলি সন্দেহ কৰে। কালাপাহাৰ গৌৰৰ নবাব ছুলেমান কৰৰাণিৰ (১৪৮৫-১৪৯৪ শক) সেনাপতি বুলিও জনা যায়। 'ৰিয়াজোছ্ ছালাতিন'ৰ প্ৰামাণ্যমতে কৰৰাণিয়ে ১৪৯০ শকত কোচ ৰাজ্য আক্ৰমণ কৰে, কিন্তু উৰিষ্যাত যুদ্ধ লগা বাবে হঠাতে ইয়াৰপৰা গুচি যায়।

৩। বেজবৰুৱাই লিখিছে, নৰনাৰায়ণে ৰজাপাট পাতি থাকোঁতেই আহোম ৰজাই কোচৰ বিৰুদ্ধে ফৌজ পঠিয়ায়। আহোম সৈন্যই চিলাৰায়ৰ হাতত হাৰি যায় আৰু চামধৰা গড় কোচ-আহোমৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। [illegible] মতে, [illegible] ৰাজসভাত শুৰুজনাই প্ৰথম পদাৰ্পণ কৰাৰ পিছতে আহোম ৰজাৰ [illegible] নৰনাৰায়ণ শুনোৱা কথা আৰু তেওঁৰ লগ ধৰা কথা আছে, [illegible] বুলি শুৰুজনা লগে বৰপেটালৈ ঘূৰিল। ৰজাই আহোমৰ [illegible] বুলি গড়গাঁও পালেগৈ। তাতে আহোমে [illegible] নি [illegible] বুলি গুণাভিৰামে [illegible] হুবেলে কৰি যুদ্ধ কথা লিখিছে। [illegible] নৰনাৰায়ণে কিছু দিন বাবে ৰাজ্য চিলাৰায়ক [illegible] দি [illegible] বুলি কৈছে। '[illegible]' আছে—"[illegible]।"

৪। দেওধাই; গেইট; গুণাভিৰাম; কোচবিহাৰৰ ইতিহাস।

৫। বেজবৰুৱাই অনুমান কৰে, ১৪৫৫ শকত গুৰুজন দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থলৈ যায় আৰু তাৰ আগতে ১৪৫৪-৫৫ শকত আদ্য দশম ৰচনা কৰে।

৬। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ মতে জয়ন্তী মাধৱ দ্বিতীয় তীৰ্থযাত্ৰাৰ শঙ্কৰৰ লগৰীয়া আছিল।

৭। শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্যচরিতের উপাদান, পৃঃ ৫৫৩-৫৭। বেজবৰুৱাই 'শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ' গ্ৰন্থৰ নিজৰ 'কপি'টোত চৈতন্যৰ অসম-আগমন-সম্পৰ্কীয় পৰিচ্ছেদটো (১২৩-২৪ পিঠি) সম্পূৰ্ণ কাটি থৈছে ।

৮। আলিনগৰ (ভূষণ); আলিগড় (ৰবদোৰা); আলিপোন নগৰ (কথা-চৰিত)।

৯। চৈতন্যচরিতামৃত, আদি খণ্ড, পৰিচ্ছেদ ১৩।

১০। চৰিতত বৰ্ণিত শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ সাক্ষাৎ সত্য বুলি ধৰি লৈ বেজবৰুৱাই চৈতন্যৰ মৃত্যুৰ আগতে অৰ্থাৎ ১৪৫৫ শকত ৮৪ বছৰ বয়সত গুৰুজনাই দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থভ্ৰমণলৈ যোৱা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। কিন্তু শঙ্কৰ-চৈতন্যৰ সাক্ষাৎ সত্য বুলি ভাবিবৰ কোনো যুক্তি আমি দেখা নাই।

১১। নীলকণ্ঠ দাসৰ শ্ৰীশ্ৰীদামোদৰদেৱ চৰিত্ৰ; শ্ৰীশ্ৰীচৈতন্যচরিতের উপাদন, দ্বিজ ধনেশ্বৰৰ (হৰিদেৱ) 'গুৰু-বংশাৱলী'।

১২। ভক্তমাল সটীক—সীতাৰামশৰণ ভগবান প্ৰসাদ সম্পাদিত। কবীৰপন্থীৰ দোঁহা—"সম্বৎ পন্দ্ৰহ সৈ পছত্তৰা, কিয়ো মগহৰ কো গৌন। মাঘ সুদী একাদশী, ৰলো পৌনমেঁ পৌন॥"

১৩। "কবীৰ ভক্ত থে, পৰ সাথ্হী সাথ নিৰাকাৰ ঔৰ সাকাৰ সে পৰে ব্ৰহ্ম কী অনুভূতি কৰনেৱালে ৰহস্যৱাদী থো" (ৰামকুমাৰ বৰ্ম্মা)।

১৪। 'অমূল্য ৰত্ন' (সন ১২৫৩॥ শক ১৭৬৮) পুথিত এইকেইটি নাম এনেদৰে একেলগ কৰা আছে।

১৫। (ৰূপ-সনাতন) "আছিলন্ত কতোদিন প্ৰবৰ্ত্তাই ধৰ্ম্মক। ......বৈকুণ্ঠক গৈলা ধৰ্ম্ম থৈয়া স্বৰূপত। সন্ন্যাসী কহিলা কথা শঙ্কৰদেৱত॥" (ৰামানন্দ)।

১৬। ভূষণৰ আৰু ৰবদোৰাৰ চৰিতমতে অথবৰ মূলত হোৱা কৃষ্ণ-উদ্ধৱ-সংবাদৰ ভক্তিযোগৰ (একাদশ স্কন্ধ) আলোচনা-প্ৰসঙ্গত ৰামানন্দৰ মতে নিমি-নৱসিদ্ধ-সংবাদৰ, কথা-চৰিত আৰু বেজবৰুৱাৰ মতে দশমৰ ব্ৰহ্মা-স্তুতিৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত কণ্ঠভূষণে শঙ্কৰদেৱৰ পদ মাতে। ৰামানন্দৰ চৰিতত ব্ৰহ্মানন্দৰ ঠাইত ৰামভট্টৰ নাম আছে। মন কৰিবলগীয়া, কাশীৰ ব্ৰহ্মানন্দৰ ওচৰত মদনদেৱ আৰু ভুৰুকাইও অধ্যয়ন কৰিছিল।

১৭। বেজবৰুৱাৰ মতে গুৰুজন শেহবাৰ বেহাৰত আঠ বছৰ থাকোঁতে মাধৱে 'খুটী দশম' আনিবলৈ বৰপেটালৈ পৈছিল।

কোচবেহাৰৰ বীৰনাৰায়ণ ৰজাৰ দিনত তেওঁ থান [illegible] ৰজাই দিয়াত গুৰুজনাৰ পৰিয়ালে [illegible] মাটি চপৰা-চপৰে ৰনাই লৈ [illegible]

দিওৱা হয়। ভেলাৰ এচুকত য'ত একণমান মাটি লৈয়ে লখনাকৈ আছিল, ত'তে পুনৰ থান পাতি গুৰুনাতি পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ আমৰণ থাকে।

পঞ্চম খণ্ড

১। তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী, ছেদ ৯৬, ১৮০, ৩২৯, ৩৩২।

২। মাধৱদেৱৰ নামত আদি চৰিত, অমূল্য ৰত্ন, ভক্তমণি-আদি পুথি চলি আছে। লেখকে ৬৭২টি শংকৰোত্তৰ যুগৰ গীত, ভটিমা, ঘোষাৰে 'ভক্তি-গীত-সঙ্কলন' সংগ্ৰহ আৰু সম্পাদন কৰিছে।

৩। আনন্দৰাম ঢেকিয়াল ফুকনৰ *A Few Remarks on the Assamese Language* (১৮৫৫) পুথিৰ অসমীয়া নাটৰ তালিকাত এইবোৰ নাম আছে—ৰাজসূয়, বস্ত্ৰ-হৰণ, কুমৰ-হৰণ, সীতা-হৰণ, হৰমোহন, ৰামাশ্বমেধ, গোবৰ্দ্ধন যাত্ৰা, তালভঞ্জন, দুৰ্ব্বাসা-ভোজন, গ্ৰাহ-গজেন্দ্ৰ, পূতনাবধ, চক্ৰবাতবধ, কেশীবধ, জৰাসন্ধবধ, কংসবধ, প্ৰলম্ববধ, বকবধ, অঘাসুৰবধ, মহীৰাৱণবধ, ৰাৱণবধ, কুলাচলবধ, ৰাধা-কৃষ্ণ-সংবাদ, কৃষ্ণ-নিৰ্য্যাণ, ভীষ্ম-নিৰ্য্যাণ।

৪। *The Mother Goddess Kamakhya*, pp. 76-83.

৫। J N Farquhar, *An Outline of the Religious Literature of India*, p. 297.

ষষ্ঠ খণ্ড

১। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৩ পাত।

২। বিষ্ণুনাথ, এটকা মহন্তৰ ঘুনা।

৩। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৫-১৭।

৪। অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫), ১৪৮ ছেদ; বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন ১৮-১৯; গুণাভিৰাম, ১০৪-৫ পিঠি; অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ২৮০-৯১।

৫। অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ৩৪৪-৭০।

৬। অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫), ১৭৪; বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৯; তামুলী ফুকন, ৩৮ পিঠি।

৭। অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫), ১০৬; শ্ৰীশ্ৰীবনমালীদেৱৰ চৰিত্ৰ ১৭৮, ২০৪-৬।

৮। তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী, ৩; অসম বুৰঞ্জী (১৯৪৫), ২৪৪; গুণাভিৰাম, ১১১ পিঠি।

৯। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন।

১০। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৬; গুণাভিৰাম, ১২৭; তামুলী ফুকন, ৬০; অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ১২২।

১১। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৬।

১২। তামুলী ফুকন, ৩৩ পিঠি।

১৩। অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ৬৩৫-৭৬; বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ৮৬-৮৭; তামুলী ফুকন, ৩৩; গুণাভিৰাম, ১৩৯। দেৱানৰ বুৰঞ্জীত অষ্টভুজ আৰু গাদিনী ডেকাক চতুৰ্ভুজ আৰু চন্দৰ ডেকা বুলি ভুল কৰা হৈছে। চতুৰ্ভুজ অষ্টভুজৰ পিতৃ; চন্দৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ। 'গাঁওবুঢ়া'—মায়ামৰা সত্ৰৰ চাউলৰ 'সাজ' তোলোঁতা।

১৪। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১০৪; অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ৭০৯-৮০২।

১৫। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১০৫-১০৯।

১৬। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১০৩; অনিৰুদ্ধ-চৰিত, ৮০৩-১৭; তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী, ১৮৬।

১৭। বুৰঞ্জী-বিবেক-ৰত্ন, ১৭২; তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী, ৩০২।

পৰিশিষ্ট খ—পুথিপঞ্জী (বাছকবনীয়া)

ক

ৰামচৰণ ঠাকুৰ, শঙ্কৰ-চৰিত, (১) হৰিৰাম মহন্ত ঠাকুৰ প্ৰকাশিত, ৪৭৪ শঙ্কৰাব্দ; (২) সাঁচিপতীয়া, গুৱালকুচি, ১৭২৭ শক।

দৈত্যাৰি ঠাকুৰ (১) মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ ও মাধৱদেৱৰ জীৱন চৰিত। আসাম তেজপুৰ নিবাসী শ্ৰীহৰিবিলাস গুপ্ত দ্বাৰা প্ৰকাশিত। ১৯০০।
(২) শ্ৰীৰাজমোহন নাথ সম্পাদিত, ১৮৬৯ শক।

ভূষণ দ্বিজ, মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ, দুৰ্গাধৰ বৰকটকী প্ৰকাশিত, ১৯২৫।

ৰামানন্দ দ্বিজ, গুৰু চৰিত; (১) হৰিবিলাস আগৰৱালা প্ৰকাশিত; (২) সাঁচিপতীয়া, ১৮১২ শক; (৩) তুলাপতীয়া, বাৰী; (৪) শ্ৰীমহেশ্বৰ নেওগ সম্পাদিত, ১৯৫৭।

বৈকুণ্ঠ দ্বিজ, সন্তমালা, পুথি (শ্ৰীশ্ৰীমিত্ৰদেৱ মহন্তৰপৰা পোৱা)।

গুৰুচৰিত্ৰ (বৰদোৱা চৰিত), তেজপুৰ খটৰা সত্ৰৰ শ্ৰীপুৰাৰাম মহন্তই তোলা, বাঁহী, ১৮৩২-৩৬ শক।

কথা-গুৰু-চৰিত, (১) সাঁচিপতীয়া, ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতিৰ দ্বাৰা বৰপেটাৰপৰা সংগৃহীত, (২) শ্ৰীউপেন্দ্ৰচন্দ্ৰ লেখাৰু সম্পাদিত, শ্ৰীহৰিনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা প্ৰকাশিত, ১৯৫২।

কথা-গুৰু-চৰিত, গোলাঘাটৰ [illegible] সত্ৰৰপৰা পোৱা ([illegible] [illegible] [illegible])।

অনিৰুদ্ধ দাস, [illegible], সাঁচিপতীয়া, ১৮৫১ শক, আসাম বুৰঞ্জী পুথিভঁৰাল [illegible] [হৰ-গৌৰী সম্বাদ যুক্ত সংহিতা [illegible]] [illegible], (১) শ্ৰীযুক্ত [illegible]

শৰ্মা বেজবৰুৱা প্ৰণীত, শিৱসাগৰ, শ্ৰীশঙ্কৰাব্দ ৪৪৮॥ ১৮১৫ শক। (২) শ্ৰীমহেশ্বৰনেওগ সম্পাদিত, শিৱসাগৰ, ১৯৫২।

ৰামৰায় দ্বিজ, গুৰুলীলা, শ্ৰীশৰচ্চন্দ্ৰ গোস্বামী সম্পাদিত, ১৮৬১ শক।

শ্ৰীযোগেশ্বৰ মহন্ত, মহাপুৰুষ ভৱানীপুৰীয়া শ্ৰীশ্ৰীগোপালদেৱৰ চৰিত্ৰ, পূৰ্ণানন্দ আদিৰবাবা ৰচিত চৰিতকথা সঙ্কলিত, ১৮৪৬ শক।

ৰামানন্দ দ্বিজ, শ্ৰীশ্ৰীবংশীগোপালদেৱৰ চৰিত্ৰ, শ্ৰীমহেশ্বৰ নেওগ সম্পাদিত ১৯৫১।

শ্ৰীশ্ৰী অনিৰুদ্ধদেৱৰ আৰু মায়ামৰা সত্ৰৰ গোসাঁইসকলৰ চৰিত্ৰ, মায়ামৰা হিতসাধিনী সভা, ১৮৪৫ শক।

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা, মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ, ১৯১৪।

— — শঙ্কৰদেৱ, তৃতীয় তাঙৰণ ১৯৩৬ (?)।

ডক্টৰ বাণীকান্ত কাকতি, *Sankara Deva*, মাদ্ৰাজ, ১৯২১।

— — *The Mother Goddess Kamakhya*, ১৯৪৮।

— — পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য, ২য় তাঙৰণ, ১৯৪৯।

কালিৰাম মেধি, অঙ্কাৱলী, প্ৰথম ভাগ, ১৯৪১।

ডক্টৰ বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱা, (সম্পাদিত) অঙ্কীয়া নাট, ১৯৪০।

— — অসমীয়া কথা-সাহিত্য, পুৰণি ভাগ, ১৮৭২ শক।

— — *Early Geography of Assam*, ১৯৫২।

সূৰ্য্যখৰি দৈৱজ্ঞ, দৰং-ৰাজবংশাৱলী, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী সম্পাদিত, ১৯১৭।

হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী সম্পাদিত, পুৰণি অসম বুৰঞ্জী, ১৯২২।

ডক্টৰ সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞা সম্পাদিত, কামৰূপৰ বুৰঞ্জী, ১৯৩০।

— — তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী, ১৯৩২।

— — অসম বুৰঞ্জী, ১৯৪৫।

গুণাভিৰাম বৰুৱা, আসাম বুৰঞ্জী অৰ্থাৎ অসম দেশৰ ইতিহাস, ১৯০০।

ছাৰ এডোৱাৰ্ড গেইট্, *A History of Assam*, ২য় তাঙৰণ, ১৯২৬।

— — *The Koch Kings of Kamakhya*, ১৮৯৫।

খাঁ চৌধুৰী আমানত উল্লা আহমদ, কোচবিহাৰেৰ ইতিহাস, প্ৰথম খণ্ড, ১৯৩৬।

মণিৰাম দেৱান বৰভাণ্ডাৰ-বৰুৱা, বুৰঞ্জী-বিবেকৰত্ন, ১৮৩৮, হস্তলিপি, অসম বুৰঞ্জী পুৰাতত্ত্ব বিভাগ।

ডক্টৰ জন্ পিটাৰ ৱেড্, *An Account of Assam*, বেণুধৰ শৰ্মা সম্পাদিত, ১৯২৭।

ডক্টৰ জয়কান্ত মিশ্ৰ, *A History of Maithili Literature*, প্ৰথম খণ্ড, ১৯৪৯।

ইয়াৰ বাহিৰে অনেক পুথিৰ নাম 'প্ৰসঙ্গীয়া টোকা'ত সংবদ্ধ হৈছে।